

BUDAPESTI CORVINUS EGYETEM

OROSZORSZÁG ÉS A KIBŐVÜLT EURÓPAI UNIÓ
GAZDASÁGI KAPCSOLATAI
KÖZÉP-KELET-EURÓPAI SZEMMEL

PH.D. ÉRTEKEZÉS

Ludvig Zsuzsanna

Budapest, 2006

Ludvig Zsuzsanna

Oroszország és a kibővült Európai Unió gazdasági kapcsolatai
– közép-kelet-európai szemmel

Világgazdasági Tanszék

Témavezető:

Dr. Blahó András
tanszékvezető egyetemi tanár

@ Ludvig Zsuzsa

Budapesti Corvinus Egyetem
Nemzetközi Kapcsolatok Multidiszciplináris
Doktori Iskola

Oroszország és a kibővült Európai Unió
gazdasági kapcsolatai
- közép-kelet-európai szemmel

Ph.D. értekezés

Ludvig Zsuzsanna

Budapest, 2006

TARTALOMJEGYZÉK

BEVEZETÉS	13
1. A téma körülhatárolása és a dolgozat célkitűzései	13
2. Az alkalmazott módszerek és használt források	17
3. A dolgozat fontosabb tudományos megállapításai és eredményei	19
I. OROSZORSZÁG ÚJ SZEREPBEN A NEMZETKÖZI SZÍNTÉREN ÉS EURÓPÁBAN – ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEK	27
1. Oroszország és a posztbipoláris nemzetközi rendszer	27
1.1 <i>Az új nemzetközi rendszer elméleti megközelítései</i>	28
1.2 <i>A többpólusú világ és az orosz nagyhatalmiság kérdőjelei</i>	36
2. Oroszország és az Európai Unió – a partnerség elméleti dilemmái	42
2.1 <i>Oroszország identitása</i>	44
2.2 <i>Oroszország europaizálása</i>	47
2.3 <i>Érdek versus érték</i>	48
2.4 <i>Szuverenitás és önálló erőközpont esélyek versus integráció az Európai Unióval</i>	51
2.5 <i>A bilaterizmus szerepe</i>	52
3. Oroszország és az Európai Unió közötti kapcsolatok gazdasági megközelítései	54
3.1 <i>A nyugati mintakövetés gazdasági kérdőjelei</i>	54
3.2 <i>A gazdasági aszimmetria eltúlzásai</i>	57
3.3 <i>Energetikai partnerség – a kapcsolatok alapja a kölcsönös függőség szellemében</i>	59
II. OROSZORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ INTÉZMÉNYI, POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI KAPCSOLATAI– A FONTOSABB DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN	61
1. A kétoldalú kapcsolatrendszer kialakulásának előzményei	63
2. Történeti áttekintés: az Európai Unió és Oroszország közötti kapcsolatok szakaszai	64
2.1 <i>1992 – 1994 vége: élénkülő párbeszéd</i>	65
2.2 <i>1994 vége – 1996: megtorpanás, szembenézés a realitásokkal</i>	70
2.3 <i>1997–1998: javuló intézményes kapcsolatok versus orosz pénzügyi válság</i>	72
2.4 <i>1999 – 2003 nyara: a „stratégiai partnerség” időszaka</i>	74
2.5 <i>2003 nyara – : a kijózanodás jelei</i>	84
III. AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS OROSZORSZÁG KÖZÖTTI KERESKEDELMI ÉS TŐKEBEFEKTETÉSI KAPCSOLATOK	92
1. Külkereskedelmi kapcsolatok	92
1.1 <i>A kétoldalú áruforgalom dinamikája és kölcsönös jelentősége</i>	95
1.2 <i>Legfontosabb uniós partnerországok</i>	97
1.3 <i>Áruszerkezeti sajátosságok</i>	97

2. Közvetlen tőkebefektetések – uniós tőkebefektetések Oroszországban, orosz tőkebefektetések az Unióban	102
2.1 Az Unióból érkező FDI jelentősége	105
2.2 Orosz eredetű tőke az EU15-ökben	107
3. Az orosz WTO-csatlakozási folyamat kétoldalú összefüggései	110
IV. OROSZORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ KÖZÖTTI KÖZÖS GAZDASÁGI TÉRSÉG – ELKÉPZELÉSEK ÉS REALITÁSOK	118
1. A Közös (Európai) Gazdasági Térség koncepciójának evolúciója	119
2. A kitűzött gazdasági integrációs forma jellege	123
3. A KGT különböző víziói	125
4. A „négy szabadság”: az áruk, szolgáltatások, tőke és a munkaerő szabad áramlásának kérdései	127
5. Jogi közeledés vagy harmonizálás	131
6. A Közös Gazdasági Térség, az ENP és az Egységes Gazdasági Térség összefüggései	140
V. AZ ENERGIADIALÓGUS	146
1. Történeti előzmények	147
1.1 Az Energia Charta	149
1.2 Az Európai Unió 2000-es „Zöld Könyve”	151
1.3 Oroszország Energiastratégiája a 2020-ig terjedő időszakra	153
2. Az energiadialógus lényege, céljai	158
2.1 Az energiadialógus mögött húzódó uniós és orosz megfontolások: általános célok	158
2.2 Fontosabb problémakörök, konkrét célok	160
2.3 Inkább orosz érdekeltség alá eső célterületek	162
2.4 Inkább uniós érdekeltség alá eső célterületek	166
2.5 Vegyes vagy közös érdekeltséget tükröző együttműködési területek	172
2.6 A közös célterületeken elért és várható eredmények orosz szemmel, az orosz energiastratégia tükrében	177
2.7 Az energiadialógus és a közös gazdasági térség	179
3. Az energiadialógus fókuszában: gáz- és olajszállítások, kölcsönös függések	180
3.1 Oroszország súlya az Európai Unió szénhidrogén-behozatalában	180
3.2 Az EU és az európai piac jelentősége Oroszország számára	181
3.3 A 2005-2006-os orosz-ukrán „gázválság” tanulságai és következményei	182
4. Kölcsönös befektetések a gáz- és olajszektorban	189
4.1 Orosz befektetések az Európai Unióban	193

VI. A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI ORSZÁGOK ÉS OROSZORSZÁG KÖZÖTTI KAPCSOLATRENDSZER JELLEMZÉSE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A VISEGRÁDI NÉGYEKKEL VALÓ GAZDASÁGI KAPCSOLATOKRA	194
1. A kapcsolatok általános feltételrendszere, periodizálás	195
2. Külkereskedelmi kapcsolatok	200
2.1 Áruforgalmi dinamikák és súlyok	201
2.2 A visegrádi-orosz áruforgalom szerkezete	203
3. Tőkebefektetések – mindkét irányban	206
4. Az energetikai függőség problematikája	208
4.1 A visegrádi országok „függési szintjeinek” alakulása és diverzifikációs törekvései	209
VII. A 2004-ES BŐVÜLÉS HATÁSAI AZ OROSZ–EU KAPCSOLATOKRA	213
1. A csatlakozás fontosabb hatásai – orosz aggályok	214
2. A visegrádi országok hozzájárulása az Európai Unió Oroszország-politikájához, különös tekintettel a gazdasági kapcsolatokra	220
2.1 A visegrádi négyek és a KGT	225
3. A visegrádi négyek és az orosz–EU energiadialógus	228
3.1 Csatlakozással járó és harmonizációs hatások az energetikában	229
3.2 A visegrádi négyek „hozzájárulása” az energiadialógushoz	231
3.3 Orosz energiaipari befektetések a visegrádi országokban	237
VIII. AZ OROSZ–EU KAPCSOLATOK JÖVŐJE	239
1. Az orosz–EU kapcsolatok lehetséges irányai és intézményes megoldásai	239
2. A 2007-es PCA-dilemmára adott konkrét orosz és uniós válaszok	245
3. Alternatívák az európai orientációval szemben: az ázsiai hangsúly újébéli feléléde	251
4. Oroszország, mint BRIC-s hatalom	256
ÖSSZEFOGLALÁS KITEKINTÉSSEL	259
1. SZÁMÚ FÜGGELÉK A KÖZÖS GAZDASÁGI TÉRSÉGEN KÍVÜLI HÁROM KÖZÖS TÉRSÉG CÉLKITŰZÉSEI ÉS FONTOSABB EREDMÉNYEI	271
2. SZÁMÚ FÜGGELÉK STATISZTIKAI TÁBLÁZATOK	273
HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE	322

HASZNÁLT HONLAPOK JEGYZÉKE	336
RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE.....	337
DOKUMENTUMOK JEGYZÉKE.....	340
PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉK.....	342

TÁBLÁZATOK JEGYZÉKE

1. Az egyes „acquis communautaire” fejezetek átvételének orosz megítélése134

A. Orosz makrogazdasági, külkereskedelmi, külföldi befektetésekre és szénhidrogén-kitermelésre vonatkozó táblázatok

A/1. Az orosz gazdaság fontosabb makromutatói	273
A/2. Az orosz gazdaság fontosabb külkereskedelmi mutatói	274
A/3. Az orosz gazdaság fontosabb külkereskedelmi mutatóinak változása	274
A/4. A Szovjetunió külkereskedelme a legfontosabb országcsoportok szerint, 1988-ban.....	275
A/5. Oroszország fontosabb külkereskedelmi partnerei	275
A/6. Az orosz export és import dinamikája Oroszország fontosabb külkereskedelmi partnereivel	276
A/7. Oroszország fontosabb külkereskedelmi partnerei.....	277
A/8. Az orosz export szerkezete a FÁK-on kívüli országokkal való kereskedelemben.....	278
A/9. A külföldi tőkebefektetések Oroszországban	279
A/10. Az összes külföldi, és a közvetlen befektetések állományának forrásországok szerinti megoszlása Oroszországban.....	279
A/11. Az Oroszországba érkezett éves FDI ágazati megoszlása 1996-2005.....	280
A/12. Összehasonlító FDI-állomány adatok.....	280
A/13. Az FDI aránya az éves állótőke-beruházásokban.....	281
A/14. A kiáramló éves FDI az UNCTAD adatai alapján, millió USD.....	281
A/15. Az orosz olaj-és földgáztermelés, valamint kivitel alakulása.....	282
A/16. Az orosz szénhidrogén-export alakulása és aránya a teljes exportban	283
A/17. Átlagos orosz exportárak (nyersolaj, olajtermékek).....	283
A/18. Az Urál-típusú olaj világpiaci árai.....	284
A/19. A belső energiaárak alakulása, 2002-2006 (az év utolsó hónapja átlagos termelői árai).....	284
A/20. Az Oroszországból kiáramló éves tőkebefektetések földrajzi megoszlása.....	285

B. Az Európai Unió és Oroszország közötti kereskedelemre és közvetlen tőkebefektetésekre vonatkozó táblázatok

B/1.	Az EU15-ök külkereskedelmi áruforgalma Oroszországgal	286
B/2.	Az EU25-ök külkereskedelmi áruforgalma Oroszországgal	286
B/3.	Az EU15-ök kereskedelmének alakulása Oroszországgal, 1993-2005	287
B/4.	Oroszország részaránya az egyes uniós tagországok EU-n kívüli exportjában és importjában	288
B/5.	Az EU15-ök, illetve az EU25-ök Oroszországgal folytatott külkereskedelmének szerkezete	289
B/6.	Az EU 15-ök legfontosabb exporttermékei, Oroszország részaránya és helyezése a teljes exportban	290
B/7.	Az EU 15-ök legfontosabb importtermékei, Oroszország részaránya és helyezése a teljes behozatalban	291
B/8.	Az uniós tagországok és más fontos forrásországok részesedése az Oroszországba érkező éves FDI-ból.....	292
B/9.	Az uniós tagországok és más fontos forrásországok részesedése az Oroszországba érkezett FDI-állományából	293
B/10.	Nettó éves közvetlen befektetések Oroszországból az EU15-be.....	293

C. Az orosz–EU energiakereskedelemre vonatkozó táblázatok

C/1.	A Szovjetunió, illetve Oroszország részesedése az EK12-ek szénhidrogén-behozatalából.....	294
C/2.	Oroszország (illetve a Szovjetunió) részaránya az EU tagállamainak szénhidrogén-behozatalából	295
C/3.	Oroszország részesedése az EU15-ök EU-n kívüli szénhidrogén-behozatalából.....	296
C/4.	Oroszország részesedése az EU15-ök EU-n kívüli kőolaj-behozatalából.....	296
C/5.	Oroszország részesedése az EU25-ök EU-n kívüli szénhidrogén-behozatalából.....	297
C/6.	A Szovjetunió szénhidrogénexportjának országcsoportonkénti megoszlása 1986-ban, volumenadatok alapján	298
C/7.	A Szovjetunió szénhidrogénexportjának országonkénti megoszlása 1986-ban	299
C/8.	Az orosz földgázexport cél-országcsoportok szerinti megoszlása	300
C/9.	Az orosz nyersolajexport cél-országcsoportok szerinti megoszlása.....	300
C/10.	Az orosz kőolajtermék-export cél-országcsoportok szerinti megoszlása.....	301
C/11.	Az orosz földgázexport legfontosabb célországai	302

C/12. Az orosz nyers kőolajexport legfontosabb célországai	303
C/13. Az orosz kőolajtermék-export legfontosabb célországai.....	304

D. A visegrádi országok és Oroszország közötti kereskedelmi, befektetési és energiafüggőségre vonatkozó táblázatok

D/1. Oroszország külkereskedelme a visegrádi országokkal	305
D/2. Oroszország külkereskedelmének változása a visegrádi országokkal.....	306
D/3. A visegrádi országok súlya az orosz külkereskedelemben.....	307
D/4. Import/export arány Oroszország külkereskedelmében	308
D/5. Az új EU10-ek kereskedelme Oroszországgal	309
D/6. Oroszország részesedése a visegrádi-országok exportjában, importjában és külkereskedelmi deficitjében.....	310
D/7. A visegrádi országokba irányuló orosz export 10 legnagyobb termék-csoportja országonként, részarány a teljes exportból I.	311
D/8. A visegrádi országokba irányuló orosz export 10 legnagyobb termék-csoportja országonként, részarány a teljes exportból II.....	312
D/9. A visegrádi országokból érkező orosz import 10 legnagyobb termék-csoportja országonként, részarány a teljes importból I.....	313
D/10. A visegrádi országokból érkező orosz import 10 legnagyobb súlyú termék-csoportja országonként, részarány a teljes importból II.	314
D/11. Oroszország részesedése a Magyarországról, Szlovákiából és Csehországból külföldre irányuló közvetlen tőkebefektetésekből.....	315
D/12. Oroszország részesedése a Magyarországra, Lengyelországba és Csehországba külföldről érkező közvetlen tőkebefektetések állományából	315
D/13. A Szovjetunió részesedése Magyarország szénhidrogén-behozatalából.....	316
D/14. A Szovjetunió részesedése Csehszlovákia szénhidrogén-behozatalából.....	317
D/15. Oroszország részesedése Magyarország szénhidrogén-behozatalából.....	318
D/16. Oroszország részesedése Lengyelország energiaimportjából.....	319
D/17. Oroszország részesedése Lengyelország szénhidrogén-behozatalából	320
D/18. Oroszország részesedése Csehország szénhidrogén-behozatalából	321
D/19. A visegrádi országok részesedése az orosz földgázkivitelből	321
D/20. A visegrádi országok részesedése az orosz nyersolaj-kivitelből	322
D/21. A visegrádi országok részesedése az orosz kőolajtermék-kivitelből.....	322

BEVEZETÉS

1. A téma körülhatárolása és a dolgozat célkitűzései

Az elmúlt évek során eldőlt, hogy az Európai Unió mely közép-kelet-európai országok számára kínálja fel a tagságot. 2004 májusában közülük nyolc uniós tagállammá vált, hamarosan várható Románia és Bulgária csatlakozása is. A poszt-jugoszláv államok közül többnek szintén vannak esélyei a jövőbeli tagságra. A szovjet utódállamok – a három kis balti állam – kivételével azonban kívül esnek a csatlakozásra meghívottak körén, velük az Európai Unió más alapokon kívánja kapcsolatait továbbfejleszteni. Dolgozatom fókuszában a Szovjetunió jogi örököseként fellépő legjelentősebb szovjet utódállam, Oroszország és az Európai Unió között formálódó kapcsolatrendszer elemzése és lehetséges perspektíváinak felvázolása áll. Megkísérlem végigkövetni e kapcsolatok alakulását attól a pillanattól kezdve, hogy a nemzetközi szinten Oroszország lépett a megszűnő Szovjetunió helyébe egészen napjainkig, amikor mind Oroszország mind pedig az Európai Unió fontos válaszkeresések időszakát éli. E történeti visszatekintés során természetesen szükségessé válik az elemzési időszak periodizálása, szakaszokra bontása.

Oroszország és az Európai Unió kapcsolatait a nyugati – elsősorban természetesen az uniós – szakirodalom széleskörűen vizsgálja. Oroszország nemzetközi súlyából, de a kontinensen belül játszott szerepéből és az ebből fakadó speciális orosz–EU partnerségből adódóan a kapcsolatrendszer kiemelt szerepet kap a nyugat-európai kutatásokban. Számos magas színvonalú elemzés bizonyítja a téma kiemelkedő jelentőségét. (Lásd például Barysch [2005], Emerson [2001].) A nyugat-európai megközelítések többségének sajátossága, hogy a vizsgált elemzési időszak rövid, az elemzés az aktuális folyamatokra és problémákra koncentrálnak, miközben a kapcsolatok átfogó történeti bemutatása elmarad. Ezekben az elemzésekben a bővülési tematika, s annak gazdasági vetületei ugyan jobbra már hangsúlyosan szerepelnek (például Hamilton [2004], Astrov-Havlik

[2004]), azonban az érintett csatlakozó országokra való kellő mélységű rálátás hiányzik. Gyakori továbbá, hogy Oroszországgal elsősorban mint politikai partnerrel foglalkoznak, s a politikai dimenzió – különösen a belső, oroszországi politikai folyamatok irányultsága – a gazdaságinál lényegesen erőteljesebb szerepet kap. (Lásd például Timmermann [2005])

A vizsgált időszak folyamán orosz oldalról is megfigyelhető a tudományos érdeklődés fokozatos erősödése az európai téma, az Oroszország–EU kapcsolatok iránt. Az orosz megközelítésekben – dacára a kapcsolatrendszerben meghatározó fontosságú gazdasági szálaknak – azonban még inkább kiemelt hangsúly esik a politikai síkra, s a gazdasági vetület alárendelt, gyakran pusztán a politikai viszonyok súlyát, alakulásuk irányát alátámasztó szerepet játszik, önmagában csak elvétve képezi a kutatói gondolkodás tárgyát. (Lásd például Arbatova [2004], Zaslavskaya [2004], Bordachev [2006].) Ez alól a megközelítés alól némileg kivételt képeznek – a később energiadialógus néven önálló együttműködési területté emelkedett – energetikai kapcsolatok, amelyek a kapcsolatrendszer gazdasági alapjaként mindkét oldalon a szakirodalomban is kiemelt szerepet kapnak. (Például orosz oldalon Romanova [2002], uniós részről Liuhto [2002] írásai.)

A dolgozat témája szempontjából harmadik érintett térségben, az időközben uniós taggá vált közép-kelet-európai országokban¹ Oroszország, és az orosz relációs kapcsolatok mint kutatási témák meglehetősen kiszorultak az elemzői érdeklődés homlokteréből: az uniós csatlakozási folyamatra való erőteljes koncentráció elvonta a humán és az anyagi erőforrásokat is az Oroszországgal foglalkozó témák elől, s egyfajta hiány alakult ki a vonatkozó szakirodalomban is. E mögött a korábbi, kétoldalú kapcsolatokra vonatkozó hivatalos stratégiai gondolkodások hiánya is kimutatható, amely további problémákhoz vezet: a csatlakozással uniós tagállammá vált országok Unión belüli, saját országérdekein alapuló Oroszországot célzó kapcsolatépítési stratégiáinak kialakítása is hézagos, illetve nem kellően megalapozott.

Jelen dolgozattal ezeknek a hiányoknak a leküzdéséhez szeretnék hozzájárulni, egy az Oroszország–EU kapcsolatrendszer „közép-kelet-európai” szemszögből vizsgáló dol-

¹ Közép-kelet-európai országokon a dolgozat során azon a kilencvenes évek folyamán uniós tagságra igényt formáló országokat értem, amelyek a rendszerváltást megelőző időszakban a szovjet szövetségi rendszerek (KGST, Varsói Szerződés) tagjai voltak. Ezen kívül ide sorolom a poszt-szovjet térségből az átalakulási folyamat kezdetén kivált három Balti-államot. Nem tekintem az általam közép-kelet-európainak nevezett térségbe tartozónak ugyanakkor az európai FÁK-országokat.

gozattal. A munka során felhasználtam a vizsgált kapcsolatrendszer két főszereplőjének – tehát az Európai Uniónak és Oroszországnak – a megközelítéseit és vonatkozó kutatási eredményeit, azokhoz hozzátéve a köztes térség nézőpontját. Ennek a megközelítésnek különös aktualitást és fontosságot ad az Európai Unió 2004. májusban bekövetkezett bővülése, amely beemelte az érintett térség országait a korábban tőlük többé-kevésbé függetlenül formált orosz–EU kapcsolatrendszerbe. A kilencvenes évek alatt zajló orosz–EU párbeszéd az Unió jövőbeli bővülésének fényében természetesen már számolt az újonnan csatlakozók „hozzadékaival”, azonban a folyamatok irányainak alakításában, magában a stratégiai döntéshozatalban ezek az országok lényegében nem vehettek részt. A dolgozat másik fontos jellemzője a gazdasági dimenzió előtérbe helyezése, s a politikai síknak a gazdasági kapcsolatrendszerre leginkább kiható elemeinek, valamint fontosabb irányainak bemutatására való korlátozódás. Ezek azonban a kapcsolatrendszer és Oroszország sajátosságaiból is következően meglehetősen jelentős súlyúak, ebből adódik, hogy az értekezés lényegében multidiszciplináris megközelítésű. A gazdasági szálakon belül kiemelten vizsgálom a reálgazdasági kapcsolódásokat: a külkereskedelmet, valamint a mindkét irányban megvalósuló tőkebefektetéseket. A gazdasági kapcsolatokon belül – részben a szerző hangsúlyai miatt, részben azonban területi korlátokból kifolyólag – nem kerül tehát részletesen sor a kifejezetten pénzügyi jellegű szálak bemutatására, vagy a munkaerő-mozgásokra. A kutatás azonban az orosz–EU kapcsolatokban kiemelkedő szerepe miatt értelemszerűen kitér, és nagy hangsúlyt fektet az energiadiálógusra – annak előzményeire és az egész folyamatnak a bemutatására, a legfontosabb eredményekre és ellentmondásokra –, ugyanakkor itt is hozzátéve a közép-kelet-európai, s a bővülés által előtérbe hozott szempontokat. Végezetül, szükséges meghatározni a „közép-kelet-európai szemszög” dolgozatbeli megjelenését is. Az értekezés általában vizsgálja e térség és Oroszország kapcsolatait, illetve a 2004-es bővülés hatásait az orosz–EU kapcsolatrendszerre, azonban az újonnan csatlakozottak csoportján belül a fókusz a visegrádi országokra esik, részletekbe menő vizsgálódásra csak rájuk vonatkozóan kerül sor.

Az orosz–EU, valamint az orosz - közép-kelet-európai (orosz-visegrádi) kapcsolatrendszerek történetének általános és periódusokhoz köthető jellemzőinek bemutatásán túlmenően a dolgozat alapvetően három komplex problematika körbejárását tűzi ki célul: 1. az orosz–EU közös gazdasági térség; 2. az energiadiálógus; 3. a 2004-es bővülés hatásai az orosz–EU kapcsolatokra, azon belül az 1. és 2. kérdéskörökre. E három fő prob-

lémakör mentén kísérli meg megvonni a kapcsolatok eddigi mérlegét, s felvázolni a jövő lehetséges útjait. Mivel mindhárom a putyini korszakhoz kötődő témakör, a putyini Oroszország és az Európai Unió közötti kapcsolatok elemzése képezi a dolgozat legsúlyosabb tartalmi részét, az előzmények bemutatása ennek a korszaknak a jobb megértését szolgálja. Ugyanakkor a jövőkép megrajzolása is elképzelhetetlen a múltbeli folyamatok, s a kirajzolódó tendenciák tanulmányozása nélkül.

Vlagyimir Putyin hatalomra kerülése után az Oroszország–EU kapcsolatok több szempontból is új szakaszukba érkeztek. Az Európai Unió Oroszországot ebben az időszakban már egyértelműen az európai kontinens másik meghatározó hatalmának tekintette, és „stratégiai partnerséget” hirdetett meg vele. A két partner közeledése egyre inkább megtelt gyakorlati tartalommal, amelyen belül a gazdasági kapcsolatok is egyre többet ígérőkké váltak. A nagy koncepcionális közös tervekről azonban rövidesen kiderült, hogy tartalmilag kevésbé megalapozottak, és megvalósításuk – ha egyáltalán lehetséges –, semmi esetre sem lehet gyors. A kutatás egyik fontos célkitűzése megkeresni azokat az okokat, amelyek a célok és megvalósulásuk közötti ellentmondásokhoz vezettek, valamint azokat a reális alternatívákat is, amelyek mentén az orosz–EU kapcsolatok rövid-, közép- és hosszú távon várhatóan elmozdulnak. Ennek során válik szükségessé az orosz „eurázsiai” jelleg, a politikai és gazdasági „keleti vektor” jelentőségének és sajátosságainak körbejárása is.

A dolgozat a fentiek alapján kettős célkitűzésnek kíván megfelelni. Egyrészt, a kilencvenes évek kétoldalú kapcsolatainak történetének elemző jellegű, problémaorientált és összegző leírására vállalkozik. Másrészt, a putyini Oroszország újfajta énképéből, valamint – az Európai Unió oldalán – a 2004-es bővülés kapcsolatokra gyakorolt bonyolult problematikájából fakadóan új helyzetbe került orosz–EU kapcsolatrendszer jövőbeli irányainak, kereteinek reális felvázolását kísérli meg természetesen a már megfogalmazott tervekből, elképzelésekből kiindulva. Az értekezés megkísérli elhelyezni Oroszországot a jövő Európájában. Ez utóbbit segíti elő a dolgozat első, alapozó jellegű elméleti fejezete. A dolgozat megközelítésében az orosz szemszög dominál.

2. Az alkalmazott módszerek és használt források

A dolgozat alapvetően háromféle forrásra támaszkodik. Ezek közül az egyik fontos forrásoként a vonatkozó tudományos irodalom képezi. Ez egyrészt jelenti az Oroszország-Európai Unió viszonyrendszeréről írt magyar nyelvű, még inkább azonban a külföldi – angol és orosz nyelven elérhető – szakirodalom feldolgozását. Különös hangsúly esik az oroszországi irodalomra, azaz az orosz megközelítésekre, azokon belül a különböző, gyakran ütköző nézetek és a hivatalos kurzus elválasztására. A kölcsönös kapcsolatok elemzésekor természetesen elkerülhetetlen az uniós – brüsszeli hivatalos és nyugat-európai elemzői körökből származó – percepciók és szempontok bemutatása is. Mivel a dolgozat alapvetően egy EU – Oroszország – Közép-Kelet-Európa háromszög mentén vizsgálódik, sor kerül a harmadik szereplő, a közép-kelet-európai országok Oroszország-politikáját, nézőpontját bemutató tanulmányok és cikkek feldolgozására is, bár ez utóbbiak igen korlátozott mértékben állnak rendelkezésre.

Másodsorban, a dolgozat megírásához szükségesnek tartottam az Európai Unió és Oroszország közötti viszonyt szabályozó, megalapozó dokumentumok részletes elemzésének elvégzését. A kutatás során figyelemmel voltam a menet közben megszületett fontosabb dokumentumok, nyilatkozatok megismerésére is. A témához illeszkedően kerültek kiválasztásra a feldolgozott, jogilag is kötő vagy deklaratív jellegű anyagok, hivatalos stratégiák. Valamennyi, az orosz–EU viszonyrendszert érintő dokumentum elemzésére nem vállalkozhattam. A válogatás természetesen szubjektív jellegű. A dokumentumelemzés ugyanakkor a dolgozat egyik fontos önálló része, megkíséreltem az elmúlt mintegy 15 év alatt a partneri viszonyra meghatározó jelentőséggel bíró hivatalos írásos anyagok összegyűjtését, és módszeres, az értekezés témája szempontjából történő feldolgozását.

Harmadik forrásként a gazdasági kapcsolatok jellemzésére alkalmas hivatalos statisztikákat használtam. A dolgozat 2. sz. Függeléke tartalmazza mindazokat az alapvető gazdasági adatokat, amelyek egyrészt az orosz gazdaság állapotát, fejlődési útját jellemzik – különös hangsúllyal az energetikára –, valamint azokat az áru- és tőke mozgásokra vonatkozó statisztikai adatokat, amelyek segítségével a kétoldalú gazdasági kapcsolatrendszerek – orosz–EU, orosz-visegrádi szálak – elemezhetők. A nagyszámú feldolgozott

statisztikai adat teljes körű bemutatása csak a Függelékben vált lehetővé, azonban az elemzés kifejtő részében is sor kerül a legfontosabb statisztikai információk közlésére és a többiek adott helyen való tanulmányozási lehetőségére történő utalásra. Az orosz gazdaság fejlődésének és a kétoldalú kapcsolatrendszereknek a jellemzése során bázisévnek általában az 1993-as évet tekintetem, mivel az önálló Oroszország első évére vonatkozó – leginkább külkereskedelmi – statisztikák még nem tekinthetők megbízhatónak a szovjet rendszerről történő átállás – pl. vámhatár-problémák – nehézségeivel magyarázhatóan. Az érintett visegrádi országok hivatalos nemzeti adatainak megszerzése komoly nehézségekbe ütközött, ezért nem minden statisztikai jellegű információ esetében volt lehetséges teljes idősorok felállítása. Törekedtem azonban arra, hogy a helyenként hézagos idősorokból is kirajzolódjanak a fejlődési tendenciák. Így kiemelt jelentőséget tulajdonítottam az 1998-as orosz pénzügyi válság okozta, a statisztika által is kimutatható törések bemutatásának, illetve lehetőség szerint a kétezres évek tendenciáinak minél részletesebb statisztikai alátámasztásának. A dolgozat önálló értékének tartom az elsődleges statisztikai források használatát, mind orosz, mind pedig „visegrádi” vonatkozásban. Az uniós adatok értelemszerűen az Eurostat által közöltek. A fentiekhez képest kisebb súllyal támaszkodtam a nemzetközi szervezetek kiadványaira és adatbázisaira.

A fenti három alapvető forráson kívül munkám során építettem szakértői – diplomatákkal, minisztériumi referensekkel, orosz, közép-kelet-európai, uniós kutatókkal és vállalati szakemberekkel folytatott – interjúkra, valamint a témához kapcsolódó konferencia-előadásokra és konferenciakötetekre. Ez utóbbiak meglehetősen nagy száma azzal van összefüggésben, hogy különösen a közép-kelet-európai - orosz, visegrádi-orosz kapcsolatok témájára vonatkozó hazai és nemzetközi szakirodalom meglehetősen szűken áll rendelkezésre. Az irodalomfeldolgozás további fontos részét képezték az első, a témát megalapozó fejezethez gyűjtött elméleti jellegű írások. A forrásgyűjtés 2006 nyarának elején zárult le. A csak idegen nyelven rendelkezésemre álló források fordítását magam végeztem el.

A fentiekben bemutatott források feldolgozására a következő kutatási módszer kialakítása érdekében volt szükség. A dolgozat témáját természetesen elsőként elméleti keretek közé volt szükséges helyezni. A meglehetősen részletes elméleti bevezető lehetővé tette mindazoknak az elmélet síkján is jelentkező kérdéseknek és problémáknak az azonosítását – Oroszország identitása, Európa-képe, értékek problematikája, a nemzetál-

lami és szupranacionális megközelítések ütközései, az EU Oroszország-percepciója, Oroszország EU-képe, az oroszországi transzformáció eltérő interpretációi stb. –, amelyek a dolgozat önálló elemzői részében is fontos szerepet játszanak. Az ezt követő, már bemutatott hármas forrásfeldolgozással vált lehetővé a dokumentumokban megfogalmazott tervek, célkitűzések, és elképzelések összevetése a valósággal, amelyet egyrészt a konkrét statisztikai adatok tükröznek meglehetősen objektív módon, másrészt a szakértői anyagok és tudományos elemzések adnak vissza – természetesen – szubjektív módon. Az elemzésnek ez a három síkja – dokumentumok, statisztikák, szakértői tudományos anyagok feldolgozása – lehetőség szerint a dolgozat egészét jellemzi, s ezzel, megítélésem szerint, elősegíti a reális kép megrajzolását, megalapozott következtések levonását. Ugyanakkor a téma több oldalról való körbejárása, valamint a meglehetősen hosszú, mintegy másfél évtizedre nyúló elemzési periódus teszi szükségessé az értekezés megszokottat meghaladó terjedelmét. A dolgozat belső arányaiban tudatosan emelkedik ki az energetikai témakör – a régi és az új, kibővült Európai Unió együttes vonatkozásában –, mivel az energetikai kapcsolatoknak és az e téren felmerülő dilemmáknak, megítélésem szerint, mind a jelen, mind pedig a jövő szempontjából kulcsszerep jut.

3. A dolgozat fontosabb tudományos megállapításai és eredményei

Az eddigiekben már említett két fontos munkaelemen – a kapcsolódó széleskörű önálló dokumentum-feldolgozáson és az elsődleges statisztikai források gyűjtésén és elemzésén – kívül a dolgozat alábbiakban közölt tudományos megállapításait tekintem a témához való önálló hozzájárulásomnak.

1. A kapcsolatrendszer fejlődése során megszületett közös dokumentumokban megfogalmazott célkitűzések és a valóság, a realitások között mély szakadék tátong, amelyről a két partner, Oroszország és az Európai Unió hivatalosan csak kivételes esetekben, a kapcsolatrendszer mélypontjain volt hajlandó tudomást venni. Bár orosz részről – leginkább kutatói körökben, időnként azonban a diplomáciai szinteken is – mindvégig megfigyelhető volt egyfajta szkepticizmus a nagy, hangzatos tervekkel kapcsolatban, ez a hivatalos párbeszédet egészen a kétezres évek közepé-

ig nem akadályozta az újabb és újabb nagyszabású közös tervek és víziók megteremtésében. Az orosz–EU kapcsolatrendszer szembeötlő sajátossága a diplomáciai retorika és a gyakorlati, többek között a gazdaság terén mutatkozó eredmények éles elválása egymástól. Az állításomat alátámasztó példák közé sorolható a kétoldalú áruforgalom egyoldalú szerkezetének megmerevedése, a vizionált szabadkereskedelemmel és az Unió által felkínált egységes piaci „szeletekkel” ellentétben a szénhidrogének kivüli igazán fontos orosz exporttermékekkel szembeni uniós kereskedelmi korlátozások fennmaradó gyakorlata, az uniós befektetési *boom* eddigi elmaradása Oroszországban, vagy az energiadialógus több lényegi kérdésének továbbélő tisztázatlansága. A sokáig sikertörténetként kezelt energiadialógus nem hozta meg – egyelőre – az egyik legfontosabb várt eredményt: az európai befektetések tömeges meglődulását az orosz energetikai szektorba. Az okok többértűek. Egyrészt, a nagyszabású víziók építését nem előzte meg a realitásokat megvilágító, mélyebb és részletesebb elemzés, ehelyett inkább fordított logika fedezhető fel: a gyakran az orosz–EU csúcspokhoz kapcsolódó hangzatos, újabb és újabb előremutató célokat megfogalmazó – Hamilton megfogalmazásával élve (Hamilton [2004]) – „vasárnapi beszédek” utólag szükséges megtölteni tartalommal. Ez azonban a kellő mélységű és részletezettségű elemzői munka során gyakran találja szemben magát áthághatatlan akadályokkal, mint amilyen például a jogi harmonizációs dilemma, amely a közös gazdasági térség koncepciójának kidolgozása során alakult ki. Oroszországban csak néhány évvel a terv megszületése után vált tudatossá, hogy valójában annak egyik, a brüsszeli interpretációban kiemelten fontos eleme – az egyoldalú jogi közeledés az uniós joganyag irányába – számára elfogadhatatlan. Az EU–orosz kapcsolatrendszer hivatalos célkitűzéseire általában is jellemző a megalapozatlanság és elhamarkodottság. Továbbá, a párbeszéd vonalának, irányainak megrajzolásában kulcsszerepet betöltő Brüsszel Oroszország-ismerete is hiányosságokat mutat, amely a partnerrel szembeni túlzott vagy megalapozatlan elvárásokban mutatkozik meg. Paradox módon, a vizsgált időszak alatt fokozatosan – a hangzatos szavak burka mögött –, mindkét fél elégedetlenné vált a kapcsolatrendszer „eredményeivel”.

A célok, vagy inkább vágyak és a valóság közötti mélyülő szakadék másik lényeges oka azonban a két talán legfontosabb közös célkitűzés – a későbbiekben négy térség koncepciójává alakított közös gazdasági térség és az energiadialógus pro-

jektje – esetében is az ötlet megszületésének pillanatában is csak optimális körülmények esetén megvalósíthatónak tűnő terv és az orosz belső folyamatok – az Oroszország gazdasági megerősödésével és a putyini belpolitikai stabilizációval is magyarázható új orosz öntudat kialakulása, az autoriter vezetési gyakorlat egyre elterjedtebbé válása, a sajátos, nyugat-európaiktól merőben eltérő oroszországi demokrácia kibontakozása, az erőpolitika előtérbe kerülése stb. – későbbi alakulása között feszülő ellentét. Ennek az időbeliséggel összefüggő ellentmondásnak a feltárására és feloldására a felek hosszú ideig nem vállalkoztak, az ügyek saját sodrása vitte a hivatalos mederben tovább, s közben a megvalósulástól egyre messzebb az elképzeléseket. Így kerülhetett sor arra, hogy a kapcsolatrendszer alapjait lefektető Partnerségi és Együttműködési Megállapodás közeledő lejártával Moszkvában már egy alapvetően új típusú keretrendszer megteremtésének szükségességében gondolkodnak, miközben a brüsszeli logika – a formai megújulást elfogadva –, lényegében az eddigi mederben, az eddigi célkitűzések mentén, az ezeket tükröző „úti-tervek” alapján, s továbbra is a számára kulcsfontosságú értékek bázisán keresné a továbbvezető utat.

A hivatalos retorika és az elért eredmények között tátongó ellentmondás harmadik, gyakorlati – a közös dokumentumok elemzése során kitűnő – oka megítélésem szerint az, hogy a kapcsolatrendszer irányainak kijelölése, különösen pedig a részletes megvalósítási tervek kidolgozása mindezig szinte egyoldalúan az egyik fél, Brüsszel által történt. A másik fél, Moszkva szerepe meglehetősen passzív volt, amely leginkább követő magatartásként írható le, amelyben legfeljebb a legfontosabb orosz érdekek „beemelésére” volt lehetőség. E mögött a feltehetően nem szándékos egyenlőtlenség mögött elsősorban az Oroszország oldalán meglévő hiányosságokat és gyengeségeket kell keresnünk: Moszkva nem rendelkezik kellő mennyiségű és minőségű szakember-gárdával ahhoz, hogy a kapcsolatrendszer formálásában egyenlő mértékben vegyen részt. Bár ez a probléma a bürokrácia alsóbb szintjein már oldódóban van, továbbra is hiányzik a kapcsolatrendszer alapvető jellegére és irányaira vonatkozó átfogó, koncepcionális gondolkodás az orosz diplomáciában. Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy fontos részterületeken – kitartó magatartásával – Moszkva ne ért volna el jelentős eredményeket. Ezek azonban bár fontos rész-célkitűzésekhez kapcsolódó jelentős részeredmények, ösz-

szességükben sem helyettesíthetik a realitások talaján álló, konzisztens stratégiai gondolkodást.

2. Megítélésem szerint az orosz–EU dialógus kétezres évek közepi zsákutcába jutásának fontos elméleti jellegű magyarázó tényezője a kapcsolatok alapjainak tisztázatlansága: az érték- vagy érdekalapú együttműködés dilemmája. Oroszország a kilencvenes évek eleji eufórikus atlantista-nyugatos kurzus alatt vállalta a nyugati értékek, normák, közöttük az – emberi jogok tiszteletben tartására, demokráciára és liberális gazdaságfelfogásra épülő – európai értékrendszer követését, azt magáéval azonosnak vallva. Az oroszországi transzformációs nehézségek és az egyre erőteljesebben megmutatkozó „specifikumok” párosulva a Nyugat oldaláról tanúsított távolságtartással, gyanakvással és azzal a nagyon is pragmatista magatartással, amely például az oroszországi transzformáció igen csekély anyagi jellegű támogatásában is megnyilvánult, egyre inkább megvilágították az érdekalapú együttműködés gyengeségeit: egyrészt az értékek közösségének hiányosságait, másrészt azok eltérő „értelmezéseit”. Oroszország nemzetközi kapcsolatainak alakításában egyre inkább „realista”, azaz szigorúan nemzeti érdekei által motivált magatartást kezdett követni, szemben az Unióra jellemző, a közös értékek talajáról fakadó, együttműködést hangsúlyozó hozzáállással, amelytől a szupranacionalista elemek sem idegenek. A retorika szerint közös értékek alapján zajló orosz–EU párbeszéd egyre inkább kisiklott a kijelölt pályáról, s annak helyét pragmatista, érdekorientált magatartás váltotta fel. Az Unió szigorú érdekalapú elvárásai korainak bizonyultak, Oroszország történelmi és geopolitikai gyökereiből eredő „másságát” nem vették kellőképpen figyelembe. Eközben Oroszországban a transzformációs folyamat eredményeként ugyan elindult egy értékváltási, értékletisztulási folyamat, amely vélhetően alapvetően az európai értékek irányában halad, azonban ennek eredményei egyelőre nem elegendőek – s nem eléggé elterjedtek – ahhoz, hogy valós értékközösségről beszélhessünk. Az elit egyes rétegeiben a nyugati értékrenddel való azonosulásra irányuló készség nem válthatja ki a társadalomban elterjedt eltérő megközelítéseket, sem pedig az elit többi, esetleg éppen hatalmon lévő csoportjainak más irányú gondolkodását. Másrészt, az Unió oldaláról is problémákat vet fel a következetlen, hol érték-, hol érdekalapú együttműködési szándék, különösen, ha ezekhez a tagállami szinten jelentkező, gyakran a brüsszelivel teljesen szembekeverülő igencsak pragmatista magatartásmintákat is hozzátesszük. Az európai érté-

kek következetes oroszországi követéséhez ragaszkodó, a teljes mértékben azokon alapuló orosz átalakulási folyamatban, politikai és gazdasági rendszer kialakulásában bízó uniós megközelítés egyelőre illuzórikusnak tűnik, helyét középtávon egy tudatosan vállalt érdekorientált hozzáállással, a valóban számos területen meglévő közös érdekekre alapozott együttműködéssel lenne célszerű felváltani. Hosszabb távon kínálkozik elvi lehetőség – az akkor vélhetően már reálisabban – közös vagy konvergáló értékek talaján való stratégiai szövetségre az Európai Unió és Oroszország között. Rövid és középtávon inkább divergáló magatartás valószínűsíthető.

3. Oroszország elhatárolódása az európai szomszédságpolitika kínálta keretektől azt eredményezte, hogy az Európai Unió és Oroszország közötti párbeszéd attól eltérően, jobbra a kétoldalú kapcsolatok korábban kialakított medrében, azaz a négy közös térség megteremtésének irányában folyik. A dolgozat témája szempontjából releváns közös (orosz–EU) gazdasági térség és az európai szomszédságpolitika által – például Ukrajna irányában – vázolt gazdasági jellegű uniós elképzelések azonban lényegüket tekintve azonosak. Valójában az Unió szemszögéből a kétféle kapcsolati forma nem jelent két különböző irányt, csak az Oroszország számára oly fontos kiemeléshez, kiemelkedéshez illeszkedő kétféle formai megoldásról van szó. A négy közös térség megvalósulásához vezető „*Road Map*”-ek („útitervek”) lényegében a szomszédságpolitika országonkénti akcióterveinek feleltethetők meg. Tartalmilag mindkét esetben az érintett országok WTO-csatlakozását követő szabadkereskedelem kialakításáról, illetve ezen túlmenően az egységes piac egyes szegmenseihez való hozzájárítás biztosításáról van szó, ez utóbbi fontos elemeként jogi harmonizációs folyamatról. A szabályozói közeledés megvalósíthatósága azonban számos, egyelőre megválaszolatlan kérdőjelet vet fel. Egyrészt a jogi harmonizáció nagy valószínűséggel mindkét esetben részleges lesz illetve lehet csak, amelynek kivitelezése önmagában is problematikus. Másrészt, Oroszországnak még a részleges jogi közelítéssel szemben is fenntartásai vannak, annak egyoldalú volta számára elfogadhatatlan, miközben másik oldalról, az uniós igazodás is kizártnak tűnik. A kétféle kapcsolatrendszerben tehát ez jelentheti a lényegi különbséget. Míg a szomszédságpolitikához pozitívabban viszonyuló országok elfogadják a jogi harmonizációs utat mint az Európai Unió piaca felé közelebbi jutás fontos eszközét, Oroszország ezt vonakodik megtenni, miközben az uniós piac számára is vonzó. A kétféle kapcsolati forma által az Unió részéről kínált érdemi, elvi azonos-

ság azonban egy igen fontos lehetőséget is hordoz magában: egy összeurópai, a jelenlegi és a jövőbeli Európai Unió tagállamait, az EFTA-országokat, valamint az európai FÁK-államokat és további Brüsszel által meghívottakat is magába ölelő, a jövőben kialakítható egységes gazdasági tér kialakításának esélyét, amely az európai stabilitás és béke megteremtéséhez és megőrzésében is fontos eszköz lehet. Mindez azonban csak elméleti lehetőség. Szükséges előfeltétele lenne többek között a jelenleg Oroszország kezdeményezésére a négy legjelentősebb FÁK-gazdaság részvételével formálódó Egységes Gazdasági Tér (EGT4) uniós elképzelésekhez való együttműködő hozzáállása, az Unió körül formálódó közös térségek irányában mutatkozó komplementer jelleg. Az ukrán válaszok, orientációs döntések is meghatározóak. A PCA lejártának közeledtével kezdeményezett új kapcsolati keretek kialakítására irányuló orosz vélemények, valamint az önálló orosz pólus-építési törekvések azonban ahhoz vezethetnek, hogy a jelenleg elméletileg még meglévő alapvető tartalmi azonosság megszűnik, s a két integrációs csoportosulás egymáshoz illesztése a későbbiekben egyre inkább megoldhatatlanná válik. Tovább bonyolítják a helyzetet az elkövetkező néhány év során várhatóan bekövetkező orosz, ukrán és egyéb FÁK-országok WTO-csatlakozásai, amennyiben azokra nem egymással egyeztetett pozíciók alapján kerül majd sor.

4. Az Európai Unió és Oroszország közötti párbeszéd kétezres évek közepi válsága középtávon hozzájárulhat az Oroszországban sokat emlegetett eurázsiai jellegből adódó lehetőség eddigénél intenzívebb kihasználásához, azaz Oroszország – részleges – Kelet felé való fordulásához. Az ázsiai földrész Moszkva szemében való felértékelődésében azonban az orosz–EU, orosz–Nyugat kapcsolatrendszeréken túlmutató objektív tényezők is jelentős szerepet játszanak. Orosz oldalról a szénhidrogén-termelés súlypontjának keletebbre húzódásának tendenciája teszi logikussá a keleti irányú energetikai partnerségek kialakítását illetve továbbfejlesztését, amely folyamatot természetes módon felerősítik a kétezres évek közepi EU–orosz kapcsolatok – energiadiológusban is jelentkező – feszültségei. Oroszország potenciális új vagy erősödő partneri oldalán pedig az erőteljes gazdasági növekedés teszi szükségessé és reálissá az energia-beszerzések új, stabil és hosszú távú alapjainak lerakását. Kína és India nemzetközi szinten is egyre határozottabban kiemelkedő, a jelenlegi vezető gazdaságokhoz felzárkózó országokként tűnnek fel, amelyekkel való szoros gazdasági – és a lehetőségekhez igazodóan politikai – együttműködés a

többpólusú világképben gondolkodó Oroszország számára önmagában is meggondolandó fontos esély. Mindez azonban megítélésem szerint nem jelenti az orosz külpolitikai és külgazdasági prioritásokban az európai dominancia feladását, részleges reorientációról van szó, az európai súly logikus csökkentési szándékával a gazdasági vetületben, s a sajátos geopolitikai helyzet kínálta „több lábbon állásból” fakadó nagyobb mozgástér megteremtési céljairól a politika síkján. Hosszabb távon mindezzel együtt is Oroszország és az Európai Unió együttműködése, esetleg valós „stratégiai partnersége” valószínűsíthető, miközben középtávon az orosz külkapcsolati viszonyrendszerekben Európa súlyának csökkenésére lehet számítani.

5. Az Európai Unió 2004-es bővülése számos lehetőséget, ugyanakkor veszélyt, nehézséget is hozott az EU–Oroszország párbeszédbe: az új tagállamok hozadéka kettős. A szomszédsági kapcsolatok kiterjedtebbé válása, az új tagállamok történelmileg szoros oroszországi gazdasági kötődései és a közös múltjukból fakadó még mindig kimutatható, bár jelentősen megkopott Oroszország-ismerete elméletileg hozzájárulhat a Brüsszel-Moszkva dialógus realisabbá és tartalmasabbá válásához. Másrészt, a közép-kelet-európai „hozadékok” – elsősorban az energetikai függések, illetve a közös múlt örökségeként erőteljes gyanakvásban megtestesülő negatív, túlzó, nem kellően megalapozott Oroszország-sztereotípiák – épp ellenkező irányú hatásokat is kiváltanak, gyengítik a már eddig is nehéz kompromisszumok árán elért eredményeket, s meggátolhatják továbbiak megszületését. Az Unión belül azonban egyfajta „percepció-kiegyenlítődés” is folyik: a leegyszerűsítő, az oroszországi sajátosságokkal gyakran nem számoló, időnként „naiv” régi uniós percepciók a közép-kelet-európai ismeretek segítségével a kijózanodás irányába mutathatnak, míg az egyes újonnan csatlakozott tagállamok esetében jellemző túlzó, egyoldalú, időnként agresszív Oroszország-víziók az Unió Oroszországgal szembeni közös fellépésének erejében is bízva enyhülhetnek. Megítélésem szerint már közép-, de még inkább hosszabb távon nem zárható ki, hogy az EU15-ök és az új EU10-ek kényszerű együttgondolkozása Oroszország irányában mégis pozitív gyümölcsöket terem: az oroszországi folyamatokat realisabban szemlélő Oroszország-kép kialakulását, józan, egyelőre az érdekek talaján, és csak később, a feltételek megérése után közös vagy konvergáló értékek alapján való együttműködést. A gazdasági szükségszerűségek elméletileg megmutathatják a jelenlegi zsákutcából is a kiutat: érdekorientált energetikai együttműködést, amely azonban már számol a

fentiekben bemutatott részleges orosz Ázsia-felé fordulással, s arra megfelelő, hatékony és időben hozott lépésekkel válaszol. Ehhez egyrészt szükség lenne az új tagállamok között is erősödő együttműködési készségre és hajlamra, másrészt uniós szinten kialakított egységes – valamennyi érintett partnerországra kiterjedő – energetikai koncepcióra, továbbá a gazdasági közeledés mindannyi érintett számára elfogadható módjának és kereteinek közös kijelölésére. Konkrétan először annak megválaszolására, hogy mikor, és milyen termékkörben reális valóban szabadkereskedelemben gondolkodni Oroszország és az Európai Unió között, s milyen egyéb irányokban, milyen időtávon várható reálisan a gazdaságok további közeledése? Az egységes piacból Oroszországnak juttatandó „szeletek” Brüsszel által felvetett célját hogyan lehet Oroszország számára is elfogadható módon megvalósítani? Amennyiben ezeket a válaszokat nem sikerül megtalálni, s a szükséges tagállami kompromisszumokat meghozni, az eddiginél még inkább széteső, inkonzisztens, alacsony hatékonyságú, *ad hoc* jellegű uniós Oroszország-politika alakulhat ki, amelyet Oroszország ügyesen kihasználhat érdekei érvényesítése során. Ezek a válaszok azonban már túlmutatnak az orosz–EU kapcsolatok problematikáján és az Unió belső egységének és konzisztenciájának kérdését feszegetik.

I. OROSZORSZÁG ÚJ SZEREPBEN A NEMZETKÖZI SZÍNTÉREN ÉS EURÓPÁBAN – ELMÉLETI MEGKÖZELÍTÉSEK

A hidegháború megszűntével szükségessé vált a korábbi nemzetközi renddel és rendszerrel foglalkozó elméleti gondolkodás megújulása is. Mivel a korábbi bipoláris rendszer egyik fő alappillérét a Szovjetunió és a körülötte szerveződő tábor alkotta, a Szovjetunió utódállamaként fellépő Oroszország értelemszerűen nem eshetett ki az újfajta megközelítések érdeklődési köréből sem. Ellenkezőleg, az egyik legnagyobb elméleti – és gyakorlati – kihívást éppen az jelentette, hogy milyen lesz Oroszország elhelyezkedése, szerepe az új, egyesek szerint multipolárisnak tartott, mások szerint unipolárisnak nevezett világrendben? A kérdés a nyugati elemzőket és az orosz értelmiséget egyaránt izgatta. Az utóbbiak számára a válasz egyben az új identitás megtalálását is jelentette volna. A következő legfontosabb kérdések merültek föl. Hatalmi tényezőnek tekinthető-e Oroszország a megváltozott nemzetközi viszonyok között? Ha igen, ez mely dimenziók mentén ragadható meg? Hová tartozik Oroszország, egyértelműen európai állam-e? Hogyan integrálható a nemzetközi és európai politikai és gazdasági struktúrába? Egyáltalán, hogyan változik a nemzetállamok szerepe? Természetesen e kérdésekre igen sokféle válasz érkezett a Nyugat és Oroszország oldaláról is.

1. Oroszország és a posztbipoláris nemzetközi rendszer

A fejezet bevezetőjében feltett kérdésekre érkezett válaszok egy része a korábbi realista és idealista elméleti megközelítésekre épített, másik része azonban merőben új szempontokat hozott előtérbe. A következőkben megkísérlem ezek közül néhány – Oroszország új helye szempontjából – legfontosabb elméleti kísérlet és megközelítés rövid be-

mutatását.² Ezek után kitérek az orosz–EU kapcsolatok néhány elméleti vonatkozásának tekinthető alapkérdésére, külön hangsúlyt helyezve a gazdasági jellegű dilemmákra is.

1.1 Az új nemzetközi rendszer elméleti megközelítései

Nemzetközi kapcsolatok témájú, Oroszországgal foglalkozó elemzésben az elméleti háttér felvázolásánál a realista(-neorealista) iskola bemutatásából célszerű elindulni, ugyanis az orosz magatartásban és percepciókban ez a felfogás ragadható meg a legjobban. A nemzetközi kapcsolatok elméletének realista iskolája szerint a nemzetközi politika főszereplője az állam, amely elsősorban a nemzeti érdekből és nemzeti biztonságból kiindulva cselekszik. A kormány nélküli anarchikus nemzetközi rendszerben az államoknak maguknak kell biztonságukról gondoskodniuk. Az államok éppen ezért a többi állammal versengenek a biztonságért, piacokért, befolyásért, mégpedig zéró-összegű játék elvei alapján. A realista iskola képviselői hatalmon elsősorban katonai erőt értenek, amely azonban a későbbiekben a neorealista felfogásban már képességekké szelődik. Kenneth Waltz szerint a meghatározó képességek a következők: a lakosság és a terület nagysága; erőforrásokkal való ellátottság; gazdasági erő; katonai erő; politikai stabilitás. (Waltz [2006]) A hagyományos realizmussal szemben a neorealizmus már bevezeti a nemzetközi rendszer struktúrájának fogalmát, ennek rendező elve azonban szintén az anarchia. Az államok közötti együttműködést, következésképpen a nemzetközi intézményeket is elhanyagolható tényezőnek tekintik a hidegháború megszűnte, azaz a „béke kitörése” után is a biztonsági versengés megmaradása miatt. Oroszország a neorealista hatalmi képességek szinte mindegyikével rendelkezve nem véletlenül tekinti magát meghatározó hatalmi tényezőnek a nemzetközi rendszerben, ahol ezen elméletek szerint továbbra is az erő politikája uralkodik.³

A neorealizmus posztbipolarista elmélete klasszikusának számító Mearsheimer szerint az általános vélekedéssel szemben a hidegháború utáni helyzet Európában közel sem lesz egyenlő a béke új korszakának előfutárával, sőt ellenkezőleg a bipoláris hideghábo-

² Valamennyi posztbipoláris nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó elmélet bemutatására érhető módon nem vállalkozom.

³ A waltz-i képességek közül a kilencvenes években hiányzott, illetve jelentősen megroggyant az ország gazdasági potenciálja, amely azonban a kétezres években újra erősödőben van. Ezen túlmenően a politikai stabilitás az a tényező, amely az elmúlt évtized Oroszországra nem volt jellemző, azonban a putyini vezetés e téren is új – bár kétségkívül számos kérdőjellel teli – helyzetet teremtett.

rús rendszer volt képes a tartós béke biztosítására. A szuperhatalmak Közép-Európából való távozása ugyanis Európát bipoláris rendszerből multipolárisrá alakítja, amelyben a nagyhatalmaknak (Németország, Franciaország, Nagy-Britannia és Olaszország valamint a szerinte szuperhatalomból európai nagyhatalmi szerepbe süllyedő Oroszországnak – ekkor még Szovjetunióknak – meg kell birkóznia a többpólusú rendszer működésével kapcsolatos problémákkal” (Mearsheimer [2006]), amelyek fokozott európai instabilitáshoz vezetnek. Témánk szempontjából érdemes kiemelni, hogy Mearsheimer szerint Európában nagy esélye van annak, hogy Németország és Oroszország (azaz az eredeti elképzelésben még a Szovjetunió) „nagyjából azonos erejű állammá nőheti ki magát”. (Mearsheimer [2006]) Nem ért egyet az általa gazdasági liberalizmusnak nevezett eszmerendszer azon állításával, mely szerint a béke kilátásait, illetve a stabilitást az elkövetkezőekben elsősorban nemzetközi gazdasági megfontolások alakítják majd, konkrétan egy liberális gazdasági rend megteremtésére és fenntartására irányuló törekvések, mivel szerinte továbbra sem lehet figyelmen kívül hagyni az anarchia hatását az államok viselkedésére. Megkérdőjelezi a kölcsönös – gazdasági – függések stabilitás-teremtő hatását is, mivel „az államok küzdeni fognak azért, hogy megszabaduljanak sebezhetőségüktől, ami a kölcsönös függés következménye” (id. mű. p. 171.) Ezzel kapcsolatban egy további figyelemre méltó megállapítást is tesz, amely segít az orosz–EU energetikai kapcsolatok megvilágításához is. Ebben az elképzelt, kölcsönös függéseken alapuló gazdasági rendszerben lehetőség lesz „zsarolásra és katasztrófpolitikára”, mivel a függések tényleges szintje eltérő lesz, a kevésbé függő, kevésbé sebezhető országok erősebb alkupozíciókban lesznek, másrészt a különböző politikai rendszerek és eltérő karakterű vezetők is hozzájárulnak az egyes országok eltérő különböző érdekérvényesítő képességéhez és a választott módszerekhez.

A liberális megközelítések a realista, neorealista felfogástól eltérő válaszokat kerestek az új világrendre, illetve annak kihívásaira. Szerintük a nemzetközi kooperáció megvalósítható, és annak gyümölcseként jönnek létre és működnek a nemzetközi intézmények, a nemzetközi rendszer tehát nem anarchikus, hanem strukturált, amelyben a nemzetközi jognak, szokásoknak kitüntetett szerep jut. (Kiss J. [2001]) Az állam mellett előtérbe kerülnek a nemzetközi szervezetek, a transznacionális társaságok valamint a civil szervezetek is. Az „erő” helyett az intézményekre és az együttműködésre nagy hangsúlyt fektető európai uniós megközelítéshez értelemszerűen ez az iskola áll közelebb.

Természetesen nem állítható kategorikusan, hogy Oroszország elmúlt másfél évtizedében tanúsított külpolitikai magatartása és elképzelései pusztán a realista hagyományokhoz köthetők. Különösen a hidegháborús korszakot közvetlenül követő években Oroszországban is megerősödtek a liberális-idealista nézetek. A világ, s benne Európa új biztonsági rendszere kialakításának szükségessége kapcsán az orosz gondolkodásban is előtérbe került a békés rendszert célul kitűző kollektív biztonság megteremtésének lehetősége és annak szorgalmazása. Ezek a víziók a gyakorlat talaján az orosz és egyes nyugati megközelítésekben is az átalakuló Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlethez (EBEÉ), a későbbi Európai Biztonsági és Együttműködési Szervezethez (EBESZ) kötődtek. Orosz részről nagy reményeket fűztek az EBESZ új összeurópai biztonsági szerepéhez, amely az általuk a bipoláris rendszer maradványának tekintett NATO alternatívájaként szolgált volna.

A multipolaritást feltételező ún. hatalmi összjáték (koncert típusú) modelljében a nagyhatalmak közös érdekek talaján megvalósuló együttműködése a biztonság legjobb garanciája. (Kiss J. [2001] p. 92) Egy ilyen típusú új biztonsági rendszerben Oroszország jelentősége nyilvánvalóan kiemelkedő lehetne, amit hasonlóan gondoltak „koncert”-típusú elméletükben a Kupchan-fivérek is. (Kupchan – Kupchan [1999] pp. 33-84.) A XIX. századi Koncert keretein belül megvalósított európai hatalmi megoldásból kiinduló szerzők ugyan elismerik a kollektív biztonság előnyét az anarchiában kialakuló erőegyensúllyal szemben, azonban igazán hatékony megoldásnak a koncert-típusú, Európa nagyobb hatalmainak együttműködésén alapuló struktúrát tartják.⁴ „Bár a közösség a mindenki egy ellen elvére épül, a közösség tagjai kénytelenek a mindenkori nagyhatalmakra támaszkodni. A nagyobb országok egy kisebb csoportja ... összehangolja a kollektív kezdeményezéseket.” (id. mű. p. 41.) Tipikus nyugati megközelítés azonban ez annyiban, hogy bár Oroszországot egyértelműen beveszi az új európai biztonsági struktúra fő alakítói közé, azzal szemben kissé gyanakvó marad, s átmenetileg – „az első 5-10 éves időszakban” – az új (Oroszországot tartalmazó) és a régi (NATO) struktúra párhuzamos meglétét tartja kívánatosnak. (id. mű. p. 75.)

⁴ A napóleoni háborúk után alakult Koncert alkotói: Nagy-Britannia, Poroszország, Oroszország és Ausztria, majd 1818-tól Franciaország. Az új és régi koncert kialakításának közös előfeltételei: 1. Elégedettség a *status quo*-val; 2. Közös megítélés a nagyhatalmak közötti háború haszontalanságáról; 3. A reciprocitás, azaz kölcsönös engedmények gyakorlata; 4. Az átláthatóság magas foka. [1999. p. 21.]

A fentiekre többnyire jellemző szűk értelemben vett biztonságpolitikai megközelítésekkel szemben az állandó háborús fenyegetettség megszűntével előtérbe kerültek, különösen a liberális magyarázatokban, a biztonság katonain túlmutató dimenziói, köztük a gazdasági és a környezeti dimenzió. Barry Buzan és kollégái a biztonság túlzottan széles értelmezése és a tradicionális megközelítés közötti szakadék áthidalására vezetik be a „biztonságiasítás” fogalmát. (Buzan-Waeber-Wilde [2006])

A gazdasági dimenzió kiemelésének egyfajta megközelítését adja Edward N. Luttwak, a geoökonómia fogalmának megteremtője, aki szintén abból indul ki, hogy a hidegháború véget értével a világpolitikában a katonai erő szerepe lényegesen csökken. Az államok közötti vetélkedésben a katonai eszközöket a kereskedelmi módszerek váltják fel, ezek használata azonban nem egyszerűen a kereskedelem vagy „világ üzletpolitikájának” logikájából ered. Ugyanis az államok saját érdekeiket szem előtt tartva vetik be a különböző gazdasági eszközöket, Luttwak kifejezésével élve „a konfliktus logikája és a kereskedelmi módszerek” elegye jön létre. (Luttwak [2006] p. 200.) Szerinte a katonai fenyegetés és katonai szövetségek fontosságának elenyészése mellett az ún. „geoökonómiai prioritások és módszerek” válnak jelentőssé az államok intézkedéseiben, mivel a külső fenyegetettség gazdasági természetűvé válik. A merkantilizmussal ellentétben, amikor az erőszak – a háború – a gazdasági verseny megengedett eszköze volt, a hidegháború utáni, általa geoökonómiainak nevezett korszakban már nemcsak a konfliktusok okai, hanem módszerei is gazdasági jellegűek. A gazdasági okok generálta, politikai színben is jelentkező csatákat a kereskedelem eszközeivel vívják: importkorlátozással (nyíltan és rejtve), exportösztönzéssel (többnyire burkoltan), konkurens technológiai fejlesztések finanszírozásával stb. (id. mű p. 205.) A luttwaki elképzelésben is fontos szereplő marad az állam, mégpedig a konfliktusos természetű állam, ugyanakkor a geoökonómia viszonyai között az államok tényleges ráhatása a világgazdaságra az alkalmazott gazdasági eszközök ellenére igen korlátozott. Egyrészt az államok nem egyformák a geoökonómiai lépésekre való hajlandóságuk alapján. „Történelmi és intézményes, doktrinális vagy politikai okokból” kifolyólag egyesek jobban hajlanak a gazdasági jellegű eszközök bevetésére, míg mások sokkal inkább a szabadpiaci mechanizmusokra hagyatkoznak. Az államokat korlátozó tényezők között azonban sokkal fontosabb az a tény, hogy a piacon túlnyomó többségben nem állami szereplők, hanem kisebb és nagyobb vállalatok, magánszereplők tevékenykednek. Ez utóbbiak és az állam között

egyrészt egyirányú, még gyakrabban azonban kölcsönhatások figyelhetők meg, azaz mindkét fél igyekszik a másikat saját céljainak megfelelő piaci magatartásra bírni.

Bár a luttwaki világkép is leegyszerűsítettnek tekinthető, mivel például a hagyományos politikai-hatalmi szempontokat teljesen kihagyja, illetve azok jelentkezése mögött szinte kizárólag gazdasági indítékokat keres, mégis jelentős hozzájárulás az erőteljes átalakuláson keresztülmenő világrend megértéséhez. Felhívja a figyelmet az államok közötti gazdasági jellegű konfliktusok, még inkább az azok kezelésére bevetett széles skálájú gazdasági eszközök létére, amelyek jelentősége többek között az orosz–EU kapcsolatokból is kiviláglik. Az alkalmazandó, alkalmazható gazdasági jellegű eszközökről sincs egyetértés, bár ezt a kérdéskört az elmélet nem fejt ki. Oroszország és az Európai Unió is más és más gazdasági módszereket használ egymás ellen, hasonlóság azonban, hogy ezek bevetése még a kapcsolatok rendszerében politikailag kedvezőnek tekinthető időszakokban is jellemző. Az orosz magatartást – és ugyanígy az uniót – azonban pusztán gazdasági érdekek mentén nem lehet teljes értékűen leírni, Oroszország számára továbbra is léteznek elemi hatalmi – legjobban a realista megközelítéssel megragadható – érdekek, mint amilyen például az érdekszféra megtartása. Kétségtelen ugyanakkor, hogy az orosz érdekrendszeren belül is egyre inkább előtérbe kerülnek a gazdasági elemek, az ország gazdasági növekedéséhez és fejlődéséhez, modernizációjához fűződő motivációk. Egyes leegyszerűsítő elemzések már-már hajlamosak az orosz külpolitikai célok és a gazdasági érdekek közé egyenlőségjelet tenni. Ezt ugyan a luttwaki világképhez hasonlóan, de fordított logikával teszik: nem a gazdasági érdekeket tekintik kiindulópontnak, hanem a külpolitikaiakat, amelyek megvalósítása már a luttwaki elképzelésekhez illeszkedően gazdasági eszközökkel történik.⁵

A liberális elméletek klasszikusának számít Fukuyama „történelem végét” vizionáló megközelítése. Fukuyama szerint a liberális demokrácia, amely legyőzte valamennyi korábbi ideológiai vetélytársát nem más, mint „az emberiség ideológiai fejlődésének végpontja”, „a kormányzás végső formája”, s mint ilyen jelentheti az „egyetlen, összefüggő és következetes fejlődési folyamatként értelmezett” történelem végét. (Fukuyama [1994]) Ismét mások a politikai-biztonságpolitikai, gazdasági és ideológiai megközelítéstől is elfordulva, liberális alapon a kulturális tényezők szerepét kezdték kiemelni az új világrend jövőjében. Közülük – a dolgozat alaptémája, az EU és Oroszország kapcsos-

⁵ Magyarországon ezt a felfogást képviseli például Orbán Anita.

latainak megértése szempontjából is – kiemelt figyelmet érdemes szentelni Samuel P. Huntington civilizációk összecsapásáról alkotott elméletének. Huntington ugyanis számos olyan tényezőre hívja fel a figyelmet, amelyek segítenek megvilágítani az Európai Unió és Oroszország néha „süketek párbeszédének” tűnő kapcsolatrendszerét.

A huntingtoni civilizációs elmélet szerint az új világban „az emberiséget megosztó nagy ügyek, illetve a konfliktusok kiváltó okai kulturális természetűek lesznek” (Huntington [1993] p. 22.), mégpedig az általa civilizációknak nevezett nagyobb kulturális egységek között. (Eközben a nemzetközi diplomáciában továbbra is megmarad a nemzetállamok főszerepe.) Civilizáción az emberi nem olyan legmagasabb csoportosulási formáját érti, amelynek középpontjában a kulturális identitás áll, olyan közös alkotóelemekkel, mint a nyelv, történelem, vallás, szokás és intézmények, valamint az, hogy a benne élők azonosítják magukat az adott civilizációval. Egy civilizáció általában több nemzetállamot is magába ölel.⁶ Témám szempontjából lényeges, hogy az európai és észak-amerikai csak egy-egy változata, alfaja az egyik legjelentősebb, a nyugati civilizációnak, míg Oroszország egyfajta, mégpedig a legnagyobb ún. meghasonlott, azaz belső civilizációs törésvonallal rendelkező ország. A huntingtoni meglátás szerint a nyugati civilizáció jelenleg – katonai és gazdasági – erőfölényben van a többihez képest, kezében tartja a nemzetközi intézményeket.⁷ Valójában ezeket az intézményeket – különösképpen a gazdaságiakat – , valamint katonai és gazdasági erejét arra használja fel, hogy saját civilizációs érdekeit és értékeit közérdeknek illetve általános értéknek beállítva megőrizze saját vezető szerepét, és így többek között rákényszerítse az általa jónak ítélt gazdaságpolitikát a többiekre.

A huntingtoni világkép Oroszország számos belső, illetve az orosz–Nyugat, orosz–EU kapcsolatokban jelentkező problémára rávilágít. Egyrészt Oroszország civilizációs meghasonlottsága miatt maga is belső törésvonalak mentén jelentkező konfliktusokkal⁸, és identitásproblémákkal terhelt.⁹ Ez utóbbi jelentkezik a hosszasan zajló nyugatos

⁶ Huntington szerint a legfontosabb civilizációk a következők: nyugati, konfucianus, japán, iszlám, hindu, szláv-ortodox, latin-amerikai és afrikai. (Huntington [1993] p. 25.)

⁷ A nemzetközi intézmények közül a gazdasági jellegűeken Japánnal osztozik. (Huntington [2006] p. 11.)

⁸ Lásd például a kilátástalan csecsen válságot, amely a huntingtoni értelmezést alkalmazva nem más, mint a szláv-ortodox és iszlám civilizációk helyi ütközése.

⁹ A huntingtoni civilizációs vonalat számos orosz elemző is hasonlóan látja. Lásd például Narocsnyickaja történészt, aki szerint Oroszország „a világ civilizációinak találkozásánál” terül el. (Narocsnyickaja [1998] p. 242.)

(atlantista)-eurázsiai vitában. A nyugati és a szláv-ortodox civilizációk közti törésvonal ugyanis részben Oroszország európai határain húzódik, másrészt Oroszországon belül iszlám civilizációs határ is található. Igazat lehet adni az elmélet alkotójának abban is, hogy az ideológiai alapon álló államok megszűnte után az etnikai (és vallási) alapon álló szembenállás kerül előtérbe, amely egyes civilizációk esetében szélsőségesen erőszakos formát ölt. Ugyanakkor a nyugati civilizációra nem az erőszak, sokkal inkább a gazdasági versengés a jellemző, s ehhez hozzátehetjük, hogy a többi civilizációval való kapcsolataiban is meghatározó a gazdasági érdek. Amint a dolgozat során kiviláglik, a huntingtoni elképzeléshez illeszkedően kerül előtérbe a nyugati civilizáció kezében lévő gazdasági-pénzügyi nemzetközi szervezetek (elsőként az IMF, illetve a WTO) jelentősége az orosz–EU kapcsolatokban is, számos konfliktust kiváltva. Ugyanakkor Huntingtonnál a Nyugat és a többi civilizáció közti konfliktusok legfőbb okai között a gazdaságin túl a katonai és intézményes hatalomért folytatott harc is lényegi szerepet játszik. Bár szerinte a nyugati civilizáció külső konfliktusaiban a „kulturális különbségek, vagyis az alapértékek és hiedelmek csak másodlagosak” (Huntington [1993] p. 40.), „mélyebb szinten” ő is nagy hangsúlyt fektet a különböző civilizációk által elfogadott eltérő fogalmak kérdésének, amely például az orosz–EU kapcsolatokban léptenyomon előtérbe kerülő értékprobléma egyik kulcskérdése.¹⁰ Az orosz gondolkodók közül is sokan tiltakoznak a Nyugat által vizionált „egyetemes civilizáció” ellen.¹¹ Huntington szerint a nyugati civilizáció erőfölényére és egyetemesnek kikiáltott értékeire a többi civilizáció háromféle választ adhat. Elsőként befelé forduló, „önelszigetelő”, azonban igen költséges politikát folytathat. Másodsorban megpróbálhat csatlakozni a „győztes táborhoz”, azaz beolvadni a Nyugatba, ezzel együtt annak értékeit és intézményeit is elfogadva. Harmadsorban pedig kísérletet tehet szembehelyezkedni vele, saját katonai és gazdasági potenciáljának erősítésével, esetleg más nem nyugati civilizációval összefogva, saját értékeinek és intézményeinek védelmében. Ez a harmadik megoldás Huntington szerint elnyugatosodás nélküli modernizáció. A legújabbkori, azaz a hideg-

¹⁰ Ennek középpontjában a demokrácia és az emberi jogok kérdésköre áll.

¹¹ „A Nyugat kulturálisan agresszív, politikai nyomása mindig szellemi erőszakkal párosul, értékrendszere univerzális, és kizárólagos kíván lenni. A Nyugat saját civilizációját az általában vett civilizációval azonosítja, tehát potenciálisan eleve megfosztja a Ruszt a kulturális választás jogától.” (Pozdnyakov [1998] p. 108.) Pozdnyakov ugyanakkor hozzáteszi, hogy „mivel az orosz is indoeurópai nép, könnyen képes megérteni és elsajátítani a nyugati gondolkodás alapvonásait, mi több, képes azt folytatni, továbbfejleszteni, betetőzni”. (id. mű p. 108.) Nyikolaj Trubeckoj, az eurázsiai eszme kidolgozója is tagadja, hogy a civilizáció fejlődésének egyetlen útja volna.

háború utáni orosz történelem mindhárom próbálkozásra nyújt példát, jelezve ezzel az oroszországi civilizációs dilemma feloldatlan állapotát. Legkevésbé határozottan és talán legrövidebb ideig tartó, az első típusú válaszként felfogható próbálkozásra lehet példa az 1998-as válság utáni, rövid ideig tartó befelé fordulás, amely azonban a belső termelés felfutását hozta. A második, beolvadó megoldást helyezte előtérbe Borisz Jelcin elnök első éveiben a kozirjevi külpolitika, amely azonban hatalmas kiábrándulást hozott, hiszen a Nyugat valójában nem volt hajlandó Oroszországot magába fogadni, még kevésbé ehhez anyagi segítséget is nyújtani. A harmadik megoldás mindannyiszor felmerül, valahányszor az orosz–Nyugat kapcsolatok mélypontra kerülnek: Oroszország egyrészt saját erejében bízva, másrészt a nyugati civilizáción kívül eső partnerek után nézve próbálkozik meg a Nyugattal való szembehelyezkedéssel. A modernizálódás a legfontosabb célok között szerepel, de az orosz sajátosságok megőrzése mellett. A huntingtoni elképzeléssel ellentétben azonban Oroszország a modernizálásához szükséges eszközöket mégis leginkább a Nyugattól várja. Jól látja az elmélet szerzője az általa említett válaszlehetőségeknél az elit megosztottságát, amelyhez hozzáteszi a nép megosztottságát is. Véleménye szerint, ha egy meghasonlott ország, mint például Oroszország „újra kívánja értelmezni identitását” (egy másik civilizációhoz közeledve), három feltételnek kell teljesülnie. (Huntington [1993] p. 44.) 1. A politikai és gazdasági elit támogassa az új identitást, Oroszország esetében a nyugatit; 2. A közvélemény is elfogadja az identitásmódosítást; 3. A befogadó civilizáció legyen kész a „megtért befogadására.” Igazat lehet adni Huntingtonnak abban, hogy Oroszország esetében – nyugatos váltást szem előtt tartva – egyelőre egyik feltétel sem tűnik beteljesültnek. Az elit megosztott, a közvélemény szintén az, miközben maga a Nyugat is sokkal inkább távortartó, mintsem befogadó magatartást követ. Mindez már a kilencvenes évek elején arra a gondolatra juttatja Huntingtont, hogy várhatóak Oroszország és a Nyugat közötti konfliktusok. A tanulságok kapcsán – a dolgozat témáját, azaz az orosz–EU kapcsolatokat, s azon belül az integrációs elképzeléseket szem előtt tartva – igen fontosnak tűnik az a megállapítás, amely szerint „egy civilizáción belül sokkal nagyobbak az esélyei jó politikai, gazdasági és biztonsági intézmények kialakulásának, mint több civilizáció között... a Nyugathoz nem tartozó néhány meghasonlott ország elitje megpróbálja majd nyugati országgá átalakítani országát, de legtöbb esetben áthághatatlan akadályokba ütközik majd e terv megvalósítása...”. (Huntington [1993] p. 48.) Huntington felveti a Nyugatnak más, katonai és gazdasági erejében erőteljesen növekvő civilizációkhoz való alkalmazkodásának szükségességét is: szerinte ugyanis „a jövő nem az egyetemes civilizáci-

óé, hanem egy olyan világré, amelyet egymástól különböző civilizációk alkotnak.” (id. mű p. 49.) Érdekes gondolata Huntingtonnak, amely szerint a civilizációs azonosság, vagyis az ugyanazon civilizációhoz tartozás megkönnyíti a gazdasági kapcsolatok regionalizálását is. A szláv-ortodox területen ilyen irányú – valójában reintegrációs – törekvéseknek is tanúi vagyunk, igaz, ezek sikeressége egyelőre kétséges. Huntington tehát abból indul ki, hogy Oroszország egy másik civilizáció része, mint a fejlett Nyugat. Ezt a kiindulópontot azonban igen sokan nem fogadják el, Oroszországot az európai kultúra és civilizáció szerves részének tartva. Közéjük tartozik például a magyar Szvák Gyula, Oroszország-kutató történész, vagy orosz oldalról Zaslavskaya politikai elemző. Még ha elméletileg vitatható is, hogy a szláv-ortodox Oroszország külön civilizációs forma-e, vagy a nyugatinak egy sajátos alfaja, ahhoz kétség sem férhet, hogy huntingtoni értelemben „meghasznált”, tehát civilizációs törésvonallal terhelt ország, ami önmagában is éppen elég indokot szolgáltat az orosz–Nyugat párbeszéd nehézségeihez. Megítélésem szerint azonban a Huntington által jelzett civilizációs törésvonal Oroszország és (Nyugat-)Európa között valós, a különbözőségek alapján indokolt egy olyan másik civilizációról beszélni, amelyben erős hajlam mutatkozik a nyugati civilizációhoz való csatlakozásra, bár ennek sikeressége egyelőre kérdéses.

A valóság, e dolgozat esetében az orosz–EU kapcsolatok jellege valószínűleg egyik elmélet segítségével sem írható le teljes értékűen. Az elméletek sokasága, sokszínűsége azonban lehetővé teszi a valóság egy-egy szeletének megvilágítását, és a probléma komplex vizsgálatát.

1.2 A többpólusú világ és az orosz nagyhatalmiság kérdőjelei

A posztbipoláris elméleti megközelítések egyik alapkérdése, hogy a Szovjetunió örökébe lépett Oroszország nemzetközileg nagyhatalomnak tekintendő-e?¹² Ehhez szorosan kapcsolódó kérdés, többpólusúvá vált-e, válik-e a világ a hidegháborús szembenállás megszűntével? A nyugati elemzőkre jellemző az orosz nagyhatalmiság megkérdőjelezése, s Oroszország legfőbb regionális szinten elismert nagyhatalmi szerepe. Érvelé-

¹² A nagyhatalmi státusz megtartására irányuló orosz igyekezet lényegében eredményesnek is tekinthető, Oroszországnak minden ellentmondásossága ellenére lényegében sikerült a nagyhatalmi, ha nem is szuperhatalmi státusz átmentése. Ennek kifejeződése az ENSZ BT-tagság illetve a kilencvenes évek alatti kezdetben P8, majd 1998-tól G8-tagság.

sükben kitüntetett figyelem jut a gazdasági dimenzióknak. E szempont alapján a kilencvenes évek erősen recessziós orosz gazdasága valóban nem nyújtott meggyőző teljesítményt. Ezek a megközelítések azonban a gazdasági dimenziót is nagyban a GDP mutatójára leegyszerűsítve fogalmazták meg. Ennek hanyatló eredményein – valamint ehhez hozzátevé az erodálódó katonai potenciált is – alapultak az Oroszországot, mint nemzetközi hatalmi tényezőt „leíró” megközelítések. Az egypólusú nyugati világnép egyik fő szószólójaként Zbigniew Brzezinski említhető meg, akinek írásai és beszédei Oroszországban is komoly visszhangot keltettek.¹³

A fenti kérdések érthető módon különösen foglalkoztatták az orosz gondolkodókat, hiszen azok az új orosz identitás lényegét érintik. Így az előző alfejezettel szemben, amely elsősorban a posztbipoláris magyarázatok nyugati megközelítéseibe nyújtott betekintést, az alábbiakban elsősorban orosz elemzők fejében fogant, a korábban bemutatott nyugati elméleti megközelítésekre is reagáló, de konkrétan Oroszország nemzetközi szerepével, súlyával foglalkozó, gyakran egymással vitázó gondolatok bemutatása következik. A megítélések különbözőségeiben természetesen az időtényező is lényeges szerepet játszik, más realitásokból indultak ki a kilencvenes évek eleji írások, mint a későbbiek. Az itt bemutatásra kerülő nézetekben közös, hogy szinte kivétel nélkül valamennyi az Oroszország történelmében mérföldkőnek tekinthető 1998-as válság, és a putyini éra előtt keletkezett, amikor az identitáskeresés a gazdasági recesszió és a politikai instabilitás következtében különösen fontos kérdésként jelentkezett. Mondanivalójuk számos tekintetben a jelenlegi, megváltozott körülmények között is figyelemre méltó.¹⁴ A bemutatásra kerülő nézetek között talán túlsúlyban vannak az Oroszország szerepét, nemzetközi pozícióját vagy éppen annak radikális összehúzóását szélsőségesen eltúlzó vélemények. Megítélésem szerint egyrészt ezek a gondolatok idehaza kevésbé ismertek,

¹³ Lásd például Brzezinski „A Geostrategy for Eurasia” c. írását, amelyben Eurázsia globális jelentőségét hangsúlyozza, s az eurázsiai országok – a globális biztonság szempontjából szerinte veszélyes – nagyhatalmi törekvéseit emeli ki. (Brzezinski [1997]) Robert Cooper szintén határozottan állítja, hogy Oroszország már többé nem lehet az Amerikai Egyesült Államokkal hasonló nagyságú hatalom (Cooper [2002] p. 38.)

¹⁴ A nyugati és az orosz elemzésekben is kitüntetett szerep jut a 2001. szeptember 11-ét követő orosz-amerikai, orosz–Nyugat kapcsolatokban várt látványos előrelépésnek. Ezekkel a különösen optimista és a kapcsolatrendszerben merőben új perspektívákat látó víziókkal jelen dolgozat nem foglalkozik, már csak azért sem, mert amint hamarosan kiderült, ezek a perspektívák igen átmenetinek bizonyultak, s a mai helyzet közelebb áll a kilencvenes évek eleji útkereséshez, mint a kapcsolatrendszer tetőpontjának tekinthető 2001. szeptember utáni helyzethez. Ebből a szempontból valószínűleg nem igazolódna be az egyébként rendkívül reálisan gondolkodó Dmitrij Trenin elképzelései sem, aki a 2001. szeptemberi orosz, Nyugattal szolidáris magatartáshoz fűződően jegyzi meg, hogy „az USA-orosz kapcsolatokban lehetnek még fel és lefelé történő hullámzások, de a rivalizálásnak végérvényesen vége van”. (Trenin [2003] p. 2.)

másrészt, s ez a fontosabb, jól kimutathatóak az orosz külpolitikai magatartást alakító gondolkodásban, nélkülük nem érthető a mai Oroszország sem.

A szuperhatalom elnevezés – legalábbis Oroszország kapcsán – egyre inkább kikerül az elemzések szóhasználatából, s leginkább a nagyhatalom, esetleg regionális (nagy)hatalom megfogalmazások dominálnak. A kezdeti nyugatos-atlantista megközelítések szerint Oroszország nagyhatalmisága nem kérdőjelezhető meg az új nemzetközi viszonyok között sem, sőt az nyugati partnereivel egyenjogú alapon jön létre. „...Oroszországnak az a missziója, hogy nagyhatalom legyen...Ha a nacionálsoviniszták jutnak uralomra, akkor ellenséges és fenyegető nagyhatalom lesz, ha a demokraták, akkor baráti és békés. De mindenképpen nagyhatalom marad.” – írja 1994-ben a nyugatos irányvonal legtöbbit kritizált orosz politikusa, Andrej Kozirjev. (Kozirjev [1998] p. 23.). Szerinte a 21. század egyértelműen sokpólusú lesz, amelyben az egyik fontos pólust a nagyhatalmi státuszú Oroszország alkotja majd. Kozirjev víziója a „hetek” „nyolcakká” alakításáról, azon belül elsőként P8-akká való fejlesztéséről, majd ezt követően a G8 felállásról valójában valóra is vált. (Kozirjev [1998] p. 27.) Mindazonáltal az egyenjogú partnerségi kapcsolatba, s az annak alapjának kikiáltott kölcsönös bizalomba vetett hite idealizmusként jellemezhető. Migranyjan az idealista orosz politika kudarcára rámutatva ugyanekkor már az elszigetelődés veszélyeire hívja fel a figyelmet. Kiútként a FÁK-országok felé fordulást ajánlja, amelyekkel szemben – stratégiai és geopolitikai érdekeket szem előtt tartva – gazdasági áldozatokat is szükséges hozni. (Migranyjan [1998] p. 67.) Mások szerint nem kizárt, hogy „a bolygónyi dimenzióban gondolkodó volt szovjet diplomáciának be kell érnie az európai keretekkel. (Bogaturov – Kozsokin – Plesakov [1998] p. 71), azaz regionális szerepkörbe sülyedhet Oroszország. Ebben az esetben is megmarad azonban fontos közvetítőnek a Nyugat és Kelet között. (id. mű p. 75.). Ráadásul ez csak átmenetileg lesz így, „hosszú távon Oroszországnak megvan az esélye a megújulásra”, ehhez „területének, lakosságának nagysága, katonai ereje, gazdasági potenciálja, valamint civilizációs funkciója és az egyetemes szellemi folyamatokban játszott szerepe” segíti hozzá. (i. mű p. 82.) A nyugatosság élesebb bírálói (köztük például Podberjockij) többnyire elvesztettként értékelik a nagyhatalmi státuszt, ugyanakkor hosszabb távon ők sem nyugszanak bele a pusztán regionális szerepkörbe. A státuszvesztésben a következő fontos elemeket említi: a katonai pozíció meggyengülése, a területi integritás problémái, a társadalom átfogó gazdasági, politikai és szellemi válsága. (Podberjockij [1998] pp. 224-225.) Az orosz viszonyítási pont a nagyhatalmiság kérdé-

sénél az Amerikai Egyesült Államok a kezdetekkor és később is. A kétezres évek elejére úgy tűnik, a kozirjevi álmodozással Oroszország Amerikai Egyesült Államokkal való egyenjogú partnerségéről a nyugatosok is leszámolnak. „Elszállt a remény Oroszországnak az Egyesült Államok melletti demokratikus szuperhatalmi társszerepéről. Ugyanígy vége azoknak a szándékoknak is, amelyek Oroszországot mint a multipoláris világ első vonalbeli pólusát kívánták megrajzolni, olyannak, amely Amerika erejének ellen tud állni. Az Oroszország, mint európai ország – kép következik.” – írja Trenin. [2003 p. 7.]

Érdekes módon a nagyhatalmiság elemeit a különféle irányzatokat képviselő orosz elemzők többsége hasonlóan – leginkább realista-neorealista megközelítésben – látja. Néhány, a nagyhatalmiságra determináló tényező szinte valamennyi felfogásban megtalálható. Kozirjevnél a fő tényezők atom-, illetve katonai erő, legújabb technológia terén elért eredmények, természeti erőforrások és a geostratégiai helyzet (Kozirjev [1998] p. 25.), Puskovnál az ország méretei, gazdasági potenciálja, atomfegyverkészlete, természeti kincsei, valamint az ENSZ Biztonsági Tanácsban elfoglalt szerep. (Puskov [1998] p. 164.)

Az orosz elemzések többségében rokon vonás, hogy a nagyhatalmiság kiindulópontjaként előszeretettel hozzák fel az ország sajátos geopolitikai helyzetét, és általában a geopolitikai gondolkodásra támaszkodnak.¹⁵ Az új geopolitikai realitásként fogalmazza meg Podberjockij, hogy katonai ellenség helyett Oroszországnak geopolitikai vetélytársakkal kell szembenéznie.

A geopolitikai megközelítés puhább változatát adja Puskov, aki szerint bár lényegesen megnőtt a technológiai, pénzügyi és gazdasági tényezők szerepe, azért a katonai-stratégiai és geopolitikai tényezők sem tűntek teljesen el. (Puskov [1998] p. 157.) Ő éppen a gazdaság gyenge teljesítőképességéből kiindulva nem tartja reálisnak, hogy Oroszország önálló vonzasközponttá váljon, ehelyett a más világpolitikai szereplőkhöz, vonzasközpontokhoz való végleges csatlakozás alternatívájaként – az ún. Primakov-doktrína alapján – a velük való együttműködést ajánlja. (Puskov [1998] p. 162.) Hason-

¹⁵ Gazdag Ferenc értelmezésében a geopolitika, amely politikai és stratégiai kérdésekre keres választ, leginkább a földrajztudomány és a politikatudomány határán elhelyezkedő tudományág. A mai geopolitika viszont már a klasszikus geopolitika és a nemzetközi közgazdaságtan összekapcsolása egyfajta „geoökonómiává”. (Gazdag [2004])

lóképpen, a liberálisnak tartott Rogov is a gazdaság leépülésével magyarázza, hogy „Oroszország ma meglehetősen szerény pozíciókat foglal el a világban” (Rogov [1998] p. 265.), „a világgazdaság másodvonalába szorult vissza, s néhány éven belül elveszítheti katonai nagyhatalmi státuszát is”, ez utóbbit elsősorban a finanszírozási problémák okozta elavulásnak tulajdoníthatóan. (id. mű p. 267.) Rogov szerint a kiutat a gazdasági szerkezetváltás jelentheti. Ő is vallja, hogy Oroszország többre rendeltetett, még gazdasági téren is: „Az orosz gazdaság világgazdasági jelenléte nyilvánvalóan nem felel meg az ország teljesítőképességének: aránytalan ahhoz képest, hogy Oroszország egyedülálló földrajzi adottságokkal, világviszonylatban rendkívüli természeti erőforrásokkal, nagyszámú népességgel, nem jelentéktelen gazdasági és technológiai lehetőségekkel rendelkezik.” (id. mű p. 267.) Rogov liberális felfogásában a leegyszerűsítő egypólusú-többpólusú megközelítéssel szemben különösen nagy a szerepe az államok közötti koalícióknak, a nemzetközi intézményeknek. Oroszország előnytelen nemzetközi pozíciójának okait ennek megfelelően elsősorban Oroszország nemzetközi intézményekben való részvételének konkrét megvalósulási formáiban látja,¹⁶ s ő is felveti az elszigetelődés veszélyét. A közgazdász Gavrilencov és szerzőtársa szintén kiemeli a nemzetközi intézmények jelentőségét, s azok közül a meghatározókból való orosz kimaradás problémáját. (Gavrilencov – Schrettl [2002] p. 158.)

Amint láttuk, számos vélemény szerint a kilencvenes évek közepi világ ugyan egypólusú, azonban a jövőben „többpólusú világ megteremtésére kell törekedni”, amelyben az egyik pólust – saját befolyási övezetének kialakításával – éppen Oroszország alkotja majd. (Kazjonov – Kumacsev [1998] p. 261.) Az Oroszország erőt gyűjt, „összeszedi magát” gondolat lépten nyomon előjön az orosz gondolkodásban.¹⁷ Rogov is a geopolitikai adottságokkal, azaz a kettős, európai-ázsiai fekvéssel, „a világ geoökonómiai térképén” való centrális elhelyezkedéssel magyarázza Oroszország esélyeit, s a neorealizmus által megjelölt tényezők meglétéhez köti az orosz „regionális” nagyhatalmiságot, amelyek azonban lehetővé teszik, hogy Oroszország „a többpólusú világ egyik főszeplője” legyen. (Rogov [1998] p. 275.)¹⁸ Ehhez azonban szükség van szövetségek kö-

¹⁶ 1. A „szovjet” rendszertől örökölt szervezetek – például ENSZ, EBESZ – korlátozott globális és regionális ráhatásában; 2. a FÁK „dekoratív” jellegű működésében; 3. abban, hogy Oroszországot nem vették fel egyetlen vezető globális és regionális nemzetközi szervezetbe sem. (Rogov [1998] p. 271.)

¹⁷ Az „Oroszország összeszedi magát” mondás még a 19. századhoz, Gorcsakov kancellárhoz kötődik.

¹⁸ A nagyhatalmiságra determináló tényezők nála is a következők: a terület, lakosság, gazdasági, tudományos-technikai és katonai potenciál nagysága. (id. mű p. 275.)

tésére, együttműködésre Nyugaton (az Európai Unióval) és Keleten (az ázsiai-csendes-óceáni térséggel) is, amelyek kialakítása után Oroszország a két térség közötti fontos összekötő láncszemet alkothatja.¹⁹ A mértéktartóbb kutatói munkákban tehát a többpólusú világ, s benne pólusként Oroszország inkább a jövőé, míg a hivatalos orosz retorikára már a kilencvenes évek végén a többpólusúság hangoztatása volt a jellemző. (Medvegyev [2002] p. 62.)

Az orosz elemzők gyakran interpretálják a nyugati Oroszország-percepciókat. Ezek közül különösen érdekes Szergej Kortunov írása, amelyben öt gyakori nyugati, Oroszország nemzetközi megítélését alapvetően befolyásoló „mítosszal” próbál leszámolni. (Kortunov [1998a]) Elsőként, az Amerikai Egyesült Államokból eredő mítosszal, amely szerint a hidegháborút az oroszok veszítették el. Mivel a hidegháború szerinte nem pozícióharc, nem geopolitikai jellegű háború volt, hanem sokkal inkább két életforma és értékrend versengése, még a Szovjetunió utódjaként fellépő Oroszországot sem lehet vesztesnek kikiáltani.²⁰ Másodsorban, a szovjetfóbia egyszerűen ruszofóbiára módosult, amely Oroszországot a „gonosz birodalmának” kiáltja ki. Ez a mítosz különösen károsan hat az orosz belső folyamatokra, mivel növeli a Nyugat-ellenességet, és az elszigetelési törekvéseket. A harmadik mítosz szerint „Oroszország ugyanolyan impérium, mint a Szovjetunió és a forradalom előtti Oroszország volt” (id. mű p. 111.), azaz birodalmi politikát folytat a közel-külföldön. Kortunov válaszában „Oroszország, mint az eurázsiai civilizáció és soknemzetiségű közösség hordozója, egyszerűen nem tehet mást, mint hogy impérium legyen.” (id. mű p. 112.) Amint említettük, különösen gyakoriak a Brzezinskire való visszautalások, és állításainak cáfolatai, többek között az „Oroszország vagy birodalom, vagy demokrácia” megközelítés elutasítása. (Podberjozkin [1998] p. 229.) Rogov arra hívja fel a figyelmet, hogy a Brzezinski-féle igyekezet Oroszország tudatos marginalizálására, és Eurázsia többközpontúvá tételére, azaz Oroszország eurázsiai nagyhatalmiságának megakadályozására irányul. Ezen törekvések Rogov szerint kemény anyagi érdekek által vezéreltek. (id. mű p. 270.)

¹⁹ Újszerű gondolata, hogy Oroszország gazdasági újjászületésében az energetika mellett kiemelkedő szerepet lát az eurázsiai fekvéssel összefüggő közlekedési és hírközlési ágazatok fejlesztésében. (id. mű p. 276.)

²⁰ Más liberális és ún. nacional-patrióta elemzők elismerik a Szovjetunió vereségét. Rogov árnyalásában, bár Oroszország maga közvetlenül nem érintett a hidegháborúban, a Szovjetunió jogutódjaként azonban viselnie kell a vereség terheit.

Számos orosz gondolkodót foglalkoztat a huntingtoni civilizációs kérdés is. Önálló civilizáció-e Oroszország? Ha igen, ha nem, ennek melyek a következményei? Podberjozkin szerint a válasz egyértelműen igen, s Oroszországnak nem szabad az általános érvényűnek feltüntetett, valójában pusztán nyugati civilizációhoz csatlakozni, mivel ebben az esetben elvesztené világhatalmi pozícióját és külpolitikai önállóságát. (Podbrjzokina [1998] p 229.) Kortunov is kitér a problémára, s szerinte a nyugatosok és Eurázsia-pártiak vitája valójában nem más mint Oroszország civilizációs hovatartozásáról való polémia. Kortunov válasza az orosz civilizációs dilemmára leginkább az, hogy Oroszország önálló civilizáció. (Kortunov [1998a] p. 112.)

2. Oroszország és az Európai Unió – a partnerség elméleti dilemmái

Oroszország Európában elfoglalt helyét, ennek részeként az orosz–EU kapcsolatokat elemezve az elsőként felmerülő elméleti kérdés a következő: mennyiben tekinthető európainak Oroszország különféle – földrajzi, történelmi, kulturális vagy éppen vallási – megközelítésekben?

Még a legkonkrétabbnak tűnő megközelítés, a földrajzi sem ad teljesen egyértelmű választ. A hagyományos, Európa-szerte oktatott földrajz megközelítése alapján, tehát kizárólag földrajzi értelemben Oroszország egyértelműen Európa szerves része, pontosabban Európa keleti perifériája. Eközben azonban a világ azon néhány kevés országa közé tartozik, amely egy másik földrész, Ázsia tekintélyes állama is mind területét, mind pedig lakosságát tekintve. Földrajzi értelemben tehát „eurázsiai”, azaz európai+ázsiai országról van szó.²¹

Az európaiság meghatározása természetesen túlmutat a földrajzi határokon. A történelmi megközelítés is vegyes képet mutat, rávilágít a Kelet és Nyugat hatásainak kettősségére. Míg egyes szerzők a Kijevi Rusz és a Moszkvai Rusz európaiságát hangsúlyozzák (Zaslavkaya [2004], Szvák [2005]), mások felfogásában már ezek a történelmi periódus-

²¹ Egyes orosz geopolitikai gondolkodók azonban még azt a konvencionális földrajzi alaptételt is megkérdőjelezzik, miszerint valóban két földrészre, Európára és az Urálon túli Ázsiára bontható az az egybefüggő földterület, amelyet ők inkább előszeretettel Eurázsianak hívnak, nem ismerve el Európa önálló földrész voltát. Ebben a felfogásban az eurázsiai földrész központi állama – Heartland – Oroszország. (Lásd például Szavickijt, idézi Siselina [2004])

sok is sajátosak, az általános európaiktól – ami többnyire alapvetően nyugat-európaikt jelent – eltérőek. Egyértelműen a keleti, ázsiai hatások felerősödését hozta az ezt követő periódus, a tatár birodalom betörése. Szvák Gyula szerint ugyanakkor az orosz történelmi fejlődés különössége éppen abban áll, hogy az elhúzódó tatár uralom azt mégsem tudta „letéríteni az európai útról”. A tatár hozomány lényege az uralmi technikákban ragadható meg. „Az orosz fejlődés ... éppen azért lehetett sikeres az eurázsiai hatalmas térségben, mert az európai típusú feudális berendezkedéssel párosítani tudta a zsarnoki tatár uralmi technikákat és a bizánci ideológiát.” (Szvák [2005] p. 7.) A keleti és nyugati hatások tehát már sok-sok évszázada keverednek egymással, az inga hol az egyik, hol a másik irányban leng ki. Oroszország európaisága kérdéskörének vizsgálatakor valamennyi elemző a nagy péteri időszakhoz nyúl vissza, ezt a kort tekintik egységesen az Európához tartozás kifejezett orosz hatalmi igenlésének, az európaiság megalapozásában – megerősítésében pedig mérföldkönek. A nagy péteri örökség orosz értékelései azonban már igen-igen különbözők.

A sokszínű történelmi múltból eredően Oroszország kulturálisan is sokszínű, sem nem kizárólag európai, sem nem egyszerűen ázsiai, sem nem Nyugat, sem nem Kelet. Mindkét égtájról sokat merített és mindkét irányba sokat adott is. Még az ország meghatározó vallása, a pravoszláv vallás sem kínál egyszerű választ alapkérdésünkre. Ugyan a keresztény vallások családjába tartozik, azonban eltér az egyébként Európa-szerte elterjedt katolicizmustól és az ennek megújítását célzó európai válaszoktól, a reformációt követően kialakult európai vallásoktól is. Az ortodoxia már a Bizánchoz, tehát a Kelethez való tartozásra is felhívja a figyelmet. (Ezek a kulturális-vallási elemek bukkannak fel a huntingtoni civilizációs elméletben is.)

Az orosz elemzők körében gyakorta tetten érhető geopolitikai gondolkodás ötvözi a földrajztudományi, történelmi, politikatudományi, kulturális és vallási – valamint újabban gazdasági – megközelítések elemeit, az irányzatoktól függően hol az egyik, hol a másik tényezőre helyezve a hangsúlyt. Amint láttuk a külpolitikai gondolkodók (lásd I/1.2 alfejezetet) többségének szótárában megtalálható a „geopolitikai” kifejezés.²²

²² A korunkban reneszánszát élő orosz geopolitika visszanyúl a szovjet éra előtti nagy témákhoz, köztük Európa és Oroszország viszonyának kérdéséhez. A kérdés történelmi távlatokból való vizsgálata nemcsak a jelen problémáinak megértésében segít, de a kapcsolatrendszer jövőjének megajzolásához is hozzájárulhat.

Az eltérő, korábbi történelmi időszakok folyamán kialakult orosz geopolitikai gondolkodásmódok egyértelműen kitapinthatók a legújabbkori, „rendszerátalakítást” követő orosz külpolitikai magatartásban és irányelvekben is. A mai orosz–EU párbeszéd problémái ugyanis nem egyszerűen a hét évtizednyi szocialista múlt nehéz örökségéből vezethetők le. Oroszország Nyugat általi meg nem értése, hiányos ismerése, mindennek következtében problémás integrálhatósága – mint ahogy az orosz gondolkodók írásaiból kiderül – az orosz történelem korábbi szakaszaiban is jelen volt. Oroszország már évszázadok óta keresi a maga identitását Európában, Európa pedig évszázadok óta kísérletezik a nagy orosz birodalom befogadásával. Oroszország számos kiemelkedő gondolkodóját már több mint másfél évszázada foglalkoztatják az Oroszország európaiságára vonatkozó kérdések. Szüksége van-e és mennyiben Oroszországnak Európára, kell-e Oroszország Európának, és ha igen, milyen típusú feladatokra, célokra? Európa-e Oroszország? Érdemes-e Oroszországnak a domináns európai tendenciákat követni, vagy ellenkezőleg kifejezetten káros, csak a saját, egyedi útját járhatja? Ezek a kérdések ma sem veszítettek aktualitásukból.

Oroszország és az Európai Unió viszonyrendszerének sajátosságait találóan fejezi ki Emerson medve – elefánt párhuzama. Az Oroszországot jelképező medve hatalmas, fenyegető és vad, míg az Európai Unió, elefánthoz hasonlítható, amely a medvénél ugyan még nagyobb, ellenben könnyen szelídíthető, visszafogott természetű, azonban igen lassan, és gyakran kisebb dolgokat eltiporva halad. (Emerson [2001] p.1) A továbbiakban a „közös környezettel rendelkező” medve és elefánt barátkozásának néhány fontos dilemmáját vizsgálom meg.

2.1 Oroszország identitása

Amint láttuk, Huntington egy önálló civilizáció, a szláv-ortodox civilizáció meghatározó részeként látja Oroszországot.²³ Az Oroszország identitására adott orosz válaszok azonban különbözőek, alapvetően három csoportra oszthatók: nyugatosok, szlavofilek és eurázsiaiak csoportjára. Mindhárom irányzat számára megkerülhetetlennek bizonyult a péteri örökség elemzése.

²³ Az identitást a civilizációs hovatartozás rokon fogalmaként használom.

Nyugatosok-atlantisták

Az elemzők egy része számára Oroszország elsősorban és egyértelműen európai ország. Ők többnyire a nagy péteri örökséghez, mint az orosz történelem meghatározó periódusához, pozitív szakaszához nyúlnak vissza. Számukra a nagy péteri fordulatban a külsőségek helyett²⁴ elsősorban a tartalmi Európa-felé fordulás a lényeg: az ország modernizálódását várják Európától, és általában a Nyugattól. A nyugatosság követői Oroszországot többnyire mint Európától, annak fejlett részétől való elmaradott országot tekintik, következésképpen annak Európához való felzárkózását sürgetik, az európai eszmék, értékek, szokások, stb. átvétele, – ha úgy tetszik – „utánzása” révén. Számukra nemcsak az orosz történelemben, hanem a kultúrában is az európai elemek a meghatározóak. Mindezek alapján Oroszország számára természetes az európai út, s ennek részeként az európai értékek átvétele. Zaslavskaya rámutat, hogy Nagy Pétertől kezdődően az egész 18. századra Oroszország Európa felé fordulása, sőt Európa általi elismerése volt jellemző, ami elvezette Oroszországot egészen az „európai hatalmak klubjáig”. Ez a szerep a 19. században még tovább erősödött, Oroszországnak nemzetközi méretekben is meghatározó súlyt tulajdonítva. (Zaslavskaya [2004])

Szlavofilek

Az orosz gondolkodók egy következő csoportja (Nyikolaj Danyilevszkij, Konsztantyin Leontyjejev, az Európa-szerte szépirodalmi munkásságáról ismert Fjodor Dosztojevszkij) Oroszország lényegét a szlávtságban véli felfedezni. Hangsúlyozzák az orosz sajátosságát, a nyugati úttól eltérő orosz fejlődést. Európára gyakran úgy tekintenek, mint Oroszországgal ellenséges csoportosulásra. „Európa nem ismeri (Oroszországot), mert nem akarja ismerni; vagy jobban mondva olyannak ismeri, amilyennek ismerni akarja, azaz úgy, ahogy megvetésével összhangban áll.” – írja Danyilevszkij a szlavofilizmus kódexének számító „Oroszország és Európa” c. művében. (idézi Siselina [2004] p. 16.) Gondolatviláguk középpontjában a szlávtság szükségszerű összefogása, szövetsége áll, többségüknél egyértelműen az orosz nép vezetése mellett. A közös nyelv mellett az összetartozás egyik fontos tényezője a közös vallás, a pravoszláv hit.

²⁴ Például ruházat, szakáll-kérdés.

Eurázsiaiak

A harmadik irányzat, az emigrációban született eurázsiaiság, az ország sajátos eurázsiai jellegét hangsúlyozza. A hidegháborút követő években lényegében ez a megközelítés állt szemben a nyugatosokkal. Ez szolgál talán a legtöbb magyarázattal az európai-orosz kapcsolatok kudarcainak megértéséhez is. Követői (Szergej Szolovjov, Lev Mecsnyikov, Pjotr Szavickij stb.) szerint Oroszország „sem nem Európa, sem nem Ázsia”, hanem a kettő szerves szintézise. Az orosz „térsegekben” sajátosan ötvöződik a szláv és a turáni elem, vallják. Eurázsia a szemükben egy különleges geográfiai világ, amely nem egyenlő Európa és Ázsia összegével. Az eurázsiaiak – a szlavofil Danyilevszkij nyomán – odáig is elmennek, hogy tagadják Európa önálló kontinens voltát, azt pusztán „Eurázsia nyugati peremének” tekintve. Ebből a felfogásból értelemszerűen adódik Oroszország, az orosz nép központi szerepe. A korántsem egyszerűen barbároknak tartott mongolok szerepét az orosz történelemben a birodalomépítés funkciója miatt tekintik meghatározónak. Trubeckoj is elutasítja a nyugati civilizáció egyetemes voltát: „A latinogermánok által bolonddá tett nem latin-germán „értelmiségieknek” be kell látniuk tévedésüket. Meg kell érteniük, hogy az a kultúra, amelyet általános emberi civilizációként tálaltak nekik, valójában csupán a latin és germán népek meghatározott etnikai csoportjának a kultúrája.” (Trubeckoj, Európa és az emberiség, idézi Siselina [2004] p. 28.) A kilencvenes évek eleji rendszerváltás utáni kortárs orosz gondolkodók (pl. Alekszandr Dugin) előszeretettel nyúlnak vissza az eurázsiai eszmékhez. Óvnak Oroszország Nyugat-Európába való betagozódásától, ugyanakkor a vele való stratégiai szövetséget ajánlják, nem utolsósorban az Amerikai Egyesült Államokkal szembeni fellépés sikere érdekében. A fő igazodási pont tehát náluk már nem Európa, hanem a hidegháborús felállás örökségeként Amerika. Dugin például a Nyugatot egzakt módon kétfelé osztja, „Nyugatra mint Amerikára, és Nyugatra mint Európára... A Nyugat mint Amerika Oroszország totális ellenfele... Ez az új helyzet hozza létre az európai államok közös Amerika-ellenes geopolitikai alternatíváját.” írja összegző tanulmányában Siselina. [2004 p. 29.]

Ugyanakkor találunk Oroszország gyökereit, civilizációs hovatartozását a szélsőséges nézetek között elhelyező orosz gondolkodókat is. Grinberg például egyértelműen vallja, hogy „...minden sajátossága ellenére is Oroszország kulturális civilizációs vonatkozásban Európához, s ily módon történetesen a Nyugathoz tartozik” .(Grinberg [2006] p. 44.) Arbatova viszont mégis arra hívja fel a figyelmet, hogy Oroszország tragikus történelmi múltjából eredően soha nem tudott integrálódni Európa gazdasági és társadalmi

életébe. (Arbatova [2004] p. 65.) Egyet érthetünk azon megállapításával, hogy az orosz identitásról szóló vita egyáltalán nem zárult le, következésképpen „Oroszország még nem találta meg a helyét Európában” sem. (Arbatova [2004] p. 65.)

Valójában mindhárom fenti irányzatra jellemző gondolkodás és érvelés kimutatható az orosz külpolitikai célok és prioritások változásai mögött. „1991 óta az orosz ’demokrácia’ hol elképesztő buzgósággal követte a nyugati politikusok és tanácsadók ajánlásait, hol a mai valóságtól elrugaszkodva igyekezett feleleveníteni a múlt koncepcióit – ideoda csapongva a nyugatosság, a szlavofilizmus és az eurázsiaiság között” (Siselina [2004] p. 15.). A nyugatos-atlantista gorbacsovi eszmében és a Kozirjev fémjelezte külpolitikában való csalódást, kiábrándulást egyfajta revízió követte, és a későbbiekben már a külpolitikában is szlavofil, még inkább azonban eurázsiai jegyek mutatkoztak. Ezt jelzi a „közel-külföld” országainak határozott első prioritássá válása, s az önálló centrumépítési törekvések jelentkezése. E két nézet szintéziseként fogható fel a primakovi konszolidációként is emlegetett külpolitikai letisztulás, amelyben a nagy keleti szomszédok és hagyományos partnerek, Kína, India felé fordulás párhuzamosan van jelen a többi erőközponttal való együttműködés igényével. A többféle hatás, és a hozzájuk köthető sokszínű stratégiai cél azonban a Putyin-korszakban is mindvégig jelen van, bár kétségtelenül Vlagyimir Putyin elnök személyéhez köthető az európai kapcsolatok kiemelése, és az Európával – pontosabban az Európai Unióval – való stratégiai szövetség meghirdetése, azonban már a második elnöki ciklus elején a kiábrándulás és az újabb Keletre tekintés jeleinek feltűnése is.

2.2 Oroszország europaizálása

Amint láttuk, az oroszországi „új” nyugatosok az európai minta átvételét egyértelműen Oroszország érdekének, sőt elemi érdekének tartják, a történelemben az europaizálódás éveit tekintik kiemelt jelentőségűnek. A kilencvenes évek elején a nyugatosságban hívők úgy gondolták, hogy a „közös emberi” (valójában európai gyökerű, illetve amerikai elemekkel is átszőtt) értékek talaján, Oroszország is viszonylag könnyedén integrálható a fejlett nyugati világ intézményi struktúráiba. A külpolitika nyugatos-atlantista időszakában Oroszország szinte valamennyi fontosabb nemzetközi szervezetbe (IMF, Világbank, WTO stb.) jelezte tagsági kérelmét, és az európai struktúrákhoz (Európa Tanács, Európai Unió) is igyekezett szorosán kapcsolódni. Ezek a csatlakozási-integrálódási tö-

rekvések azonban korántsem bizonyultak problémamentesnek. A későbbiekben már a nyugatosnak tekinthető orosz elemzők is rámutatnak az orosz sajátosságokra, amelyek a földrajzi és történelmi adottságokból erednek: többek között az európaiktól eltérő politikai kultúrára, amelyre jellemzőek a közösségi tradíciók, s az autoriter vezetési hagyományok, miközben a magántulajdonnal, demokratikus hagyományokkal és emberi jogi kérdésekkel kapcsolatos gondolkodás kevésbé kiforrott. (Zaslavskaya [2004] p. 3.).

Az europaizálás azonban több mint általában a nyugati értékek átvétele. A nyugati, általános „civilizációs” értékeknek kikiáltott alapokon álló európai gondolkodást, még inkább azonban az azokra épített európai intézményeket foglalja magába. Az europaizálódás az utóbbi másfél évtizedben már egyértelműen az Európai Unióhoz való igazodással azonosítható. Oroszország esetében azonban nem a tagjelölt kényszerű alkalmazkodása, hanem önkéntes igazodás, ami az uniós felfogásban – Oroszország saját fejlődésének érdekében – leginkább az értékein alapuló intézmény-és szabályrendszer átvételét, lemásolását jelenti. Ez utóbbi a kapcsolatrendszer egyik legvitatottabb elméleti és gyakorlati kérdésévé is vált. Míg a nyugatos gondolkodók és Európa-pártiak számára ez az alkalmazkodás nemcsak természetesnek, de szükségszerűnek is tűnik, az „eurázsiai” identitást vallók számára érthetetlen külső kényszer, aminek ellen kell állni.

Valójában ez a kétféle hozzáállás mutatkozik meg a jogi harmonizációs kérdés körüli belső vitákban is.²⁵

2.3 Érdék versus érték

Oroszország realista-neorealista megközelítéshez való vonzódásáról orosz és nyugati körökben is többnyire hasonlóan vélekednek, s előszeretettel hozzák fel az EU és Oroszország közötti kapcsolatok elemzéseiben. Az előbbire példa Natalya Zaslavszkaja [2004]), míg az utóbbira Michael Emerson. [2001. p. 5.] Amennyiben Oroszország realista-neorealista szemléletű ország – legalábbis a hatalmon lévő politikai elit az utóbbi években erősödően ilyen magatartást követ –, akkor ebből a tényből egy további következtetés is adódik: külső kapcsolatainak alakításában az országérdek meghatározó jelentőséggel bír.

²⁵ Részletesebben lásd az IV. fejezetben.

Az Európai Uniót viszont a különféle elméletek és szerzők többsége liberalista-idealista-institucionalista szemlélettől áthatott szervezetnek tartja, amely ebből kifolyólag a közös normákra és értékekre helyezi a hangsúlyt, s amely a fejlett közös intézményrendszerben is megtestesül. Az orosz–EU kapcsolati rendszer alapvető dilemmája szinte a kezdetektől fogva, hogy bár az kimondva, a retorika szintjén a közös értékeken alapul, valójában mégis sokkal inkább érdekek által motivált viszonyrendszer. Oroszország a kilencvenes évek elején maga is elfogadta az értékközpontú megközelítést, hiszen a mai napig a kapcsolatok alapkövének tekinthető Partnerségi és Együttműködési Megállapodásnak ez a kiindulópontja. A közös értékekhez, mint kiindulóponthoz való ragaszkodás azonban a felek között számos konfliktushoz, ellentmondáshoz és félreértéshez vezetett az elmúlt évek során, ami óhatatlanul felveti a kérdés újragondolásának szükségességét. Emerson szerint az ütközések nagyobb részben abból adódnak, hogy míg Oroszország a stratégiai partnerség céljából kiindulva hivatalos deklarációi szerint beleegyezett, hogy az Unióval folyó dialógusa – az Unió számára természetesnek tekintve – érték alapú legyen, ugyanakkor a „közel-külföld” tekintetében (s tegyük hozzá határain belül) hivatalosan is ragaszkodik ahhoz, hogy saját játékszabályai szerint játszasson.²⁶ (Emerson [2001] p. 23.) Brüsszel szerint viszont ez a kettő üti egymást. Amennyiben tehát az orosz magatartás nem módosul, a stratégiai partnerség vagy kiüresedik, deklaratív jellegűvé válik, vagy maga az elképzelés is elhal. Emerson tehát azok közé a nyugati elemzők közé tartozik, akik szerint az Uniónak nem szabad engednie a közösnek elfogadott értékek prioritásának kérdésében. Akadnak azonban olyan uniós megközelítések is, amelyek – különösen az utóbbi évek eseményeinek és a partnerségben feszülő ellentmondások kiéleződésének fényében – újabban már megkérdőjelezzik az értékközpontú uniós álláspont hasznosságát. (Timmermann, [2006]) Timmermann már egy korábbi elemzésében is felveti, hogy a gyakran absztrakt elméleti köntösben tált érték-megközelítést az Uniónak célszerű lenne felváltania egy praktikusabb, bár továbbra is az értékeire támaszkodó, de az oroszországi modernizációt előtérbe helyező magatartással, ami Oroszország számára is elfogadhatóbb lenne. (Timmermann [2004] p. 5) Felmerül a kérdés, nem lenne-e érdemes, gyümölcsözőbb az együttműködés jelenlegi szakaszában a hangsúlyt inkább a közös érdekekre, illetve az érdekek összeegyeztetésére helyezni?

²⁶ A közel-külfölddel kapcsolatos politikához hasonlóan természetesen ahhoz is ragaszkodik, hogy belső viszonyainak játékszabályait is maga válassza meg.

A közös értékekre alapozott együttműködés már azért is nehezen kivitelezhető, mert amint például Huntington igen meggyőzően leírja, a civilizációs törésvonal mentén fekvő, belső törésvonalakkal is terhelt Oroszországnak nemcsak értéksúlypontjai, hanem értékfelfogásai, értelmezései is lényegesen különböznek a nyugat-európaiaktól. Más jelent a szabadság, béke és demokrácia Oroszországban, ahol például az utóbbinak semmiféle történelmi hagyományai nem voltak, és más jelent a demokratikus hagyományokról ismert nyugat-európai társadalmakban.

Bár az orosz értékrend nyugat-európaihoz való közeledése elméletileg és gyakorlatilag is elképzelhető, sőt e folyamat nyilvánvalóan el is indult már, az európai türelmetlenség a nyugati értékek azonnali átvételére erősen hozzájárul a párbeszéd gyakori és számos területen mutatkozó eredménytelenségeihez. Egyet lehet érteni Grinberg orosz kutatóval, aki szerint a demokratikus társadalom alapelveinek és értékeinek elsajátítása megkezdődött, rendkívül nagy nehézségek között zajlik, ráadásul „még igen messze van attól, hogy lezáruljon”. Ez az időbeli eltolódás rejlik szerinte a „különbözőségek alapjában”, amely ráadásul kölcsönös félreértéseket, gyanakvást és félelmet is szül”. (Grinberg [2006] p. 44.) Arbatova hasonlóképpen látja: „a kommunizusból demokráciába való átmenet nem történhet meg egyik napról a másikra” (Arbatova [2004] p. 66.) Szerinte az Unió vezetése nem érti az orosz paradoxon lényegét: „Oroszország euroatlanti struktúrákba való integrálódása elképzelhetetlen demokratizálódás nélkül, ugyanakkor Oroszország demokratizálódása lehetetlen az euro-atlanti együttműködési térségben való integrálódás nélkül.” (id. m. p. 66.)

Amint láttuk, számos orosz elemző jut ugyanakkor arra a véleményre, hogy a jövőben – leginkább hosszabb távon – valóban megvalósul majd egyfajta érték-konvergencia is, amely megteremtheti majd egy új típusú együttműködés lehetőségét, ennek azonban egyelőre nem értek meg a feltételei. Huntington megközelítésében Oroszországban elindult a „civilizációs identitás újradefiniálásának” folyamata, ennek kimenete azonban ma még korántsem egyértelmű, hiszen az ehhez szükséges feltételek egyelőre nem adóttak. (Huntington [1993] p. 44.)

Orosz részről gyakran fölvetik, hogy az Unió valójában még kettős mércével is mér: Oroszországgal szemben igen keményen kéri számon azokat az elveket és értékeket, amelyeket számos esetben saját maga is durván megsért. Sőt, magában az értékközpon-túságban, mint az Oroszországhoz való alapvető hozzáállásban is számos esetben meg-

kérdőjelezhető a következetesség. Erre példaként leggyakrabban a Nyugat, és benne az Európai Unió Borisz Jelcin elnöknek szóló feltétel nélküli támogatását hozzák fel. Valóban, a nyugati világ Jelcin elnökben hosszú ideig az oroszországi demokratikus átalakulás letéteményesét látta, magának a demokratikus átalakulásnak a nyilvánvalóan visszahívás, antidemokratikus megvalósulási módjától pedig eltekintett.²⁷ (Hasonló véleményt képvisel Eberhardt. [2005 p. 175]) Másrészt az egyes uniós tagállamok is eltérő mértékben engedékenyek az érték kérdésben, azok, akik kiemelt „bilaterális partnerségben” állnak Moszkvával (Németország, Olaszország) elnézőbbek (Arbatova [2004] p. 66.), ami nem egy esetben aláássa a brüsszeli célkitűzéseket.

2.4 Szuverenitás és önálló erőközpont esélyek versus integráció az Európai Unióval

A realista-neorealista felfogás egyik legfontosabb eleme a szuverenitás védelme. Nem véletlenül vált az orosz–EU kapcsolatrendszer továbbfejlődésében a legfontosabb dilemmák egyikévé a szuverenitás megtartásának vagy részleges feladásának kérdése. Jelenleg úgy tűnik, a mai Oroszország számára a szuverenitás – ami igen nehezen, de még inkább sehogyan sem egyeztethető össze az Európai Unióval való bármiféle szoros integrációs formával –, alapvető szükséglet, amelyről nem kíván lemondani. Ma már e kérdésben növekvő az egyetértés az eliten belül is. Oroszország énképével nem illeszthető össze szuverenitásának feladása, az még részleges esetben – például egyoldalú jogi alkalmazkodás – is legtöbbjük számára elfogadhatatlannak tűnik, legalábbis középtávon.

Az európai uniós integrációs elméleti eséllyel szemben létezik egy másik lehetőség is Oroszország számára: saját maga mint önálló erőközpont köré integrációs csoportosulást szervezni a posztszovjet térség államai közreműködésével. Erre számos kezdeményezés született az elmúlt tíz év során – politikai és gazdasági vonatkozásban is –, mindezidáig meglehetősen kevés eredménnyel. Azonban az ország gazdasági erősödése és politikai stabilizálódása ennek a folyamatnak az erősödéséhez is hozzásegíthet a jövőben.²⁸ A teljes izoláció ugyanis a jelenlegi globalizálódó világban, de az orosz törté-

²⁷ Az 1993. októberi események kapcsán jegyzi meg Kortunov, hogy a „Nyugatnak fontosabb volt egy stabil, mint egy demokratikus Oroszország.” (Kortunov [1998a]. p. 113.)

²⁸ Hozzá kell tennünk, hogy elkezdődtek a posztszovjet térségen belüli letisztulási folyamatok: egyes or-

nelmi tapasztalatok fényében sem kínál előnyös alternatívát. (Ez utóbbira hívja fel a figyelmet Zaslavskaya [2004] is.) Találón írja Trenin, hogy az önálló erőközpont egyelőre azonban sokkal inkább hasonlít „egy laza posztbirodalmi rendeződésre, mint egy valós integrációs szervezetre”. (Trenin [2003] p. 11.)

Emerson felfogásában Oroszország önmagában is egyfajta „birodalom”, az európai kontinens másik, az Unión kívüli birodalma, amely azonban a régi „orosz birodalom” újra-élesztésére tesz kísérletet az általa korábban közel-külföldnek nevezett térségben. (Emerson [2001] p. 19.) Ezt az igyekezetét hol nyíltabban (putyini éra), hol burkoltabban végzi (jelcini időszak). Az orosz „birtoklási” célokkal szemben az Uniót egyfajta „környezeti” („*milieu*”) célok vezérlik, ami szintén rámutat a külpolitikában is tetten érhető realista-idealista különbözőségekre. Épp az orosz birodalomépítési törekvések, illetve pontosabban fogalmazva, az önálló erőközpont kialakításának céljai azok, amelyek az EU és Oroszország közötti kapcsolatokban a legtöbb feszültséget generálják. Ezek zömükben politikai indíttatású problémák, amelyek kifejtésére jelen dolgozat keretei között nem vállalkozhatom.²⁹

2.5 *A bilaterizmus szerepe*

Az orosz Európa-politika egyik sajátosságának, a bilaterális kapcsolatok kiemelt, időnként már-már a brüsszeli fölé emelt súlyának, az Unión belüli ellentétek ügyes kijátszásának elméleti megalapozása is megtalálható az orosz gondolkodóknál. Már a különböző orosz geopolitikai iskolák gondolkodóit olvasva is feltűnik, hogy szinte valamennyien kitüntetett figyelmet szentelnek Németországnak az európai országok, európai hatalmak csoportján belül. Sokuknál közös elem továbbá a lengyel kérdés felvetése: hogyan viszonyuljon Oroszország a szintén szláv, vallásában azonban a szlávság zömétől eltérően katolikus Lengyelországhoz?

A geopolitikai megközelítésű Nyikolaj Bergyajev szerint például „Európa ingatag képződmény. Európában a legellentétebb elvek, a legellentétebb rétegek, az egymást kizáró szellemi típusok munkálkodnak.” (idézi Siselina [2004] p. 30.) A marxista

szágok egyre határozottabb törekvéseket mutatnak az orosz központtól való leválásra. Ezek a törekvések azonban egyelőre igen szorosan összefüggenek a hatalmon lévő elit irányultságával. Tartós „letisztulás” néhány éven belül még nem várható.

²⁹ Lásd például Emerson [2001] művét vagy Grinberg [2006] írását.

Zinovjev valóságos hierarchikus struktúrát rajzol az Európai Unióra.³⁰ Bár az általa rajzolt, erősen hierarchikus struktúra minden bizonnyal túlzó és leegyszerűsítő, maga az alap gondolat, a legfontosabb uniós tagállamokkal való kapcsolat hangsúlyozott ápolása, tetten érhető az orosz külpolitika formálásában, az EU-n belül a német, francia, olasz és időnként a brit kétoldalú kapcsolatok kiemelt kezelésében.

A fenti szélsőséges nézetek mellett a józanabb megközelítésekben is helyet kap a bilaterizmus jelentősége. Puskov a francia és német viszonyrendszer kiemelkedésének másik oldalról való indoklását is megadja. ([1998] p. 161.) Egyrészt Franciaországgal Oroszország a De Gaulle-i időkig visszamenően hagyományosan barátságban volt. Ennek oka, hogy Franciaország egyrészt Oroszországban látja Németország európai ellensúlyát, másrészt az Amerikai Egyesült Államok európai befolyásának potenciális kiegyensúlyozóját is. Németországot viszont elsősorban gazdasági érdekek fűzik Oroszországhoz – állítja: „A németek Oroszországot a hosszú távú gazdasági expanzió természetes terepének, a német gazdaság afféle ’stratégiai hátszögének’ tekintik. (Puskov [1998] p. 161.)³¹ Ugyanakkor a növekvő német politikai ambícióknak is kedvezhet a Moszkvával való együttműködés. A bilaterizmusból adódó lehetőségekkel Oroszországnak érdemes élni, amennyiben befolyásolni kívánja az európai folyamatokat.³² Míg a hidegháború időszakában, valamint a közvetlenül azt követő években a Brüsszelt bizonyos fokig negligáló orosz magatartásnak egyik fő oka az európai integráció lényegének valamint konkrét intézményeinek nem kellő ismerete és megértése volt, a kilencvenes évek második felére ez a hozzáállás már tudatosan folytatódott, nem kis nehézséget okozva a brüsszeli – a kapcsolatrendszer kereteinek kialakításán és annak tartalmi feltöltésével fáradozó – diplomataknak és hivatalnokoknak. Igen találóan írja Baranovsky, hogy „Oroszország EU-tagállamokkal való interakciói nem az EU-val való kapcsolatok alternatívájaként jelentkeznek, az előbbiek sokkal inkább az utóbbi előkészítését és formálását szolgálják. (Baranovsky [2002] p. 52.) A bilateralizmust tehát leginkább úgy

³⁰ „A ’ház’ feje az egyesült Németország. Rangsorban alatta helyezkedik el Franciaország, Olaszország és Anglia. Még alacsonyabb szinten olyan országok helyezkednek el, mint Spanyolország, Portugália, Görögország és mások. Ennek a hierarchiának a legalsó szintjét foglalják majd el a volt kommunista országok, azaz a ’család’ harmadrangú tagjai, akiknek csak az a maradék jut, amit az asztal körül dúsuló ’család’ fontosabb tagjai odavetnek nekik”. (id. mű p. 31.)

³¹ A gazdasági elem minden bizonnyal a többi kiemelt kétoldalú partnerségben is meghatározó. Nem tekinthető véletlen egybeesésnek, hogy Németország, Olaszország és Franciaország az orosz földgáz legjelentősebb uniós vásárlói is egyben! (Lásd C/11. táblázatot.)

³² Puskov feltételesen felveti a francia-német-orosz háromszög gondolatát is, amely a későbbiekben a gyakorlatban is beigazolódnak látszott az Irak elleni nemzetközi szintű fellépés megítélése kapcsán.

tekinthetjük, hogy az nem öncél, hanem a Moszkva-Brüsszel párbeszéd alakításának ragyogó eszköze.

3. Oroszország és az Európai Unió közötti kapcsolatok gazdasági megközelítései

A dolgozat szorosabb témája, az Oroszország–EU gazdasági kapcsolatrendszer elemzése során is számos elméleti jellegű problémára vagy dilemmára bukkanhatunk. Jelen alfejezetben ezek közül emelem ki az általam legfontosabbnak tartottakat.

3.1 A nyugati mintakövetés gazdasági kérdőjelei

A nyugati mintakövetés szükségessége vagy éppenséggel káros volta az orosz gazdaságpolitikai döntéshozatalban is fontos elméleti kérdéssé vált. Természetesen az erre adott orosz válaszok is számos átalakuláson estek át a vizsgált időszak folyamán, amelyek mögött különböző elméleti és gyakorlati megközelítések húzódtak. A nyugati, európai hozzáállás eközben kevésbé módosult. Az eredeti recept szerint Oroszországnak a tömören „washingtoni konszenzusként” megfogalmazható gazdaságpolitikát ajánlották, amelynek lényege a nyitott, liberalizáló piacgazdaság kiépítése, amelynek belső mechanizmusai – a versenyhatások révén – önmagukban vezetnek el a gazdaság fejlődéséhez és a szükséges szerkezeti váltásokhoz. Mindennek erős kézben tartott monetáris politikával kell párosulnia. Az Európai Unió hozzáállása, amely például az orosz WTO-csatlakozási folyamatban is megmutatkozott, lényegében ma is hasonló: az állam szerepének visszafogását, a versenyhatások kiterjesztésének szükségességét hangoztatják, ez utóbbit pedig elősegíti a külgazdasági nyitás, liberalizáció.

A Nyugat által üdvözítőnek tartott minta egy az egyben való, ráadásul szinte azonnali orosz követésének megvalósíthatósága ma már nyilvánvalóan erősen megkérdőjelezhető. Nem váltak be a nyugati gazdasági filozófián alapuló IMF és egyéb nemzetközi tanácsok általában véve az oroszországi transzformációs folyamatra sem. Azok kritikátlan követése a speciális orosz társadalmi-politikai és gazdasági viszonyok között igen komoly negatív következményekkel járt: rablóprivatizációval, hatalmas mértékű vagyoni polarizációval, a magántulajdonnal szembeni negatív attitűdök kialakulásával, a gazda-

ság kriminalizálódásával és a szociális háló megroggyanásával. (Grinberg [2006] p. 43.) Szokolov arra hívja fel a figyelmet, hogy a pusztán keresletre hagyatkozó termelés Oroszország esetében káros dezindustrializációs folyamatokhoz vezet. (Szokolov [1996] p. 359.)³³ Vegyünk egy másik, konkrétabb példát: az 1998-as pénzügyi katasztrófa-helyzet kialakulása egyenesen e nemzetközi szervezetek – elsősorban az IMF – tanácsadása és segítségnyújtása mellett következett be.

A Nyugat mindebben való „bűnösségének” orosz megítélései azonban igen különbözőek. A józanabbul értékelők – például Grinberg – arra hívják fel a figyelmet, hogy ez a minta- és tanácskövetés orosz részről önkéntes volt. Mások – többek között Georgij Arbatov – azokkal szállnak vitába, akik szerint az Amerikai Egyesült Államok és szövetségesei tudatosan kényszerítettek Oroszországra olyan politikát, amely az orosz gazdaságot tönkreteszti, és „dezindustrializálja”.³⁴ Arbatov szerint a Nyugat annyiban mindenképpen hibáztatható, hogy a nehéznek ígérkező átalakuláshoz nem adta meg a kezdetben még ígért anyagi támogatást. (Arbatov [1998] p. 169.) Ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy a „gajdari reformként” megvalósuló sokkterápiának nevezett modell, valójában eleve sem az orosz viszonyokra szabottan, hanem a harmadik világbeli államokra mérten készült.³⁵

Az 1998-as oroszországi gazdasági krízis után természetesen a nyugati elemzők is elismerték a korábbi nyugati optimizmus megalapozatlanságát, és már ők is előszeretettel hivatkoznak az orosz gazdaság sajátosságaira szemben a korábbi „normális piacgazdasági” megközelítéssel. Peter Rutland egyenesen odáig megy a beismerésben a kétezres évek elején, hogy kimondja „Oroszország Oroszország marad, különös, Európa térképen csodálatos jelenségként, amely piacgazdaságot épített ki, mégpedig sajátos orosz

³³ Természetesen továbbra is vannak, akik például egyetértenek a radikális gajdari reformok szükségességével. (Példaként lehet említeni Réthi Sándort. (Réthi [2002])

³⁴ Szergej Glazjev a Gajdar-kormány egykori, majd 1993-ban önként lemondott külgazdasági minisztere „Genocide – Russia and the New World Order (Népirtás – Oroszország és az új világrend) címen Nyugaton is megjelentetett könyve egyike a Nyugat felelősségét és módszereit sokoldalúan, bár igen merészen megvitató sajátos megközelítésű írásoknak. Bár a könyv címe tudatosságot sejtet, a szerző meghatározásában népirtást a történelem folyamán gyakran nem szándékosan, máskor éppen a fejlődéssel érvelve, tehát nyíltan nem szándékosan hajtottak végre. Az írás elemzi a sokkterápia által az emberi tényezőben okozott károkat, valamint az orosz gazdaság „gyarmatosítását” és ennek eszközeit. (Glazjev [1999])

³⁵ Amihez még azt is hozzáteszi, hogy annak célja valójában a nyugati hitelek visszafizetésének kikényszerítése volt! (Arbatov [1998] p. 167.) A későbbiekben egyes nyugati szerzők is hangsúlyozzák, hogy az Oroszországra erőltetett modellt alapvetően Latin-Amerikára dolgozták ki. (Például Rutland [2002] p. 137.)

vonásokkal jellemezhető kapitalizmusként”. (Rutland [2002] p. 134.) Igaz, hozzáteszi, hogy ez a sajátos piacgazdaság nem hatékony. Végso következtetése a Nyugat szerepéről, amelynek liberalizációs, privatizációs, külföldi tőkeáramlást szorgalmazó, szovjet maradványok – mint például barterkapcsolatok – felszámolását célzó és korrupcióellenes tanácsai nem hozták meg a várt eredményt: „az utóbbi tíz évben a Nyugat beavatkozása több kárt, mint hasznot hozott, s a legjobb esetben is csak alkalmatlan volt. A Nyugat tanácsai semmit nem mondtak az orosz gazdaság olyan kulcsproblémáiról, hogy például hogyan kell a gazdaság reformja során támogatni az elhaló, az elmúlt hét évtized során militarizált iparágakat és városokat, vagy hogyan kell megfékezni az olajállamokra jellemző járadékhajszolást és a kapzsiságot”. (Rutland [2002] p. 151.)

Az orosz elemzők többsége a kilencvenes évek derekán, különösen pedig, az 1998-as összeomlás után a globalizációs körülményekből kiindulva keresi az orosz gazdaság érdekeinek megfelelő gazdaságpolitikai utat. (lásd például Szokolov [1996]) Számos írás foglalkozik az orosz világgazdasági beilleszkedés intézményes kérdéseivel, illetve a nyitottság orosz specifikumaival.³⁶ A globalizációnak ugyanakkor már a nyugatosatlantista kurzus támogatói is kiemelt figyelmet szenteltek, Oroszország világgazdasági integrálódását annak minden áron – tehát az ország periférikussá válása árán is – szorgalmazták.

Amint a későbbiekben látni fogjuk, az Európai Unió és Oroszország közötti párbeszédben is – WTO-csatlakozás kétoldalú tárgyalásai, energiadialógus, közös gazdasági térség egyes vonatkozásai – lépten nyomon előtérbe kerülnek a fenti dilemmák. Általános vagy specifikus eset Oroszország? Milyen módon kellene a világgazdaságba integrálnia? Másrészt nem kis súlya van a kapcsolatok alakulásában annak a ténynek, amely a fentiekben bemutatott mintakövetési kudarcok folytán jött létre: a kilencvenes évek orosz várakozásaival és Nyugathoz fűzött reményeivel szemben mára „az orosz köztudatban a Nyugat megszűnt ’a jó és remény mintaképe’ lenni.” (Grinberg [2006] p. 43.)

³⁶ Specifikumon azt értik, hogy míg az orosz gazdaság nyitott kifelé – lásd pl. tökemenekülés kérdése, erőteljes nyersanyag-export, agyelszívás jelensége –, befelé zárt, például a külföldi beruházások beáramlásával szemben. (Gavrilencov – Schrettl [2002])

3.2 *A gazdasági aszimmetria eltúlzásai*

Az Európai Unió és Oroszország közötti gazdasági viszonyrendszerrel foglalkozó európai elemzők zöme a legfontosabb jellemzők között is első helyen említi a két entitás közötti mérhető aszimmetriákat, a gazdasági erőviszonyok nagyfokú egyenlőtlenségét, amit leginkább az előállított GDP nagyságában mutatkozó éles különbségekkel támasztanak alá. (Astrov-Havlik [2004], Eberhardt [2005], Timmermann [2006]) Ezek az elemzések természetesen megalapozottan állítják, hogy az orosz gazdaság nem áll paritásban az uniós gazdasági térséggel, hiszen például az éves szinten előállított GDP-je körülbelül a holland GDP-vel mérhető össze, és még a vásárlóerő-paritáson végzett számítások is csak kismértékben módosítanak az orosz gazdaság jelentéktelen világgazdasági pozícióját mutató képen. 2005-ben 2,6%-os vásárlóerő-paritáson számított részesedésével azonban Oroszország már Olaszország pozícióját közelítette meg. (World Economic Outlook [2006]) Az aszimmetriák sorában többnyire a világ kereskedelmében elfoglalt szintén jelentéktelen szerep (1-2% körüli részarány) taglalása következik – amely az export vonatkozásában azonban az utóbbi években Spanyolország súlyát megközelítve 2% fölé nőtt (id. mű) –, illetve az egymás külkereskedelmében való részarányok közötti nagyságrendi különbség. Előfordul a lakosságszám alapján való diszparitás említése is. (Eberhardt [2005] p. 169.)

Az orosz gazdaság súlyát leíró megközelítéseket hol kevésbé, hol jobban árnyalja azonban az Oroszországnak az energetika terén szinte valamennyi elemző által elismert kiemelkedő nemzetközi, még inkább európai szerepe.

Megítélésem szerint az orosz gazdaság fentiekben bemutatott értékelése és Európai Unióval való összevetése egyoldalú, bár kétségtelenül a realitások talaján áll. Eleve megkérdőjelezhető az a megközelítés is, amely egy ország és egy mára 25 tagot számláló országcsoporthoz hasonló közötti ilyen jellegű összehasonlításból indul ki, még ha mégoly hatalmas és összetett országról is van szó, mint amilyen Oroszország. Továbbá, az orosz gazdaságnak számos olyan potenciális kitörési pontja van, amelyeknek világgazdasági, még inkább azonban európai szinten jelentős kihatásai lehetnek az energetikán túlmenően is. Az orosz gazdaság olyan potenciállal rendelkezik, amelyek bemutatására az egyszerű GDP-mutatók – éves megtermelt GDP, egy főre jutó GDP – nem alkalmasak. Pusztán méreteinél fogva – hatalmas terület, benne óriási potenciális mezőgazdasági te-

rületek, nagyszámú lakosság, amely egyben hatalmas belső piac is stb. – is sajátos tartalékokkal rendelkezik. Erre a potenciálra már az 1998-as válságot követő minden előrejelzésre rácsafoló gyors kilábalás ténye, és a mélypontról elinduló, tartósnak bizonyuló ipari – többek között az olaj-és gáziparon kívüli – növekedési trend is rávilágított. Bár az orosz természeti kincsek világgazdasági jelentőségét szinte valamennyi orosz és külföldi elemző elismeri, igen kevesen gondolnak olyan, a jövőben potenciálisan egy ország nemzetközi gazdasági jelentőségét emelő adottságra, mint amilyen például az óriási vízkészletek feletti rendelkezés. Oroszország ezen kívül jelentős potenciális agrárexportőr is, s mint ilyen is jelentős kérdéseket vethet még fel a nemzetközi agrárkereskedelemben. Nem érdemes elfelejtkezni arról a tudományos-technikai potenciálról sem, amely a szovjet múlt maradványaként, bár lerombolódva, de még mindig kínál lehetőségeket, nem utolsósorban az egyes területeken nemzetközi mércével mérve is kiemelkedően magasan képzett munkaerő révén. Arbatova például a természeti erőforrások előtt említi a humán erőforrásokat, amelyek az Unió gazdasági potenciáljához lényeges hozzájárulást adhatnak.³⁷ Természetesen az ország világgazdasági pozícióit – a GDP-által feltételezethez képest – erősíti pusztán az energiahatalmi szerep is, különösen egy olyan világban, ahol az elkövetkező néhány évtizedben a jelenleg legelterjedtebben használt energiaforrások – a szénhidrogének – területén a készletek szűkösségével kell számolni.

Paradox módon mutatkozott meg Oroszország világgazdasági jelentősége a Kiotói Egyezmény kapcsán. Az Oroszországra eső káros gázkibocsátásoknak az elmaradott iparszerkezettel és energiapazarló gazdálkodással is szorosan összefüggő, a megtermelt GDP-vel aránytalanul magas szintje Oroszországot nemzetközi jelentőségű tényezővé, s az Európai Unió szemében is kulcsszereplővé emelte!

Mindezekkel a példákkal és felvetésekkel csak az egyoldalú, egy ország nemzetközi gazdasági súlyát pusztán a GDP-adatok alapján mérlegelő megítélést szerettem volna megkérdőjelezni Oroszország kapcsán. Oroszország azonban újabban már a dinamikus GDP-mutatók alapján is megérdemli a figyelmet. (Lásd az A/1. táblázatot.)

³⁷ Az orosz gazdaság versenyelőnyét az emberi erőforrások tekintetében a nemzetközi versenyképességi vizsgálatok is alátámasztják. (Lásd Andrianov [2000])

3.3 *Energetikai partnerség – a kapcsolatok alapja a kölcsönös függőség szellemében*

Az Európai Unió és Oroszország közötti gazdasági kapcsolatok fő bázisát minden bizonnyal a szénhidrogén-kereskedelmen alapuló energetikai kapcsolatok adják. Az energetikai partnerségnek még nagyobb hangsúlyt adó 2000-ben beindított energiadiálógushoz nyugati oldalról az energetikán túlmutató reményeket is fűztek. Többek között azt, hogy ez a szektorális jellegű együttműködés egyfajta 'test case'-ként fog szolgálni, amelynek tapasztalatai a későbbiekben a kétoldalú viszonyrendszer egészére alkalmazhatók lesznek, illetve, amelynek eredményei automatikusan is széleskörűen kiterjednek majd. A kiemelt jelentőségű energetikai párbeszéd részeként, a gazdasági együttműködés mechanizmusain keresztül ugyanis nemcsak áruk, hanem társadalmi-politikai értékek is kicserélődnek, az árucseré egyúttal hozzásegít a demokratizálódás és a piaci logika oroszországbeli elterjedéséhez.³⁸ Az e felfogást interpretáló Szemerkenyi Réka szándékosan leegyszerűsítő megfogalmazásával „az európaiak euróikkal együtt értékeiket is beviszik Oroszországba.” (Szemerkenyi [2005] pp. 194-195.) Még ha ez így is van, ezek a hatások nyilvánvalóan korlátozottak.³⁹ S éppen az orosz energiaszektor az, amely különleges nemzetgazdasági súlya következtében odahaza is megkülönböztetett figyelemben és tegyük hozzá bánásmódban is részesül: az állam fokozott befolyásolási igényének lehetünk tanúi, még akkor is ha ez nem mindig jár feltétlenül együtt tulajdonosi jogok megszerzésére is irányuló törekvésekkel.

Az energetikai párbeszédhez fűződő másik fontos megközelítés annak kölcsönös függés-jellegét hangsúlyozza, és ebből kiindulva tartja az energiakapcsolatokat vagy a viszonyrendszer egészét is stabilizáló elemnek, vagy legalább az energetika terén biztonságot nyújtó tényezőnek. Ez utóbbi gondolat lényege, hogy éppen a függés kölcsönösége, azaz mindkét oldalon való erőteljes megléte akadályozza a feleket a másik ellen irányuló lépések meghozatalában. Egyes elméletek – az energetikán messze túlmenően – általában is a kölcsönös gazdasági függés kooperatív magatartást serkentő hatását hir-

³⁸ Számos uniós dokumentumban és elemzésben fogalmazódik meg ez a gondolat.

³⁹ Ennek alátámasztására kiváló példa a Jukosz-ügy. A Jukosz talán a fenti, értékeket terjesztő elmélet részbeni beigazolását is nyújtva valóban egyre inkább közelített a nyugati típusú vállalatra jellemző magatartáshoz, vállalatvezetési mintákhoz, ugyanakkor ez az orosz állami vezetés szándékaitól elváló piaci logika – például a saját csővezeték-építési tervek – éles összeütközésbe kerültek a hatalom elképzeléseivel. (Az ügynek természetesen tisztán politikai vonatkozásai is vannak.)

detik. „Egy olyan Európa, amelyben a biztonsági félelmek a minimálisra csökkennek, ki tudja aknázni a kölcsönös függőség kooperációt elősegítő hatásait”- írja (Kupchan – Kupchan [1999] p. 61.) A függés magas szintje, vagy az általa vélt/okozott sebezhetőség azonban, a rendszerbe kisebb belső vagy külső hatásként érkező probléma becúsása esetén, amint az az orosz–EU szénhidrogén-kapcsolatokból is kiviláglik, a legtermészetesebb módon ellenkező irányú hatásokat is kiválthat: félelmet a kiszolgáltatottságtól, s ennek következtében a függés mértékének csökkentésére irányuló törekvéseket, akár ellenséges magatartással is párosulva. (Erre utal Mearsheimer is [2006].)

Az energetikai elem túlzott hangsúlyozását, az Oroszországot pusztán szénhidrogén beszállító-szerepre kárhóztató uniós hozzáállást egyébként is számos orosz elemző kritizálja. Sérelmezik, hogy ezzel országuk „harmadik világbeli” gazdaságokkal kerül azonos megítélés alá. (Arbatova [2004] p. 66.)

II. OROSZORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ INTÉZMÉNYI, POLITIKAI ÉS GAZDASÁGI KAPCSOLATAI– A FONTOSABB DOKUMENTUMOK TÜKRÉBEN

Oroszország számára az Európai Unió, különösen pedig a 2004 májusában kibővült Közösség leginkább mint gazdasági partner kiemelkedő jelentőségű, miközben a politikai partnerség vagy szövetség kérdése korántsem egyértelmű egyrészt a konkrét kérdésekben jelentkező érdekek időnkénti különbözősége, másrészt az uniós szinten fennálló tagállami érdekkülönbségek, harmadrészt ezzel összefüggésben a törekvések ellenére lassan formálódó egységes uniós külpolitikai fellépés folytán. Oroszország szemében az Európai Unió gazdasági óriás, ugyanakkor politikai törpe. Oroszország Unióval kapcsolatos gazdasági érdekei – kereskedelmi, beruházási szálak – nyilvánvalóak. Az Európai Uniótól várt, az europaizálódásból eredő modernizációs hatások is elsősorban gazdasági jellegűek, miközben a nemzetközi politikai színtéren az igazodási pont továbbra is az Amerikai Egyesült Államok. Ez az alapképlet azonban árnyalásra szorul: az Európai Unió politikai jelentősége, és a vele való politikai együttműködés kialakítása is egyre több figyelmet kap Moszkva részéről. A gazdasági kérdések súlya önmagában is átalakuláson megy át, amint egyre inkább megtelik gazdasági töltettel – lásd geoökonómia – a hagyományos külpolitikai gondolkodás is. Az Európai Unió pedig kétségtelenül az egyik legjelentősebb nemzetközi szintű gazdasági szereplő. Az Európai Unióhoz való, más európai országok részéről tapasztalható vonzódás is az EU ígéretes nemzetközi jövőjét vetíti előre. Az Európai Unió bővülése pedig hozzájárulhat az Amerikai Egyesült Államok hegemon szerepének egyre teljesebb uniós ellensúlyozásához, ami szintén nem közömbös Moszkva számára. Továbbá, az Unió a nemzetközi színtéren új „funkcionális területeken” is jelentkezik: az egyik legfontosabb ilyen új terület a közös európai védelmi és biztonságpolitika (CESDP) megteremtését célzó kezdeményezés, ami elősegíti az EU „igazi” nemzetközi szereplővé válását. (Baranovsky [2003] p. 284.) Mindezek a

törekvések és jellemzők egyúttal a Moszkva számára oly fontos többpólusú világgép igazolását is elősegítik.

Oroszország Európai Unióval kapcsolatos percepcióit igen sokoldalúan és találóan írja le Baranovsky. Szerinte az Unió Oroszország számára egyrészt annak vonzó integrációs modellje, hogyan lehet szuverén államokat úgy közös ernyő alá szervezni, hogy létrejöj-jön az szervezet önálló entitása is, de anélkül, hogy a résztvevők elveszítenék egyéni sajátosságaikat. Az EU tehát ebben a megközelítésben elsősorban a FÁK-szerveződések számára szolgálhat mintául.⁴⁰ Az uniós minta egy az egyben való lemásolásának, vala- mint a túlzottan gyors, a szükséges feltételek hiányától eltekintő megvalósítás veszélyei- re azonban számos elemző felhívja a figyelmet. A megvalósítás módja is gyakran eltér az eredeti elméleti keretektől. (Baranovsky [2002] pp. 22-25.) A második megközelítés- ben az EU mint Oroszország partnere jelentkezik. Az Unióval való gazdasági kapcsola- tok önmagukban is kiemelt figyelmet érdemelnek, másrészt azonban a partnerség – pl. a kétoldalú WTO-tárgyalások alakulása – kifelé, más nemzetközi szereplők felé is jelzés- értékű. Baranovsky [2002 p. 31.] felhívja a figyelmet azonban arra is, hogy az Unió és Oroszország egymásnak versenytársai is, a gazdaság területéhez képest sokkal erőteljes- ebben a politikai dimenzióban. A harmadik percepció szerint az EU Oroszország számá- ra is tagsági lehetőséget jelent. Az ilyen irányban gondolkodók vagy az Uniót – leegy- szerúsítő módon – az Európa Tanácshoz, vagy EBESZ- hez, NATO-hoz hasonló nem- zetközi szervezetnek tartják, nem vesznek tehát tudomást az előbbi szupranacionális karakteréről, vagy pedig azért emlegetik tudatosan a tagsági perspektívát, mert ezáltal elősegíthetik az uniós normák, minták oroszországbeli elterjesztését. A negyedik, leg- kevésbé markáns megközelítésben az EU, mint eszköz, „emelyű” jelenik meg. Ennek szellemében az EU befolyása révén segítheti elő Oroszország bizonyos érdekeinek fi- gyelembe vételét. (id. mű pp. 34-37.) Jelen dolgozat elsősorban a második megközelítés szellemében íródik, azaz a partnerséget – azon belül is a gazdaságit – tekinti fő elemzési céljának, kitekintéssel a harmadik percepcióra, azaz a tagsági lehetőségre is.

Kétségtelen ugyanakkor, hogy az Oroszország–EU kapcsolatrendszer gazdasági vona- lát, főbb kereteit egyértelműen formálják, lendítik előre vagy ellenkezőleg fogják vissza a politikai kapcsolatok kilengései. A gazdasági kapcsolatok elemzése Oroszország ese-

⁴⁰ A különböző sebességű integráció – pl. eurózóna, Schengeni-övezet – kialakítására is kiváló példaként szolgálhat az EU.

tében különösen elválaszthatatlan a politikai háttér ismeretétől. A továbbiakban ezen háttér és a gazdasági kapcsolatok kölcsönhatásainak bemutatására teszünk kísérletet az Orosz–EU kapcsolatrendszer különböző szakaszaiban, hangsúlyosan bevonva az elemzési körbe az adott szakaszra jellemző dokumentumokat.

1. A kétoldalú kapcsolatrendszer kialakulásának előzményei

Az egykori Európai Közösséggel kialakítandó kapcsolatok jelentőségét a szovjet vezetés sokáig nem látta be. Csak 1988-ban, a Barátsági és Együttműködési Megállapodásban ismerte el először Moszkva és Brüsszel kölcsönösen egymást. A közeledés gazdasági alapját a már ekkoriban is igen jelentős Nyugat-Európát célzó szovjet szénhidrogén-szállítások képezték. A gorbacsovi nyitás természetes velejárója volt az Európai Közösségekkel való kapcsolatok szorosabbra fűzése is. 1989 decemberében az Európai Gazdasági Közösség, az Európai Atomenergia Közösség valamint a Szovjetunió képviselői aláírták az első kereskedelmi és gazdasági együttműködési megállapodást, amelynek jogutódja a Szovjetunió 1991. decemberi felbomlása után Oroszország lett. A gazdasági-politikai rendszerváltásról való orosz döntés természetes módon a kapcsolatok dinamikus fejlődését hozta magával. Az EK, valamint annak tagállamai a demokratikus és piacgazdasági átalakulás támogatásáról biztosították Oroszországot. A gorbacsovi eszme, a nagy közös Európa-ház felépítése azonban igen hamar lekerült a napirendről. A közép-kelet-európai országok többsége számára lehetőségként kínált társulási megállapodás kötésére Oroszország esetében nem kerülhetett sor a kilencvenes évek elején több okra – leginkább az ország méreteire, sajátos földrajzi helyzetére, a különösen súlyosan jelentkező gazdasági problémákra, s nem utolsósorban a gazdasági és politikai rendszerváltás kezdetekkor kirajzolódó problémás és sajátságos voltára – visszavezethetően. Európa igen hamar kijózanodott: Oroszország másként kezelendő, mint jóval kisebb, és közelebb fekvő korábbi csatlósai. A kilencvenes évek elejétől tehát egy formájában és kereteiben a többi közép-kelet-európai országtól eltérő kapcsolatrendszer alakult ki az EK és Oroszország között.⁴¹

⁴¹ Hogy a nagy Európa-ház eszméjét mennyire nem vették komolyan Nyugat-Európában, illetve milyen hamar lekerült a napirendről, igen jól mutatja, hogy – a baltiak kivételével – a problematikusságában Oroszországnál jóval kisebbnek tűnő többi európai posztszovjet államnak is az Európai Megállapodásoktól eltérő kereteket, nagyjából az oroszhoz hasonló, pontosabban annak mintájára kimunkált feltételeket

Az tehát már ekkor nyilvánvaló volt mindkét fél számára, hogy Oroszország az európai integrációs folyamatba egyenjogú tagként belátható időn belül nem fog bekapcsolódni. Ugyanakkor a teljes kívül maradás sem tűnt elfogadhatónak, tekintettel arra, hogy már a kilencvenes évek elején az EK volt Oroszország legjelentősebb külgazdasági partnere. Természetes módon adódott a speciális partnerség formájának keresése, amelyet végül a Partnerségi és Együttműködési Megállapodásban véltek megtalálni.

2. Történeti áttekintés: az Európai Unió és Oroszország közötti kapcsolatok szakaszai

Az Európai Közösség illetve a későbbiekben Európai Unió és Oroszország közötti kapcsolatokban intenzitásuk, mélységük, a partnerség tartalmi kérdéseinek felvetődése alapján, valamint a közeledés vagy távolodás dimenziója mentén több szakasz különíthető el.⁴²

- I. 1992 – 1994 vége: élénkülő párbeszéd, a partnerség alapjainak lerakása
- II. 1994 vége – 1996: megtorpanás, szembenézés a realitásokkal
- III. 1997 – 1998: javuló intézményes kapcsolatok, a ciklus végén orosz pénzügyi válsághatásokkal visszafogva
- IV. 1999 – 2003 nyara: a „stratégiai partnerség” időszaka
- V. 2003 nyara – : a kijózanodás jelei

A fenti szakaszolás jól jelzi a kapcsolatokra jellemző hullámzást, egy-egy kiemelkedően tartalmas vagy egyszerűen optimista periódust többnyire egy kevésbé derűlátó, célkitűzéseiben is óvatosabb, „langyosabb” vagy éppenséggel kifejezetten hűvös időszak követ.

kínáltak a közeledésre. Igaz az is, hogy ebben az időben még az európai FÁK-országok egyikében sem kristályosodott ki egyértelmű integrációs szándék az EK irányában.

⁴² A periodizálás természetes módon szubjektív, ugyanakkor megítélésem szerint valamennyi szakaszban alapvető hatású egy-egy jelentősebb dokumentum vagy esemény, amely meghatározza, vagy tükrözi az adott időszak légkörét. A szakaszok egy része konkrét orosz váltásokhoz – elnöki ciklus vége, válság ki-robbanása stb. –, másrészt az általános orosz–Nyugat kapcsolatok alakulásához is köthető.

2.1 1992 – 1994 vége: élénkülő párbeszéd

Az 1991 vége óta önálló államiságú Oroszország külpolitikai koncepciója és gyakorlata jelentős változásokon ment át a kilencvenes évek elején. Mindez értelemszerűen jelentős kihatással volt az európai irányvonalra is. 1992-ben – a korábban már bemutatott – atlantista felfogásnak megfelelően Oroszország arra törekedett, hogy elismertesse, a fejlett – európai – civilizáció szerves része, érdekei és értékei is egybeesnek a nyugati világra jellemzőkkel. Magát a nemzetek közösségének demokratikus elkötelezettségű országának igyekezvén bemutatni, arra tört, hogy maradéktalanul elnyerje a Nyugat jóindulatát és bizalmát, mégpedig azon előnyök megtartása mellett, amelyet az egykori Szovjetunió nagyhatalmi státusza biztosított. (Sz. Bíró [1996]) Bár ez utóbbi az ország gazdasági teljesítményét, és erodálódó katonai potenciálját tekintve korántsem volt magától értetődő, alapvetően mégis sikerült, egyrészt a jelicini vezetés antikommunista retorikájának és ekkor még feltétlen nyugatos elkötelezettségének, másrészt a délszláv válság kezelésében hatékonynak remélt orosz közvetítői szerep nyugati elfogadásának köszönhetően. Jól szemlélteti az orosz hozzáállást az a tény, hogy ekkoriban, pontosan 1992-ben vált Oroszország a Nemzetközi Valutaalapnak és a Világbanknak is a tagjává.

1993-1994-re nem kis mértékben a Nyugat által kínált eszmei és anyagi segítség csekélységét felismerve, egyre inkább megerősödtek az Oroszországon belüli külpolitikai vitában az „eurázsiai” koncepció hangjai. Ezt követően az atlantista-eurázsiai vitából letisztult geopolitikai „realista” felfogás már a posztszovjet térséget tekintette a legfontosabb érdekszférának (Póti [1997], ezt felölelő önálló integrációs célokat kitűzve, miközben a nyugati intézményekbe való teljes jogú integrálódás igénye egyre inkább lekerül a napirendről. Ugyanakkor ez a megközelítés nem volt kifejezetten konfrontatív jellegű: a Nyugattal való érdekellentéteket ugyan felismerve, de mindjárt azok feloldására is törekedett. Európa – és az Amerikai Egyesült Államok – súlya ebben a felfogásban csökkent ugyan, de továbbra is meghatározó jelentőségű maradt, amit – az előbbi esetében – különösen alátámasztottak az erősödő gazdasági szálak. Az európai fronton a korszak egyik fontos célkitűzése az Európa tanácsi tagság elnyerése volt. Az összeurópai biztonsági szervezetek közül ebben az időben kiemelkedő szerepet szánt Oroszország az EBEÉ-EBESZ-nek, amelynek kezdettől fogva tagja volt. E kiemelésben a legfontosabb momentum az volt, hogy az orosz biztonságpolitikai elképzelésekben az EBESZ a Moszkva számára egyértelműen konfrontatív jelleget hordozó NATO-bővítés alternatív-

vájaként szerepelt. Ebben az orosz megközelítésben csírájában még megtalálható volt tehát a közös Európa-ház eszménye.

Az orosz, integrációs tömörülésekhez fűződő gondolkodásban a vizsgált időszak folyamán mindvégig a NATO-bővítési problematika kapta a kulcsszerepet. Ennek hivatalos orosz megítélése egyrészt az atlantista-eurázsiai-realista kurzusok váltásai mentén, másrészt a bővítés egyre inkább ténykérdéssé válása miatt kényszerűen is módosult. 1994 végére lényegében eldőlt a visegrádi országok csatlakozása, s ehhez az új helyzethez Moszkvának is alkalmazkodnia kellett. (Sz. Bíró [1996])

Ami az Európai Uniót illeti, azt Moszkva a NATO-bővítési problematika árnyékában másodlagos jelentőségű kérdésként kezelte. A Partnerségi és Együttműködési Megállapodás (Partnership and Cooperation Agreement – PCA) történetének érdekessége, hogy a róla folyó tárgyalások idején Moszkva számára még nem Nyugat-Európa, vagy az EK, hanem az Amerikai Egyesült Államok jelentette az első számú partnert. (Sz. Bíró [2003] p. 73.)

Az Európai Unió a maga részéről leginkább a demokratikus és piacgazdasági átalakulás „eszméi” támogatásáról biztosította Oroszországot és a többi posztszovjet államot, a felajánlott anyagi jellegű segítség a kezdeti várakozásokkal ellentétben meglehetősen szerény volt. Egyfelől humanitárius és technikai jellegű támogatást kínált fel nekik a kifejezetten őket célzó TACIS-programon keresztül, másfelől hitellehetőségeket ajánlott, illetve eltörölt több diszkriminatív importkorlátozást, számos orosz termék vonatkozásában pedig kedvezményes vámtarifákat (GSP) állapított meg. 1993-ra már nyilvánvalóvá vált, hogy az orosz fél által szorgalmazott egységes európai gazdasági és politikai térség nem tud kialakulni. Moszkva végleg leszámolt a tagsági ambíciókkal is. Faminsky ennek indokoltságát a kilencvenes évek elején az alábbiakban látta: 1. Oroszország tagsága megtörné az EU-n belüli kialakult ország-egyensúlyokat; 2. Oroszország eurázsiai geopolitikai fekvése is a tagság ellen szól; 3. Az orosz piacgazdasági átalakulás kezdetleges volta igen megnehezítené a nyugat-európai struktúrákhoz való orosz igazodást. (Faminsky [1993])

A kilencvenes évek derekáig, végéig az EU-val folyó dialógus fókuszában a mindkét fél számára kötelezettségeket előíró PCA állt, külön orosz dokumentum az Európai Unióra vonatkozóan nem is született. 1994 nyarán a NATO-bővítés egyértelmű elutasítása mel-

lett Moszkva késznek mutatkozott üdvözölni a közép-kelet-európai országok EU-hoz való csatlakozását, azzal érvelve, hogy a térség országainak stabilitása, gazdasági fellendülése egyben orosz biztonsági érdek is. (Sz. Bíró [1996]) A Partnerségi és Együttműködési Megállapodás, bár egyfajta kompromisszumként, mégis a kapcsolattartás intenzifikálásának és rendszeressé tételének megalapozójává vált. Az EU részéről jól jelzi a posztszovjet térség problémáitól való elzárkózási szándékot, orosz részről a bele nyugvást az egységes európai megoldások elmaradásába. Valójában a kilencvenes évek első felében a PCA körüli nyugat-európai elégedettséggel szemben már egyfajta orosz szkeptikusság volt megfigyelhető. A gazdasági viszonyrendszer fejlődésének kétségkívüli visszahúzó ereje ebben a szakaszban az egyre romló orosz gazdasági teljesítmény (lásd A/1. táblázatot), amely tükröződik a megállapodás visszafogott és meglehetősen homályos gazdasági célkitűzéseiben.

Fontos momentum továbbá, hogy Moszkva már ekkor is kiemelten kezelte, sőt mintha előbbre valónak tekintette volna a tagállamokkal való bilaterális kapcsolatokat. Az orosz külpolitikai gondolkodásban Brüsszel súlyával szemben már ekkor kiemelkedett a német, olasz, francia valamint a brit partnerség jelentősége. Éppen ezektől a megkülönböztetett partnerségektől várták, hogy elősegítsék Oroszország megfelelő nemzetközi beilleszkedését: mind a különböző nemzetközi szervezetekbe tagként való belépést, mind pedig a nemzetközi munkamegosztásban való sikeres orosz részvételt, diszkriminációmentes piacra jutást illetően. (Kortunov – Volodin [1996] p. 15.)

Partnerségi és Együttműködési Megállapodás (PCA)

A PCA a mai napig a kapcsolatok alapjának tekintett dokumentum. Előzetes időtartama 10 év, érvényessége 2007 decemberéig tart. Egyik legnagyobb érdeme, hogy megteremtette a rendszeres politikai dialógus fórumait, az EU–Oroszország csúcsot, a miniszteri szintű Együttműködési Tanácsot, a szakértő jellegű Együttműködési Bizottságot az al-bizottságokkal, valamint a Parlamenti Együttműködési Bizottságot.⁴³ Éppen ez a rendszeresség az az elem, amely minőségileg jelent újat, többet az 1989-es megállapodással

⁴³ Ezeket egészíti ki 2003 novemberétől az EU–Oroszország Állandó Partnerségi Tanács, amely igények szerinti gyakorisággal miniszteri szintű eszmecsere tartásának lehetőségét kínálja. A fentiekben megnevezett fórumokon kívül a politikai párbeszéd több szálon fut, például emberi jogi kérdésekben 2004 novemberétől rendszeres találkozókat irányoztak elő.

szemben. Alapelve, ha úgy tetszik alkalmazásának feltétele a demokratikus elvek és az alapvető emberi jogok betartása.

Ami a gazdasági kapcsolatokat illeti, fő célkitűzése a kapcsolatok piaci alapon történő rendezése és fejlesztése. Oroszország korábbi központi tervezésű ország besorolását felváltja az „átalakuló gazdaság” minősítés. Az EU vállalja, hogy támogatja Oroszországot a piacgazdasági átmenet, a WTO-tagság elérésének és a fenntartható gazdasági növekedés megteremtésének útján. Kereskedelmi kérdésekben a GATT/WTO- irányelvek figyelembevételére törekszik, mivel azonban Oroszország nem tagja a szervezetnek, az érintett kérdések újratárgyalását írja elő a csatlakozás bekövetkezte után. A PCA egyik fő célkitűzése a jogszabályok WTO-kompatibilitásának elősegítésén túlmenően már ekkor is, egyfajta közeledési folyamat elindítása az uniós joganyag irányában. A felek a legnagyobb kedvezményes elbánásban részesítik egymást a nemzetközileg elterjedt gyakorlatnak megfelelően. Fontos elem a megállapodásban, hogy az esetleges szükségessé váló szabályozási – pl. adózási, vámjellegű – változások bevezetését megelőzően a felek vállalják, hogy tájékoztatják egymást, és igyekeznek a másik fél számára elfogadható, a PCA és a GATT szellemének megfelelő megoldásokat találni. Az egyezmény ösztönzi a szolgáltatások kereskedelmét, valamint a magánberuházásokat. Számos területen – szabványosítás, tudományos-műszaki haladás, úrkutatás, telekommunikáció, közlekedés, környezetvédelem, energetika, szellemi termékek védelme, kultúra stb. – szélesebb együttműködést irányoz elő. Az alábbi felsorolásból igen jól kitűnik, hogy valójában a PCA már kijelöli mindazon fontosabb irányokat – legalábbis a gazdasági dimenzió mentén –, amelyek a felek közötti párbeszéd legfontosabb kérdéskörei lesznek a későbbiekben is.

Bizonyos területeken – iparvédelmi okokból – Oroszország egyoldalú engedményeket kapott egy átmeneti időszakra vonatkozóan. Ugyanakkor a nagyon is józan, az uniós érdekeket messzemenőkéig figyelembe vevő brüsszeli hozzáállásról tanúskodik, hogy kivették az egyezmény hatásköre alól – részben vagy egészben – az ekkor érzékenynek számító termékek körét (acél- és textiltermékek, uránium, agrártermékek), amelyek továbbra is az EU importkorlátozása alá estek. Éppen ez a kérdés, az érzékeny termékek kereskedelme képezte sokáig, s bizonyos termékek esetében mind a mai napig, a legnagyobb gazdasági jellegű viták tárgyát az orosz–EU kapcsolatokban.

A jövőbeli kereteket illetően azonban csak egy homályos ígéret található szabadkereskedelmi övezet kialakításának lehetőségére vonatkozóan. A megállapodás szerint ugyanis a felek célja „egy szélesebb európai együttműködési zóna”, egyfajta fokozatos integráció kereteinek biztosítása. Ennek során 1998-ban, az ekkoriban vélt orosz WTO-csatlakozást követően, kerülhetne sor „a felek kölcsönös egyetértése és a körülmények megfelelő alakulása” esetén a szabadkereskedelmi övezet létrehozását célzó tárgyalások elindítására. Ez a kitétel az orosz partner kezdeményezésére került bele a megállapodás végső szövegébe. Orosz részről sérelmezték is, hogy az EU nem mutatott komoly készséget az ilyen irányú tárgyalások folytatására még az ipari termékek vonatkozásában sem. (Pichugin [1996])

Mivel az egyezmény valamennyi érintett országban történő ratifikálása hosszan elhúzódó folyamatnak mutatkozott, az Unió kompetenciájába tartozó kereskedelmi tartalmú kérdéskörök a minél előbbi megvalósulás érdekében átkerültek az ún. Interim Megállapodásba is.⁴⁴

A PCA egyik elkerülhetetlen sajátossága „vegyes jellege”: egyaránt tartalmaz brüsszeli és tagállami kompetenciába tartozó kérdésköröket, ami nehezíti, bonyolítja a megvalósítást. Másrészt világosan kitűnik, hogy az EU nem kívánta magát komoly elkötelezettségek felvállalásával megterhelni, a benne tett felajánlások valójában anyagi vonatkozásaikban igen szerények, alapvető uniós érdekeket, érdekköröket nem sértenek. Ugyanakkor a megállapodás mégis a nemes segítőkészség látszatát kelti, és számos területen való, az Uniónak is érdekében álló együttműködési célokat vet fel. A megfogalmazás is alapvetően uniós hivatalnokok munkáját valószínűsíti. Ezzel szemben az orosz partner érdekei az igazán érdemi területeken sokkal kevésbé markánsan kerültek bele, néhány, Oroszországot igen komolyan érintő kérdésre – importkorlátozások, szabadkereskedelmi tárgyalások stb. – a PCA egyszerűen elodázza a választ. Mindezekkel összefüggésben a PCA már eleve magában hordozta annak valószínűségét, hogy azt Moszkvában nem fogják az EU által kívánt súllyal kezelni. A PCA Oroszország számára való jelentőségét a későbbiekben tovább csökkentette, hogy az Unió a posztszovjet térség országainak többsége számára is hasonló kereteket kínált fel rövid időn belül. A PCA kezdeti kuriózum jellege is megszűnt tehát, Oroszország egyszerűen az elsővé vált a sorban.

⁴⁴ A ratifikálási folyamat elhúzódására további szemléletes példa, hogy az Unió 1995-ös bővüléséhez kapcsolódó EU–orosz jegyzőkönyv is csak 2000-ben lépett érvénybe!

2.2 1994 vége – 1996: megtorpanás, szembenézés a realitásokkal

Az 1994 végén kirobbant majd 1995 folyamán eszkalálódott csecsen válság, különösen pedig a válságra adott orosz hatalmi válasz megtörte a kétoldalú kapcsolatokban korábban mutatkozó lendületet.⁴⁵ A PCA a politikai jellegű nézeteltérés következtében csak 1997 decemberében, annak kereskedelmi fejezete, az ún. Interim Megállapodás pedig 1996 februárjában léphetett érvénybe, kölcsönösen biztosítva Oroszországnak és az EU-nak az MFN-elbánást. E halasztásokkal kapcsolatban megfogalmazódtak olyan orosz vélemények is, hogy a csecsenföldi események valójában csak ürügyet szolgáltatnak egyes európai üzleti köröknek arra, hogy akadályozzák az orosz termékek uniós piacokra való normális bejutásának folyamatát. 1996 végéig magát a PCA-t a 12 tagállam közül kilencben, többek között Németországban és Franciaországban is ratifikálták. Az Oroszországhoz való viszony tisztázásának, a PCA gyakorlati lépésekre való lefordításának szükségessége azonban már ekkor is nyilvánvaló volt. Vélhetően ebből a szándékból született 1996 májusában az uniós Akcióterv. (European Union Action Plan for Russia [1996]) Eközben az orosz önbizalom ébredésének egyik első jeleként Oroszország 1996-ban benyújtotta OECD-tagság iránti kérelmét. Mindez időben nagyjából egybeesik az orosz gazdaság javuló teljesítményének első halvány jeleivel, amelyek azonban – mint utóbb az 1998-as válság jelezte – meglehetősen szerények, de legalábbis ingatagok voltak.

Erre az időszakra valójában – a csecsenföldi konfliktus eltérő orosz és nyugati megítélése mellett – a NATO tervezett és már igen konkrétta váló bővítése körül kialakult konfliktus és az annak kezelésének szükségessége nyomta rá a bélyegét. 1995 elején bizalmas tárgyalások kezdődtek az Amerikai Egyesült Államokkal a bővítés kompenzációs feltételeiről, valamint a Moszkva számára is elfogadható biztonsági garanciákról. Az 1992-ben alapított, neves szaktekintélyekből álló, hangsúlyozottan nem kormányzati, de a politikai döntéshozatalra is hatással bíró Kül- és Védelempolitikai Tanács 1995. nyári külpolitikai helyzetjelentésében már olyan külpolitikai magatartás követésére tesz aján-

⁴⁵ Hasonlóképpen visszavetette Oroszország Európa tanácsi tagságának ügyét is, Oroszország felvételét a Tanács 1994 decemberében felfüggesztette, és arra csak 1996-ban került sor.

lást, amely még a látszatát is kerüli annak, hogy Oroszország az érintett országokra bármilyen formában is nyomást gyakoroljon. (Sz. Bíró [1996])⁴⁶

Az Európai Unió Akcióterve

Az Akcióterv valójában nem sok újat mond a korábbi dokumentumokhoz képest, leginkább a már megfogalmazott irányelveket ismétli meg, és a már amúgy is meglévő együttműködési területeket és programokat sorolja fel. Kimondja, hogy az Oroszországgal való lényegi együttműködés célja a demokratikus és piacgazdasági reformok támogatása, a béke, stabilitás és biztonság konszolidálása, mégpedig a célból, hogy Oroszország a szabad és demokratikus népek teljes jogú tagjává válhasson, és ne jöjjenek létre Európát megosztó új határvonalak. A dokumentum lényeges eleme, hogy minden jelentősebb nemzetközi politikai esemény előtt az Oroszország képviselőivel való konzultációkat szorgalmazza, a PCA szellemének és gyakorlati elképzeléseinek megfelelően. Ennek azért van jelentősége, mert Oroszország ezekben az években különösen azért sérelmezte a különböző nemzetközi szervezetekből való kívülmaradását, mert ezáltal számos, őt magát is súlyosan érintő kérdések megoldásából, fontos döntések meghozatalából maradt ki, elesve az orosz érdekek figyelembevételének még a lehetőségétől is. Az Akcióterv külön kitér a jogi és biztonságpolitikai együttműködés kérdéseire.

Ami a gazdasági vonatkozásokat illeti, az EU újfent vállalja, hogy segíti az Oroszország WTO-tagságának elnyeréséhez szükséges feltételek kialakításának folyamatát, elsősorban a kereskedelempolitikai liberalizációt. Megemlítődik itt is az esetlegesen kialakítandó szabadkereskedelmi övezet is. A konkrét kétoldalú kereskedelmi kérdések megvitatására egy közös munkabizottság felállítását indítványozza. Segítséget ajánl a hazai és a külföldi befektetéseket ösztönző feltételek megteremtésében, a kis- és középvállalatok közötti ipari együttműködésben, szakember-találkozók szervezésében illetve szakemberképzésben. Ugyanakkor egyetlen megnevezett feladattal kapcsolatban sem említi sem a szükséges anyagi eszközök nagyságrendjét, sem pedig azok forrásait. Többnyire csak utalás történik a már amúgy is működő TACIS-programokra, az EU nem mutat a

⁴⁶ A valóságban természetesen voltak ilyen megnyilvánulások. Egyik legismertebb, és legdurvább az 1997-es csehországi ügy: a prágai orosz nagykövet az államközi szerződések felülvizsgálatát helyezte kilátásba. (Deák [2005]) Magyarországon – többek között – a ráhatás egy sokkal puhább és rejtettebb módjaként A. Arbatov nemzetközileg ismert külpolitikai szakteknitely 1994 végi budapesti – hivatalosan tudományos célú, akadémiai csereprogram keretében tett – látogatása szolgálta Moszkva érdekeinek és véleményének terjesztési céljait.

korábbinál több készséget az együttműködés anyagi vonzatainak vállalására. Az Akcióterv így céljával ellentétben az általánosságok szintjén marad, s valójában tartalmában – annak konkrétságába – sem jelent igazán előrelépést a korábbi döntésekhez és dokumentumokhoz képest. Ez a dokumentum is jól tükrözi azt a felemás helyzetet, amelyben az Unió számára már nyilvánvaló, hogy Oroszországgal kapcsolatban egységes és gondosan kimunkált stratégiára van szükség, azonban a tartalmi kérdésekben való előrelépést visszafogják egyrészt az anyagi korlátok, másrészt az Oroszország irányában továbbra is meglévő óvatosság és bizonytalanságok. Oroszország maga sem mutatott komolyabb érdeklődést az együttműködés mélyítése iránt, figyelmét más nemzetközi szervezetekkel való együttműködési kérdések és problémák kötötték le.

2.3 1997–1998: javuló intézményes kapcsolatok versus orosz pénzügyi válság

1997-re több területen is javulás mutatkozott az együttműködés feltételeiben. Egyrészt az 1997. március végi Jelcin-Clinton megállapodással, majd a májusi NATO–Oroszország megegyezéssel sikeresen – a szükséges kompromisszumok meghozatalával – lezárultak az orosz–EU kapcsolatokra is árnyékot vető NATO-bővülés körüli tárgyalások. Az orosz–EU párbeszédben jelentős megrekedést okozó első csecsen válság elülte is elősegítette a további közeledést. A másik oldalról, az 1996-os orosz elnökválasztást követően hatalomra került orosz elit, az „államhatalom magánosítását végrehajtó új orosz tulajdonosi csoportok” a Nyugattal szemben nem új konfrontáció kialakítására, hanem annak révén gazdasági mozgástér megszerzésére törekedtek. Ekkortól számíthatjuk az ún. „átfogalmazott atlantizmus” időszakát. (Sz. Bíró [2003] p. 76.)

A kedvezőbb politikai helyzet mellett a Nyugat-Oroszország viszonyrendszer alakulásában nagy súllyal esett az is latba, hogy a nemzetközi közösség szemében az 1997. évi orosz gazdasági eredmények már reményt keltőeknek tündek. Paradox módon elsősorban a kedvező pénzügyi mutatók szolgáltattak alapot azokra az optimista nyugati vélekedésekre, amelyek Oroszország gazdasági helyzetének további erősödésével számoltak. 1997-ben mutattak ki először gazdasági növekedést is Oroszországban, igaz annak mértéke olyan csekély volt, hogy már-már a statisztikai hibahatárt súrolta. (Lásd A/1. táblázatot.) Oroszország eredményeit a nemzetközi közösség, pontosabban annak „elitje” egyéb módon is jutalmazta: 1997-ben vették fel Oroszországot a világ legnagyobb

ország-hitelezőit tömörítő Párizsi Klubba. Minden bizonnyal nem véletlen, hogy ekkor határozták el az EU–Oroszország Vállalkozói Kerekasztal létrehozását, amelynek első éves ülésére 1997 júliusában került sor. E találkozók jelentőségét az adja, hogy a tervek szerint éves rendszerességgel egy asztal köré ültetik a legjelentősebb orosz és uniós partnercégek vezetőit, iparági képviselőit.

Orosz oldalról a NATO-kérdés lezárultával egyre inkább előtérbe került a másik, az uniós bővülés problematikája. A nem hivatalos, mégis a fontos elméleti magyarázatot is szolgáltatató dokumentumok között érdemes itt megemlíteni az orosz Kül- és Védelempolitikai Tanács 1997-es ún. negyedik jelentését, amely kitüntetett figyelmet szentel az ekkor már egyértelműen visszafordíthatatlan uniós bővülési folyamat Oroszországra gyakorolt potenciális hatásainak, valamint az ezzel kapcsolatban folytatandó orosz stratégiának. (Kelet-Közép-Európa és Oroszország érdekei [1997]) Ez a jelentés eljut ahhoz a felismeréshez, hogy Oroszország az érintett régióban – Közép-Kelet-Európában – nem léphet fel az EU vetélytársaként, „alternatív vonzasközponttá válása erejét meghaladó feladat”, ehelyett a követendő cél a régióval való gazdasági együttműködés előnyeinek és lehetőségeinek keresése. Valójában ez az első olyan fontosabb orosz elemzés, amely az orosz–EU kapcsolatrendszerben a későbbiekben kulcsfontosságúvá váló bővülési tematikával már szembenéz, a bővítés következményeivel számol.

1998 folyamán azonban egyre több aggasztó jel jelezte, hogy a gazdaság stabilizációja korántsem következett még be. Ellenkezőleg, a gazdaság belső és külső sebezhetősége egyre inkább nyilvánvalóvá vált. A nemzetközi szervezetek összehangolt erőfeszítései – többek között az 1998 nyári 17,1 milliárd dolláros mentőöve – sem volt képes meggátolni a végül is 1998 augusztusában kirobbant orosz pénzügyi válságot, mely az Unióval való kapcsolatokban is törést hozott. A válság érlelődésében igen érdekes momentum, hogy az szinte a nemzetközi pénzügyi szervezetek gyámkodása alatt, intenzív Oroszország-Nyugat párbeszéd keretei között jött létre. Oroszország a kilencvenes évek végére az IMF legnagyobb adósává lépett elő, mivel a sikeres együttműködést – a nemzetközi pénzügyi intézmények ajánlásait követő orosz monetáris politika kialakítását – a szervezet jelentős hitelek nyújtásával honorálta. A fejlett világ képviselői – államfők, kormányok és nemzetközi szervezetek – elégedettek voltak a jól tanuló Oroszországgal, ennek jele volt a hatalmas hitelcsomag 1998 nyarán. Az orosz válság elemi erővel való kitörése utólag természetesen megkérdőjelezte a korábbi együttműködés sikerességét, és való-

jában 1998 végétől kezdődően – bár eleinte kiforrott stratégia hiányában – Oroszországot saját hangjának megerősödése, nemzeti érdekeinek fokozottabb szem előtt tartása, s nem egy esetben a nemzetközi szervezetekkel való konfrontálódás felvállalása jellemezte. A nyugati világ szemében Oroszország a nemzetközi porond egyik legsúlyosabb kiszámíthatatlan szereplőjévé vált, és az is maradt mindvégig a jelcini korszak hosszan elhúzódó végvonaglásá alatt.

2.4 1999 –2003 nyara: a „stratégiai partnerség” időszaka

Az 1999 és 2003 nyara közötti időszak a kétoldalú kapcsolatok legígéretesebb és legtermékenyebb korszakának tekinthető. Ezzel, valamint az ebben az időben keletkezett dokumentumok nagy számával is összefüggésben érdemes ezt a szakaszt két részre bontva vizsgálni.

2.4.1 A két nagy stratégia kialakulásának időszaka

Az 1998-as válság spontán módon bekövetkezett, valamint kisebb mértékben a gazdaságpolitika racionálisabb, óvatosabb irányvonalát előidéző hatásai az orosz válság mélypontjáról való igen gyors, legalábbis az elemzők többsége által vártnál lényegesen gyorsabb elmozdulást tettek lehetővé. Az orosz gazdaság 1999-től kezdve növekedési pályára állt, és a józanabb fiskális politikának is köszönhetően a pénzügyek stabilitása is nagymértékben javult. Ugyanakkor az orosz állam élén történt vezetőváltás is új helyzetet, a kétoldalú kapcsolatokban új lehetőségeket teremtett. A pragmatizmusáról elhíresült Vlagyimir Putyin 1999-ben még kormányfőként, 2000. január 1.-től kezdődően már elnökként állt az ország élén. Fontos elem az új korszak kialakulásában az újra meredeken és tartósan emelkedő világpiaci olajár, amely az orosz gazdaságnak lehetőséget nyitott tartalékok képzésére, s ezzel együtt az IMF-köldökszinóról való leválásra.

Bár az újabb ciklus kezdetére még árnyékot vetett az újabb csecsen háború, a fentiekben bemutatott fejlemények 1999-ben az EU részéről is átgondolásra készítették a korábbi Oroszország-stratégiát, és az Ukrajnára vonatkozó Közös Stratégiával szinte egy időben az Amszterdami Szerződés szellemében 1999 júniusában született meg az Európai Unió Oroszország-stratégiája (Common Strategy ...[1999]), melyre válaszul szinte viharos gyorsasággal megjelent az immár Vlagyimir Putyin kormányfő vezette Oroszország kö-

zéptávú európai stratégiája is. Mindez lényeges előrelépést jelent a kapcsolatrendszer korábbi állapotához képest, hiszen mindkét felet számos konkrét kérdés átgondolására, a másakra vonatkozó célkitűzései megfogalmazására készítette.

Bár Oroszország az 1998-as válságot közvetlenül követő „Nyugattal dacoló” időkben újra nagyobb előszeretettel hangoztatta az eurázsiai fekvésből eredő sajátosságait, s még inkább a speciális fekvésből lehetőségként kínálkozó kettős irányú politikai-gazdasági lehetőségeit, a kilencvenes évek legvégén, leginkább Vlagyimir Putyin személyéhez kötődően kezdett kikristályosodni az Európa különleges szerepét elismerő orosz megítélés: Oroszországnak leginkább Európában kell megtalálnia helyét és a javát célzó kooperációs lehetőségeket. Míg korábban az európai orientációnak elsősorban gazdasági alapjai voltak, a partnerség később új lehetőségekkel gazdagodott, annak az esélyével, hogy Oroszország az önálló és egységes külpolitikai arculatra törekvő Európai Unióval közösen, azzal partnerségben váljon az európai politikai élet formálójává. Az Európai Unió mint világpolitikai szereplő orosz elismerésének azonban mindig is megvoltak a maga határai, s a partnerségben a gazdasági elem tűnt már ekkor is megalapozottabbnak. Európa ekkortól kezdve kerül a „modernizációs horgony” szerepébe. Az orosz politikában ugyancsak ekkor válik igazán meghatározóvá és átgondolttá az európai kulcs-hatalmakkal való szövetkezés, a brüsszeli túlmutató kapcsolati szorosság kiépítése. (Sz. Bíró [2003]) A 2001. őszi Amerikai Egyesült Államokat ért terrortámadás elsősorban az Oroszország-USA viszonyt rendezte át alapvető módon, de értelemszerűen hozzájárult az Oroszország-EU kapcsolatok további melegedéséhez is. A két nyugati partner közötti választásban – az Irak körüli konfliktusnak is köszönhetően – Moszkva mint ha Európa mellett tette volna le voksát.⁴⁷ Ezt tükrözi a középtávú stratégia is, amely már a 2000. júniusi új orosz Külpolitikai Koncepción alapult, s amely az Európai Uniót Oroszország legfontosabb politikai és gazdasági partnerei közé helyezte, amellyel intenzív, stabil és hosszú távú együttműködésre törekszik.

Az Európai Unió Közös Oroszország-stratégiája⁴⁸

A már az 1998-as orosz válság után, az Amszterdami Szerződés szellemében született stratégia a tagállamok és az EU közösségi politikáját kísérli meg összehangolni Orosz-

⁴⁷ 2001 végétől vetődik fel az orosz elit nyugatos rétegeiben Oroszország uniós tagságának lehetősége. (Sz. Bíró [2003] p. 77.)

⁴⁸ A stratégia hivatalos elnevezése: Common strategy of the European Union on Russia of 4 June 1999.

ország kapcsán. Kiindulópontja természetesen a PCA, amelyhez képest valójában nem sok újat mond. Bár az Európai Unió segítőkészségét most is messzemenőig hangsúlyozza, leszögezi, hogy Oroszország jövőjéért elsősorban maga Oroszország felelős. A dokumentumban megfogalmazódik az Európai Unió Oroszország-víziója: „A stabil, demokratikus és virágzó, az új megosztó vonalaktól mentes Európában biztosan horgonyzó Oroszország a kontinens tartós békéjének lényeges eleme. A kontinensen válaszra váró kérdések megoldása csak Oroszország és az EU még szorosabb együttműködése révén képzelhető el. Az Európai Unió üdvözli, hogy Oroszország visszatért az őt megillető helyhez az európai családban, a barátság, az együttműködés és az érdekek tisztességes egyeztetése szellemében, a közös európai civilizációs örökségben gonddal őrizett közös értékek talaján.” (Common Strategy [1999] p. 25.) Ebben a megfogalmazásban már egyértelmű, hogy az EU Oroszországot a kontinensen kiemelt partnerének tekinti, amellyel való sikeres együttműködése összeurópai érdek. Az együttműködést mindhárom szinten – központi, regionális és helyi – szorgalmazza. Brüsszel Oroszországgal szembeni elvárásai a korábbiakkal azonosak: stabil, nyitott és pluralista demokrácia, a jogállamiság érvényesülése, valamint a gazdaság ”virágzását biztosító” piacgazdaság megteremtése. A dokumentumban már megjelenik a bővülési tematika, az EU tervezett bővülésének kérdésköre is, amelyet az EU a maga részéről úgy állít be, mint ami a kontinens valamennyi népe, így Oroszország számára is a közös demokratikus értékeken nyugvó együttműködésben rejlő hasznok és lehetőségek tárházát fogja bővíteni.

A stratégia ugyan gazdasági kérdésekkel is foglalkozik, mindvégig érződik azonban rajta, hogy az EU számára az orosz partnerség elsősorban széles értelemben vett – európai és globális – biztonsági szempontból lényeges. Másik alapvető motívuma az európai értékekre helyezett hangsúly. Mindkét elem tükröződik a négy kiemelt célterületben is:

1. A demokrácia, a jogállamiság és a közintézmények oroszországi konszolidációja;
2. Oroszország integrálása a közös európai gazdasági és társadalmi közegbe;
3. Az európai és azon túli stabilitás erősítésében való együttműködés;
4. Európa közös kihívásainak együttes kezelése (pl. energetika, nukleáris biztonság, környezetvédelem, bűnüldözés).

Ami a gazdasági kérdéseket illeti, az EU a már jól ismert általános elvárásokon és együttműködési területeken (pl. orosz WTO-tagság támogatása, szabadkereskedelmi tervek) túl kiemeli az Unió számára fontos területeket: orosz vállalati szerkezetváltás, vállalatirányítás, bankrendszer, valamint általában az orosz befektetési klíma javítása, a bizalom növelése. Néhány igen konkrét uniós érdeket tükröző problémát nevesít is, például a bankszektor reformján belül a külföldi bankoknak biztosított tisztességes feltételek, vagy a hatékony, magántulajdont elismerő földreform ügye. (id. mű pp. 28-29.) Lényeges momentum, a nyugati világ Oroszországgal szembeni meglehetősen egységességének jele, hogy a dokumentum leszögezi, a követendő orosz gazdasági stratégiának IMF-konformnak kell lennie.⁴⁹ A párbeszéd új, erősödő elemeként jelenik meg a regionális és határ-menti együttműködés, különös tekintettel az EU közeledő bővülésére és az ekkoriban már kiemelkedő jelentőségre szert tett ún. északi dimenzióra (Northern dimension). A gazdasági viszonyrendszer új irányait meghatározó közös gazdasági térség-koncepció csírája is itt jelenik meg először: „...A jogi és szabványügyi progresszív harmonizálás Oroszország és az Európai Unió között, a PCA-nak megfelelően, elősegíti majd egy közös gazdasági terület létrehozását.” (Common Strategy [1999] p. 25.) A stratégia azonban nem váltotta be az Unióban hozzá fűzött reményeket, s a legkeményebb kritikákat éppen uniós berkeken belülről kapta.⁵⁰

Oroszország Középtávú EU-stratégiája

A számos kérdésben az uniós stratégiára reflektáló orosz „válaszstratégia” bemutatására az 1999 őszi orosz–EU csúcson került sor. A stratégia jelentőségét elsősorban az adja, hogy az első hivatalos deklaráció arra vonatkozóan, hogy Oroszország milyen típusú kapcsolatrendszerben képzelel el magát az Európai Unióval a stratégia által lefedett időszakban, azaz 2000-2010 között: nem törekszik európai uniós tagságra, sőt társulási viszony kialakítására sem. Ez Moszkva részéről nemcsak józan ítélőképességet jelez, hiszen a belső mélyüléssel és a kibővülés következményeivel egyszerre bajlódó EU számára Oroszország nyilvánvalóan megemészthetetlen falat lenne, hanem következetes politikai irányvonalat is egyben. Moszkva ekkor már más nemzetközi szervezetekben is

⁴⁹ Oroszország és az IMF között 1999 tavaszáig hosszan elhúzódó alkudozás folyt az újabb IMF-hitel feltételeiről. Ez a hitel a válság utáni orosz gazdaság számára ekkor még kulcsfontosságúnak tűnt.

⁵⁰ Javier Solana 2000-ben készítette el a közös stratégiákról szóló értékelő jelentését, amelyben erősen kifogásolja az általa „bürokratikus gyakorlatozásnak” nevezett stratégiák hatékonyságának hiányát. (Emerson [2001] p. 22.) A Közös Stratégia a későbbiekben érvényét is veszítette.

önállósága, szuverén döntéshozatali lehetőségeinek megőrzésére törekedett. Ehelyett, az eurázsiai fekvésre hivatkozva, kül- és belpolitikai szabadságának megőrzése mellett partnerségben, mégpedig stratégiai partnerségben gondolkodott. E partnerségtől egy megosztott vonalaktól mentes Európát remélt kibontakozni.⁵¹ A stratégia visszatérően hangsúlyozza az orosz nemzeti érdekek figyelembevételének szükségességét, illetve azt az orosz célkitűzést, amely Oroszország Európában és általában a világban betöltött szerepének növelésére és az ország imázsának javítására vonatkozik. Új elem a dokumentumban, hogy az általánosságokon túljutva számos igen konkrét kérdést és problémát felvet, előtérbe helyez. Az EU-val kapcsolatos orosz prioritások 12 területre bontva fogalmazódnak meg benne.

1. Az orosz–EU viszony stratégiai jellege

A tagsági alternatíva kizárása mellett Oroszország tartalmaz stratégiai partnerség kialakítását tűzi ki célul az Európai Unióval. Ez magában foglalja az európai kollektív biztonság hatékony rendszerének megteremtésére irányuló közös erőfeszítéseket, a szabadkereskedelmi zóna megteremtésének elősegítését, a politikai és gazdasági kooperáció valamint a kölcsönös bizalom magas szintjét. Gazdasági téren szorgalmazza az uniós piacok további nyitását az orosz áruk előtt, a kereskedelmi diszkriminációk felszámolását és az európai befektetések orosz gazdaságba történő erőteljesebb beáramlását. Ezekért mintegy cserében felhívja az Európai Unió figyelmét arra, hogy Oroszország több módon is képes az EU világpolitikai pozícióit erősíteni, többek között az euró orosz tartalékolási rendszerbe való bevonásával, az euró szerepének egyéb erősítésével, a termékmegosztási egyezményeken keresztül hatékony energiaellátással stb. A stratégia igen konkrétan hozza felszínre a felek közötti feszültségeket is, így mindazon európai kísérleteket, amelyek egyes (FÁK-)országok irányában való speciális kapcsolatok kialakításával arra irányulnak, hogy az orosz érdekek ellenében gyengítsék a FÁK-on belüli integrációs folyamatokat, a posztszovjet térségen belüli kohéziót.

2. A politikai dialógus formáinak és hatékonyságának javítása

Ebben az alfejezetben több utalás történik más európai – orosz részről szorgalmazott – intézményesült formák erősítésére, mint például az EBESZ vagy az Európai Biztonsági

⁵¹ „Oroszország mint világhatalom... arra törekszik, hogy megtartsa kül- és belpolitikai szabadságát, és éljen az eurázsiai fekvésből eredő lehetőségek kihasználásával.” (id. mű p. 2.)

Charta. Orosz részről támogatják azt a finn felvetést is, amely EU-USA-Oroszország hármass csúcsok tartására irányulna, mivel ez hozzájárulna az orosz világhatalmi pozíció nemzetközi elismertetéséhez.

3. A kölcsönös kereskedelem és beruházások fejlesztése

Oroszországnak már ekkor deklarált célja, hogy az EU megadja neki a piacgazdasági státuszt. Ezen túlmenően több általános és konkrét kereskedelmi-beruházási problémát is felvetnek, többek között az EIB forrásokhoz való hozzájutás igényét.

4. Pénzügyi együttműködés

Oroszország szorgalmazza az uniós technikai és egyéb segélyek célterületeinek szélesítését, konkrétan felveti például a TACIS-források orosz bankrendszer átalakításában való felhasználásának lehetőségét. Mivel az 1998-as válságot követő időszakban a rubel értékvesztéséből adódóan a külső orosz adósság kérdése különösen élesen vetődött fel, Oroszország minden fórumot megragadott, a korábban keletkezett, kormányokkal szembeni államadóssága egy részének elengedését szorgalmazó álláspontja terjesztésére. Így itt is törekvésként nyilvánul meg, hogy az uniós államok kormányaival szembeni adóssága egy részét az érintettek engedjék el.⁵² Az alku túloldalán az orosz felajánlások, pontosabban azok lehetőségeinek felsorolásai állnak: az euró szélesebb alkalmazásának eshetősége az orosz gazdaságban, az orosz bankszektoron belüli külföldi – ezen belül európai- tőke részesedésének növelésére vonatkozó elképzelések.

5. Az orosz érdekek biztosítása a bővülő EU-ban

Az Unió bővülésével és annak potenciális oroszországi hatásaival foglalkozó alfejezet már a korábbi hivatalos orosz megnyilvánulásokkal szemben meglehetősen kiforrott állásponttól tanúskodik: „...figyelembe véve az EU bővülésének az Oroszországgal való kooperáció feltételeire, valamint az orosz érdekekre gyakorolt ambivalens hatásait, küzdeni kell a bővülés lehetséges előnyeinek maximalizálásáért (mint pl. alacsonyabb vámvédelem, civilizált tranzitfeltételek stb.) miközben törekedni kell a lehetséges negatív hatások kiküszöbölésére, illetve ellensúlyozására.” (id. mű p. 8.) Ami ez utóbbi maga-

⁵² Az orosz állam adósságának tetemes része ugyanis éppen uniós tagállamokkal szemben keletkezett, ennek mintegy fele Németországtól kapott hitelek révén. Németország azonban ekkoriban igen határozottan kiállt a német befektetések és hitelek védelme mellett. Ennek hátterében részben az áll, hogy német befektetők óriási összeget veszítettek az 1998-as oroszországi pénzügyi válság következtében.

tartást illeti, az mondhatni, valóban következetesen megvalósult a stratégiát követő és a bővülés bekövetkeztéig tartó évek során.

Orosz részről elvárják a bővülések konkréttá válása előtti konzultációk tartását valamennyi érintett bevonásával, annak érdekében, hogy az uniós szabályok átvételével az orosz érdekek továbbra is érvényesülhessenek mind a közép-európai államokban, mind pedig a Baltikumban. (Ez utóbbiakban a gazdasági jellegű kérdéseken túlmenően az oroszok lakosságra való tekintettel is.) Minden bizonnyal a Balti-államokra vonatkozik az az orosz kitétel, amely megfontolandónak tartja a PCA – orosz oldalról történő – kiterjesztésének megtagadását azon országok esetében, amelyekben „az általánosan elismert normák”, illetve az Unió által felállított követelmények nem érvényesülnek. Külön kitér a szöveg az Oroszország szerves részét képező Kalinyingrádi területtel kapcsolatos orosz érdekek védelmének szükségességére.

6-12. Egyéb kérdések

Az orosz stratégia fennmaradó alfejezeteiben sor kerül a pán-európai infrastrukturális fejlesztésekben lévő, a tudományos-technikai együttműködésben rejlő lehetőségek megnevezésére, a szellemi tulajdonjogokkal kapcsolatos, a határ-menti, jogi valamint üzleti körök közötti kooperáció fejlesztésének kérdéseire.

A dokumentum összességében minden korábbi hivatalos megnyilvánulásnál kiforrottabb és határozottabb orosz véleményt képvisel, igen jól megfelelve az új orosz külpolitikai doktrínának az orosz érdekek hatékony és pragmatikus képviselőire irányuló célkitűzéseinek. A stratégia ennek megfelelően – az uniós anyagokkal való összehasonlításban is – határozottan elmozdul az általánosságok szintjéről, és sorban – ha nem is mindig következetes szerkezeti felépítésben – megnevezi mindazon orosz oldalról felmerülő konkrét problémákat, amelyek az EU-val való kapcsolatépítésben, illetve a várható bővítések következtében felmerülhetnek.

2.4.2 A nagyszabású közös tervek és a bővülési tematika előtérbe kerülésének időszaka

A két stratégiát követő időszakban, 2000-től kezdődően az évente két alkalommal megrendezésre kerülő orosz–EU csúcsokat nagyszabású közös tervek megfogalmazása és hangzatos bejelentése jellemezte. Ezek közös nyilatkozatok formájában öltöttek hivata-

losan is testet. Ily módon került meghirdetésre 2000-ben az EU és Oroszország közötti energiadialógus, majd 2001-ben a Közös Európai Gazdasági Térség koncepciója, 2003-ban pedig ez utóbbi négy térséggé fejlesztett elképzelése. A közös csúcsokhoz kapcsolódó nyilatkozatokban a legfontosabb célkitűzések illetve a már eddigi konkrét eredmények jelennek meg.

Új elem ebben az időszakban az egyre inkább tetten érhető pragmatizmus, különösen a putyini Oroszország részéről. Ez utóbbi, valamint a továbbra is kitartóan szép orosz gazdasági eredmények, továbbá az Európai Unió egyre inkább közeledő, majd konkrét dátumot is kapó keleti irányú kibővítése újabb alapot, sőt szükségszerűséget teremtettek a kapcsolatrendszer addigi formáinak, tartalmának felülvizsgálatához, mely elvezetett először az energiadialógus beindításához, majd a közös gazdasági térség koncepció megjelenéséhez, ezt követően pedig a négy közös térség víziójához.⁵³ Ekkor született meg az Unió részéről a nagyrészt a bővülés szomszédsági hatásait pozitívan befolyásolni kívánó Wider Europe (Tágabb Európa) koncepció.

A Wider Europe-koncepció és az Európai Szomszédságpolitika alapjai

A küszöbönálló bővülés kapcsán merült fel az új szomszédokkal formálódó viszony újraértékelésének illetve új elemekkel bővítésének lehetősége. 2003 tavaszán látott napvilágot a „Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours”⁵⁴ című uniós dokumentum, majd néhány hónappal később egy újabb, „Paving the Way for a New Neighbourhood Instrument”⁵⁵ elnevezéssel, amelyek új koncepciót fogalmaztak meg a valójában csak részben új szomszédságra – a négy érintett FÁK-államra, valamint tíz országra a mediterrán térségből – vonatkozóan. Az elképzelések lényege, hogy nem új tagságokban gondolkodnak, hanem elsősorban a határ-menti együttműködési kapcsolatok fejlesztésének igényét fogalmazzák meg, ehhez anyagi forrásokat is rendelve. (2006 után külön eszköz, European Neighbourhood Instrument néven, addig a meglévő Interreg, Phare, Tacis, Cards és Meda közötti programok jobb koordinálása révén.) A koncepció ezen túlmenően az érintett országoknak a közeledés és mélyebb kapcsolatépítés széles skáláját ajánlja fel

⁵³ Ezekről IV. fejezetben részletesen lesz szó.

⁵⁴ Tágabb Európa – szomszédság: keleti és déli szomszédainkkal való kapcsolataink új keretrendszere

⁵⁵ Útban egy új szomszédság-eszköz felé

kezdvé az intenzívebb technikai segítségnyújtástól egészen a piacnyitást célzó preferenciális kereskedelmi egyezmények kötéséig, vagy akár az egységes piac kiterjesztéséig. Mindezt természetesen országspecifikusan értve, az adott országok érettségéből és eltérő uniós céljaiból kiindulva, és az országoként elkészített és készítendő akciótervekben egyedileg is kifejtve. Az elképzelés azóta az EU egyik fontos közös politikájává lépett elő European Neighbourhood Policy (ENP) néven.

Az ENP ugyanakkor a „Northern Dimension-t (Északi Dimenziót) alapul vevő lengyel kezdeményezésű „Eastern Dimension” alternatívájaként jött létre, nem téve különbséget az EU alapvetően két csoportra osztható várható új szomszédai – európai FÁK-országok és a mediterrán térség államai – között. Ennek a homogenizálásnak azóta is sok kritikusa akad, s nem véletlenül. Míg az előbbi csoporton belül maga az EU-tagság iránti aspirációk is előfordulnak, s továbbiak sem zárhatók ki teljesen, az utóbbi csoport Unióhoz való jövőbeli viszonya nyilvánvalóan a tagsági alternatívától eltérő alapokon fog állni. Valójában az egységes szomszédságpolitika kialakításakor az Unió messzebb helyezi magától az európai posztsovjet államokat, az ugyancsak számos problémával terhelt délkelet-európai posztjugoszláv államokkal való összehasonlításban is. Nem véletlen, hogy az európai FÁK-országok szinte mindegyikében csalódottságot okozott az új elképzelés.⁵⁶

Oroszország számára azonban az ENP megjelenése több okból kifolyólag nem jelentett különösebb vonzerőt. Egyrészt orosz megítélés szerint a kétezres évek eleji kétoldalú magas szintű találkozók az ENP által ígértnél „többről” állapotok meg, és hamarosan el is kezdődtek a kutatások és elméleti vizsgálódások az orosz gazdaság egységes piachoz, annak egyes szegmenseihez való integrálódásának lehetőségéről. Másodsorban Oroszország számára – a stratégiai partnerség fényében – majdhogynem sértő volt egy kalapba kerülni akár a mediterrán térség Oroszországhoz képest jelentéktelen országai-val, akár azonban a többi európai FÁK-országgal is. Harmadsorban, Oroszország nem is új szomszéd, hiszen Finnország révén hosszan határos már 1995 óta az EU-val. Az Orosz–EU kapcsolatok egyik elismert orosz szakértője Nadia Arbatova megkérdőjelezi a homogenizáló elképzelés kivitelezhetőségét is, és igen szemléletesen fogalmazza meg

⁵⁶ Ukrajnában – Oroszországhoz hasonlóan, de más indíttatásból – keveslik az általa kínáltakat, azok a moldáv csatlakozási szándékok szempontjából sem vonzóak. Belorusz bár nem fejezte ki elégedetlenségét, ez csak a jelenlegi rezsim Nyugattal szembeni ellenségességének tudható be, ami egy esetleges politikai váltással megváltozhat.

az ENP megjelenésekor felmerült orosz dilemmákat. „Hogyan kapcsolódnak majd az Európai Szomszédsági Megállapodások a Partnerségi és Együttműködési Megállapodásokhoz? Milyen lesz a hierarchiája ezeknek a dokumentumoknak?” (Arbatova [2004] p. 64.) Érthetetlennek tűnik az ENP a 2003-as szentpétervári közös célkitűzések fényében is: ha már azok integrációs közeledést irányoztak elő, mi az új az ENP által kínált integrációban? Rámutat arra is, hogy az ENP sem az orosz–EU stratégiai partnerség orosz támogatói, sem pedig ellenzői számára nem vonzó. Az előbbieik számára azért nem, mert nem tartalmaz világos prioritásokat, és megkülönböztetéseket Oroszországgal szemben, Oroszország kiemelésével. Az utóbbiak számára pedig azért nem, mert annak bizonyítékként fogható fel, hogy Oroszország valójában az EU számára nem kívánatos partner, s azt igyekszik is magától, amennyire lehet, távol tartani. (id. mű p. 64.) Mindez érthető módon okozza Moszkvában a „stratégiai” jelző kiüresedésének érzetét. Moszkva más szervezetekkel kapcsolatban is Oroszország nagyságát jól kifejező, speciális partnerségek kialakítására törekszik. Az ENP-re adott első orosz reakciók tehát már jelzik a korábbi lelkesedés elültét, a kapcsolatrendszer stratégiai jellegében való orosz elbizonytalanodást.

A helyzet egy ideig ambivalens volt: az EU a maga részéről továbbra is felsorolta Oroszországot az új politika célországai között, miközben Oroszország valójában a korábban beindított szálak mentén kommunikált Brüsszellel. A későbbiekben Oroszország már többnyire kikerül az ENP által érintett országok felsorolásából. Így értelemszerűen nem készült akcióterv sem Oroszországra vonatkozóan. Ugyanakkor Oroszország mégis részesül a szomszédságpolitika által kínált anyagi támogatásból, 2005-től a TACIS Szomszédságprogramjának keretein belül, az uniós és orosz közös határ-menti projektekhez kapcsolódóan.⁵⁷ Az azonban nyilvánvaló volt már 2003 tavaszán-nyarán is, hogy nem az ENP lesz a meghatározó vonulat az Európai Unió és Oroszország közös jövőjében, hanem a 2001-ben közös csúcson elfogadott Közös Európai Gazdasági Térség, illetve annak továbbfejlesztett változata a négy közös térségről, valamint a PCA lejártát követően kialakítandó új kétoldalú keretek.

⁵⁷ Az Unió Oroszországot továbbra is következetesen figyelembe veszi a szomszédságpolitika gyakorlati alakítása során. A 2007-2013 periódusra tervezett, a TACIS-t főlvtó Európai Szomszédsági és Partnerségi Megállapodás kínálja pénzügyi együttműködés Oroszország számára is nyújt továbbra is anyagi támogatást. (http://ec.europa.eu/comm/external_relations/russia/intro/index.htm, letöltve: 2006. május 19.)

2.5 2003 nyara – : a kijózanodás jelei

2003 nyaratól, a Jukosz-ügy elindulásától számítva új periódus körvonalazódik az orosz politikában. Ennek fontos állomásait képezték a decemberi orosz parlamenti választások, valamint Putyin elnök államhatalmi központosítási törekvései.⁵⁸ 2004 elejére a korábbi igen ambiciózus kétoldalú orosz–EU kapcsolatokban az elbizonytalanodás jelei mutatkoztak. A belső oroszországi politikai folyamatok, melyek egyre inkább az európai demokratikus normáktól való eltávolodást mutattak, de legalábbis egy sajátos módon építkező orosz demokráciát jeleztek, óvatosabbá, bírálóbbr hangvételt alkalmazóvá tették az Európai Uniót magát is, és mindenképpen rávilágítottak Oroszország megítélésének Unión belüli ellentmondásaira, nevezetesen egyes tagállamok Oroszországstratégiája és a brüsszeli hivatalos álláspont között feszülő inkonzisztenciákra.⁵⁹ Az egyre nyilvánvalóbbá váló belső uniós ellentmondásokra és az Orosz–EU kapcsolatokban egyre súlyosabban jelentkező feszültségekre való uniós reagálásként született meg az Oroszországgal foglalkozó bizottsági különjelentés 2004 februárjában, amely a korábbi óvatos hangot felváltva meglehetősen kritikus hangot ütött meg a kapcsolatrendszer megítélésében. Valójában ez az írásos anyag jelzi legjobban az új korszak kezdetét.

Ekkorra a putyini Oroszország énképe is egyre markánsabbá vált, egyre nyilvánvalóbb lett, hogy Oroszország az olyan formákat részesíti előnyben nemzetközi kapcsolataiban, amelyekben önállósági foka a legnagyobb mértékben megmarad, szuverenitása nem szenved csorbát. Ebbe illeszkedik az a moszkvai reagálás is, amellyel erőteljesen elítélték, belügyeikbe való beavatkozásként kezelték az oroszországi demokrácia alakulására vonatkozó nyugati kritikákat. Az EU-val való kapcsolatrendszer alapkérdésévé vált tehát, hogyan sikerül összeegyeztetni a kinyilvánított integrációs-közeledési szándékokat a szuverenitás megőrzésével. Egyre határozottabbá vált a PCA orosz kritikája is. Mindkét fél a másikra mutogatva állapította meg, hogy az abban leírtaknak csak töredéke teljesül.

⁵⁸ Az előbbi eseményt indokolatlanul kísérték a választás tisztaságát megkérdőjelező hatalmi beavatkozások, míg az utóbbin elsősorban a nagy régiók kormányzóinak elnöki kijelölésére való áttérést értem.

⁵⁹ E kétféle nézet legszembetűnőbben a 2003 őszevi orosz–EU csúcson mutatkozott meg, ahol az elnökségnek és a csúcson otthont adó Olaszország a legcsekélyebb jelét sem adta a kapcsolatokban jelentkező feszültségeknek, holott azok a csecsenföldi események valamint az oroszországi választások tisztaságának nyugati megkérdőjelezése folytán egyre inkább kiéleződtek.

Ennek az időszaknak fontos elemét képezik Oroszország WTO-csatlakozási tárgyalásai. Az EU-val való bilaterális WTO-tárgyalások jól rávilágítottak ugyanis a legmagasabb politikai szinteken jelentkező optimista, merész célokat megfogalmazó víziók, és a józan valóság, az érdekek talaján álló realitások között tátongó szakadéokra. Oroszország csak 2004 tavaszán, igen-igen kemény csatározások után tudta kétoldalú WTO-tárgyalásait lezárni az EU-val a kölcsönös kereskedelem útjában álló akadályok csökkentésének mértékéről, miközben a csúcstalálkozók a szabadkereskedelemnél is szorosabb gazdasági kötődést vizionáltak a két fél között, igaz óvatos módon dátumok említése nélkül. A következő fontos közös dokumentum, a négy „Road Map” („útiterv”) még szembetűnőbben jelzi a felek kijózanodását. (Road Map [2005]) A korábban vizionált négy közös térség, de a jelen dolgozat témájából adódóan különösen izgalmas közös gazdasági térség egyfajta tartalmi kiüresedést mutat. Ebben a periódusban vetődött fel igazán erőteljesen az a kapcsolatrendszer alapjait feszegető kérdés, hogy szükséges-e, lehet-e az Európai Unió és Oroszország közötti kapcsolatokat a közös értékekre alapozni, vagy ennek erőltetése nélkül egyfajta érdekalapú megközelítésre lenne célszerű áttérni? Szintén ekkor erősödött meg Moszkvában az EU részéről irányában tanúsított „paternalizmussal” szembeni ellenérzés: miért gondolja Brüsszel, hogy jobban tudja, mire és hogyan van Oroszországnak szüksége, mint maga Moszkva? (Fritz [2005] p. 69.)

Az EU 2004. májusi bővülésével a PCA érvénye az EU részéről automatikusan kiterjedt az újonnan belépőkre is. Oroszország számára – ahogy ennek előjelei már a korábban bemutatott stratégiában is jelentkeztek – ez nem volt magától értetődő. Moszkva komoly követelések teljesítéséhez, kompenzációkhoz kötötte a PCA kiterjesztését. A bővülés kialakított „árát” rögzítették a sok vihar után 2004 áprilisában a PCA-hoz kapcsolt jegyzőkönyvben és közös nyilatkozatban. A stratégiai partnerség megbicsaklását jelezte az év folyamán az is, hogy Moszkva az őszi orosz–EU csúcs megtartását különböző okokra hivatkozva halogatta.

Egy fontos kérdésben azonban előrelépés történt: Putyin elnök 2004 szeptemberében hosszas halogatás után beleegyezett a Kiotói Egyezmény oroszországi ratifikálásába, s ezzel a – Kofi Annan ENSZ főtitkár szavaival – történelmi tettel megnyílt az út az egyezmény életbe lépése előtt.

*A Bizottság Tanácsnak és az Európai Parlamentnek szóló jelentése az Oroszországgal való kapcsolatokról*⁶⁰

A 2004 eleji jelentés mérföldkönek tekinthető az Orosz–EU kapcsolatrendszerben. A hivatalos – közös és uniós – megnyilatkozásokban korábban szinte egyöntetűen jellemző ovációs hangnemet először váltotta fel kritikai hangvétel. Ebben az elemzésben az Unió valójában újraértékel, szembenéz a realitásokkal, a kapcsolatokban feszülő problémákkal. Ehhez hasonló kritikai hangra azóta sem találni példát. Az erőteljes kritikai hozzáállás azért jelentőségteljes, mert ez a dokumentum bár az EU belső anyagaként született, mégis nyilvánosan hozzáférhető bárki számára. A jelentés másik fontos új eleme, hogy először jelenik meg hangsúlyozottan a kapcsolatrendszer alapjaként az érdekek rendszere, a korábban hangoztatott – és ebben az anyagban is jelen lévő – érték-közösség mellett. Az Unió megközelítése itt vegyes: egyszerre érték- és érdekorientált.

A jelentésben a Bizottság egyrészt értékeli a kapcsolatok állását, ezek háttereként az oroszországi belső gazdasági és politikai-társadalmi helyzetet, valamint megkísérli kijelölni a továbblépés irányait. Célja „egy olyan (korábbinál) koherensebb, hatékonyabb megközelítés kialakítása Oroszország irányában, amely már az EU25-ök véleményét tükrözi.” A felsorolt problémák fényében az Oroszországgal való „közös hangon való beszéd” megteremtésének fontosságát hangsúlyozza. Bár ennek megvalósulási esélyei meglehetősen sok kétséget ébresztenek, előrelépésnek tekinthető legalább a probléma nyílt kimondása. A nagyívű és optimista kicsengésű közös csúcsokat követő közös nyilatkozatokkal szemben itt mondja ki az EU először azt az elemzők által már többször felemlített tényt, hogy lényegében tartalmi kérdésekben igen kevés eredmény született. Ebben az Unió részéről éppen az egységben rejlő erő kihasználásának elégtelenségei és egy koherens, valamennyi területre kiterjedő, koordinált uniós fellépés hiányai játszottak döntő szerepet. Ugyanakkor a jelentés készítői még mindig az „univerzális és európai értékek” irányába történő orosz alkalmazkodástól teszik függővé az orosz–EU kapcsolatok jövőjét, holott egyre inkább nyilvánvaló, Oroszország – bár formálisan pl. EBESZ illetve Európa Tanács-tagként – elismeri ezeket az értékeket, valójában meglehetősen sajátosan értelmezi és alkalmazza őket, s a nemzetközi porondon való megnyilvánulásai sokkal inkább érdekei által motiváltak.

⁶⁰ Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on relations with Russia [2004]

A stratégiai partnerség alapjának Brüsszel továbbra is a kölcsönös – leginkább az energetika terén jelentkező – függést tekinti, amit „pozitív kölcsönös függésként” emleget. (id. mű p. 1.) Oroszország nemzetközi szerepének elismerése mellett külön kiemeli a FÁK-térségben való jelentős orosz befolyás tényét, a gazdaság terén pedig azt, hogy relatíve jelentéktelen világ gazdasági súlya ellenére Oroszország az uniós termékek és szolgáltatások fontos – potenciálisan növekvő – piaca. A közös vagy „konvergáló” érdekek körének felsorolása mellett⁶¹ a Bizottság listát nyújt a felek közötti problémás kérdésekről, „divergenciákról” is. A jelentésnek valójában e kényes területek elismerése és tényszerű értékelése adja a legfőbb érdemét: a korábbi, a problémákat szőnyeg alá söprő, eredményeket és célokat hangoztató magatartást váltja fel egy realisabb, kritikai hangnem. A problematikus kérdések közé tartozik ekkor még a Kiotói Egyezmény ratifikálása valamint a PCA új tagországokra történő kiterjesztése alóli orosz vonakodás, a szibériai légtérhasználat jogának megtagadása, a növényvédelmi egyezményrel valamint az exportbizonylatokkal kapcsolatos tárgyalások megrekedése. A politikai jellegű nézeteltérések közül az Unió a FÁK-térséggel kapcsolatos elképzelések ütközéseire hívja fel a figyelmet, tekintettel elsősorban az európai szomszédságpolitika célkitűzéseire, valamint az Oroszország körül formálódó, 2003 szeptemberében aláírt, négy országot tömörítő Egységes Gazdasági Térségre (EGT4). Bár ez utóbbiról nem mondja ki, hogy konkrétan mely módon ütközik a szomszédságpolitikában körvonalazott – Közös Európai Gazdasági Térségre illetve szabadkereskedelem megteremtésére vonatkozó – uniós célokkal, felhívja a figyelmet a két elképzelés párhuzamos megvalósulásának esetleges buktatóira.⁶² A dokumentum később, igaz lábjegyzetben, felsorol további kényes területeket is, sőt igen kemény kifejezéssel élve egyenesen azt mondja, hogy az ezekben való előrelépést Oroszország „blokkolja”. Ezek közé tartozik a tengeri és nukleáris biztonság kérdésköre, a *read-mission* (visszafogadási) egyezményről szóló tárgyalások, a humanitárius segítségben való együttműködés, a Lettországgal és Észtországgal való határ-megállapodások oroszországi ratifikációja, a Galileo-programmal való kooperáció, valamint az orosz energiaszektor reformja.⁶³

⁶¹ Brüsszel szerint ide tartoznak: az ENSZ-en belüli hatékony multilateralizmus és a közel-keleti békefolyamat támogatása, a nemzetközi terrorizmus elleni valamint a tömegpusztító fegyverek leszerelése érdekében történő közös fellépés. Közös érdek továbbá a környezetvédelmi, migrációs és egészségügyi, kutatási és Európa biztonsága, stabilitása és gazdasági virágzása érdekében folytatott együttműködés.

⁶² Erről lásd a IV. fejezetet.

⁶³ A dokumentumnak rendhagyó módon van egy titkos melléklete, amely vélhetően a felsorolt kérdéskö-

Az Oroszországon belüli fejlemények kapcsán Brüsszel elismeri az első putyini kormányzati ciklus stabilitás terén elért, valamint gazdasági vonatkozású eredményeit,⁶⁴ ugyanakkor felhívja a figyelmet a már említett általános értékektől való távolodásra, elsősorban a csecsenföldi eseményekre, valamint aktuálisan a 2003 decemberi Dumaválasztások körüli visszasságokra, illetve az orosz szelektív jogalkalmazási gyakorlatra, s általában a reformfolyamat megrekedésére utalva. Figyelmeztet a kedvezőtlen demográfiai folyamatok hosszú távon várható negatív következményeire is.

A dokumentum talán legfontosabb része a jövőbeli irányok kijelölését taglaló fejezet, mely négy célkitűzés mentén fogalmazza meg a teendőket.

a. Hatékony, reális, kiegyensúlyozott és konzisztens megközelítés szükségessége

Az Uniónak érdekei védelmében teljes mértékben ki kellene használnia befolyásoló erejét, ugyanakkor a gazdasági-technikai jellegű kérdések átpolitizálásától óvakodnia kellene. (Valójában ez a törekvés csak nyomaiban valósul meg, sokkal jellemzőbb a gazdasági és politikai elemek, vetületek összefonódása, összemosódása.)

b. Elkötelezettség

Az elkötelezettség a formával szemben a tartalomra és az értékek következetes követésére vonatkozik, ugyanakkor a hangoztatott, uniós szinten várt egységesség valójában egyre inkább vágyálom, az uniós „nagyok” igen határozott önálló irányvonalat alakítanak ki Oroszországgal szemben, mégpedig saját érdekeik mentén.

c. Koherens politika

A koherens politika kialakítását elősegítheti, ha a felek kiegyensúlyozott módon, a kölcsönös érdekek alapján közelednek egymás felé. Az Unió itt fogalmazza meg annak a lehetőségét, valójában bevett gyakorlatát, hogy egy-egy területen

rökben való nézeteltéréseket és az uniós álláspontokat rögzíti részletesebben.

⁶⁴ Az uniós nézőpontot ugyanakkor jól szemlélteti, hogy Oroszországot egy Hollandia, vagy 1/3 Kína nagyságú gazdaságként, az átalakulási folyamatban romániai szintet megütő országgént, fejlettségben pedig Brazíliával egyenértékű államként jellemezi. (id. mű Melléklet, p. 10.) A reálisabb Oroszország-kép része az alapos elemzést valószínűsítő az orosz gazdaság sebezhetőségét okozó fontosabb tényezők összegyűjtése és bemutatása is.

meglévő és érvényesülő orosz érdeket egy másik, uniós érdekeltség alá eső területen elért eredmény hozhat egyensúlyba, miközben a kompromisszum az érintett kérdésekben mindkét fél számára kielégítő maradhat.⁶⁵ Brüsszel határozott célkitűzése továbbá olyan ún. határvonalak, pozíciók („*red lines*”) kijelölése, amelyektől az Unió semmi esetre sem tér el közös fellépése – pl. az évente kétszer megrendezett csúcsok – során, s amelyek betartását a tagállamoktól is elvárja.

d. Az együttműködés szerkezetével kapcsolatok elképzelések

A dokumentum rögzíti, hogy a párbeszéd meglévő szerkezeti keretei megfelelőek, sem nem elavultak, sem nem kimerítettek. Ugyanakkor szorgalmazza az orosz fél nagyobb mértékű bevonását a konkrét „munkaszinteken”. A korlátozott orosz részvétel valóban kiérződik valamennyi közös dokumentum szövegén is: uniós hivatalnokok által fogalmazott, az orosz fél legfontosabb kikötéseit beemelő anyagok ezek. A PCA nyújtotta keretek elavultságának és nem kellő hatékonyságának kérdését Moszkva feszegeti már hosszú ideje, erre reagált Brüsszel. Ugyanakkor minden bizonnyal helytálló a Bizottság azon véleménye, amely szerint Moszkva újból és újból, például egy-egy újabb potenciális ütközési terület kapcsán újabb és újabb formákat igényel a párbeszédhez, ezzel negligálva, elértéktelenítve a már kialakított kereteket. Az Unió részéről ugyanakkor egyfajta merevség érzékelhető, görcsös ragaszkodás a megteremtett, elsősorban PCA nyújtotta formákhoz. Ezt részben beismerve írja az uniós anyag, hogy nagyobb operativitásra és rugalmasságra van szükség részükről is. Ehhez nyújthat segítséget az Állandó Partnerségi Tanács (Permanent Partnership Council). Okos kompromisszumkészség és megfelelő nyitottság jele ugyanakkor, hogy Brüsszel késznek mutatkozik az orosz fél által szorgalmazott magas szintű igazság- és belügyi tanácskozások elindítására. Szintén pozitív elem, hogy Brüsszel elismeri az Oroszországot célzó segélyezési gyakorlatának felemás voltát, mivel az „vegyes eredményeket” hozott.

⁶⁵ Az írás itt konkrét példákat is hoz fel: például az orosz partner által szorgalmazott vízumkönnyítések kérdését érdemes összekötni az Unió számára elsődleges *read-mission* megállapodás ügyével.

Összességében a jelentés számos ponton fontos előrelépés az Unió Oroszországgal kapcsolatos önértékelésében. A végkövetkeztetések között olyan fontos felismerések szerepelnek, mint például a nagyszabású politikai deklarációktól való elmozdulás szükségessége a konkrét kérdésorientált stratégia és tematika felé, vagy az uniós érdekek hatékony védelmének fontossága. Ugyanakkor nem szakít a korábbi értékorientált megközelítéssel sem, kettős – érték és érdek – alapú partnerségben gondolkodik. Ezt azonban rendkívül problematikus megvalósítani, a kétféle megközelítés ütheti is egymást, még akkor is, ha alapvető uniós érdekként kezeljük az ún. univerzális és európai értékek oroszországi elfogadásának és megtartásának ügyét. Pozitív elem, hogy nagyobb ösztönzést is sürget a kapcsolatokban, ugyanakkor ennek megvalósulása szintén megkérdőjelezhető. Mint ahogy az is, hogy a szorgalmazott „közös hang” valóban kialakulni látszana. Németország például ezután is meglehetősen különutas, a brüsszelinél sokkal barátságosabb és megértőbb hozzáállást mutat, elsősorban az energetikában jelentkező német érdekeltségnek betudhatóan, de vélhetően más igencsak pragmatikus okoknak köszönhetően is, mint például a német szállítók és befektetők oroszországi fogadásának kérdése. Ugyancsak kérdéses a kiegyensúlyozottságra törekvés megvalósulása is: a részletekbe menő vizsgálódás inkább arra utal, hogy Moszkva szigorúan érdekei mentén politizál Brüsszellel, és csak akkor enged az Unió számára fontos kérdésekben, ha ez saját nemzeti érdekeivel is összeegyeztethető,⁶⁶ és a közös értékeket hajlamos saját szempontjainak és érdekeinek alárendelve értelmezni. A különböző kérdéskörök kapcsolása sem teljesen új keletű, és valójában úgy tűnik, Moszkva az, aki ezt a taktikát is ügyesebben alkalmazza. (Erre kiváló példa a Kiotói Egyezmény körüli huzavona, a kezdeti orosz ellenállást követő hirtelen orosz váltás, ami vélhetően az ekkoriban más frontokon mutatkozó orosz keménységgel és uniós szemmel elítélhető magatartással magyarázható.) Ugyanakkor az Unió egy további fontos praktikus megállapításra is jut: az uniós ráhatás esélyei Oroszországra annak gazdasági „ön-hatékonysága” és geopolitikai előtörténete folytán is meglehetősen korlátozottak.

⁶⁶ Erre igen jó példa az oroszországi belső energiaárak kérdése, amelyek emelését Brüsszel régóta sürgeti, Moszkva azonban 2004 tavaszán mutatott először készséget, látszat szerint a kétoldalú párbeszédéből eredően, valójában azonban nemzeti energiastratégiáját követve. (Lásd később részletesebben az energiadiálógusról szóló V. fejezetben és a WTO-tárgyalások kapcsán a III. fejezet 3. alpontjában.)

„Road Map-ek,,: a négy térség kialakításához vezető út dokumentumai⁶⁷

A négy közös térség 2003-as nagyszabású víziója után ezek, a részletek kimunkálását célzó dokumentumok inkább visszalépésnek, mintsem előrehaladásnak tekinthetők. A Road Map-eken („útiterveken”) erősen átüt, hogy uniós megközelítésből, uniós hivatalnokok által íródtak. Hiányosságként róható fel, hogy a szöveg túlzottan is általános, kevés benne a valóban konkrét, az együttműködésben való előrehaladást célzó javaslat, elképzelés. Ami a gazdasági „Road Map”-et illeti, eltűntek a koncepcióból az elképzelt kapcsolati formára utaló kifejezések, nem szerepel már a szabadkereskedelem elnevezés maga sem, holott ez valamennyi megelőző dokumentumban, igaz a WTO-tagsághoz kötötten megjelent. Ehelyett a különböző gazdasági területeken és szakágazatokban való együttműködés, jogi közeledési folyamat lehetőségei vannak felsorolva. A szép és hangzatos szavakat ugyan kisebb, de többnyire mégsem eléggé konkrét célkitűzések váltják fel. Gondot jelent, hogy kialakításukban nemigen vettek részt az érintett üzleti, ágazati körök képviselői, akik a realitásokkal és lehetőségekkel sokkal inkább tisztában vannak. A dokumentumot elemzőben az a meggyőződés erősödik, hogy az orosz–EU együttműködés elmélete és gyakorlata egyre inkább elválóban van egymástól. Papíron, a dokumentumok szintjén szükség van – legalább látszólag, csúcsról csúcsra – előrelépni, miközben a valóságban nem történik meg az előírányzott és várt közeledés.

⁶⁷ Részletesebben lásd a IV. fejezetben.

III. AZ EURÓPAI UNIÓ ÉS OROSZORSZÁG KÖZÖTTI KERESKEDELMI ÉS TŐKEBEFEKTETÉSI KAPCSOLATOK

Amint korábban már láttuk, az orosz–EU kapcsolatrendszer bázisát az erőteljes gazdasági szálak alkotják: a gazdasági partnerség már hosszú évtizedes múltra tekint vissza, miközben a politikai partnerség szándéka újabb keletű, megvalósulása is igen sok súlyos kérdőjellel teli. Az Európai Unió és Oroszország közötti gazdasági jellegű kapcsolatok azonban igen sokrétűek. Ide tartozhatnak a kereskedelmi és beruházási tevékenységeken kívül a tisztán pénzügyi indíttatású kétoldalú pénzmozgások is, valamint az Európai Unió részéről folytatott – leginkább a TACIS-keretek között megvalósuló – támogatási, segélyezési gyakorlat egyes elemei is. E dolgozat keretein belül azonban ez utóbbiak jellemzésére nem vállalkozom, ehelyett a partneri kapcsolatokban is kiemelkedő súllyal jelentkező, annak medrét befolyásoló ún. reálgazdasági szálakkal, a külkereskedelmi és közvetlen beruházási tevékenységgel foglalkozom. Mivel mindkettő alakulására nézve számottevő hatással lesz az orosz WTO-csatlakozás, a WTO-problematika kétoldalú kérdéseire egy alfejezetben külön is kitérek.

1. Külkereskedelmi kapcsolatok

A kölcsönös áruszállításokat szabályozó, azok kereteit kijelölő legfontosabb dokumentum mindmáig a PCA. Ebben a felek rögzítették, hogy egymásnak a legnagyobb kedvezményes bánásmódot nyújtják. Az Unió részéről ezt az általános preferenciális rendszer (GSP) bizonyos – valójában csekély és csökkenő jelentőségű – kedvezményei egészítik ki egyes vegyi termékekre, fém-és acélárukra.⁶⁸ A PCA mennyiségi korlátozásokkal kapcsolatos általános tiltó elvével szemben az Unió számára érzékeny termékek ke-

⁶⁸ 2001 októberében az EU számos fém-és acéltermékre vonatkozó GSP kedvezményt vont vissza Oroszországtól, annak kellő mértékű versenyképességének elérésére hivatkozva. (Hamilton [2003] p. 13.)

reskedelme azonban kezdettől fogva korlátozások alá esett. Ez különösen annak fényében jelentős orosz sérelem, hogy a kilencvenes évek elején a tagsági perspektívát jelentő Európai Megállapodásokhoz hasonlóan Oroszország is aszimmetrikus nyitásban reménykedett, s ebben sem részesült. Másrészt az EU épp azon kevés területen alkalmazott az orosz szállítókkal szemben korlátozásokat vagy éppen szankciókat, amelyeken azok nemzetközileg is versenyképesek lehetnének: fémek, egyes vegyiárúk, valamint néhány munkaigényes termék (pl. textiláru) esetében. Nötzold számításai alapján a kilencvenes évek derekán azon termékek, amelyek behozatalát az Unió valamilyen módon korlátozta, az orosz kivitel mintegy 11%-át tették ki. (Nötzold [1997] p. 83.)

A textiltermékek kereskedelmét már 1993. január 1-jétől külön szerződés szabályozza. 1995-től nehéz tárgyalások kezdődtek egy új textilegyezményről. Mivel a kétoldalú textilkereskedelemben a mérleg jelentősen az EU javára billent, az orosz fél a kvóták szimmetrikus szintre való emelése, hosszabb távon pedig eltörlése igényével állt elő.⁶⁹ Az új egyezményt 1998-ban sikerült megkötni, jelenleg pedig már nincsenek érvényben mennyiségi korlátozások a textilkereskedelemben. 1997 elején született meg a korábbi felváltó új acélegyezmény, amit ekkor már az utolsó ilyen jellegű szerződésnek szántak. E szerint az orosz acéltermékek évről évre növekvő kvótát kaptak, míg az egyezmény lejártá után mintegy öt évvel a dokumentum kilátásba helyezte az orosz acélexportnak gátat szabó kvóták teljes eltörlését. Ennek különösen nagy volt a jelentősége, tekintettel arra, hogy az Unió az orosz acéltermékek egyik igen fontos piaca volt már ekkor is, az orosz acélexport mintegy 15%-a irányult területére. Az új egyezmény korrekciós jellegű is volt, néhány termékcsoportra vonatkozóan összhangba hozta a kvótákat a tényleges exportstruktúrával. Az eredeti célkitűzésekkel szemben azonban mind a mai napig külön szerződés szabályozza a felek közötti acélkereskedelmet, a jelenleg érvényben lévő 2005 novemberében írták alá. Nyomós okot szolgáltat az orosz fél által sokat emlegetett diszkriminációs sérelemre, hogy az Európai Unió a 2004-es bővülést megelőzően mindössze három országgal szemben alkalmazott mennyiségi korlátozást az acéltermékekre. (Ezek: Oroszország, Ukrajna és Kazahsztán.) Az uniós álláspont lényege, hogy mindaddig, amíg Oroszország nem az uniósnak megfelelő elveket alkalmaz a versenyjog, állami támogatások és környezetvédelem terén, valamint nem harmonizálja a szektorra vonatkozó jogrendszerét az unióssal, addig a korlátozások fennmaradnak. (Hamilton

⁶⁹ 1995-ben például Oroszország 140 millió dollár értékben szállított textilterméket az Unióba, míg az onnan érkező textilbehozatala 580 millió dollárra rúgott.

[2003] pp. 12-13.) Az urániumra vonatkozóan a PCA 1997. január 1-jét irányozta elő a felek megegyezésének határidejének, azonban a kérdést a mai napig nem sikerült rendezni. Különösen élessé tette a helyzet tisztázatlanságát az Unió 2004-es bővülése, hiszen számos újonnan csatlakozott tagállamban az orosz szállítások e termék vonatkozásában kizárólagosak. Legújabbán tárgyalások folynak egy negyedik szektorális jellegű egyezmény kötéséről, halászati kérdések kapcsán.

A fenti ismertetésből igen jól kiviláglik, hogy a nagyívű közös elképzelésekben megfogalmazott nyitási, liberalizáló – szabadkereskedelem, közös térségek – célokkal ellentétben a gyakorlatot a korlátozások továbbélése jellemezi, mégpedig az Unió által korábban végsőnek vélt dátumok elmúlása után is. Az ágazati-vállalati érdekek maguk alá gyűrik a politika szintjén kinyilvánított célokat. Grinberg szerint az EU ténylegesen arra törekszik, hogy fenntartsa Oroszországnak a jelenlegi, energiahordozó, nyersanyag és egyéb alacsony feldolgozottságú termékek szállítói szerepét. (Grinberg [2006] p. 48.) Nem szabad azonban azt sem elfelejtenünk, hogy az orosz–EU kereskedelem túlnyomó része valójában teljesen liberalizált. 2004 elején például az orosz exportra eső átlagos vámteher 1,5% körüli volt, miközben a teljes kivitel mintegy 90%-ára semmiféle vámteher nem nehezedett. Továbbá, az orosz kvóták amúgy sem voltak teljes mértékben kihasználva, s az importkorlátozásból eredő orosz károkat szakértői számítások éves szinten mindössze 200-300 millió dollárra tették. (Havlik-Astrov [2004] p. 10.) A mennyiségi korlátozások ügye tehát Moszkva számára inkább elvi, politikai jelentőségű kérdés, aminek figyelmen kívül hagyása az Unió részéről – tekintettel az amúgy is bevett dömpinggyakorlatra – nem tűnik indokoltnak.

2002 májusában Oroszország korábbi nagy sérelme nyert orvoslást: a fejlett piacgazdaságok csoportján belül az EU elsőként adta meg neki a teljes piacgazdasági státuszt.⁷⁰ Ennek elvi jelentőségén felül konkrét gyakorlati haszna is van Oroszországra nézve: lényegesen emeli az orosz szállítók érdekérvényesítő erejét az antidömping jellegű vitákban. A kétoldalú kereskedelemben ugyanis korábban Moszkva egyik jelentős sérelme épp az antidömpinghez kapcsolódott, amely számításaik szerint évről évre tetemes veszteséget okozott az uniós piacokra szállító orosz exportőröknek.⁷¹ A kétezres évek

⁷⁰ Az erre vonatkozó első ígéret azonban az Amerikai Egyesült Államoktól származott.

⁷¹ 2006 tavaszán 11 uniós antidömping intézkedés volt érvényben orosz termékekkel szemben, amely az Oroszországból érkező import 0,5%-át érintette. Számuk 2002-ben még 20 volt, zömében acél- és egyéb fémtermékekre illetve vegyi termékekre vonatkozóan. (Hamilton [2003] p. 11. és

elején ezek éves összege elérte a 2,5 milliárd dollárt, elsősorban acél- és textilárak, nukleáris fűtőelem és űrtechnológiák vonatkozásában.

1.1 A kétoldalú áruforgalom dinamikája és kölcsönös jelentősége

Oroszország és az EU eltérő súlyú kereskedelmi partnerei egymásnak a kezdetektől fogva. Már a gorbacsovi nyitás éveiben megélénkült, majd a rendszerváltással tovább erősödött a forgalom a felek között, aminek következtében a 2004-et megelőző mintegy tíz évben az Európai Unió 15 államára az orosz külkereskedelmi áruforgalom durván egyharmada esett.⁷² Érdekes, hogy az Unió már a kilencvenes évek elején megelőzte a FÁK-országok csoportját a forgalom volumene alapján. Az orosz külkereskedelmi dinamika az EK, majd EU irányában kiemelkedően magas volt, és a vizsgált bő évtized alatt épp ebben a relációban mutatta a legkiemelkedőbb eredményeket. Az orosz kivitel 2005-ben több mint ötszörösen haladta meg az 1993-as szintet.⁷³ Ezt a dinamikát – a közölt táblázati felosztásban – egyedül a Törökországba irányuló szállítások haladták meg. (Lásd az A/6. táblázatot.) Évenkénti vizsgálódásban is hasonló képet kapunk: az Uniót célzó orosz export dinamikája szinte valamennyi évben meghaladta az orosz átlagértéket, vagy a körül mozgott. Az egyetlen komolyabb töréspontot az 1998-as orosz válság idézte elő. A kivitelben mutatkozó mélypontról azonban – az erősödő olajárakkal is magyarázhatóan – igen hamar, még hozzá látványos tempóban következett be az elmozdulás: 2001-re az uniós kivitel értéke újra elérte a válság előtti szintet. Ami az orosz importoldalt illeti, az Unió itt is a legdinamikusabban fejlődő partner, bár kétségtelen, hogy az orosz külkereskedelelem sajátosságaiból következően a forgalmi érték megsokszorozódása alacsonyabb, „csak” durván háromszoros.⁷⁴

A szinte töretlen, átlagon felüli dinamikának természetes következménye a hosszabb távon egyértelműen érvényesülő erősödő uniós pozíció az orosz külkereskedelmi áru-

http://ec.europa.eu/comm/external_relations/russia/intro/index.htm, letöltve: 2006. május 19-én.)

⁷² A kilencvenes évek eleji orosz–EU és a nyolcvanas évek végi szovjet-EK árukereskedelelem jelentőségének összehasonlítását célzóan közlöm a következő információt: 1988-ban még az ún. „iparilag fejlett kapitalista országok” részesedése a szovjet áruforgalomból mindössze valamivel 20% fölötti volt. Bár a szovjet és orosz külkereskedelmi adatok összevetése számos problémát vet fel, annyi mégis egyértelműen kirajzolódik, hogy a külkereskedelmi orientáció-váltás már a gorbacsovi éra vége felé elindult.

⁷³ 1993-at az orosz és a többi FÁK-országok külkereskedelmi statisztikai rendszerének kezdeti (1992-ben jelentkező) problémái és gyengeségei miatt tekintem bázisévnek.

⁷⁴ Az orosz külkereskedelelem egyik legfeltűnőbb sajátossága a vizsgált időszakban, hogy a behozatal értéke és többnyire dinamikája is alatta marad a kivitelének. (Lásd az A/2. és A/3. táblázatokat.)

forgalomban. A „rég EU-ra” – azaz az EU15-ökre – vonatkozó számítások szerint ez a részarány az orosz kivitelben az 1993-as 33%-ról 2005-ben 41% fölé emelkedett, miközben Oroszország egyetlen partnerországában sem jelentkezett hasonló mértékű súlynövekedés. Bár az orosz importon belüli kisebb súlyváltozások következtek be, ezek között szintén az uniós részarány-emelkedés a legjelentősebb, s ezzel az EU-15-ök súlya 2005-re itt is megközelítette a 40%-ot.⁷⁵ (Lásd az A/7. táblázatot.)

Az orosz–EU külkereskedelmet a fentiekben bemutatott magas dinamizmus és fejlődés mellett az aszimmetrikus jelzővel jellemezhetjük a vizsgált időszak során mindvégig: az uniós 30-40%-os orosz áruforgalmon belüli súllyal szemben Oroszország részaránya az EU15-ök külső áruforgalmában mindvégig néhány százaléknál csupán, ami nagyjából Magyarországgal azonos súlyú partnert jelent.⁷⁶ Az orosz részarány exportoldalán az 1993-as 2,7%-ról 2005-re mindössze 4,5%-ra nőtt, míg az uniós behozatalban ennél valamivel látványosabb – 3,6%-ról 7,8%-ra történő – az orosz térnyerés. Mindez ugyan javuló helyezést jelent Oroszország számára az Unió külkereskedelmi partnereinek listáján, de ez a javított helyezés sem jobb a kétezres évek elején az 5-6. pozíciónál. Az 1998-1999-es orosz külkereskedelmi mélypont természetesen kihatott ezekre a mozgásokra, az orosz helyezés ekkor jelentősen visszaesett. (Lásd a B/1. táblázatot.)

Az uniós behozatal dinamikusan növekvő értékei mellett ugyanakkor figyelembe kell vennünk az 1999-től nagymértékben megnőtt ill. 2001-től határozottan emelkedő tendenciát jelző, a világpiaci olajárakkal párhuzamosan erősödő orosz kőolaj- exportárakat. (Lásd az A/17. és A/18. táblázatot.) A volumenadatok tehát visszafogottabb orosz exportbővülésről tanúskodnának.

A kétoldalú áruforgalom jellegzetessége a hatalmas uniós deficit. A kilencvenes évek fordulójára már az orosz reláció „termelte ki” a legnagyobb uniós kereskedelmi hiányt, ami az utóbbi években a Kína mögötti második helyezésre enyhült. Számszerűen azonban az uniós hiány egyértelmű növekvő tendenciát mutat. E téren is csak az 1998-as orosz válság jelentett törést a trendekben, ekkor 1 milliárd euró alá szelődött az EU15-ök

⁷⁵ Kína súlya az elemzési időszak folyamán erősen ingadozott, ugyanakkor a kilencvenes évek második felének mélypontja után erőteljes erősödés figyelhető meg. Ezzel a folyamattal szinte párhuzamosan ugyanakkor az Amerikai Egyesült Államok súlyvesztése következett be.

⁷⁶ Megjegyzendő, hogy az uniós statisztikák alapján a kétoldalú áruforgalmi bővülés még nagyobb mértékű volt 1993 és 2005 között, az uniós behozatalban megközelítette a hatszoros, míg a kivitelben meghaladta a négyszeres bővülést. (Lásd a B/1. táblázatot.)

deficitje, amely azonban a kétezres évek közepére már 30 milliárd euró fölé kúszott. (Lásd a B/1. táblázatot.) Az okot a kétoldalú áruforgalom szerkezeti sajátosságaiban kell elsősorban keresni.

1.2 Legfontosabb uniós partnerországok

Amint a 2. számú Függelék B/3. táblázatának adataiból kitűnik, valójában már a kilencvenes évek elejére kialakult, hogy Oroszországnak a későbbi Európai Unió tagországai közül melyek a legjelentősebb partnerei: az uniós „nagyok”, azaz Németország, Olaszország, Franciaország, Nagy-Britannia, továbbá Hollandia, valamint az Oroszországgal történelmileg speciális kapcsolatrendszerben lévő szomszédos Finnország. A forgalom nagysága alapján minimális változásokat lehet csak találni az 1993-as és 2005-ös uniós partnerlista összehasonlításakor mind export mind pedig importoldalon. Valójában e fontos kereskedelmi partnerségek zöme orosz exportoldalon az energetikai szállításokon alapszik, az uniós oldalon viszont – Finnország kivételével – amúgy is ezek az országok a legnagyobb külkereskedelmi áruforgalmat bonyolító tagállamok.

A kölcsönös áruforgalmak abszolút nagysága mellett azonban érdemes górcső alá venni azt is, hogy Oroszország, mint kereskedelmi partner mely országok teljes áruforgalmában játszik jelentősebb, az uniós átlagénál komolyabb szerepet. Finnország kiemelkedik a többiek közül Oroszország 2005-ben 25-30%-os külkereskedelmi súlyával a behozatalban és kivitelben egyaránt. Feltűnő az is, hogy Finnország már 1993-ban is messze kimagasló orosz aránnyal büszkélkedett, amely azonban a vizsgált bő évtizednyi periódus alatt exportoldalon több mint megduplázódott, de az importban is mintegy 10 százalékponttal emelkedett. (Lásd a B/4. táblázatot.)

1.3 Áruszerkezeti sajátosságok

A kétoldalú áruforgalom termékszerkezete egyrészt komplementer jellegű, másrészt a termékek feldolgozottsági foka szerint rendkívül aszimmetrikus. Fejlett technológiát igénylő árukért és különböző fogyasztási cikkekért, valamint élelmiszerekért, azaz feldolgozott termékekért cserébe Oroszország döntő többségében nyersanyagokat és alacsony hozzáadott értéket tartalmazó termékeket szállít. Gyakorlatilag hiányzik a kétoldalú áruforgalomból az iparágon belüli kereskedelem. Az Unió exportoldalán a legfon-

tosabb árucsoportot a gépek, közlekedési eszközök alkotják, őket követik a különböző feldolgozott termékek, majd a vegyiárúk, valamint az élelmiszerek. A nyersanyagok és energiahordozók uniós exportja marginális jelentőségű. Érdekes módon a kétoldalú árustruktúrában kevés igazán markáns elmozdulás, súlyeltolódás mutatható ki a kilencvenes évek elejéhez képest.⁷⁷ Egyedül az élelmiszerek, italok, dohányárúk (SITC 0+1) csoportjának súlya csökkent számottevő mértékben 1993 és 2005 között, ami igen jól jelzi az orosz élelmiszeripar magára találását az 1998-as válságot követő években.⁷⁸ Az erőteljes importhelyettesítő törekvések eredményeit jelzi az uniós kivitelben is a 25%-ról 10% alá csökkent részarány. Ezzel párhuzamosan a kétezres évek elejére jelentősebb emelkedés mutatkozott az uniós vegyipari termékek exportjában, valamint tovább erősödött a gépek és közlekedési eszközök dominanciája is. Ez utóbbi a kilencvenes évek első felének 35-40%-os súlyával szemben a kétezres évek közepén már az EU-ból származó szállítások durván felét tette ki. Kisebb mértékben nőtt a különböző feldolgozott termékek (SITC 6+8) részaránya is. (Lásd az EU15-ökre vonatkozó B/5. táblázatot.)

Az ellenkező oldalt, azaz az orosz(-szovjet) szállításokat már a szovjet érában és a kilencvenes évek elején is az energiahordozók dominanciája jellemezte (50 illetve 40% fölötti részaránnyal). A javarészt szénhidrogéneket jelentő SITC 3 árucsoport részaránya azonban 1998 óta töretlenül emelkedik, igaz ebben az árváltozások szerepe jelentősebb a volumenben történő növekménynél. Az orosz szállítások erőteljesen egyoldalú szerkezetére azonban igen jól rávilágít, hogy ennek az árucsoportnak a részaránya 2005-ben már a teljes – Uniót célzó – orosz kivitel 77%-ára rúgott! A kezdetektől második helyen állt – 15-20% körüli súllyal – a különböző feldolgozott termékek árukatégória (SITC 6+8). A nyersanyagok (SITC 2+4) részaránya a kölcsönös kereskedelemben törést jelentő 1998-as évben haladta meg egyedül a 10%-ot, s részesedése azóta is csökkenő tendenciát mutat. A vizsgált periódusban mindvégig 4-6% között mozgott a vegyipar, és 1-2% körül a gépek, járművek részaránya az orosz szállításokban. Ez utóbbi igen alacsony részarány igen jól rámutat az orosz versenyképességi problémákra. Az orosz szállítások egyik szembeötlő jellegzetessége az ún. egyéb termékek (SITC 9) szin-

⁷⁷ Ez a megállapítás a még az 1990-es Szovjetunióval folytatott árucserére is nagyjából helytálló, a kilencvenes évek eleji Oroszország a szovjet importhoz hasonló struktúrában importált a későbbi Európai Unió területéről árucikkeket. (Lásd a B/5. táblázatot.)

⁷⁸ A kaotikus kilencvenes évek eleji oroszországi gazdasági átalakulásban a Nyugatról importált élelmiszer kulcsszerepet töltött be.

te mindvégig igen magas aránya. Ebben vélhetően az orosz drágakő, valamint arany-
szállítások játsszák a döntő szerepet. (Lásd a B/5. táblázatot.) Astrov és Havlik [2004]
számításai szerint az 1995-2002 közötti időszakban általuk „nyertesnek” tekintett, azaz
az Unió piacán növekvő pozícióra szert tett orosz iparágak mind az alacsony hozzáadott
értéket termelők közé tartoztak: olajfinomítás, nukleáris fűtőanyag-termelés, vas- és
acélfeldolgozás, halexport illetve faipar. A legnagyobb vesztes pedig a nem vastartalmú
fémeket előállító ágazat, amelynek súlya azonban térvesztése ellenére is 10% fölötti.
Egy másik, az EU-ba irányuló orosz szállításokat más közép-kelet-európai országok ex-
portjával összehasonlító elemzés egyik legfontosabb eredménye szintén az, hogy az
orosz kivitelben – még az ún. szűken értelmezett feldolgozóipart tekintve is – a nyers-
anyag-intenzív ágazatok dominálnak, mégpedig növekvő részarányal. Az OECD beso-
rolás alapján második legjelentősebb csoportot – az uniós export tekintetében – az ún.
„méret-intenzív” vagy méret-gazdaságos szállítások alkotják, míg a tudomány-intenzív
és speciális kiszolgáló alszektorokat képviselő export aránya elenyésző. A munka-
intenzív ágazatok részesedése is csökkenő tendenciát mutat. (Soos – Ivleva – Levina
[2002])⁷⁹

Külön érdemes szót ejteni az oroszországi agrártermékek uniós behozataláról, amely
ugyan a statisztikák tanúsága szerint mindezidáig marginális volt (1-2%-os súlyú a tel-
jes orosz kivitelben), a jövőben azonban problémás területté válhat a felek között.
Oroszország ugyanis potenciális agrárexportőr (gabonaexportőr) is, ami az elkövetkező
évek során tovább bonyolíthatja az amúgy is szövevényes orosz–EU gazdasági kapcso-
latokat. (Hasonló véleményt képvisel Hamilton [2003] is.) Az agrárkereskedelem azon-
ban az orosz importoldalán is problémás terület lehet, ennek egyik első jele a kétezres
évek derekára kiélesedett konfliktus az orosz növényvédelmi bizonylatok előírásai kö-
rül. Oroszország – lehetőségeihez mérten – az élelmiszer és mezőgazdasági termékek
terén is egyre inkább önellátásra törekszik, s nehezíti ezen termékek behozatalát.

A kétoldalú áruforgalom jelentősége azonban leginkább a fentínél mélyebb termék, il-
letve termékcsoporthoz viszonyított vizsgálódás alapján tűnik ki. A 2. számú Függelékben közölt
B/6. táblázat tartalmazza azokat az uniós termékeket, amelyek kivitelében az oroszor-

⁷⁹ Az elemzés a szűk értelemben vett feldolgozóiparon az élelmiszer- és fűtőanyagiparon kívüli ágazatok
összességét érti. A következő az OECD által kialakított ágazati csoportosítást használja: 1. science-
intensive; 2. specialized-supplier; 3. labour-intensive; 4. scale-intensive és 5. resource-intensive.

szági piac tartósan kiemelkedő szerepet játszott. A kilencvenes évek derekán Oroszország volt az uniós hús-és húskészítmények, tejtermékek első számú felvásárlója. Az előbbi termékek esetében ez 20% fölötti súlyt, az utóbbiában 10-15%-os piacrészesedést jelentett. Szintén a legjelentősebb piacok közé tartozott az uniós zöldségtermelők számára, 1-2. helyezéssel, 10-15% körüli súlyokkal. 3-8% közötti volt a részaránya a gyógyszerexportban. Bár a kétezres évek fordulóján és a megelőző egy-két évben az oroszországi súlyok – a válság okozta orosz külkereskedelmi forgalom-visszaeséssel indokolhatóan – némiképp visszaestek, Oroszország mint piac jelentősége a kétezres évek folyamán újból emelkedőben van. Különösen látványos ez a gépipari termékek esetében, ahol szinte valamennyi, a táblázatban feltüntetett árukategóriában – a speciális ipari gépektől kezdve az irodai berendezéseken át a híradástechnikai eszközökig – nőtt az orosz piac részesedése a teljes kivitelben belül. A kétezres évek közepén Oroszország a legtöbb gépipari termékcsoport tekintetében már a harmadik legfontosabb külső piac az uniós vállalatok számára. Közülük is kiemelkednek a számítógépek, amelyek uniós szállításaiban az orosz részesedés az utóbbi években 10% körüli. Bár Oroszország az első tíz legfontosabb külső személyautó vásárló partnerek között található, ezen a téren jelentősége a fentieknél csekélyebb, 3-4% közötti. Erősödést mutat ugyanakkor az orosz piac jelentősége az uniós ruházati termékek kivitelében is, a kétezres évek közepén már 3. hellyel 10%-fölötti részaránnyal. A felsorolt területek igen jól mutatják, hogy Oroszország, az orosz piac fontossága az uniós cégek számára korántsem elhanyagolható, hiszen olyan területeken irányulnak ide nagy volumenű szállítások, ahol a nemzetközi piacot kiélezett versenyhelyzet jellemzi, illetve amelyek az Unió részéről az ún. érzékeny termékek kategóriába sorolandók.

Orosz exportoldalon messze kiemelkedik a szénhidrogének csoportja. A orosz szállítások az olaj esetében a kilencvenes évek 11-14%-os súlyaival szemben az ezredfordulón már megközelítették a teljes uniós behozatal 20, 2003-at követően pedig 30%-át. (Lásd a B/7. táblázatot.) Az orosz termelők már az előző évtized folyamán is első számú szállítók voltak az uniós olajtermék beszállításokban, korábban 30%-ot, a kétezres évek közepén pedig már 40%-ot megközelítő részaránnyal. Mára ezek a súlyok mindkét termék esetében az első helyet biztosítják Oroszországnak az uniós külső beszerzésekben. A rendelkezésre álló hivatalos, EU15-ökre vonatkozó uniós statisztikák szerint Oroszország részesedése a földgázbeszerzésekben az olajhoz képest szerényebb, kisebb ingado-

zásokkal 10% körüli.⁸⁰ Havlik és Astrov számításaiban kiemelkedik továbbá a nukleáris fűtőelemek 50%-ot is meghaladó orosz piaci részesedése. (Astrov – Havlik [2004]) Az energetikai termékek mellett Oroszország szállítói pozíciója a műtrágya vonatkozásában is kiemelkedően magas, valamint töretlenül erősödő: a kilencvenes évek közepi 15% körüli részesedését tíz év alatt már több mint megkétszerezte, ezzel természetesen mindvégig biztosan tartva az első helyet. A következő ilyen kiugróan magas arány a fa- és parafa (SITC24) áru kategóriában mutatható ki, itt a korábbi második helyezést jelentő 15% körüli részesedést váltotta fel a kétezres évekre stabilan kialakult első helyezés, 25% körüli súllyal. Közismert, hogy Oroszország az Unió első számú vas- és acéltermék szállítója, még a meglévő uniós korlátozások mellett is, a kétezres évek folyamán mindvégig 10% fölötti, dinamikusan növekvő tendenciát mutató részesedéssel. Ugyanakkor az orosz szállítók pozíciója a színesfémek és termékek uniós behozatalában is kiugróan magas, a korlátozottan rendelkezésre álló statisztikák alapján ez az ezredforduló tájékán és az azt megelőző években 20% körüli részarányt jelentett, 2002-re azonban már 12% körülire csökkent. Nem sokkal ez alatti az orosz szállítók piacrészesedése a szervesetlen vegyiárak esetében sem, 1997-2000 között stabil második helyezéssel. Az Oroszországból érkező uniós nyersanyagimporton belül mindenképpen említést érdemel továbbá a vastartalmú érc importja, a vizsgált időszak folyamán többnyire 10% körül mozgó orosz részesedéssel. Igen feltűnő ugyanakkor, hogy a legfontosabb uniós importtermékek között mindössze egyetlen gépipari kategóriában sikerült Oroszországnak a vizsgált tíz év során néhányszor az első tíz legnagyobb szállító ország közé bekerülnie: az Oroszországban nagy hagyományokkal rendelkező repülő- és űrhajógyártásban. Bár Oroszország régóta sérelmezi gépipari termékeinek kiszorulását az európai piacokról – nyugat- és közép-kelet-európaiakról egyaránt –, valójában az okok elsősorban nem külső – a termékek külső szállításait korlátozó – tényezőkben, hanem az orosz ipar belső gyengeségeiben, elavultságában, versenyképtelenségében keresendők. Ugyanakkor az is kétségtelenül igaz, hogy az orosz termékek kiszorulásában korlátozott szerepet játszhattak az Unióval növekvő számban preferenciális elbánásban, vagy szabadkereskedelemben kereskedő fejlődő, illetve közép-kelet-európai országoknak nyújtott kedvezmények is.

⁸⁰ Az energiadialógusról szóló fejezetben az orosz szénhidrogén-szállításokról részletesebb elemzést nyújtok.

Valójában az Unióval folytatott orosz árucserre szerkezete nem sokban tér el az ún. FÁK-on kívüli orosz külkereskedelem struktúrájától (Lásd az A/8. táblázatot.), megerősítve egyúttal azt az állítást, hogy az orosz kivitel szerkezeti gyengeségei nem az orosz–EU kapcsolatrendszer sajátosságai, hanem sokkal inkább általános orosz problémaként értelmezhetők.⁸¹

2. Közvetlen tőkebefektetések – uniós tőkebefektetések Oroszországban, orosz tőkebefektetések az Unióban

A külföldi tőkebefektetések számára elméletileg mindkét irányban óriási lehetőségek kínálóznak. A hatalmas ország méreteihez, természeti kincseihez és a speciális orosz gazdaság által elvileg kínált lehetőségekhez képest az Oroszországba mindezidáig általában és az Európai Unióból specifikusan beáramlott tőkék mennyisége mégis elenyésző. (Lásd az A/9-10. és B/9. táblázatokat) Az alacsony tőkebeáramlásnak azonban csak egyik oka a külföldi befektetők óvatossága a speciális kockázatokkal terhelt orosz piaccal szemben. Másik oldalon maga az orosz állam „vonakodik” beengedni, legalábbis jelentős súlyt is adva, a külföldieket az orosz gazdaságba. Bár a retorika szerint a többi átalakuló országhoz hasonlóan Oroszország célja is a külföldi tőke vonzása, a valóság azt mutatja, hogy ez koránt sincsen így. Különösen az orosz gazdaság növekedési pályára állása óta, elsősorban a növekedésben kulcsszerepet játszó, de a külföldi tőke számára is egyik legvonzóbb energetikai szektorban a belső forrásokból eszközölt befektetések meglódtak. Bár hamis leegyszerűsítés lenne azt állítani, hogy a sikeres gazdasági helyzetben nincs szükség a külföldi tőkére, mindenesetre olyan égető szükség, mint korábban lett volna, a kétezres években már valóban nincsen.⁸² Az orosz vállalatok egyrészt kitermelt profitjukból, másrészt kedvező vállalati eredményeik következtében sikeres hitelfelvételeiknek köszönhetően a legszükségesebb befektetéseket már a külföldiek beengedése nélkül is elvégzik, sőt egyre inkább lehetővé válik, hogy maguk is befektetőként jelenjenek meg külföldön. Mindez ugyan elsősorban a szénhidrogén-

⁸¹ A FÁK-térséggel folytatott orosz kereskedelemben az olcsóbb orosz gépipari termékeknek és berendezéseknek nagyobb szerep jut.

⁸² Az egyébként az orosz gazdaság világgazdasági beágyazottságának alacsony szintjére figyelmeztető Gavrilencov szerint sem az FDI tőkét behozó jelentősége emelendő ki ma már hanem, sokkal inkább annak egyéb – szervezési, irányítási, technológiai – hozadékai. (Gavrilencov – Schrettl [2002] p. 156.)

kitermelésre vonatkozik, azonban a jelenség fokozatosan más ágazatokra is áttérjed. Az első putyini ciklus hosszú távú gazdasági programja mindenesetre kevés figyelmet szentelt a közvetlen külföldi tőkebefektetések (foreign direct investment – FDI) témájának. Oroszországban népszerűek azok a nézetek is, amelyek nem látnak különösebb összefüggést az egy országba érkező FDI nagysága és az adott ország gazdasági teljesítménye, konkrétan gazdasági növekedése között.⁸³ Természetesen a vélemények palettája e téren is sokszínű!

Bár mind a retorika, mind pedig a közgazdászok által végzett számítások szerint Oroszország az elkövetkező években megtöbbszörözött mértékben számít, illetve szorul külföldi befektetésekre, mégsem teszi meg a szükséges bizalomépítő lépéseket ennek megvalósulása érdekében.⁸⁴ Az is nyilvánvaló, hogy a külföldi tőkebefektetéseken belül az orosz állam és vállalatainak jelentős része az olyan befektetési formákat részesítik előnyben, amelyek jelentős tulajdonosi jogokat, döntési pozíciókat nem juttatnak külföldiek kezébe. Oroszország egyre kevésbé „eladó”.⁸⁵ Nem véletlen, hogy Oroszországban, különösen a putyini időszak külföldi befektetők távoltagekéről is ismert éveiben, az összes külföldi befektetésen belül feltűnően lecsökkent a közvetlen befektetések aránya, az a teljes külső forrásból származó beruházásokon belül csak mintegy egynegyed részt tesz ki. Oroszországban a legnagyobb szerepe az ún. egyéb befektetéseknek van, miközben a portfólió-befektetések aránya – leginkább a kistulajdonosok jogainak nem kelendő érvényesülése következtében – feltűnően alacsony a vizsgált időszak folyamán mindvégig. Az előbbieket részben kereskedelmi ügyletekhez kötődő hitelek, részben orosz állampapírokba fektetett tőkék, amelyek az FDI-val szemben könnyebben kivonható formákat jelentenek, ami szintén az Oroszországban befektető külföldiek óvatosságát jelzi. Orosz elemzők azonban egy másfajta okra is felhívják a figyelmet: a külföldről való hitelfelvétel az orosz cégek számára lényegesen olcsóbb, mint a hazai hiteleké. A külföldi hitelek számos esetben a korábban felvettek törlesztését segítik. (id. mű p. 49.) Az orosz

⁸³ „Ismeretes, hogy nincs éles kölcsönhatás a külföldi tőkebefektetések volumene és a gazdasági növekedés ütemei között.” – indul például az Oroszországba érkező külföldi befektetéseket elemző fejezet egy orosz akadémiai kutatóintézet által kiadott könyvben. (Glinkina – Kulikova – Fejt [2006] p. 47.)

⁸⁴ A GDP 2013-ig történő megduplázásának eléréséhez orosz kormányzati számítások szerint mintegy 1,1 trillió dollár értékű beruházásra lenne szükség, ezen belül körülbelül 170 milliárd dollárnyi FDI-beáramlásra, ami a terv meghirdetése előtti 1995-2002-es időszak alatti közvetlen tőkebefektetések állományának megnégyszerezését jelenti! (Glinkina – Kulikova – Fejt [2006] p. 47.)

⁸⁵ Nyugati elemzésekben felbukkannak olyan aggályok is, amelyek az energiaszektor területén tapasztalható, a külföldi befektetők lehetőségeit nehezítő szabályozás (lásd V. fejezetben) más szektorokra való kiterjesztésétől tartanak. (Fritz [2005])

cégek külföldi tőkebevonásának egy újabban dinamizmust mutató módja a külföldi tőzsdéken való elsődleges részvénykibocsátás, amelyekre 1996 és 2005 vége között összesen mintegy 7 milliárd dollár értékben került sor, 2006 során viszont az éves összeg akár a 30 milliárd dollárt is elérheti az előzetes tervek alapján.⁸⁶

Természetesen a beáramló FDI-tól Oroszországban is a termelési infrastruktúra és termelési eljárások megújulását, a modern menedzsment ismeretek átadását, új munkahelyek teremtését várják. Ugyanakkor a tények szerint a zöldmezős, a fenti célokat leginkább szolgáló beruházások aránya a valóságban alacsony.⁸⁷ Természetesen nem azonosak Oroszország és a befektető Nyugat várakozásai sem. Míg az előbbi a fentiekén keresztül a külföldiektől a gazdaságszerkezet modernizálását, a növekedés gyorsulását várja, az utóbbiak jobbra nyersanyag- és energia-ellátásuk, illetve termékeik számára stabil értékesítési piacok biztosítására törekednek. A közvetlen külföldi tőkebefektetések ágazati szerkezetével kapcsolatban (lásd az A/11. táblázatot) összességében megállapítható, hogy az az orosz gazdaság jelenlegi struktúrájának, erőteljes nyersanyag-kitermelői jellegének konzerválásához járul hozzá, illetve a könnyebb kivonulást lehetővé tévő szektorokat részesíti előnyben (pl. kereskedelem).

A külföldiek beengedésével kapcsolatos óvatosság, és a konkrét esetenkénti engedékenység ugyanakkor politikai szempontok mentén is formálódik. A különleges orosz-német kapcsolatoknak köszönhetőek például a német cégeknek az utóbbi időszak során kínált, feltűnően pozitív feltételek az energetikai szektorba történő befektetéseiknél. Kínával szemben ugyanekkor még óvatosság volt megfigyelhető, amely azonban a kétoldalú szálak további javulásával a jövőben oldódhat.

Az FDI-beáramlás terén jelentkező orosz anomáliákra a hazai szakértők (például Glinkina-Kulikova-Fejt [2006]) is rámutatnak: a beérkezett működőtőke nemcsak a gazdaság szükségleteihez, továbbá potenciáljához viszonyítva igen alacsony összegű, de nemzetközi összevetésben is. Legelterjedtebbek a Kínával illetve a közép-kelet-európai térség gazdaságaival való összehasonlítások. (Lásd az A/12-13. táblázatokat.) Elemzé-

⁸⁶ A hatóságok ezeket a külföldi ügyleteket is korlátozni igyekeznek, a külföldön kibocsátható pakett százalékos limitálásával.

⁸⁷ A külföldi tőke távolmaradása okozta probléma égetően jelentkezik a meglévő termelő-berendezések átlagéletkorával összefüggésben is. Az állótőke átlagos életkora Oroszországban közel háromszorosa az OECD-országokra jellemző értéknek.

sükben az okokat keresve arra a következtetésre jutnak, hogy míg az ún. befektetési potenciál Oroszországban igen kedvező, – a befektetési piacon uralkodó játékszabályok összességüként definiálható – befektetési kockázatok viszont magasak.⁸⁸

2.1 Az Unióból érkező FDI jelentősége

Az 1998-as bizalmi mélypont óta a közvetlen befektetések éves összegei is rendre növekvő tendenciát mutatnak, amelyen belül 2003-2004 táján nagyságrendi fordulópont következett be.⁸⁹ A korábbi éves szinten 3-4 milliárd dolláros működőtőke-beáramlással szemben – az orosz hivatalos statisztikák szerint – 2003-ban már közel 7 milliárd, 2005-ben viszont 13 milliárd dollárnyi külföldi tőke érkezett az országba közvetlen formában. Ezzel az oroszországi működőtőke állománya megközelítette az 50 milliárd dollárt.⁹⁰

Természetesen a befektetők között az élmezőnyhöz tartoztak már a kezdetekkor is az uniós cégek. Az 1993-ban Oroszországban működő vegyesvállalatok mintegy harmada az ő közreműködésükkel jött létre. Már ekkor kiemelkedett a német cégek szerepe ebben a folyamatban. (Faminsky [1993]) Orosz szakértők a kilencvenes évek végén 60% körülire tették a külföldi tőkebefektetések állományán belül az Unióból érkezettek arányát. (Sabelnikov – Chebotareva [1999] p. 2.) Az uniós vállalatok orosz piac iránti érdeklődését jól mutatja, hogy az európai befektetőket tömörítő *European Business Club* tagjainak száma az egyébként problémás 1998-as évben megduplázódott, 136 tagról 280-ra emelkedve. (id. mű. p. 3.) Makszimova szerint a külföldi tőkével működő vállalatok 80%-a uniós érdekeltségbe tartozott már a kilencvenes évtized derekán is. (Makszimova [1997] p. 71.) Országbontásban azonban a kétezres évek elejéig a legnagyobb érdeklődést az oroszországi lehetőségek iránt az Amerikai Egyesült Államok cégei mutatták, miközben országcsoporthoz egyértelműen az Európai Unió állt az első helyen a befektetők listáján. Mind a flow mind pedig a stock adatok jelzik, hogy az amerikai túlsúly csökkenőben van, az EU15-ök részaránya emelkedett a kétezres évek

⁸⁸ Az oroszországi befektetési környezettel foglalkozó orosz és nemzetközi irodalom igen bőséges. Részletesebb bemutatásuk nélkül e helyen csak az OECD 2001-ben publikált munkájára utalunk: *The investment Environment in the Russian Federation – Laws, policies and institutions.*

⁸⁹ Az első kiemelkedően nagyszabású – összesen 6 milliárd dollár feletti – FDI-ügyletet a TNK-BP szövetsége jelentette 2003-ban.

⁹⁰ Feltűnően nagy az eltérés az orosz hivatalos statisztikák és az UNCTAD által évről évre kiadott *World Investment Report* adatai között, ez utóbbi állományadata 2004-ben jóval több mint kétszerese az orosz hivatalos értéknek. (Vesd össze az A/10. és A/12. táblázatokat.)

eleje óta. (Lásd B/9. táblázatot.) E dolgozat keretei között nem térek ki a Ciprusból származó befektetésekre, elsősorban azok speciális, valójában hazai tőkét visszaforgató jellege miatt.^{91, 92}

Az Unión belül hosszú ideig Németország és Nagy-Britannia vezette a rangsort oroszországi befektetéseinek volumene alapján, azonban az ezredforduló táján jelentősen megélnkültek a Hollandiából származó közvetlen befektetések is. Különösen nagyszabású holland befektetésekre került sor 2004-ben és 2005-ben, amelyeknek köszönhetően a 2005-ös orosz statisztikák szerint már Hollandia vezette a befektetői listát 32%-os részesedéssel! (Lásd a B/9. táblázatot.)

Az uniós érdeklődés tehát az oroszországi befektetési lehetőségek iránt markáns és tendenciájában egyértelműen növekvő. Mindezen pozitív jelek ellenére nem sikerült azt az áttörést elérni az Unióból származó befektetéseken, amelyet az Európai Unió a különleges partnerségben már évek óta szorgalmaz. Maga Brüsszel is a lehetőségeken alulinak értékeli az eddigi uniós befektetések mennyiségét. A brüsszeli igenlés és akarat egyébként is kevés, az uniós vállalatok részéről lenne szükség nagyobb készsége és kisebb borúlátásra az oroszországi piacot illetően. Ehhez azonban igazán Moszkvának kellene lépni, nyitottabb, áttekinthetőbb és kiszámíthatóbb befektetési környezetet teremtve. Az uniós befektetői óvatosságra utal egyébként az a tény is, hogy az EU15-ök súlya az összes – tehát az egyéb és portfólió-befektetéseket is magában ölelő – beruházásokban az FDI-nál bemutatottnál magasabb, 2005 végén például 60%-ot meghaladó volt. Feltűnően nagy az eltérés a brit és luxemburgi, de a német és francia összes és közvetlen befektetési értékek között is értelemszerűen az előbbiek javára. (Lásd az A/10. táblázatot.)

A befektetések zöme – így az unióból érkezők esetében is – a kitermelőipart, valamint az óriási, az utóbbi években már egyértelműen növekvő vásárlóerővel jellemezhető bel-

⁹¹ Ciprus 2003 óta a legnagyobb külföldi befektető az állományadatokat tekintve is. Mivel az ún. round-tripping jelenség igen elterjedt, rendkívül nehéz elkülöníteni egymástól az orosz tőkeáramlási és a külföldi tőkebeáramlási folyamatokat. Ráadásul a kedvezőbb adózási feltételeket külföldön kereső tőkék többnyire rövid időn belül térnek vissza az országba. Az újonnan csatlakozottak oroszországi beruházásairól egy következő fejezetben lesz egyébként szó. Itt jelezzük a befektetők országonkénti elkülönítésének problematikusságát is utalva a transznacionális társaságok tevékenységére.

⁹² Sajnálatos módon az orosz statisztikák, melyeket a táblázatban közlünk, csak a legjelentősebb befektető országokról nyújtanak információt, a régi Unió vonatkozásában például csak öt országról. Ennek betudhatóan az Unióra vonatkozóan közölt adatok csak minimumértékeknek tekintendők.

ső piacot célozza meg, tehát a feldolgozóipar (és élelmiszeripar) bizonyos területeire érkezik. A motivációk között fontos szerep jut az alacsony termelési költségeknek is. Kifejezetten exportorientált külföldi befektetések egyelőre ritkák.⁹³

Említést érdemel az a tény is, hogy míg az EU visszatérően az orosz tőkebefektetési lehetőségek további növelése, azaz további orosz nyitás mellett érvel, a PCA az általános nemzeti elbánás alkalmazása mellett számára is biztosítja az orosz befektetők korlátozásának lehetőségét az ún. érzékeny területeken (bányászat, halászat, ingatlanforgalmazás, audiovizuális és telekommunikációs szolgáltatások, mezőgazdaság stb.). (Astrov-Havlik [2004] p. 8.) A másik oldalon, Oroszországban általános szabályként választhatnak, hogy nemzeti elbánást vagy ún. MFN-elbírálást nyújtanak, kivéve néhány számukra érzékeny szektort, ahol egységesen MFN-elbánás alkalmazandó. Ezek listája az uniósnál hosszabb: banki- és biztosítási szektor, ingatlanforgalmazás, természeti kincsek kiaknázása, vadászat, halászat, mezőgazdaság, telekommunikáció, média stb.

2.2 Orosz eredetű tőke az EU15-ökben

Ami az ellenkező irányú tőkemozgást, az orosz cégek által külföldön eszközölt befektetéseket illeti, azok egyre markánsabb összegén belül a fejlett országok, köztük az uniós államok szerepelnek a legfontosabb célcsoportban. A FÁK-térség jelentősége az elterjedt vélekedéssel szemben meglehetősen alacsony, a legtöbb évben 10% alatti. A tőkekihelyezés azonban nemcsak a szovjet időket követően vált jellemzővé.⁹⁴ Már a Szovjetunió alatt is szerényebb mértékű külföldre irányuló tőke hagyta el az országot, nagyjából a mostani helyzethez hasonló motivációkkal: kereskedelmet ösztönző, piacteremtő-bővítő célokkal. A két világháború közötti időben elsősorban Törökországot, Iránt, Afganisztánt és Mongóliát célozták ezek a befektetések, a nyugat-európai befektetések csak később jelentkeztek elsősorban leányvállalatok alapításával. 1983-ban például az OECD-országokban 116 szovjet leányvállalatot tartottak számon, közülük kilencet Finnországban, ötöt az Amerikai Egyesült Államokban. (Liuhto [2002] p. 57.) Sajátos módon alakultak a szovjet cégek kapcsolatai a későbbi KGST-n belül is, számuk a

⁹³ A 2003-as év legjelentősebb külföldi befektetései mögött meghúzódó motivációkról lásd Glinkina – Kulikova – Fejt [2006].

⁹⁴ Érdekességként említem, hogy orosz tőkekihelyezés már a XIX. században is folyt, elsősorban Kína és Perzsia irányában. (Bulatov [1998])

nyolcvanas évek végi átalakulási hullámmal ugrott meg jelentősen. (id. mű) A Szovjetunió szétesésekor a külföldön alapított leányvállalatok száma már elérte az 500-at. Rajtuk keresztül bonyolódott a szovjet olaj és olajtermék-kivitel mintegy 40, a fa- papír- és cellulózexport 60%-a. Többségük orosz irányítás alatt állt, és többségi szovjet(-orosz) tulajdonban állt. E vállalatoknak jelentős külpolitikai szerep is jutott. Ezek a jellemzők igen tanulságosak a jelenkori orosz tőke külföldön való megjelenését tanulmányozva is.

A kilencvenes évek második felétől, az átalakulási folyamat egésze alatt igen jelentős tőkekimenekülés mellett egyre erősebbé váltak az orosz cégek legális tőkekihelyezései, az általuk eszközölt külföldi tőkebefektetések. Ezek többsége a fejlett nyugati országok piacait célozta meg. (2001 elején például Finnországban már több mint 1500 vállalat működött orosz tőke részvételével.) Ma már az orosz cégek egyre határozottabban jelennek meg Európában, terjeszkedésük jól átgondolt vállalati stratégia része. Mindez egyre inkább nem csak az orosz energetikai szektort jellemzi, hanem az orosz gazdaság más ágazatait is.⁹⁵ A kelet-közép-európai térség egyértelműen legnagyobb tőkekihelyezője Oroszország. (Lásd az A/14. táblázatot.) Az „orosz” TNC-k globális terjeszkedése messze maga mögött tudja a közép-kelet-európai társaira jellemzőt. Oroszország tőkekihelyezői jelentősége azonban világméretben sem elhanyagolható: már 2002-ben felkerült az első húsz legnagyobb befektető ország listájára a külföldön eszközölt közvetlen befektetések állománya tekintetében. (Kalotay [2005] p. 203.)

2003-ban az Eurostat adatbázisa szerint az általános orosz trendhez illeszkedően megtöbbszöröződött az Uniót célzó orosz eredetű közvetlen tőkekihelyezések értéke is, mely ekkor meghaladta a 7 milliárd eurót, 2004-ben pedig a 6 milliárdot, szemben a kétezres évek eleji 2,5 milliárd eurós összegekkel, illetve a kilencvenes évek többnyire százaz nagyságrendjeivel. (Lásd a B/10. táblázatot.) Sajnálatos módon az orosz hivatalos szervek nem tesznek hozzáférhetővé kifelé irányuló tőkemozgásokra vonatkozó részletes statisztikákat, így idősoros, valamint országbontásban közölt információkat nem áll módomban elemezni. Az orosz tőkekiáramlással már hosszú ideje foglalkozó finn Liuhto közöl vonatkozó statisztikákat az 1995-1999-es időszakra, azonban nemcsak az FDI-jellegű tőkekiáramlásra. Az általa közölt, a Függelékben található A/20. táblázat szerint Németország, Nagy-Britannia majd Hollandia mellett az orosz cégeket leginkább az Amerikai Egyesült Államok piaca vonzotta (Liuhto [2002] pp. 70-71.)

⁹⁵ Az orosz eredetű FDI-mozgások részletes elemzését adja Kalotay [2005].

2004-re vonatkozó orosz információk szerint a négy legjelentősebb célország az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia, valamint Ciprus illetve a Virgin-szigetek voltak, rájuk esett az éves orosz – legális – tőkeáramlás 70%-a. Ezzel az állományt tekintve együttes részesedésük már meghaladta az 50%-ot. (Glinkina – Kulikova – Fejt [2006] p. 48.) Az orosz eredetű tőkekihelyezésekben is az ún. egyéb befektetések – elsősorban kereskedelmi és banki hitelek – dominálnak, orosz források ennek arányát 98%-ra teszik. A kizárólag közvetlen, orosz eredetű tőkemozgások korrekt, országbontású elemzésének igen sok akadállyal kell megküzdenie. A legjellemzőbb megközelítés vállalati szinten kísérli meg összegyűjteni a vonatkozó információkat – természetesen a legjelentősebb tőkebefektető orosz cégekre koncentrálva. Ezeknek az eseteknek a feldolgozása azonban meghaladja e dolgozat nyújtotta kereteket.⁹⁶ Összegzésükre történtek kísérletek, Kalotay Kálmán kalkulációi szerint egyértelműen az Unió (pontosabban az EU25-ök) a legjelentősebb célterület, 2003-ban a külföldön megvalósított közvetlen orosz befektetések mintegy 50%-ával. Második helyen, országgént viszont egyértelműen vezető pozícióban az Amerikai Egyesült Államok áll, mintegy negyedrésnyi részesedéssel. (idézi: Liuhto-Vahtra [2005] p. 229.)

A külföldön közvetlen módon befektetett orosz tőke szerepét illetően számos sztereotípiát él Európa-szerte. Megítélése korántsem független az általános orosz–Nyugat, orosz–EU politikai kapcsolatok alakulásától. A közép-kelet-európai országokhoz hasonlóan itt is bőven találunk távolságtartásra intő példákat, amelyek leginkább az orosz tőke eredetének tisztázatlanságára hívják fel a figyelmet, vagy mögötte meghúzódó külpolitikai indítékokra és mozgatórugókra gyanakszanak. Mindazonáltal a nyugati, nyugat-európai megítéléseket a közép-kelet-európaiakkal összevetve azt tapasztaljuk, hogy azokban kevésbé erőteljes a diszkriminatív elem, a pusztán orosz eredet miatti elzárkózás. Kifejezetten elfogadó értékelését adja például az orosz tőke növekvő terjedésének 2001–2002 fordulóján – az orosz–EU kapcsolatrendszerben kiemelkedően jónak tekinthető időszakban – Liuhto, aki szerint „az EU-ban megvalósuló orosz befektetések erősítik a kereskedelmi kapcsolatokat is a partnerek között”, ami hozzájárul az európai stabilitás erősödéséhez, a felek közötti kapcsolatok új alapjainak megteremtéséhez, valamint Oroszország világgazdasági integrálódásához.⁹⁷ Az ellenkezőre példa azonban immár

⁹⁶ Lásd Liuhto [2002], [2004], Weiner [2006] munkáit. Az energetikai cégek kapcsán az V. fejezetben közlök adatokat.

⁹⁷ Ezt a kezdeti értékelést 2004-ben már egy jóval árnyaltabb, az orosz befektetéseket motivációjuk, vi-

2006 elején a brit elzárkózás egy orosz energetikai cég vásárlási kísérlete elől, amellyel kapcsolatban jegyzi meg Putyin elnök: „...ha mások jönnek hozzánk azt befektetésnek és globalizációnak nevezik, ha mi jelentkezünk másoknál, az az orosz vállalatok expanziója”. (CEPS Neighbourhood Watch [2006c] p. 17.)

3. Az orosz WTO-csatlakozási folyamat kétoldalú összefüggései⁹⁸

Oroszország WTO-hoz, eredetileg GATT-hoz való csatlakozási folyamata már több mint egy évtizede indult el.⁹⁹ Az elmúlt évek gazdasági prognózisai szerint Oroszországot hosszú ideje már csak durván egy-másfél év választja el a tagság megszerzésétől, ugyanakkor jelentős módosulásokon ment át magának a tagságnak, az azzal járó előnyöknek és hátrányoknak a mérlegelése és megítélése. A kilencvenes évek közepi orosz érvelés szerint Oroszországnak a következő szempontok miatt érdeke a szervezethez való csatlakozás: 1. Az ország gazdasági fejlődésének elősegítése, kereskedelmi és politikai pozícióinak javítása. 2. Egyenjogú partneri elbánásban való részesülés, a szovjet múlt diszkriminációinak felszámolása, kiegészülve az „átalakuló gazdaságok” számára lehetőségként kínálkozó átmeneti engedményekkel. 3. A szovjet érában alkalmazott bilaterális egyezmények rendszeréről áttérés a világgazdaság adott helyzetének jobban megfelelő, áttekinthetőbb multilaterális szabályozási keretekre. 4. Az orosz kereskedelmi és egyéb külgazdasági problémák felvetésére, felmerülő kereskedelmi viták rendezésére alkalmas fórumhoz való csatlakozás haszna. (Davidov [1996]) Ebből a felsorolásból igen jól megmutatkozik az az ekkoriban még általános orosz törekvés, hogy valamennyi fontos nemzetközi – köztük gazdasági – szervezetnek is tagjaivá váljanak. A kítűzött célok is meglehetősen általánosak. A kérdés konkrétabb körbejárására, többek között a várható ágazati és regionális hatások feltérképezésére csak jóval később, már az ezredfordulót követően került sor.

selkedésük alapján osztályozó elemzés váltja fel. (Liuhto-Vahtra [2004] p. 245.)

⁹⁸ Az alfejezet az orosz WTO-csatlakozási folyamat legfontosabb kérdéseit, hangsúlyozottan azonban csak a kétoldalú orosz–EU kapcsolatokban kifejezetten érintett problémaköröket tárgyalja.

⁹⁹ Az egykori Szovjetunió a megfigyelői státuszt 1990-ben kapta meg, ezt örökölte 1992-ben Oroszország, amely 1993-ban nyújtotta be csatlakozási kérelmét, majd a szervezet átalakulása miatt 1994 decemberében a WTO-tagság iránti igényét.

Két jelentősebb összegző munka is készült a témában. (Danyilcev [2003] szerkesztésében és Rosszija na putyi v WTO címmel [2003]). A hatásokat prognosztizáló munkák megegyeznek abban, hogy a WTO-csatlakozás az orosz gazdasági előnyöket számszerűleg kimutathatóan nem érinti radikálisan. Nincsenek olyan tényezők, amelyek az orosz gazdaságnak, a jelenlegi növekedési tendenciákból kiindulva lényeges károkat okoznának. Sőt, a Nemzeti Beruházási Tanács és az Akadémia közös kutatása alapján, Oroszországnak akár (0,6%-os) pótlólagos GDP-növekedési esélyei is lehetnek a csatlakozás utáni első években, feltéve, hogy lesz átmeneti periódus, amikor erőteljes importhelyettesítési hatásokra lehet számítani. Orosz exportoldalon sem várhatók lényeges változások, mivel egyrészt az orosz export túlnyomó többségét kitevő energiahordozók és nyersanyagok eddig is szinte minden korlátozás nélkül, többségében vámentesen jutottak ki a világpiacon. A többi áru vonatkozásában pedig azért nem, mert Oroszország kereskedelmi partnerei többségénél már eddig is élvezte a legnagyobb kedvezményes bánásmódhoz kapcsolódó alacsonyabb tarifákat. Exportoldalon előnyt jelent viszont a már említett dömpingkérdésben való kedvezőbb helyzet. Importoldalon a következő ágazatok lesznek várhatóan a legérzékenyebben érintettek: hús-és tejipar, mikrobiológiai ipar, mezőgazdasági gépgyártás, vegyi- és gyógyszeripar, autógyártás. Az orosz gazdasági célok ismeretében különösen fontos kiemelni, hogy kedvezőtlen hatások várhatóak az ún. technológia-intenzív ágazatokban. Érdekes módon a szolgáltatások területén a prognózisok szerint kevésbé várhatóak jelentős problémák, mint az áruk kereskedelmében. Ennek fő oka az elemzők szerint elsősorban az, hogy az orosz szolgáltatói piac még igen fejletlen, a források kevésbé lokalizáltak, jobban mobilizálhatók. Ilyen körülmények között az esetlegesen növekvő mértékben beáramló külföldi tőke – ami eleve csak bizonyos szolgáltatási ágazatokban válik majd lehetségessé a WTO-csatlakozás után is – inkább pozitív, húzóerővel jelentkezik majd az orosz piacon. Természetesen a fentiek nem jelentik azt, hogy vállalati illetve regionális szinten nem fognak komoly nehézségek adódni, ami magyarázatul szolgál a WTO-tagság elleni erőteljes belső lobbitevékenységre!

A kétezres évek elején azonban már a kezdeti általános retorikával szemben megerősödően volt a pragmatista hozzáállás. Orosz részről a csatlakozást egyrészt az ország világgazdasági integrálódásának teljessége, másrészt pedig a belső reformokhoz szükséges impulzusok megszerzése szempontjából tartják fontosnak. A tagság, illetve a hozzá vezető út akár eszközként is felfogható a belső reformfolyamat következetes megvalósításához.¹⁰⁰ A tagság megszerzése továbbá azért fontos, mert Oroszország szeretne aktívan, tehát nemcsak megfigyelőként bekapcsolódni a dohai folyamatba. Az ott felvetett kérdések mindegyike érinti az orosz gazdaság jelenlegi és hosszú távú érdekeit. Egy szintén nagyon gyakran elhangzó érv a WTO-tagság szükségessége mellett: a szervezeten kívülként Oroszország nem képes hatékonyan védeni exportőrei érdekét az ellene irányuló diszkriminatív intézkedésekkel szemben.¹⁰¹

A számtalan csatlakozás melletti érv ellenére Oroszországban a legutóbbi években már nem győzik hangsúlyozni: az ország nem kíván minden áron csatlakozni. Minden bi-

¹⁰⁰ Bizonyos jogrendbeli változások – pl. a belső piac védelmével kapcsolatos intézkedések korrekt kivitelezése – azonban többletköltségekkel jár majd. (Danyilcev [2003])

¹⁰¹ 2002-es információk szerint több mint 120 diszkriminációs jellegű intézkedést foganatosítottak orosz exportőrökkel szemben világszerte. A Nemzeti Beruházási Tanács és az Orosz Tudományos Akadémia közös elemzése szerint a dömpingellenes eljárások éves szinten mintegy 3,5 milliárd dollárnyi kárt okoznak az orosz gazdaságnak. Ez az összeg a WTO-tagság nyújtotta védelem mellett előzetes becslésük szerint körülbelül 30-40%-kal csökkenthető.

zonnal ezt tükrözi maga az elhúzódó tárgyalási folyamat, ezt a hozzáállást fejezik ki az igen magasról induló orosz „vállalások”. Oroszország tehát igen kemény tárgyaló partner, hiszen felismerte, a csatlakozás feltételei hosszú távon behatárolják majd a gazdaság fejlődési lehetőségeit.

A kétezres évek közepére azonban egyre nyilvánvalóbb, a csatlakozási folyamat elhúzódása valójában nincs is különösebben Moszkva ellenére. Egyre inkább előtérbe kerülnek azok, az egyébként már korábban is meglévő érvek, amelyek szerint Oroszországnak, a jelenlegi árústruktúrából kiindulva, valójában nem is igazán sürgős a WTO-tagság. Bár a retorika szintjén a WTO-csatlakozás továbbra is kiemelt prioritás, a politikai vezetés hangjából egyre határozottabban kiérződik annak hangsúlyozása, hogy Oroszország nem fog minden áron csatlakozni, csak akkor és olyan feltételek mellett, amikor és amelyekkel – megítélésük szerint – a tagság valóban a gazdasági fejlődést segíti elő. Ez a fajta határozott hozzáállás más nemzetközi szervezetekkel való kapcsolatépítés során is egyre jellemzőbb. Igen érdekes elemzési szemponttal gazdagítja a WTO-problematikát Glinkina – Kulikova – Fejt [2006]. Szerintük a WTO-tagság a maga szükségszerű kereskedelmi liberalizálásával ráadásul egyes szektorokban a külföldi tőkebeáramlás ellen fog hatni, mivel adott szintű vámvédelem megléte esetén éri meg a külföldi partnernek magát a termelést kihelyezni.¹⁰² A külföldi beruházók motivációi azonban nyilvánvalóan sokrétűek, s azokban az orosz elemzők által felvetett szempont csak egy a sok közül.

Az Európai Unió már a kilencvenes évek elején fogalmazott PCA-ban vállalta, hogy a maga részéről támogatja Oroszországot a tagság elérésében. Ez a támogatás azonban meglehetősen elméletinek bizonyult, ugyanis a kétoldalú megállapodás aláírására csak 2004-ben, igen hosszan elhúzódó kemény csatározások után kerülhetett sor. Ezek a tárgyalások és a nehezen megszülető kompromisszumok rávilágítottak a kétoldalú gazdasági kapcsolatokban rejlő konkrét gondok, problémák, ütközések sorára. A PCA ugyan már 1994-es megfogalmazásakor igen homályosan vizionált egy orosz–EU szabadkereskedelmi zónát – Oroszország WTO-tagsága utáni időkben –, majd ezt a szándékot erősítették meg a 2001-es közös csúcson a Közös Európai Gazdasági Térség elképzelés megalkotásakor. A bilaterális WTO-tárgyalások azonban igen erőteljesen jelezték, hogy a legfelsőbb szinteken megfogalmazott szép közös célok, inkább hangzatos

¹⁰² Az orosz autóipar esetében ezt a határ-vámvédelmi szintet 35%-osra teszik. (id. mű p. 69.)

vágyak, mintsem realitások, hiszen nemhogy valós szabadkereskedelemről nem lehet egyelőre szó, de még a meglévő kereskedelmi akadályok részleges felszámolása is komoly gondot jelent. Ezeken a tárgyalásokon konkrét kérdésekre lebontva derült ki, hogy a felek vagy nem ismerik egymást kellőképpen, vagy képtelenek a másik gondolkodásmódját, érveit elfogadni.

Az Európai Unió 2001 decemberében nyújtotta át az uniós kérések listáját Moszkvának, amely hosszas kétoldalú alkudozásokat nyitott meg. Az orosz gazdaság gyenge pontjainak ismeretében nem meglepő módon legnehezebben a pénzügyi szolgáltatások orosz piacának megnyitása, a szellemi tulajdonjogok védelme, illetve az úgynevezett kettős energiaárak kérdésében sikerült kompromisszumot találni. Az előbbi az ágazat tartós gyengeségeivel magyarázható: a bankszektor az 1998-as válság óta a gazdaság egyik leggyengébb pontja maradt.¹⁰³ A szellemi tulajdonjogok védelmének oroszországi megvalósulása egész „iparágak” kényszerű megszűnését hozná maga után. Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy a „kalózkodás” visszafogása előbb–utóbb valóban elkerülhetetlen lesz, különben – és WTO-tagság hiányában – Oroszország kemény ellenlépésekre számíthat.¹⁰⁴

A kettős vagy alacsony belső energiaárak kérdése különösen komplex problematika. Oroszország a kérdésben sokáig hajthatatlannak mutatkozott, és a belső energiaárak kérdését belügyének tekintve nem volt hajlandó arról a WTO-keretek között érdemben tárgyalni, miközben a kérdést az EU nagyon is odaillőnek ítélte. (Barysch [2004] p. 21.) Az alacsonyabb belső energiaárakra – azok versenyt torzító hatására – hivatkozva ugyanakkor számos dömpingintézkedésre került sor az évek során orosz termékekkel szemben. Köztük igen szép számban fordultak és fordulnak elő uniós kezdeményezések. A kezdeti uniós elvárás a belső orosz gázárak olyan szintre való emelését tartalmazta, amelyeket az uniós vevők fizetnek az orosz szállításokért. (Valójában azonban ezek sem egységesek.) Oroszország érvelése szerint egyébként sem léteznek világpiaci gázárak, csak világpiaci olajárak, az EU pedig általában a világpiaci energiaárak belső bevezetését szorgalmazta. Az uniós érvelés szerint azonban azt, hogy az orosz belső energiaárak alacsony szintje indokolt-e, a piaci tényezőkre kell bízni, azaz az ágazatot liberalizálni

¹⁰³ A biztosítási szektort illetően Oroszország 2003-ban vállalta a külföldi befektetők beengedését, az ágazati tulajdon 25%-a erejéig.

¹⁰⁴ Leginkább a szellemi tulajdonjogok kérdésében való megegyezés hiánya áll a kétoldalú orosz-USA WTO-megállapodás elhúzódása mögött is.

kell. (Megtörni az ágazati monopóliumokat, elsősorban a Gazpromét.¹⁰⁵) A későbbiekben az uniós elvárás módosult, mégpedig a gázárak kitermelési és beruházási költségeket tartalmazó szintre való emelésének igényére. Ezt azonban tekintettel a Gazprom átláthatatlan és nem hatékony működésére szinte lehetetlen megállapítani. (Barysch [2004] p. 22.) A hatalmas belső távolságokkal rendelkező, szerkezetében energiaintenzív, ráadásul a bőséggel is összefüggésben energiapazarló orosz gazdaságban a „világpiaci energiaárakra” történő átállás valóban sokszerű hatással járna. Uniós becslések szerint azonban az orosz termelők mintegy ötször olcsóbban jutnak például gázhoz, mint európai versenytársaik. Az átalakulás éveinek kezdeti orosz olaj- és gáz exportáraival szemben ugyanis mára az orosz olaj-és gázkivitel jelentős része a világpiacin, vagy ahhoz nagyon hasonló árszinten zajlik. A kettős energiaárak ügye tehát valós probléma. Azonban az orosz érvelés is érthető: miért ne használná ki a gazdaság az energia-kitermelésben mutatkozó komparatív előnyeit többek között a belső mérsékelt árak révén? Másrészt az óriási kiterjedésű országon belüli szállítási és közlekedési költségek amúgy is rendkívüli terheket jelentenek, amelyek további jelentős emelkedését csak fokozatosan – a gazdaság teherbíró képességét figyelembe véve – kívánják megvalósítani. Az energiaárak problematikája igen jól példázza, hogy Brüsszel mennyire nem érti, nem akarja érteni az orosz sajátosságokat, esetünkben a területi „nagyságból” eredő következményeket, integritási problémákat. A végül is kialakított eredmény jelentős orosz eredményként értékelhető.¹⁰⁶ Oroszország csak az általa elfogadhatónak tartott mértékben és ütemben ment bele az energiaárak emelésébe.¹⁰⁷ Sikeresen elzárkózott az energiatranzit liberalizálási kérdéseinek WTO-tárgyalások alatti rendezésétől is, a Gazprom megtarthatta csővezeték-monopóliumát .

Más területeken is sikeresnek tekinthető az orosz érdekek védelme: az orosz csatlakozást közvetlenül követő időszakban Oroszországnak egyetlen, az Unióból érkező árura vonatkozó vámtételt sem kell csökkentenie.¹⁰⁸ Ezen kívül három húsféleségre mennyi-

¹⁰⁵ A kezdeti orosz ígérettel ellentétben, amely a Gazprom feldarabolására vonatkozott, a valóságban inkább a Gazprom monopolpozíciójának erősítése folyik.

¹⁰⁶ Egyenesen a 2004-es év sikertörténeteként értékelik a „Russia 2004” kiadvány orosz készítői. Érdekesség, hogy uniós oldalról is találkozhatunk olyan megnyilvánulással, amelyek valójában indokolatlanul elégedettek. Timmerman [2004 p. 6.] valóságos áttörésként értékeli az orosz áremelési ígéreteket. Kétségtelen, igen sokáig úgy tűnt, hogy a kérdésben nem sikerül megtalálni a kompromisszumot.

¹⁰⁷ A belső orosz energiaárak alakulásáról lásd az A/19. táblázatot.

¹⁰⁸ Ennek az az előzménye, hogy 1992-1995 között, tehát még az orosz ajánlások megfogalmazása előtt jóval Oroszország jelentős vámcsoökkentéseket hajtott végre.

ségi korlátozásokat alkalmazhat, valamint a mintegy 150 szolgáltatási szektor kétharmadában korlátozásokat foganatosíthat. (Réthi [2005] p. 72.) A szintén erősen vitatott személyautó-import esetében elérte, hogy 7 éves átmeneti időt kapjon a vámtételek fokozatos csökkentésére, az agrártámogatási mértéke is jelentős maradhat. Ami az áruk piacra jutásának konkrét feltételeit illeti, 2003 elejéig a tárgyalásokat – az összesen mintegy 11 ezer tétel közül – a vámtételek 75%-ára lezárták. A legproblémásabb termékkörbe egy sor agrártermék, gyógyszerek, bútor, textiltermékek, légitechnika és a személyautók tartoztak. Az orosz vámvállalásokra jellemző, hogy azok összességében az eredeti elképzelések szerint magasabbak a csatlakozás előtti állapothoz képest, az átmeneti időszak elején pedig kifejezetten magas szintről indulnának. Az orosz import kevesebb, mint 0,1%-át érintik a jelenleginél alacsonyabb szintről induló vámvállalások.

Nyitva maradt ugyanakkor több kérdés, amely megterheli a további kapcsolatokat. Nem sikerült megegyezni a szibériai területek fölötti átrepülésért szedett díjakról, és nem zárult le végérvényesen a pénzügyi szolgáltatások további liberalizálásának mértékéről folytatott vita sem. A további – Unión túli – tárgyalásokon igen vitatott kérdéskört képeznek – a vonatkozó vámtételek mellett – a belső agrártámogatási rendszer kérdései, a támogatás szintje illetve az exportszubszidió mértéke. Oroszország eredetileg a tényleges támogatásokat messze felülmúló támogatási szintet igényelt, azzal érvelve, hogy az ország hatalmas méretei támogatások nélkül nem tennék lehetővé egyes régiókból az élelmiszerek gazdaságos exportját. Oroszország pedig potenciálisan agrárexportőr ország. Másrészt, Oroszországban a klimatikus viszonyok az agrárszféra számára jóval kedvezőtlenebbek az átlagosnál.¹⁰⁹ Bár jelenleg az orosz, Unióba irányuló agrárkiviteli volumene alacsony, ennek növekedése – valamint az orosz mezőgazdaság fejlődése következtében növekvő hazai termelés importkiszorító hatásai – újabb potenciális konfliktuspontot képeznek a felek között.

Ugyanakkor az a törekvés, mely szerint az Unió támogatja Oroszországot a szervezet tagságának megszerzésében, korántsem önzetlen, a partner fejlődése érdekében mutatott célkitűzés. A protekcionizmus-liberalizmus vitában nyilvánvaló az uniós – és általában

¹⁰⁹ A tárgyalásokban a problémát az jelenti, hogy a WTO-szabályok szerint az agrártámogatások szintjét a csatlakozás előtti évek szintjéhez igazodva kell szabályozni. Oroszország magát speciális esetnek tartva erre nem mutatott hajlandóságot.

fejlett gazdaságok részéről tanúsított – érdekeltség a partnerek, így Oroszország gazdaságának további liberalizálásában, továbbá természetesen az áttekinthető és nemzetközi normákat követő szabályozási környezetben. A putyini Oroszországtól sem idegenek ugyanis a WTO-konformnak aligha nevezhető szabályozási gyakorlatok, a büntető célú egyedi importkorlátozások.¹¹⁰ Az orosz gondolkodás és stratégia azonban, úgy tűnik, ettől eltérő: a magas világpiaci olajárak védelme alatt megerősödni, és a szerkezetváltás folyamatát fokozatosan, kis lépésenként megkezdve inkább hátráltatni a nyitás folyamatát, szemben a hirtelen liberalizációval valószínűen bekövetkező, bár kétségkívül határoss szerkezeti sokkhatásokkal. A fentiekben bemutatott magasról induló orosz vállalatok ugyanis még számos termék esetében nem dőltek el, további alkudozások tárgyai. A kereskedelem mellett hasonló a logikája a befektetések terén való liberalizálásnak is. Korábbi nyitás a külföldi tőke előtt nagyobb eséllyel teszi ki a gazdaságot – legalábbis annak bizonyos szegmenseit – a külföldi befektetők súlyának jelentős megemelkedéséhez. Ez utóbbira igen jó példa lehetne az orosz pénzügyi – banki és biztosítási – szektor, amelynek nyitása elől Moszkva oly határozottan kitér, illetve csak korlátozott mértékben engedélyez, ezzel a problémát a WTO-csatlakozást leginkább gátoló kérdéskörök közé emelve. Míg a nemzetközi porondon megrendült pozíciójú jelceni „gyenge” Oroszország nemigen, a kétezres években megerősödött Oroszország már sokkal inkább megengedhet magának ilyen különutas magatartást.

A nyugati elemzők hozzáállása ugyanakkor nem meglepő módon WTO-párti. A Lissovolik–Lissovolik IMF szerzőpáros matematikai modellezéssel nyert eredményei mégsem elég meggyőzőek a témában. Kutatásaik összegzéseként azt hangsúlyozzák, hogy a tagságtól leginkább hosszú távon várhatók az orosz export számára – elsősorban annak szerkezeti váltását előidéző – előnyök. (Lissovolik–Lissovolik [2004]) Mindent összevetve, az orosz WTO-csatlakozás melletti, elsősorban gazdaság szerkezetváltásához és versenyképességének növekedéséhez kötődő érvek erősebbnek tűnnek ugyan az ellenérvekkel szemben, azonban a Moszkva részéről tanúsított hozzáállás, amely keményen kiáll az orosz érdekek védelme mellett, akár a csatlakozási folyamat elhúzódása árán is, nagyon is józannak tűnik, különösen a jelenlegi, tartósnak bizonyuló igen magas világpiaci olajárak körülményei között. Moszkva megteheti, hogy elkerülje az elhamar-

¹¹⁰ Például az Európai Unióval szemben használt eszköz a növényvédelmi előírások uniós normáitól eltérő sajátossága, vagy 2006 folyamán Ukrajnával szemben egyes termékekre foganatosított – válaszlépésnek szánt – beviteli tilalom.

kodott, jelentős orosz engedmények okozta belső társadalmi feszültségek kiéleződését, s a magas energiaáraknak köszönhetően erőt gyűjtsön, fölkészüljön a szükséges változásokra. Az igazi kérdés az, hogy ezt az időt valóban a fölkészüléssel tölti-e?

IV. OROSZORSZÁG ÉS AZ EURÓPAI UNIÓ KÖZÖTTI KÖZÖS GAZDASÁGI TÉRSÉG – ELKÉPZELÉSEK ÉS REALITÁSOK

A Szovjetunió felbomlása utáni, demokratizálódó Oroszország és az Európai Unió egymás felé nyitása, majd a kinyilvánított stratégiai partnerség részeként jelent meg a gazdasági közeledés szándéka. Ezt a közeledést a felek igyekeztek a közgazdaságtan megfelelő kategóriáival is leírni, s a gazdasági integráció valamilyen fokát mint célt kitűzni maguk elé. Az első ilyen jellegű, meglehetősen ködös megfogalmazású utalás az 1994-ben elfogadott Partnerségi és Együttműködési Megállapodásban (PCA) jelent meg. Oroszország és az Európai Unió célja egy „szélesebb európai együttműködési zóna” kereteinek biztosítása. A PCA szerint csak „a felek kölcsönös egyetértése és a körülmények megfelelő alakulása esetén” 1998-ban, az orosz WTO-tagság megszerzésének ekkoriban vélt idejében kezdődhetnek el a tárgyalások egy esetleges szabadkereskedelmi megállapodás kötésének lehetőségéről. Miután a bilaterális kapcsolatok alapdokumentuma az 1997-es érvénybe lépés óta is a PCA, ez a kitétel továbbra is érvényes, igaz annak időtávja a WTO-tagság csúszásával egyre tolódik. Ezt követően az 1999-es uniós Közös Stratégia tesz említést egy „közös gazdasági terület” megteremtésének szükségességéről, amelynek lényege Oroszország uniós piacra jutásának könnyítése, az orosz szabályozás és szabványok uniós joganyaghoz való közelítése révén. A szabadkereskedelmi forma, mint konkrét célkitűzés legközelebb a 2001-es orosz–EU csúcson elhatározott Közös Európai Gazdasági Térség koncepciójában kerül elő, amely a felek között a négy szabadság megteremtésén és a már 1999-ben felvetett jogi harmonizáción alapul. A számottevő mértékben megemelt közös célkitűzésnek a kétezres évek eleji melegedő orosz–EU kapcsolatok nyújtottak alapot. 2003-ban már négy közös térségben gondolkodtak a felek,¹¹¹ amelyek között már csak egy volt a gazdaság szférájára vonat-

¹¹¹ 1. Közös gazdasági térség; 2. Szabadság, biztonság és igazság közös térsége; 3. Közös külbiztonsági térség; 4. Közös kutatási, oktatási és kulturális térség.

kozó. Elméletileg a térségek számának növelése a partnerség tartalmi bővülésének, gazdagodásának a jele. Másrészt azonban felfogható a tartalmi hígulás, puhulás első mozzanataként is, hiszen bármelyik szférában való látványosabb előrelépés feledtetheti a többiben, vagy éppen a nagyon is kényes gazdasági területen való jelentősebb elmozdulás hiányát. A 2005-ös négy térséghez kapcsolódó Road Map-ek – megítélésem szerint – már egyértelműen ennek a felhígulásnak a hordozói. A négy térség koncepciójának kialakítása valójában nem sok újat hozott a kapcsolatrendszerbe. Hangzatos formába öntötte a már amúgy is meglévő együttműködési és konzultációs szálakat. Az ezek kifejtését célzó Road Map-ekre orosz részről a kezdetektől szkepticizmussal tekintettek, valójában az együttműködés tartalmi kiüresedését látva bennük. „A diadal a négy Road Map felett, amely egyértelműen elvezet bennünket a négy térséghez, valójában nem több diplomáciai retorikánál” – írja az egyik jelentős orosz „think tank”, a Kül- és Védelempolitikai Tanács kutatásvezető helyettese, miközben magáról a kitűzött célról, a négy térségről sincs jobb véleménnyel: a legkevésbé előnyös kapcsolati forma, amely egy országot az EU-hoz fűzhet.” (Suslov [2005] p. 1.) Az Európa iránt elkötelezettebb, többnyire liberális megközelítésű orosz elemzők számára ugyanakkor a négy térség jelentheti a kapcsolatok továbbfejlesztésének útját. (Zaslavskaya [2004] p. 11.) A továbbiakban a fejezet elsősorban a közös gazdasági térséggel (KGT) foglalkozik. A másik három közös térség rövid leírását, legfontosabb céljainak, eredményeinek és problémáinak tömör ismertetését az 1. számú Függelék tartalmazza.

1. A Közös (Európai) Gazdasági Térség koncepciójának evolúciója

A közös gazdasági térség első (Közös Európai Gazdasági Térség – KEGT) és második (KGT) víziója is a kapcsolatok felszálló ágában, azaz a 2000-2003 közötti időszakban keletkezett. Ebben az időszakban úgy tűnt, hogy mindkét partner igényli a közeledést a gazdaságok részére is, s ennek módját is képesek közösen megtalálni. A Közös Európai Gazdasági Térség (KEGT) 2001-es koncepciójának felvetődése azon a közös felismerésen alapult, hogy bár a közeledés mindkét fél számára kívánatos, kölcsönös gazdasági érdek, Oroszország EU-tagga válása a belátható jövőben reálisan nem képzelhető el. Ennek legfőbb okai többek között az Unió részéről felmerülő finanszírozási ellehetetlenség, a 2004. májusi bővülés abszorpció problémái, illetve az Oroszország számára

egyelőre nyilvánvalóan vállalhatatlan teljes intézmény-átalakulási és jogrend-átvételi problémák, legfőképpen azonban a tagsággal járó politikai mozgástér korlátozottságai. A 2003-as szentpétervári csúcson a korábbi elképzelésbe beemelték az energetikai és környezetvédelmi kérdéseket is, és az eredeti nevet Közös Gazdasági Térségre (KGT) változtatták. A továbbiakban ezt az elnevezést használom.

Első megközelítésben a Közös Gazdasági Térség fő célkitűzései között a négy szabadság – a szabad áru-, szolgáltatás-, tőke- és személyek áramlásának – előmozdítása, valamint egyfajta jogi közeledés szerepelt. Ez azonban csak hosszabb távú célkitűzés-ként, s nem konkrét időponthoz kötötten fogalmazódott meg. Az eddigi csekély eredmények és a közelmúltban kiélesedett ellentétek fényében az ütemezés elmaradása mögött meghúzódó óvatosság indokoltnak tűnik.¹¹² A KGT tanulmányozására létrehozott, TACIS-pénzekből finanszírozott közös „think tank”, az Orosz-Európai Gazdaságpolitikai Központ – az angol rövidítés alapján elterjedt nevén RECEP (Russian-European Centre for Economic Policy) – a kutatási eredményeit összegző Fehér Könyvben a KGT megvalósításának időtávját közép- illetve hosszútávra teszi. (Belaja Knyiga, 2002)

A KGT- elképzelés megvalósítására a 2001-es Orosz–EU csúcs életre hívott egy „magas szintű testületet” (High-Level Group - HLG),¹¹³ amelyet az EU részéről bizottsági tag, Oroszország oldaláról pedig miniszterelnök-helyettes irányított. A testület munkájának első szakaszában, 2002 decemberéig a KGT általános és szektorspecifikus potenciális hatásainak feltérképezésével, a jogi közeledés lehetséges területeinek kijelölésével, valamint a végső célok megfogalmazásával volt megbízva. A második fázisban, 2003 októberéig a koncepció további kidolgozására, továbbá az alkalmazandó eszközök és mechanizmusok kijelölésére került sor. A konkrét szakértői munkák elvégzésében kulcsszerepet töltött be a fent említett, moszkvai székhellyel létrehozott RECEP.

Elkészítették azon kulcsterületek listáját, ahol közös célok fogalmazhatók meg és – orosz részről – konkrét jogi lépések is tehetők. Ezek elsősorban olyan területek, ahol az Unió és Oroszország befektetői illetve kereskedelmi érdekei a legerősebbek: szabványok és műszaki előírások, vámok, pénzügyi szolgáltatások, könyvelés, közlekedés, űrhajózási szolgáltatások, telekommunikáció, verseny, ipar (különös tekintettel a vas és

¹¹² A konkrét időtáv felvázolásának elmaradása másrészt a WTO-tagság időpontja körüli bizonytalanságokkal függött össze.

¹¹³ Az első HLG orosz–EU viszonylatban az energiadialógus menedzselésére jött létre.

nem vastartalmú fémeket feldolgozó ágazatokra), mezőgazdaság (hústermelés, húsipar, gabonatermesztés). (Belaja Knyiga [2002]) Ami a KGT általános céljait illeti, a magas szintű testület állásfoglalása szerint szélesebb értelemben a kitűzött cél az Európai Unió és Oroszország különleges kapcsolatának kialakítása, a gazdaságok közelebb kerülése egymáshoz – kihasználva a méretekből és a komplementaritásból adódó lehetőségeket –, közép- és hosszútávon a gazdasági integráció alapjainak megteremtése. Ezen belül különös hangsúlyt kap a szabályozói-jogi konvergencia, valamint a kereskedelem és a befektetések előmozdítása.

A 2003 októberére elkészített HLG-jelentés és a novemberi csúcs közös nyilatkozata a korábbi célokban és prioritásokban némi finomodást, a realitásokhoz való közeledést, továbbá konkretizálódást is jelez. Kissé homályossá, képlékennyé alakult ugyanakkor magának a KGT-nek a definíciója: nyitott és integrált piac az Európai Unió és Oroszország között, a közös és kompatibilis szabályok és szabályozások alkalmazásának révén...”. A definíció kimondja, hogy a közös térség a gazdaság valamennyi szektorát át kell, hogy fogja majd. A négy szabadság megfogalmazása részben árnyaltabbá, részben óvatosabbá vált: a KGT különös figyelmet fog fordítani a következő négy területen mutatkozó akadályok kiküszöbölésére illetve lehetőségek teremtésére:

- áruk határokon átnyúló kereskedelme valamennyi ipari és agrártermék vonatkozásában;
- szolgáltatások határon átnyúló nyújtása;
- vállalatok alapítása és működése;
- személyek mozgásának vonatkozó aspektusai, a gazdasági aktivitás releváns; területein... (The Common European Economic Space [2003])

A 2004. őszi hágai csúcson kellett volna elfogadni a négy térség célkitűzéseit konkrétabb lépésekre, feladatokra lebontó „Road Map”-et, ez azonban az orosz fél kemény fellépése következtében elmaradt. A kapcsolatokban mutatkozó nagyarányú visszaesés következtében egyesek orosz oldalról egyenesen egy ötödik térség, a „bizalom térségének” szükséges létrehozásáról beszéltek. (idézi Timmermann [2005] p. 81.) Valójában az orosz elutasítás hátterében az értékek körüli huzavona állt. Két térségről, a Moszkva számára – meglepő módon – puhábbnak tűnő gazdasági egyes részeiről, valamint a kul-

turálisról hajlandók lettek volna megegyezni, viszont a másik két térségről szóló elképzeléseket nem támogatták, azokból szerették volna kivenni az értékjellegű megállapításokat.¹¹⁴

A Road Map aláírását, és az általa kijelölt irányok további kidolgozását tekintélyes orosz elemzők sem tartották Moszkva számára előnyös és hasznos lépésnek. Ismert orosz szakértőkből álló csoport véleménye szerint „a Road Map-ek nem hoznak Moszkva számára semmilyen pótlólagos hozadékot” (Situation analysis [2005] p. 4.), a négy térség építése csak a kapcsolatok továbbfejlesztésének hamis illúzióját kelti, s helyette a stratégiai szándékok kijelölésére, és egy átfogó, a határozottan kijelölt stratégiai célokat tükröző új egyezmény kötésére kellene Moszkvának törekednie. Nem meglepő módon, egyes uniós elemzői körök épp az értékelem súlytalanná válása miatt nem tartják a négy térség Road Map-ek által felvázolt útját a kapcsolatrendszer fejlesztéséhez megfelelő alapnak, azt az ENP gyengébb és zavarosabb változataként jellemezve. (Emerson [2005])

Végül a II. világháborúban aratott győzelem 60-ik évfordulójáról megemlékező 2005. májusi moszkvai csúcson sikerült a Road Map-ek finomításával elérni az orosz aláírást. Valójában ezek egyfelől túl részletesek lettek, másfelől gyakran mégis túlzottan általánosak, s nem jelölik ki az alkalmazni kívánt eszközöket. Egyébként – jogi értelemben – a Road Map-ben foglaltak az aláírók számára amúgy sem kötelezők, csupán deklaratív jellegűek.

A gazdasági részben orosz részről többek között néhány, a befektetői környezettel, a jogi harmonizációs folyamattal, valamint az energiahordozók tranzitjával kapcsolatos megfogalmazás pontosítására került sor, míg az EU a maga részéről hozott kompromisszumként a nukleáris kereskedelem, illetve a villamos energiahálózatok összekapcsolásának kérdésében engedett.¹¹⁵ A közös gazdasági térségre vonatkozó fejezet fő jellemzője, hogy feltűnő mértékben ágazati, alágazati részletezettségű. Ennek vélhetően az az oka, hogy az Unió igen nehezen találja meg a megfelelő szintű, de mégis kellő rálátással rendelkező partnereket az egyes szakterületeken. Úgy tűnik, az orosz államappa-

¹¹⁴ Eltérően értelmezték a felek a „szabadság” fogalmát a szabadság, biztonság és igazság közös térségében, továbbá kiéleződtek a nézeteltérések a közös szomszédság országai, Grúzia, Moldova és Ukrajna kapcsán. (Timmermann [2005] pp. 86-87.)

¹¹⁵ A többi fejezetre vonatkozó részletekről lásd Timmermann, [2005].

rátus alsóbb, technikai szintjeivel jobban szót ért, így viszont nem biztosított a közös munka koncepcionalitása, ehelyett a megvalósíthatatlanul soknak tűnő részletek kimunkálásához fogtak hozzá. Ez a fajta alulról építkezés magában hordozza a belső inkonzisztencia kialakulásának esélyét.

2005 októberében a közlekedés kérdéseiről – az energiadialógushoz hasonlóan – külön dialógust indítottak, majd 2005 decemberében újabb előrelépés történt, amelyről azonban könnyen kiderülhet, hogy csak formális. Két újabb átfogó párbeszédet indítottak útjára, mint a gazdasági Road Map kulcselemeit: az ún. szabályozói dialógust, amely az ipari termékek technikai előírásainak harmonizálását hivatott elősegíteni, valamint az ipari és vállalati dialógust, az oroszországi adminisztratív, szabályozói és befektetési környezet jobbítása céljával. Szektoronként munkacsoportokban fog elindulni a munka, többek között a telekommunikációban, autópárban, textiliparban, vegyiparban és gyógyszergyártásban.

2. A kitűzött gazdasági integrációs forma jellege

Az integrációs szakirodalom Balassa Béla nyomán az országok közötti integráció hat lépcsőfokát különbözteti meg: szabadkereskedelem, vámunió, közös piac, egységes (single) piac, gazdasági unió, politikai unió. (Palánkai [1999] p. 20.)¹¹⁶ A PCA tehát az első fokozat megteremtését jelölte meg az orosz–EU gazdasági kapcsolatok lehetséges céljaként, míg a Közös Stratégia (Common Strategy [1999]) és a 2001-es elképzelés már leginkább egy közös piacihoz hasonlítható forma megteremtését vizionálta: azaz a külkereskedelmi vámok és kvóták leépítésén, a külkereskedelmi liberalizáción túl (árak és szolgáltatások szabad áramlása), a termelési tényezők (tőke és munkaerő) szabad mozgásának megteremtését, valamint egyfajta jogi egységesítés megvalósítását is.

A kitűzött cél átugrik egy integrációs fokozaton, a vámunió, amely a teljes belső szabadkereskedelem megteremtése mellett kifelé közös külső vámokat alkalmaz, és közös kereskedelempolitikát alakít ki. A vámuniót a vonatkozó elméletek általában kompetitív gazdasági szerkezetű országok számára ajánlják, míg a komplementer szerkezetű

¹¹⁶ Az eredeti Balassa-elképzelés az egységes piac formulát még nem tartalmazta. (Lásd: Béla Balassa: *The Theory of Economic Integration*. Irwin, Homewood, Illinois, 1961.)

országok számára a szabadkereskedelem hozhat előnyöket. (Palánkai [1999]) A már korábban is bemutatott áruforgalmi szerkezet erőteljes komplementer jellegről tanúskodik az Oroszország–EU kapcsolatrendszerben. Másrészt a vámunió a szállítási költségek figyelembevételére miatt általában egymáshoz közel fekvő, leginkább szomszédos országoknak kedvez, ami Oroszország hatalmas méreteit tekintve szintén nem kínál optimális feltételeket. Komoly nehézséget jelenthet a felek közötti fejlettségbeli különbség is, amely a fejletlenebb számára jelentős hátrányokat hordoz magában.¹¹⁷ (Palánkai [1999] pp. 37-63.) Bár egy következő kritérium, a vámunió potenciális területének nagysága alapján az orosz–EU vámunió előnyös lehet, összességében mégis meglepő, hogy orosz részről – egyes kutatói műhelyekben (Mau-Novikov [2002] – „stratégiai perspektívaként” felvetődött az Európai Unióval közös vámunió, (sőt gazdasági és valutaunió!) megteremtésének lehetősége is. Ez azonban soha nem vált hivatalosan is közös célkitűzéssé. Nem véletlenül, hiszen ez – az elméletek által felvetett gazdasági szempontok mellett – politikai kérdésként is jelentkezik: egyfajta szuverenitás-feladással járna Oroszország részéről.

A közös piaci forma a vámunióhoz és a szabadkereskedelemhez képest is egy új szempontot helyez előtérbe, a tényezők – tőke és munkaerő – szabad áramlását. Ennek korlátlan megvalósulása Oroszország és az Európai Unió között a belátható jövőben természetesen nem valószínű, leginkább a munkaerő mozgásának korlátozottságai miatt. Másrészt a tőke szabad áramlásán is leginkább működőtőke-áramlást illetve személyes tőkeátutalásokat, rövid- és középtávú kereskedelmi hiteleket, szolgáltatásokkal kapcsolatos tőke-transzfereket értettek elsősorban, hiszen valamennyi típusú tőkemozgás liberalizálása az Európai Közösségben is időigényes, komoly feladatnak bizonyult. (Palánkai [1999] pp. 84-89.) Nyilvánvaló, hogy nem az elméletek szerinti „tisztá” közös piac megteremtése vetődött fel, hanem annak valamilyen korlátozott válfaja, amelynek sajátosságaira, az általánostól megkülönböztető vonásaira utal az új elnevezés is: közös gazdasági térség.

A négy szabadságra vonatkozó, alapvetően liberalizációs jellegű célkitűzések mellett az új forma már a kezdetektől magában foglalt a gazdasági nyitási elemeken túlmutató szabályozói harmonizálást is, amelyek az uniós megítélés szerint ahhoz szükségesek,

¹¹⁷ A dinamikus vámunió-elméletek szerint a fentiekben bemutatott előnyök vagy hátrányok nem statikusak. A vámunió a verseny intenzifikálódását, a hatékonyság javulását is előidézi.

hogy az orosz vállalkozók valóban részesülhessenek az egységes piac kínálta előnyökből. Az Európai Unió a saját megfogalmazása szerint „szeleteket” ajánl föl az általa már kiépített egységes piacból.

Valójában a „közös gazdasági térségnek” nevezett köztes forma számos kérdőjelet vet fel, hiszen azonos vagy legalábbis hasonló jogi szabályozói megoldásokat vetít előre, miközben a két fél piaczgazdasági-intézményi fejlettsége és mentalitásbeli érettsége is igen eltérő. Éppen emiatt nem lehet mindenre kiterjedő közös, még kevésbé egységes piac megteremtésében gondolkodni. Ehelyett alapos elemzésre van szükség a közös, vagy konvergáló szabályozási területek kiválasztásánál.

3. A KGT különböző víziói

A KGT kutatásával megbízott RECEP munkatársai nyújtják a legsokoldalúbb, és időben is elsőként jelentkező körbejárását a kiépítendő Közös Gazdasági Térségnek. Kiindulópontjuk, hogy az mindkét fél valós érdekeit szolgálja, Oroszországot éppúgy, mint az Európai Unióét. Ez utóbbinak az olyan általános politikai érdekeltségen, mint az EU és Oroszország közötti, a kontinens biztonságát is növelő teljes körű partnerség kialakulása mellett, egyrészt azért, mert hozzájárul az uniós energiaellátás biztosításához, másrészt pedig a hatékonyságnövekedés által, amelyet a termelés méreteinek növekedése és a diverzifikáció biztosít. (Belaja Knyiga [2002] p. 40) Az orosz oldalon jelentkező előnyök között a tradicionális közép-kelet-európai gazdasági kapcsolatok újbóli potenciális erősödését, még inkább azonban a várható FDI-élénkülést és technológiai cserét említik. Az előnyök és ráfordítások mérlege azonban szerintük is elsősorban a két partner fejlődésének minőségi tényezőitől függ majd. Ennek megfelelően felfogásukban a KGT egy mozgásban lévő pálya, modernizációs gazdasági mechanizmus, amely az orosz gazdaságot képes egy új fenntartható növekedési pályára segíteni, amelynek jellemzői a versenyképesség növekedése, szerkezeti diverzifikáció, s a piaci intézmények által biztosított hatékonyság lesznek. Mindennek eszközei az uniós *acquis* normái, közvetítői a fel lendülő külföldi befektetések.

A fenti idealizáló felfogás azonban még a kétezres évek eleji oroszországi jellemzőkön alapult: egyértelmű európai orientáción és ehhez kapcsolódóan töretlenül fejlődő orosz–EU kapcsolatokba vetett hiten, valamint az új orosz vezetésnek a piaczgazdasági átalaku-

lás nyugat-európai mintához történő igazítását többé kevésbé elfogadó felfogásán. A 2003 nyarától jelentkező oroszországi fejlemények fényében mindez már naivitásnak tűnik. Mindenképpen figyelmet érdemel azonban az a tény, hogy a KGT kialakításáért felelős, a HLG-csoportot orosz részről vezető Hrisztyenko miniszterelnök-helyettes már 2002-ben meglehetősen szkeptikus véleményének adott hangot az egyik legrangosabb orosz szakfolyóirat lapjain. Példák sorát hozza annak alátámasztására, hogy a legfelsőbb politikai szinten elhangzó deklarációk és megfogalmazott szép célok a valóságban milyen ellentmondásokat rejtenek. Véleménye szerint konkrét iparági szintre bontva (gáz-, nukleáris fűtőelem- és acélszállítások, légi közlekedés) az Unió maga sem kész a tervezett nyitásra, sőt vállalati körei inkább annak feltartóztatása érdekében ügyködnek. Az említett példák nem tehetők egyszerűen a „kivételek” kategóriájába, az orosz gazdaságban, és az orosz–EU kapcsolatban betöltött kulcsszerepük miatt – hangsúlyozza. (Hrisztyenko [2002] pp. 144-146.)

A RECEP-elképzelésben fontos elem volt továbbá az Oroszország javára billenő aszimmetrikus liberalizálás is, amelyről azonban azóta kiderült, hogy leginkább a WTO-kereteken belül valósul meg, s a kétoldalú kapcsolatban oly módon, mint például a közép-kelet-európai országokkal kötött Európai Megállapodásokban egyelőre nem került napirendre. Igaz, a szabadkereskedelem irányában sem történtek konkrét lépések WTO-tagság hiányában. A KGT mint liberalizációs elem Mau és Novikov orosz közgazdászok elemzésében is felbukkan. (Mau-Novikov [2002]) A KGT néhány fontos, potenciálisan pozitív funkcióit azonban még a szkeptikusabb orosz elemzők is elismerik, annak megvalósításához továbbra is versenyképesség-növelő, piaci intézményrendszer-hatékonytágot javító hatásokat fűzve. (Romanova [2005]) Az uniós modernizációs szerep is nyilvánvaló, bár annak reális mértéke meg sem közelíti a KGT fenti víziójában megfogalmazottakat. Ugyanakkor erőteljes orosz gyanakvásra is találni példát, amely szerint a KGT nem más, mint az EU részéről Oroszország számára teljesíthetetlen követelések felvetése, amelyek esetleges célja az orosz termékek távoltartása az uniós piactól. (Idézi Barysch [2004] p. 28.)

Az érintett üzleti körök viszonyulása is különböző, bár az egymással üzleti kapcsolatban álló, vagy potenciálisan partner uniós és orosz vállalatok zöme támogatja a KGT keretein belül elindított közeledési folyamatot. Amennyiben a vállalati szférán múlna, gyorsítanák a kereskedelmi integrációt. Bár elméletileg bevonták őket az elképzelések kidol-

gozásába – ezt a célt szolgálják a vállalkozói kerekasztal-konferenciák – valós ráhatásuk a „projektre” valójában csekély. (Barysch [2004] p. 28.) A két oldal iparági képviselőit tömörítő Oroszország–EU Vállalkozói Kerekasztal résztvevői maguk is úgy ítélik meg – még a kapcsolatok aranykorához tartozó 2002-ben is –, hogy az üzleti körök bevonása a közös tervek megvalósítási folyamatába nem kellő mértékű, szorosabb koordinációra lenne szükség köztük és mindkét partner hivatalos szervei között. (Szovmesztnije Vivodi [2002] p. 147.) Az ő meglehetősen racionális értelmezésükben a Közös Gazdasági Térségnek három dimenziója különböztethető meg: 1. szabályozói konvergencia (lényegében az orosz harmonizációs folyamat); 2. liberalizációs folyamat a kereskedelem és beruházások terén (a szabadkereskedelmi övezet megteremtésének céljával); 3. integrációs folyamat az infrastrukturális rendszerekben (energia, közlekedés, telekommunikáció stb.). (Joint Conclusions [2003])

A KGT lényegének megértését segíti a már kialakult, különböző uniós kapcsolati formákkal való összevetése. Mivel Oroszország esetében tagjelöltségről nincs szó, leginkább az EGT-ben megtestesülő norvég-EU viszonyt vagy a speciális Svájc-EU kapcsolatot szokták kiindulópontként tekinteni. Grinberg szerint „a legjobb esetben is egy olyan helyzet elérése jöhet szóba, amely leginkább Norvégia és Svájc jelenlegi jogállásához hasonló” (Grinberg [2006] p. 42.) Hamilton felfogásában a KGT az EFTA és az EU között meglévő EGT valamiféle hasonmása. (Hamilton [2003]) Az orosz megközelítések zöme azonban „speciális esetről” beszél, amelyre a meglévő formák egyike sem húzható rá. (Romanova [2005])

4. A „négy szabadság”: az áruk, szolgáltatások, tőke és a munkaerő szabad áramlásának kérdései

Az Európai Unió és Oroszország között formálódó „közös gazdasági térség” négy „szabadságterve” is számos kérdőjelet vet fel. Azok megteremtésében ugyanis a felek nem egyformán érdekeltek, ennek megfelelően az akadályok lebontása sem problémamentes. A célok sokkal inkább deklaratívak, mint reálisak, legalábbis amennyiben azok maradéktalan megvalósulását tekintjük célkitűzésnek. Az áruk és szolgáltatások szabad áramlásának ügyét jól szemléltetik az elhúzódo kétoldalú WTO-tárgyalások, hiszen nemhogy szabadkereskedelemről, de még a kereskedelmi korlátozások csökkentésének

kölcsönösen elfogadható szintjéről is igen nehezen, hosszú évekig tartó tárgyalások után sikerült megegyezni.¹¹⁸ Egyelőre úgy tűnik, éppen az orosz fél az, aki többet kockáztat a további nyitással. Egy sor iparágat, vállalatot veszélyeztetne a kereskedelmet fékező korlátok esetleges teljes lebontása, a hazai piac védelmének megszűnte, ami igen komoly szociális problémákat is felvet. Ellenkező irányban, amint arról az áruszerkezeti statisztikák is tanúskodnak, épp a versenyképes orosz termékek hiánya jellemző. Az Európai Unió által vámlebontások révén megvalósítható további piacnyitás mértéke Oroszország felé pedig – tekintettel a már most is igen alacsony szintű vámvédelemre – amúgy is csekély. Azon a néhány területen viszont, ahol az orosz termékek versenyképesek lehetnének, az Unió ragaszkodik a korlátozásokhoz (acéltermékek, uránium, korábban textíliák). Egyes orosz elemzők szerint nyugati üzleti partnereik – miközben az orosz gazdaság gyengeségeit emlegetik – valójában sokkal jobban tartanak az orosz termékek piacaikra való akadálymentes bejutásától, mint viszont. (Mau-Novikov [2002] p. 143.)

A szolgáltatások szabad áramlása különösen sok kérdőjellel teli terület. Nem véletlen, hogy a kétoldalú WTO-tárgyalások egyik sarkalatos pontjaként jelentkezett, s számos kérdést nyitva hagyott. Az orosz gazdaság jelenlegi szerkezeti problémáiból kiindulva – pl. pénzügyi szektorbeli gyengeségek –, a kérdés az elkövetkező években is hasonló marad. 2002-ben Mau és Novikov e szektorok orosz nyitása, s általában következetes oroszországi liberalizációs folyamat mellett emel szót, elsősorban a növekvő versenyhatások következtében fellépő hatékonysági hozadékkal érvelve. (Mau-Novikov [2002] p. 143.)

A tőkék szabad áramlásának útjában is számos akadály áll, még a működőtőke-mozgások tekintetében is. Ezen a téren az orosz fél folytat korlátozóbb gyakorlatot. Az adminisztratív jellegű akadályok mellett (lásd III. fejezetet), számos eseti diszkriminációra kerül sor külföldi befektetőkkel szemben, köztük uniós cégekre vonatkozóan is. Igen kérdéses, hogy ebben a kérdésben számíthatunk-e változásra a jövőben. A deklarációk itt is igen messze esnek a realitástól. Amint láttuk, maga a PCA az Unió számára is biztosít egyes szektorokban tőke-mozgásokat korlátozó jogokat. S bár elméletileg ezeken kívül minden egyéb akadályoztatás diszkriminációnak számít, az egyes tagországi gya-

¹¹⁸ Természetesen nemcsak a további kereskedelmi nyitás jelentett nehézséget az orosz fél számára, hanem a WTO-konform szabályok, normák átvétele más területeken is.

korlatok ezekre is kínálnak példákat. Az „egyéb” kategóriájú tőkeáramlások szabadságának útjában az orosz piacgazdaság fejletlenebb voltából eredő akadályok is állnak.¹¹⁹ Ezen a téren azonban jelentős előrelépés a 2006 júliusától bevezetésre került teljes körű rubelkonvertibilitás.

Míg a gazdaságilag jóval fejlettebb Európai Unió általában az üzleti tevékenységek szabadságát szorgalmazza a KGT koncepció megvalósítása során, orosz részről éppen a negyedik elem, a munkaerő szabad mozgásának biztosítása tűnik kiemelt fontosságúnak.¹²⁰ S ekkor még nem is a szabad munkavállalásról, hanem pusztán a személyek mozgásának szabadságáról beszélünk! Igaz, a vonatkozó közös dokumentumok is ez utóbbi megfogalmazást használják az elméletekben szereplő munkaerő kategóriával szemben. Moszkva célkitűzése eredetileg talán ezen a téren állt legmesszebb az uniós elképzelésektől: a belátható jövőben lekerülni a vízumkötelezett országok listájáról. Következetes politikájával és tántoríthatatlanságával Oroszország e kérdésben már rész-eredményekhez jutott. Egyrészt ígéretet kapott a vízumkötelezettség problematikájának napirenden tartására a hosszabb távon való eltörlés céljának kijelölésével, másrészt vízumkönnyítési megállapodás kötése került sor 2006-ban. Ezt megelőzően egyes uniós országokkal – pl. Olaszország, Németország – speciális vízumfeltételek kialakításáról folytattak – sikeresen – kétoldalú tárgyalásokat. Az új, 2006-os megállapodás értelmében az ún. rövid tartózkodást célzó vízumok kiadása nem vehet igénybe 10 napnál többet, s egyszerűsödnek a dokumentációs kötelezettségek is. Hasonlóképpen könnyebbednek a többszöri beutazásra feljogosító vízumok kiadási feltételei számos társadalmi réteg esetében – teherautó-vezetők, egyetemisták, újságírók és diplomaták számára –, valamint üzleti célú kiutazások esetében. A vízum díja 35 euróra csökkent, miközben egyes esetekben – közeli rokonok, egyetemisták – teljesen el is törlődött. A könnyítések természetesen az orosz oldalra is vonatkoznak, a korábbi igen bürokratikus és lassú orosz vízumkiadási procedúra némiképp könnyebbedett és olcsóbbá is vált.

A kétoldalú szabad személyáramlási kérdéskör speciális esetét képezi a 2004-es bővüléssel az Unió területére beékelődött Kalinyingrád ügye. Kalinyingrád kapcsán a felek már évekkel a bővülés előtt párbeszédet nyitottak, amelynek egyik fő vonulatát éppen a

¹¹⁹ A különböző tőkeáramlási kategóriák részletes uniós osztályozását nyújtja Palánkai Tibor. (Palánkai [1999] p. 84.)

¹²⁰ Grinberg orosz közgazdász árnyalásában az Unió túlzottan erőteljesen koncentrált az áruk és szolgáltatások kérdésére az FDI-áramlások és a technológiai együttműködés ellenében. (Grinberg [2006])

kalinyingrádi átutazások (és kereskedelmi tranzit) szabadságának biztosítása képezte.¹²¹ Orosz elemzői vélemények szerint azonban Moszkvának nem szabad feladnia az általános, Oroszország és az Európai Unió egész területére kiterjedő vízumentesség igényét, a speciális Kalinyingrád-kérdés esetleges vízumkönnyítő megoldásai az előbbi stratégiai célt nem válthatják ki. (Situation analysis [2005] p. 6.)

A vízumkérdésről való tárgyalások valójában a „szabadság, biztonság és igazság közös térsége” keretein belül folytak, a gyakorlatban – az utóbbi egy-két évben egyre egyértelműbben – mintegy árukapcsolásként az Unió számára kiemelten fontos *read-mission* egyezmény megkötésének lehetőségével párhuzamosan.¹²² A bűnöző elemek tömeges beszivárgásával kapcsolatos aggályok mellett, amelyet jelentősen enyhít a *read-mission* egyezmény aláírása, az uniós félelmek a potenciális orosz munkaerő-beáramláshoz is fűződnek. Az orosz munkaerő valóban relatíve mobil, s ráadásul uniós mércével mérve igen olcsó is. Ugyanakkor a korlátlan orosz munkaerőmozgás Moszkva számára is okozna nehézségeket, különösen, ha a kedvezőtlen demográfiai trendeket, vagy a már vízumkötelezettség mellett is igen elterjedt brain-drain jelenséget is figyelembe vesszük. Bár a külföldön való munkavállalásokból eredő pénzátutalások az anyaországot gazdagítják, és fizetési mérlegét javítják, ez utóbbira Oroszországnak nincs különösebben nagy szüksége, hiszen a tetemes kereskedelmi aktívum önmagában is rekordnagyságú fizetési mérlegtöbbletet biztosít. Másrészt az is nyilvánvaló, hogy a vízumkötelezettség az üzleti kapcsolattartást nehezíti, drágítja. Mindent összevetve, a vízumkérdés Moszkva számára sokkal inkább politikai jellegű, mintsem gazdasági kérdés. A vonatkozó tárgyalások az orosz–EU viszonylatban gyorsnak számító módon hozták meg az első eredményt, mintegy bő öt évnél hosszabb tárgyalás után a 2006 nyári közös csúcson egyszerre került aláírásra a vízumeljárás könnyítéséről szóló egyezmény, valamint a *read-mission* egyezmény. Ez utóbbi azonban olyan – Moszkva számára előnyös – kitévelt tartalmaz, amelynek értelmében a nem orosz származású, hanem harmadik országokbeli egyének orosz területre való visszaküldésére az Uniónak csak három éves átmeneti időszak után lesz lehetősége.

¹²¹ Kalinyingrád kapcsán a másik fő együttműködési vonulat a terület társadalmi-gazdasági fejlődésének elősegítése uniós anyagi támogatással, kiemelten – és intézményileg külön – kezelve a határmenti együttműködés kérdéseit.

¹²² A kétoldalú *read-mission* egyezmény általában lehetőséget nyújt a felek számára a határaikon belülről illegálisan került egyének visszatoloncolására abba az országba, amelynek területén keresztül azok érkeztek.

Bár a fentiek kétségkívül számottevő eredménynek számítanak a személyek szabad mozgásának irányában, egyes orosz kutatók megkérdőjelezik, hogy a negyedik szabadság a belátható jövőben maradéktalanul megvalósulhat. Romanova egyenesen három szabadságról beszél, mint reális célkitűzésről. (Romanova [2005]) Az elméletileg szintén független kutatókból álló RECEP – igaz még 2002-es – megítélése szerint viszont elérhető a negyedik szabadság is, a KGT keretein belül. Az ehhez szükséges, kétezres évek elején még talán valószínűsíthető uniós bizalom azonban azóta szertefoszlott.

Valójában a négy szabadság megvalósulásának útjában állnak az újból és újból feltörő orosz illetve brüsszeli érdekek, amelyek „koncessziós” megoldások kereséséhez vezetnek. Minden bizonnyal érdemi előrelépés ezekben az esetekben csak az orosz WTO-tagság után várható. (Suslov [2005]) A WTO-tagság ugyanis számos egyelőre érzékeny kérdésben tiszta helyzetet teremt majd a maga kötelező jellegű normáival és az orosz fél aláírásával is jelzett kötelezettség-vállalásokkal.

5. Jogi közeledés vagy harmonizálás

Míg az orosz WTO-csatlakozás olyan multilaterális szinten való jogi harmonizációs folyamatként is felfogható, amely önmagában is elősegíti az orosz jogi norma-és szabályrendszer unióshoz való közelítését, a KGT ennél célzottabb, konkrétan az uniós joganyag felé történő orosz elmozdulást irányoz elő.¹²³ Valójában már a PCA 55. cikkelye is felvetette a kérdést, a jogi közeledést a felek közti gazdasági kapcsolatok erősítése szempontjából fontos előfeltételként említve, és a legjelentősebb potenciális területek körét is kijelölve.¹²⁴ Az 1999-es uniós Oroszország-stratégia a jogi közeledésről mint a közös gazdasági terület kialakítását elősegítő folyamatról beszélt. (Common Strategy of the European Union [1999]) Érdekesség, hogy ebben az uniós dokumentumban a korábbihoz képest szűkültek a jogi igazodás szférái, már csak a vámügyek, szabványok és bizonylatok, versenypolitika és környezeti kérdések szerepelnek benne konkrétan is. A

¹²³ Mau és Novikov az intézményi közeledés általános előzményeként fogja fel már a gjadari reformok egy részét, majd a 2000-es kormányprogram célkitűzéseit is. (Mau-Novikov [2002] pp. 137-138.)

¹²⁴ Valójában igen széles skálát nyújt: vállalati, banki szabályok, könyvelés és adózás, munkavállalók védelme, pénzügyi szolgáltatások, versenyszabályok, egészségvédelem – emberi, állati és növényi –, környezeti kérdések, fogyasztóvédelem, közvetett adózás, vámkérdések, műszaki előírások és szabványok, nukleáris szabályok, közlekedés. (Szoglasenyije o partnyorsztve... [1994])

jogi közeledés vagy alkalmazkodás azonban a 2001-es közös gazdasági térség koncepciója kapcsán került különösen előtérbe és vált elemzések, viták tárgyává. (Romanova [2005])

A jogi közeledési vagy harmonizációs folyamat valóban igen sok problémás kérdést vet fel. Először is, az elemzők többsége ezen a folyamaton az uniós *acquis* illetve annak bizonyos részeinek maradéktalan átvételét érti. Valójában létezik egy puhább út is: azaz az uniós joganyag lényegének, normáinak, irányainak követése. A Belaja Knyiga megfogalmazásában "... a lényeg nem az *acquis communautaire* a maga ortodox értelmében, hanem a strukturális változások egész irányultsága, amelynek általános tartalma megfelel az *acquis* állásfoglalásainak." (Belaja Knyiga [2002] p. 43.) Romanova felfogásában ugyanez azt jelenti, hogy a megvalósítás konkrét eszközeit – a direktívák lényegének értelmében – Oroszország maga választhatja ki. (Romanova [2005])¹²⁵ Egy másfajta, nyugati megítélés szerint az orosz jogi alkalmazkodás valójában viszonylag problémamentes feladat, mivel az uniós jogi normák sokkal inkább technikai és adminisztratív jellegűek, mintsem érték-alapúak, ami megkönnyíti az orosz fél számára az adaptációt. (Timmermann [2004] p. 7.) Valójában ezzel a leegyszerűsítő megállapítással vitázni lehet, hiszen az uniós joganyag ellenkezőleg, nagyon is sokszor értékek védelmében fogalmazódik meg, mint például a környezet, vagy a fogyasztó védelme stb.

Még a fenti puhább felfogásban is problémát okoznak a gazdasági és társadalmi fejlettségbeli különbségek, amelyeket leginkább az uniós joganyag szelektív átvétele orvosolhat. Grinberg megítélésében a jogalkotás uniós elképzelés szerinti egyoldalú harmonizációja számos, elsősorban a kétoldalú kapcsolatok fejlődését is előmozdító területen célszerű (műszaki szabványok, ökológia, közlekedés, energetika, szervezett bűnözés és nemzetközi terrorizmus elleni harc). Több területen azonban egyszerűen nem megvalósítható az orosz társadalomépítés jelenlegi szakaszának unióstól eltérő igényei következtében: ami az Unió országaiban már évtizedek óta tartó folyamat, az Oroszországban alig másfél évtizede indult el, – ráadásul a közép-kelet-európai országok többségével szemben – mindenféle előzmény nélkül. (Grinberg [2006])

A KGT intézményi jogi kérdéseinek körbejárásához kiindulhatunk a már létező EU-körüli jogközelítési gyakorlatokból, meglévő harmonizációs formákból is, elsőként a

¹²⁵ Valójában ez minden esetben az *acquis*-követés lényege.

tagjelöltek számára kötelezően előírt *acquis communautaire*-ből. (Mau-Novikov [2002]) A tagjelöltek számára, Oroszországgal ellentétben – amely nem lép fel tagsági ambíciókkal –, természetesen valamennyi fejezet átvétele kötelező. Éppen emiatt a legelterjedtebb viszonyítási pont az EU és az EFTA (Norvégia, Izland és Liechtenstein) közötti Európai Gazdasági Tér (EGT), amely a KGT-hoz hasonlóan tagságon kívüli szoros gazdasági együttműködést vizionál. Ebben a kapcsolatrendszerben is felfedezhetők azonban bizonyos szupranacionális elemek, amelyek Oroszország számára egyelőre elfogadhatatlanok. Harmadik mintalehetőségként merül fel az EU-Svájc speciális kapcsolatrendszer, amelyben Svájc – a kétoldalú gazdasági szálak erőteljes szorosságából eredően – önkéntes „jogkövetést” alkalmaz, azaz minden egyes jogalkotási folyamat során megvizsgálja a tervezet EU-kompatibilitását. Esetében azonban az uniós joganyaghoz való igazodásra az EGT-vel való összevetésben jóval szűkebb körben kerül sor. Legújabbban kialakult egy negyedik, bár még meglehetősen bizonytalan körvonalakkal rendelkező kapcsolati forma az ENP keretein belül is. (Erről lásd később a 6. alfejezetben.) A vonatkozó irodalom zöme az EGT-típusú együttműködést tekinti az orosz–EU kapcsolatrendszer szempontjából legrelevánsabb összehasonlítási lehetőségnek.

Az egyik legkiterjedtebb vizsgálódást, mégpedig az *acquis*-ből kiindulva a RECEP keretein belül Mau és Novikov orosz kutatók végezték el. Ők a közös gazdasági térség koncepciójának kutatásához igen pragmatikus módon közelítettek. Azzal a problémával foglalkoztak, hogy a csatlakozó országok jogközelítési folyamatát strukturáló ún. tárgyalási fejezetek miként lehetnének összhangba hozhatók az orosz jogrenddel, illetve az orosz gazdasági érdekekkel, valamint magával az orosz piacgazdasági átalakulással. Még pontosabban azt vizsgálták, mely fejezetek átvétele esne egybe az orosz gazdaság érdekeivel, melyek azok, amelyek egyelőre kifejezetten károsan érintenék az országot, illetve melyek azok, amelyek ilyen szempontból közömbösek, vagy súlyukban jelentéktelenek. Az ország gazdasági érdekén elsősorban a növekedési lehetőségeket értették.

Mivel azonban Oroszország hivatalos célja nem az EU-tagság, hanem egyfajta „közös gazdasági térség” kialakítása az Unió országaival, az általuk kapott eredményeket összevetettem a már említett, jelenleg is működő, Norvégiával, Izlanddal és Liechtensteinnel együtt kialakított Európai Gazdasági Tér (EGT) gyakorlatával, vagyis az EGT által lefedett területekkel.

1. táblázat

Az egyes „acquis communautaire” fejezetek átvételének orosz megítélése

Nem releváns	Nem célszerű	Hasznos, de nem elsődleges fontosságú	Kívánatos
11. Gazdasági és monetáris unió	6. Versenypolitika és állami támogatás (versenypolitika)	9. Közlekedéspolitika	1. Áruk szabad mozgása
15. Iparpolitika	7. Mezőgazdaság	12. Statisztika	2. Személyek szabad mozgása
16. Kis- és középvállalatok	8. Halászat	14. Energia	3. Szolgáltatások szabad nyújtása
17. Tudomány és kutatás	10. Adózás	19. Távközlés és információs technológiák	4. Tőke szabad mozgása
18. Oktatás és képzés	13. Szociálpolitika és foglalkoztatás	20. Kultúra és audiovizuális politika	5. Vállalati jog
21. Regionális politika, strukturális eszközök	22. Környezetvédelem	26. Külgazdasági kapcsolatok	6. Versenypolitika és állami támogatás (állami támogatás)
24. Bel- és igazságügyi együttműködés	23. Fogyasztóvédelem		25. Vámunió
27. Közös kül- és biztonságpolitika			
28. Pénzügyi ellenőrzés			
29. Költségvetés			
30. Intézményi kérdések			

Forrás: Mau, V. – Novikov, V. [2002] p. 142.

A táblázatban dőlt betűkkel azokat az uniós jogi fejezeteket jelöltem, amelyeket a jelenlegi EGT együttműködés gyakorlatán belül az EFTA-országok is átvettek.¹²⁶ Jól látható, hogy az orosz kutatók szerinti legfontosabb orosz érdekek zöme egybevághat a jelenlegi EGT célkitűzéseivel. Ugyanakkor az orosz érdekek részben eltérnek azokról: egyes kérdésekben azoknál erősebb közeledés vállalása, más területeken pedig a távolmaradás igénye fogalmazódik meg. Pl. a mostani EGT nem jelent vámuniót, Oroszországban viszont – valójában nem látható tisztán mely érdekek mentén – felmerült ennek a lehetősége is. Ezzel szemben az orosz társadalom és gazdaság jelenlegi fejlettségi állapotával magyarázhatóan nem tartják kívánatosnak sem a közös szociálpolitika, sem a környezetvédelmi fejezet sem pedig a fogyasztóvédelem közös szabályainak maradéktalan át-

¹²⁶ Az összehasonlítások a Centre for European Policy Studies kutatói által „Navigating by the stars – Norway, the European Economic Area and the European Union” címmel készített könyvben található információkat vettem alapul. (Emerson – Vahl – Woolcock [2002])

vételét. Másrészt a közös energiapolitika – az unióstól eltérő norvég érdekek miatt – nem része az EGT által lefedett témakörnek, miközben Oroszország az abban való részvételt kívánatosnak, bár időrendben halaszthatónak tartja.¹²⁷

A szelektív átvétel azonban egy újabb problémát vet fel: a „kimazsolázás” jelenségét. Ha ugyanis Oroszország – uniós rábólintással – maga választja ki, hogy mely területeken kíván az uniós joganyaghoz igazodni, nyilvánvaló, hogy a számára terheket – nehézséget vagy többletköltséget – jelentő szabályok önkéntes átvételére nem vállalkozik. Ezt tagsági ambíciók hiányában nyugodtan megteheti, miközben ezzel esetleg épp az uniós üzleti és politikai körök számára igen fontos területeken hátrítja el az igazodást. Ez pedig „unfair” előnyökhöz juttathatná az orosz gazdaságot. (Barysch [2004] p. 26.) Nehezen képzelhető el, hogy az Unió, amely a maga részéről oly nagy súlyt fektet a versenyjogi problémákra, szemet hunyna a környezeti és szociális szempontok negligálása felett. Másrészt a szelektív alkalmazkodás mellett problémák adódhatnak abból is, hogy míg az uniós joganyag egymással összhangban álló, szervesen illeszkedő részek együttese, az önkényesen kiválasztott elemek esetében ez az összhang felborul, és egy hiányzó szem ronthatja a meglévők értelmezését. (Romanova [2005]) Mindezekből adódik az orosz kutatóknak következtetése, hogy a harmonizálásnak célkitűzésében teljes körűnek kell lennie, azonban szelektivitásra az eszközök és az időtávok területén célszerű lehetőséget adni. (id. mű p. 103.) Első, „spill over” hatások kiváltására alkalmas területként az energetikát és a versenyjogot tartja alkalmasnak. Valóban úgy tűnik, hogy a jogi közelítést elsőként a szektorok kiválasztásánál célszerű kezdeni, s azokon belül a teljes uniós joganyag átvételére törekedve csökkenthető a „kimazsolásból” eredő inkonzisztenciák kialakulásának esélye. A szektorjellegű megközelítés a meglévő gyakorlatokban is kimutatható, mind a speciális önkéntes svájci jogkövetésben, mind pedig az egyébként teljeskörűségere törő, de kivételeket is elismerő EGT gyakorlatában.

Még a potenciális harmonizáló területeken is gondot jelenthet azonban az uniós bizalmatlanság az orosz intézményekkel szemben, a törvényhozási folyamaton túl leginkább az alkalmazás és a végrehajtás fázisában. A Bizottságnak ugyanis egyrészt gyakorlatilag nem lesznek eszközei az *acquis* orosz megvalósításának felülvizsgálatára, ami szélsősé-

¹²⁷ A norvég gyakorlattól való eltérés igénye e területen is meglepő, hiszen Oroszország Norvégiával együtt az EU fontos külső energiahordozó szállítója, s szállítói érdekei nagy valószínűséggel – a norvég esethez hasonlóan – nem esnek egybe az Unió importőr minőségében jelentkező érdekeivel. Ugyanakkor az energiadiálogus éppen ezen ellentétek feloldását is hivatott szolgálni.

ges esetben mégis az orosz termékekkel szembeni diszkriminációban jelentkezhet. (Barysch [2004] p. 27; Romanova [2005] p.105.) Romanova is elismeri a megvalósítás körüli orosz bizonytalanságokkal és várható gyengeségekkel kapcsolatos aggályok jogosságát. A problémákon az uniós ismeretek terjesztése, és a tagjelölt országokban már bevált módszer segíthet, amely szerint egy-egy újabb jogszabály megalkotása előtt megvizsgálják annak európai kompatibilitását. Romanova, orosz részről önként felvállalva, ellenőrző testületek létesítését is hasznosnak tartaná.

Felvetődik az a kérdés is, hogy valójában, orosz tagsági ambíciók nélkül a jogrendbeli közeledés állami szinten való felvállalása fölösleges vagy túlzó ígéretnek – illetve elvárásnak – tűnik, hiszen amely területeken a közeledés az üzleti kapcsolattartás hatékonyságának javulását szolgálja, ott leginkább maguk az érintett orosz vállalatok azok, akiknek érdekében áll bizonyos, termékekhez fűződő változtatások bevezetése. (Hasonló véleményt képvisel Hamilton is. (Hamilton [2003]) Az uniós szabványokhoz történő igazodásnak azonban kétségtelenül állami szinten irányított folyamatnak kell lennie.

Az 1994 óta már működő Európai Gazdasági Tér tapasztalatai egyértelműen mutatják a jogrendbeli alkalmazkodás legfőbb problémáit, amelyek közül a legfontosabbak az orosz szempontból is kiemelt súllyal jelentkező unilaterális igazodásból erednek. Egyrészt a gyakori közösségi szerződés-módosítások, másrészt a Bizottságtól a Tanács és Parlament irányába történő hatalmi súlyponteltolódások – ez utóbbiakra való ráhatás eszközei hiányában – gyengítik az eredeti megállapodásban elért, amúgy is korlátozott egyensúlyt, és alapjában növelik a nem EU-tagok Uniónak való kiszolgáltatottságát. (Hamilton [2003]) A korlátozott ráhatás fontos szerepet játszott korábban az EGT-keretek között működő néhány ország uniós tagság melletti döntésében is. A mozgó célponthoz való igazodás problémáját más szerzők is felvetik. (Romanova [2005]) Hamilton az egy irányba harmonikusan mutató változások szükségességéről, illetve nehézségeiről, valamint a megvalósítás terén szükséges azonos módszerekről ír. (Hamilton [2003] p.17.) A teljes körű, jelenlegi EGT-típusú kapcsolati rendszer orosz–EU elméleti adaptációjának elemzése során arra következtetésre jut, hogy ennek megvalósulására reálisan nincs esély egy tagsági ambíciók nélküli ország esetében, a jogkövetés és átvétel értelmetlen társadalmi ára következtében. Az EGT-típusú rendszer ugyanis – bár formálisan nem, de – valójában kizárja a döntéshozói folyamat alakításának és magában a döntéshozásban való részvételnek a lehetőségét. Az EGT a négy szabadság megterem-

tésén kívül a versenyszabályok azonos érvényesülését, kutatás-fejlesztési, környezetvédelmi, oktatási és szociális kérdésekben való együttműködést is feltételez. Hamilton szerint ezekből az orosz–EU retorikában csak a negyedik szabadság-elem, a személyek szabad mozgásának célkitűzése hiányzik. Mindezzel együtt is irreálisnak tartja ennek megvalósulását, külön kitérve az áruk EGT-n belüli szabad mozgásának problematikus kérdéskörére, beleértve a származási szabályok alkalmazásának nehézségeit.

Az orosz harmonizálásnak ugyanakkor van egy igen súlyos belső dimenziója is: egyelőre maga az orosz jogrendszer sem konzisztens, önmagában sem „harmonizált”, ami ketős feladatot jelent: egyszerre kell megteremteni a belső törvények és szabályok összhangját, illetve azok uniós normáknak való megfelelését. Másodsorban FÁK-síkon megvalósítandó feladattal is szembe kell nézni, hiszen 1999-ben egy FÁK-on belüli jogi közeledési folyamatot is elindított Moszkva, a kérdést pedig tovább bonyolítja a 2003-as, négyekre irányuló FÁK-on belüli (EGT4) integrációs elképzelés, amelynek szintén vannak harmonizációs elemei is.

Moszkva számára teljesen elfogadhatatlan – s politikai síkon ez jelenti a legnagyobb problémát – a jogi közeledés unilaterális módon való megvalósulása. Orosz illetékesek többször is jelezték, hogy ilyenben nem kívánnak részt venni. Bár a vonatkozó közös dokumentumokban szereplő megfogalmazás – jogi konvergálás – a probléma elmosását célozza, azt még a legidealistábban gondolkodó elemzők is elismerik, hogy valós kétoldalú közelítésről szó sem lehet: az uniós joganyag alakítása legfeljebb – kivételes esetben – tagsági ígérettel rendelkező országok számára kínálkozik lehetőségként (Belaja Knyiga [2002] p. 40)¹²⁸ A sokat hangoztatott kiegyensúlyozottságra törekvő orosz elképzelés („*balanced approach*”) konkrét megvalósításának módjára nemigen kínálkozik hatékony megoldás. (Nem véletlen, hogy gyakran orosz hivatalnokok és elemzők emiatt magát az orosz WTO-csatlakozást tekintik az orosz–EU intézményi-jogi konvergálás alapjának, amelynek az az előnye, hogy nem egyoldalú alkalmazkodást jelent.) A konzultációs folyamat ugyan elméleti lehetőség, de a valós beleszólás esélye nélkül, ami tehát az orosz fél számára szintén elfogadhatatlan.¹²⁹ Romanova szerint például az orosz szakértők és igazgatási szervek képviselőinek részvétele az uniós jogalkotás előkészítő

¹²⁸ Érdekeség, hogy a PCA még egyértelműen kimondta, hogy az uniós joganyaghoz való orosz közelítésről van szó. Azóta a megfogalmazás – tekintettel az orosz fél önállóságával kapcsolatos érzékenységről szerzett tapasztalatokra – finomodott, de tartalmi változásról szó sincs és elméletileg sem lehet.

¹²⁹ A jelenlegi EU-EFTA közötti EGT döntéshozói mechanizmusát lásd Hamilton [2003. p. 16].

munkálataiban „elkerülhetetlen”, legalább a célból, hogy alkalmuk nyíljon az orosz praktikák és preferenciák bemutatására. Erre uniós fogadókészség leginkább azokban a szektorokban kínálkozhat, ahol Oroszország kellő befolyással rendelkezik. (Romanova [2005] p. 111.) Ilyen szféra például az energetika, ahol az orosz részvételre – legalábbis bizonyos fórumokon – valóban lehetőséget kínál az EU. A probléma részleges feloldását adhatja továbbá a „kimazsolázás” is, ami – amint láttuk –, szintén komoly problémákat vet fel. Az önállóság érzetének növelését, még inkább a kiszolgáltatottság csökkentését keltheti Moszkvában, ha maga tesz erőfeszítéseket az Unióban napirenden lévő kérdések és folyamatok megismerésére, és azoknak az orosz törvényhozásban történő terjesztésére.

Nem ritkák a jogi harmonizációs probléma fentínél sokkal elutasítóbb megítélései még tekintélyes orosz szakmai körökben sem. 2005 elején neves orosz elemzők részvételével megtartott, az orosz–EU kapcsolatok jövőjével foglalkozó workshop eredményeit összegző „szituációelemzés” szerint Moszkvának arra kellene törekednie, hogy az uniós joganyag oroszországi adaptációjának kérdése lekerüljön a napirendről, s helyét a nemzetközi szintű – WTO-hoz kötődő – normakövetés vegye át. Az előbbi célkitűzésre csak akkor célszerű visszatérni, ha már a nemzetközi szintű adaptáció sikerült, feltéve, hogy Moszkvában világos stratégiai célkitűzés fogalmazódott meg az európai integrálódás irányában. (Situation analysis [2005] p. 3)

Az elméleti jellegű problémák áttekintése után nézzük át, mi történt eddig és mi várható gyakorlati síkon? Egyrészt az Unió a TACIS program nyújtotta kereteken belül és annak anyagi forrásainak bázisán támogatja az orosz harmonizációs folyamatot. Mindezidáig elsősorban olyan területeken megvalósítandó kutatásokra nyújtott konkrétan is anyagi támogatást, amelyek nyilvánvaló uniós érdekek: kereskedelmi akadályok lebontása, energiapolitikák harmonizálása, gázszektor műszaki szabványainak harmonizálása, statisztikai szabványok stb. Eredetileg a már említett RECEP is elsősorban a kérdés magas szintű, éspedig közös tanulmányozásának céljából jött létre. Amint láttuk, az EU nemzetközi síkon, a szorosán vett bilaterális kereteken túlmenően is igyekszik elérni az orosz igazodást. Ennek jegyében zajlottak a WTO-csatlakozási tárgyalások, e célt szolgálta illetve szolgálja a Kiotói Egyezmény és az Energiakarta oroszországi ratifikációjának szorgalmazása.

Orosz oldalról a kétezres évek elején még fogékonyság volt megfigyelhető a jogi közeledés megvalósításával kapcsolatban. 2003 folyamán az ipari és energetikai, majd a gazdasági és kereskedelmi minisztérium megbízásából is folytak vizsgálatok a harmonizáció egyes területeire vonatkozóan: vámkérdések, versenypolitika, állami támogatások kérdései, műszaki szabványok és bizonylatok, pénzügyi szolgáltatások, vállalati politika, statisztika, migrációs kérdések stb. (A fentiek részletesebb leírását adja Romanova [2005].) Az orosz törvénykezési folyamatot figyelemmel kísérő elemzők szerint az európai normákhoz való igazodás korábban valóban prioritásként jelentkezett, ennek lendülete azonban a kapcsolatok lefelé szálló ágában megtört. (Réthi [2005])

Harmadsorban az üzleti szféra részéről is érkezik nyomás mindkét fél irányában. Ebben a tekintetben kiemelkedő a negyedik, 2002-ben megrendezett Orosz–EU Vállalkozói Kerekasztal, amelynek közös nyilatkozata szerint a nemzeti (orosz) jogalkotás fejlődése a nemzetközi jog irányában, annak egységesítése és harmonizálása az uniós joganyaggal, különös tekintettel azokon a területeken, amelyek az üzleti körök számára praktikus jelentőséggel bírnak, az Orosz–EU kapcsolatok kulcsfontosságú prioritása. (Szoymesztnije Vivodi [2002] p. 150.) Minden bizonnyal egyet lehet érteni a szerzők azon állításával, hogy az üzleti élet szereplői felől az adminisztrációs szintre érkező nyomás a jogi harmonizálás felé a gazdasági szálak erősödésével párhuzamosan fog erősödni. Ugyanakkor, ezek a törekvések politikai akarat híján kevésnek bizonyulhatnak.

A harmonizálás, még inkább a szelektív harmonizálás megvalósíthatósága a közeljövőben az ENP kapcsán is ki fog derülni. Az ENP keretein belül ugyanis az Európai Unió Oroszországhoz hasonlóan a szomszédságpolitika egyes célországainak – konkrétan például Ukrajnának – is az egységes piac „szeleteit” ajánlja fel. Ehhez elsőként a szabadkereskedelmet kell megvalósítani, illetve jogi adaptációs feladatokat szükséges megoldani. Az Európai Unió tehát, úgy tűnik, hogy szomszédaival szemben nem a maximális alkalmazkodás kritériumát támasztja, azt reálisan nem is támaszthatná, hanem egyfajta részleges és fokozatos megoldás irányába mozdult el. Ezt a fajta megközelítést Moszkva is kamatoztathatja a KGT kiépítése során.

A kétezres évek derekán úgy tűnik, hogy a fenti fejtegetések – és a mögöttük meghúzódó már lezajlott kutatások – orosz–EU viszonylatban meglehetősen elméleti jellegűek. A gyakorlatban a felek csak egy korlátozottabb együttműködési formára készek és ké-

pesek. A KGT megvalósulását elősegíteni hivatott gazdasági Road Map ennek megfelelően már egyáltalán nem említi konkrét integrációs formát (szabadkereskedelem) a jövőbeli gazdasági együttműködéssel kapcsolatban, ugyanakkor azt ki sem zárja. A kitűzött cél továbbra is az EU és Oroszország közötti nyílt és integrált piac megteremtése, ehhez kapcsolódóan a gazdasági szereplők számára bővülő lehetőségek teremtése, a kereskedelmi és beruházási szálak bővítése, a vállalatok erősítése, valamint a korábban már felsorolt területeken való együttműködés és az oroszországi reformfolyamat elősegítése, az uniós és orosz gazdaság versenyképességének előmozdítása. Mindennek elvi alapja a diszkrimináció-mentesség, az átláthatóság, és a „good governance”, gyakorlati háttere pedig az EU–Oroszország Vállalkozói Kerekasztal. A dokumentumon az uniós nézőpont mindvégig érződik, az elméletileg közös célok zöme vagy kizárólag Oroszországra, az orosz befektetői-szabályozói közeg javítására irányul, vagy az együttműködés erősítésének szükségességét hangsúlyozza.

A gazdasági Road Map-ben számos területen felsorolt szabályozói közeledés és együttműködés megvalósulása kétséges, leginkább akkor indulhat el, ha azokat az érintett orosz üzleti körök érdekükkel egyezően tartják. Kiforrott koncepció híján a KGT kidolgozása alulról építkezve, meglehetősen szétforgácsolódott módon indult el. Meglehetősen érthetetlen, hogy a már korábbi együttműködési fázisban elvileg megkutatott kérdéseket – pl. azon területek, szektorok meghatározása, amelyekben a jogi harmonizációs folyamat alkalmas és reálisan is elképzelhető –, újra a vizsgálódás zászlajára tűzték.

6. A Közös Gazdasági Térség, az ENP és az Egységes Gazdasági Térség összefüggései

Elméletileg is bonyolítja a KGT megvalósulását az a tény, hogy Moszkva 2003-ban párhuzamosan egyik másik gazdasági integrációs folyamatot is beindított: az Európai Unióhoz hasonlóan kezdetben a négy szabadságot biztosító, majd ennél is szorosabb integrációs tömörülés megalakítását kezdeményezte a FÁK-térség gazdasági szempontból talán legfontosabb másik három államával: Belorussziával, Kazahsztánnal és Ukraj-

nával.¹³⁰ Az Európai Unió a fenti kezdeményezésre a kezdetektől fogva szkepticizmus-sal tekint, ennek adott hangot már a 2004-es Oroszországgal foglalkozó bizottsági különjelentés is. Bár ez az orosz kezdeményezésről nem állítja egyértelműen, hogy ütközne az uniós elképzelésekkel, sőt elismeri az érintett országok „közös döntésén nyugvó regionális együttműködés értékét”, mégis hozzáteszi, hogy a KGT-re valamint a tervezett szabadkereskedelemre való potenciális hatások alapos vizsgálatára van szükség. (Communication... COM [2004] 106. p. 2.) Nyilvánvaló, hogy Brüsszel nem kíván még közvetett módon sem szorosabb együttműködési formába kerülni olyan országokkal, amelyek felé maga nem döntött a további nyitásról. (Ilyen példa lehet Belorusszia vagy Kazahsztán.) Egy esetleges szabadkereskedelem orosz részről olyan partnerekkel, amelyekkel az Unió maga nincs szabadkereskedelmi kapcsolatban, igen sok gyakorlati problémát vet fel, amelyeket az áruszármazási szabályok korrekt kialakítása többnyire nem tud kivédeni.

A problémában Ukrajna is kulcsszerepet tölt be. A FÁK-on belüli Egységes Gazdasági Térség (EGT4) csak Ukrajna részvételével lehet teljes értékű, az ukrán álláspont azonban korántsem egyértelmű: Kijev a 2004-2005-ös elnökválasztás óta már legfeljebb a szabadkereskedelem megteremtésének híve, míg Oroszország ennél szorosabbra szeretné fűzni az együttműködést. Mivel Brüsszelben egyelőre úgy vélik, Ukrajna vagy az egyik, a FÁK-on belüli integrációs tömörülés tagja, vagy pedig az Unióhoz közeledik, s a két szándék nem összeegyeztethető, a belső politikai helyzettől függően Kijev teljesen kihátrálhat az alakulóban lévő FÁK-on belüli csoportosulásból.¹³¹ Mindez nyilvánvaló feszültségeket teremt az orosz–EU kapcsolatrendszerben is, nem beszélve arról, hogy az EU–Ukrajna közötti szabadkereskedelem kialakítása eleve előrébb tart az EU–Oroszországtól.¹³² (Egyes elemzők már 2004-ben, azaz az ukrainai narancsos forradalom előtt felhívták a figyelmet arra, hogy az Uniónak Oroszország és Ukrajna felé, a két ország közötti kereskedelem feltételeinek jelentős romlását elkerülendő hasonló, vagy kiegyensúlyozott gazdasági integrációs perspektívát kellene kínálnia.) (Astrov-Havlik [2004] p. 20.)

¹³⁰ E négy állam együttesen a FÁK-országok gazdasági potenciáljának mintegy 80%-át adja. (Grinberg [2006])

¹³¹ Ukrajna külpolitikai és gazdasági orientációja a 2006. tavaszi-nyári belpolitikai válság következtében különösen bizonytalanná vált.

¹³² 2006 első felében fejeződött be a vonatkozó uniós „*feasibility study*” elkészítése egy brüsszeli meghatározó *think tank*, a CEPS irányítása alatt.

Felmerül a kérdés, hogy mi a célja Oroszországnak egy EU-típusú integrációs tömörülés kezdeményezésével: alternatív – kompetitív jellegű – erőközpont létrehozása vagy pedig az Unióhoz való csoportos komplementer jellegű kapcsolódás lehetőségének megteremtése?¹³³ Realitása ez utóbbinak lehet. Orosz oldalról többek között hasonló véleményen van Grinberg is, aki szerint „a posztszovjet térség bármilyen formátumú integrációs tendenciái nem tekinthetők ezen országok EU felé való mozgása alternatívájának” (Grinberg [2006] p. 43.) Ellenkezőleg, a két szándék nem csak megfér egymás mellett, de azokat ésszerű is összekapcsolni, a történelmi, kulturális gyökerek, valamint az újabban jelentkező közös biztonsági kihívásokon túlmenően többek között az Unió hatalmas gazdasági, befektetési, tudományos-technikai potenciálja miatt, a már jelenleg is meghatározó súlyú külgazdasági kapcsolatok, valamint a földrajzi fekvésből eredő tranzit-összeköttetésekben jelentkező lehetőségek okán. Ezek a szempontok azonban semmit nem vonnak le abból a tényből, hogy – különösen az Unión belül egyre inkább eluralkodó válságjelenségek fényében (alkotmány-válság, költségvetési viták stb.), valamint az oroszországi konszolidációs folyamat sikereire építve –, Oroszországnak esélye van legalább a posztszovjet térség egy szegmensének saját irányítása alatti megszerzésére. Ez azonban felfogásában a nyugati aggodalmakkal szemben nem a korábbi birodalom újjáépítésére irányuló hatalmi kísérlet, hanem elsősorban gazdasági érdekek által motivált folyamat, amelyet vélhetően elősegít majd az a tény is, hogy a posztszovjet országok korábbi államépítő feladataival szemben most kerülnek előtérbe a gazdasági fejlődéssel és növekedéssel kapcsolatos problémák. Ezek megoldásához a gazdasági jellegű integráció hathatós segítséget nyújthat. Ebben a felfogásban a kérdés pusztán az, hogy az integrációs folyamatokban mint a globalizáció „tárgyai” vesznek-e majd részt az erősebb erőcentrumok vonzása révén, vagy együtt összefogva, Oroszország vezetésével a posztszovjet térségben egy új gazdasági hatalmi központ magvát kezdik kiépíteni, amely azonban nem versengő, hanem kiegészítő jelleggel kapcsolódik majd a korábbiakhoz? (Grinberg [2006])¹³⁴

A kutatói vélekedésekkel szemben a hivatalos szinteken azonban mintha elmozdulás lenne kitapintható a szándékokban: míg 2003-ban Moszkva még a két tervezett térség

¹³³ Romanova egyenesen „jogi versengéstről” beszél az EU és Oroszország közvetlen szomszédságában, amit a KGT-n belül megvalósulandó jogi harmonizáció enyhíthet. (Romanova [2005])

¹³⁴ A grinbergi posztszovjet integrációs elképzelések középpontjában az Eurázsiai Gazdasági Közösség (Oroszország, Belorusszia, Kazahsztán, Kirgizisztán és Tadzsisztán) áll, amelyhez az EGT4-ben való ukrán részvétel biztosíthatná Ukrajna fokozatos csatlakozását is.

egymáshoz kapcsolódásának vízióját emlegette, az utóbbi időkben a hivatalos retorikában is erőteljesebbé vált a konfrontatív hangnem, különösen Ukrajna kapcsán. Az Unió maga is szkeptikusan áll a két integrációs szándék egyesítésének kérdéséhez. „Az EU aggódik, hogy ha mindkét terv megvalósítása egymással párhuzamosan jól halad, annak következményeként néhány kevésbé megreformált rosszul irányított posztszovjet gazdasággal kell majd osztozkodnia az egységes piacon.” (Barysch [2004] p. 28.) Bár az eddigi FÁK-on belüli tapasztalatok azt mutatják, hogy a tervek és a valóság még az orosz–EU kapcsolatokra jellemzőnél is szélesebben elválnak egymástól, nem lehet teljesen kizárni, hogy ebben a Moszkva számára kiemelten fontos kérdésben mégis kézzelfogható eredmények születnek.

Véleményem szerint a KGT és a FÁK-on belüli egységes gazdasági tér tervezete első megközelítésben leginkább azért üti egymást, mert eltérő az érintett országok köre. Mélyebb vizsgálódás után azonban az elképzelések összeegyeztethetőnek mutatkoznak. Azon érintett országok esetében, amelyek számára az Unió maga is felkínálja a gazdasági közeledést (konkrétan például a szabadkereskedelmet) akár egy KGT-típusú rendszerben, akár az ENP keretein belül – ilyen ország Oroszország és Ukrajna – a két elképzelés politikai akarat megléte esetén pusztán gazdaságilag nem összeegyeztethetetlen. Az ENP ajánlata ugyanis Ukrajna és a többi érintett felé valójában hasonló a KGT-elképzeléshez. Egy radikális belpolitikai fordulat, amely ha késve is, de várhatóan egyszer bekövetkezik, pillanatok alatt beemelheti Belorussziát is a „meghívottak” közé, amely már most is ENP célország. Ebben a teoretikus esetben már csak Kazahsztánról kellene megegyezni, amely ugyan nem európai ország – így nem is került be az ENP keretei közé –, egyelőre viszont politikailag kevésbé érzékeny pont Brüsszel számára.¹³⁵ Gazdaságilag viszont, tekintettel az energetikai ágazat kiemelkedő súlyára leginkább Oroszországhoz hasonló, amellyel a jövőben az EU amúgy is szorosabbra kívánja fűzni energetikai kapcsolatait. Mindebből az következik, hogy a két térség jövőbeli – közép- vagy hosszú távon való – egymáshoz viszonyulása elsősorban politikai síkon fog eldőlni: az EU–orosz, EU–ukrán, EU–belorusz és EU–kazah kétoldalú kapcsolatok mentén, illetve ezek egymásra való hatásait is figyelembe véve, továbbá FÁK-on belül leginkább

¹³⁵ Jelen dolgozat nem tekinti feladatának az Eurázsiai Gazdasági Közösséggel való kompatibilitás problémakörének körbejárását, egyrészt mivel mint általában minden FÁK-on belüli integrációs kezdeményezés ez is meglehetősen döcögősen, illetve papírizűen halad előre, másrészt azért, mert ennek potenciális hatásaival mindezidáig az Unió sem foglalkozott. A probléma természetesen ettől függetlenül fennáll.

az ukrán-orosz viszonyrendszer alakulása és a belorusz belpolitikai események függvényében. A KGT időtávja, amint láttuk, maga is igen bizonytalan.

Melyek azok konkrét vonások, amelyek alapján azt állítom, hogy a KGT és az ENP víziója valójában megfér egymás mellett, s épp e hasonlóságok miatt a moszkvai FÁK-on belüli integrációs tervekkel (EGT4) is elméletileg összeegyeztethetők? Először is, ami az EGT4 kapcsán a legfontosabb, mindkét projektben szabadkereskedelmet, sőt azon is túlmutató gazdasági együttműködési formát – az egységes piac egy-egy szeletét – ajánlotta fel az Unió partnereinek. A közöttük lévő szabadkereskedelem tehát nem jelenthet elméletileg különösebb problémát. Gondot jelenthet azonban, ha az EGT4 ennél tovább jut, és sor kerül egyfajta jogi-intézményi közös irányvonal kidolgozására is, mégpedig az unióstól eltérő módon, mintegy azzal versengve. Ennek azonban nem lenne sok értelme, tekintettel az egyes érintett FÁK-országok és az Európai Unió közötti már jelenleg is igen szoros gazdasági kapcsolatokra. Az EU a szabadkereskedelmen túl a jogi közeledést ajánlja mindkét esetben, az illetékes biztos szavaival „egy integrációtól egy mélyebb gazdasági és szabályozói integráció irányába való elmozdulás” lehetőségét, mégpedig a partnerek által is igényelt konkrét területeken, uniós egységes piaci szeletekben. (Ferrero-Waldner [2006] p. 3.) Ezen túlmenően a magas szintű rendszeres politikai dialógus folytatására irányuló célok is hasonlóak mindkét esetben. Mindez együttvéve a Romano Prodihoz kötődő „mindent, kivéve az intézményeket” formulában összegződik.¹³⁶

A KGT és az ENP egymás mellett élése lehetőséget teremt arra is, hogy az orosz–EU partnerség specifikus vonása látszólag fennmaradjon, valójában azonban az EU Oroszországgal is a többi európai FÁK-országgal való kapcsolatrendszeréhez hasonló feltételekkel, ugyanakkor mégis a moszkvai igényekhez és készséghez igazodva kommunikáljon.

A kérdést, különösen a FÁK-on belül kitűzött integráció jövőjét, tovább bonyolítja természetesen, hogy egyelőre egyik érintett FÁK-állam sem WTO-tag, és konkrét WTO-csatlakozási vállalásaik és pozícióik jelentősen behatárolják a későbbi együttműködési lehetőségeket is. Ezen a tárgyalások során való pozíció-egyeztetésekkel lehetne segíteni – ezt javasolják már a 2002-es Belaja Knyiga készítői is (Belaja Knyiga [2002] p.36.) –,

¹³⁶ Az intézmények ebben az esetben a tagsággal együttjáró intézményi részvételt jelentik.

ugyanakkor a gyakorlat itt is azt mutatja, hogy a posztszovjet országok együttműködési készsége ugyancsak korlátozott.

Jelen pillanatban ugyan Moszkvában a versenyző elem tűnik dominánsnak, és a belorusz belpolitikai helyzet sem mutat a belátható időn belüli váltás esélyei felé, továbbá az is erősen kérdéses, hogy Ukrajna hogyan viszonyulna a két „projekt” összekapcsolásához. Elméletileg ennek lehetőséget – a WTO-tárgyalások eredményeitől is függően – a fentiekben bemutatott érvek alapján érdemes szem előtt tartani. Bár kétségkívül számos kompromisszum meghozatala lenne szükséges a megvalósításhoz, hosszabb távon talán több szempontból kínálna előnyöket: többek között a kontinensen belüli feszültségek csökkenését, s a kereskedelem liberalizálásból eredő gazdasági hasznot.

V. AZ ENERGIADIALÓGUS

Amint a II. fejezetben arról már szó esett, az energiadialógus a kétezres évek elején új színekkel, dinamizmussal gazdagodó orosz–EU párbeszéd első konkrét gyümölcse, s minden bizonnyal mind a mai napig az a terület, ahol a meghirdetett „stratégiai partnerség” a leginkább indokolt. Ebben a fejezetben részletesen vizsgálom az energiadialógus folyamatát, eddigi eredményeit és legfontosabb dilemmáit. A dolgozat korábbi logikájának megfelelően a kapcsolódó dokumentumok vizsgálatát a releváns statisztikai adatok elemzése követi.

Az energiadialógus kiindulópontja az erőteljes kölcsönös függés. Bár a köztudatban elsősorban az Európai Unió – kibővülése után még fokozottabb mértékű – orosz energia-hordozóktól (földgáz és kőolaj) való függése él, valójában a függés a másik oldalon még erőteljesebb: az orosz szénhidrogénexport lényegesen nagyobb hányada irányul a jelenlegi Európai Unióba, mint amekkora az orosz szállítások részesedése az uniós olaj- és gázbehozatalból. Az energetikai párbeszéd legfontosabb eleme tehát a szénhidrogén-kereskedelem stabilitásának biztosítására irányuló kölcsönös törekvés és érdek. A dialógus beindításával azonban a két fél éppen arra törekszik, hogy túllépjen az egyszerű szállító-vevő kapcsolatokon, és az energetika terén valós kooperáció, közös gondolkodás, azaz stratégiai együttműködés jöjjön létre. Ez egyben jelzi a dialógus egyik alapdilemmáját is: hogyan lehet összeegyeztetni egy eladói és egy vásárlói pozícióban lévő ország illetve országcsoport érdekeit? A dilemma feloldását részben az adja, hogy az energetikai párbeszéd sokkal szélesebb vetületen zajlik, mint a szénhidrogén-szállítások ügye, kiterjed az energetika más területeire is, mint pl. az atomenergetikai együttműködés, a villamoshálózatok összekapcsolásának terve, kutatási együttműködés stb. Másrészről a felemás, kompromisszumos megoldások, az elhúzódó megoldatlan problémák léte a szénhidrogén-kitermelés és szállítások területén épp e dilemma valós alapjára hívják fel a figyelmet.

Bár 2003-ban az energiadialógust beemelték a közös gazdasági térségbe, különleges súlya és jellege miatt továbbra is érdemes külön tárgyalni. Az energiadialógus egyébként önálló folyamatként is tovább él, nemcsak maga az elnevezés használatos továbbra is, de működnek az általa teremtett fórumok is.

1. Történeti előzmények

A jelenlegi Európai Unió államai és Oroszország, illetve korábban a Szovjetunió hagyományos energetikai partnerei egymásnak. Már a 70-es években kifejlődtek és jelentőssé váltak a nyugat-európai - szovjet (azon belül hangsúlyozottan orosz) energiakereskedelmi kapcsolatok. A kapcsolatok kiépítésében az egyik úttörő nyugati vállalat az osztrák OMV volt, amely már 1968-ban megkötötte első gázszállítási szerződését Moszkvával. Ausztria mellett a többi nyugat-európai, az Európai Közösséghez tartozó, vagy ahhoz a későbbiekben csatlakozó ország cége is kivette azonban részét ebből az üzletből, a szovjet szállítások növekedése magas dinamikát mutatott már a két gazdasági rendszer „versengése” idején is. A szovjet szállításoknak sokak szerinti legfőbb jellemzője volt a stabilitás és megbízhatóság, amit a központi szovjet gazdaságirányítás valójában megkönnyített. Másik fontos vonásuk a többi konkurens ajánlathoz képest alacsonyabb, kedvezőbb árfekvés volt. Egyes nyugat-európai országok már a nyolcvanas évek közepén a Szovjetunió legjelentősebb olaj-és gázvásárlói közé tartoztak. (Lásd C/7. táblázatot.) A kőolaj és olajtermékek esetében négy, a földgázt tekintve pedig öt későbbiekben az Európai Unióhoz (EU15-ök) tartozó állam volt az első tíz vásárló között található pl. 1986-ban. Amennyiben az NDK-ra eső részesedést is hozzáadjuk ezen országok részarányához, akkor súlyuk mindkét termékcsoporthoz szovjet kivitelében meghaladja az 50%-ot! Az energiadialógus alapjai tehát már hosszú évek, évtizedek alatt teremtődtek meg, s a korábban kialakult energetikai szállítói-vevői kapcsolatok igen szilárdnak, stabilnak mutatkoztak. (Lásd a C/11-13. táblázatokat.)

A 2004 májusában csatlakozott, illetve a tagságra váró közép-kelet-európai országok többségének a KGST-korszakban köztudottan a Szovjetunió volt az első számú, mégpedig szinte kizárólagos külső szénhidrogén-szállítója. A szovjet olaj-és gázkivitel 30%-ot meghaladó része esett rájuk. (Lásd a C/6. táblázatot.) Nem mellékes, hogy ezekre a szállításokra a KGST-kereteken belüli kedvezményes feltételek mellett – a világpiacinál

lényegesen alacsonyabb áron, máshol nem versenyképes termékek ellentételezésével stb. – került sor. Az energiadiálógus egyik legkényesebb kérdése ma éppen ennek az örökségnek, a szinte kizárólagos energiafüggőségnek a feldolgozása.

A rendszerváltás, amely a Szovjetunió utódállamaként fellépő Oroszország és a nyugati országok egymás felé nyitásával járt együtt általában, de a gazdasági kapcsolatok terén is, értelemszerűen megerősítette a korábbi energetikai szálakat: Oroszország a kilencvenes évek alatt az uniós szénhidrogén-piac egyre stabilabb és meghatározóbb szereplőjévé vált. (Lásd a C/1. és C/3. táblázatokat.)

Némi nehézséget okoz a szovjet arányok összevetése a későbbi Oroszország által elért részesedésekkel, egyrészt azért, mert a Szovjetunió szétesésével Oroszországon kívül más szállítók is kerültek ki a poszt-szovjet térségből (pl. Kazahsztán vagy az elsősorban reexporttal foglalkozó Ukrajna), másrészt a rendelkezésre álló uniós statisztikák sem mindig közölnek országbontást. A szénhidrogéneket, villamos energiát és szenet is tartalmazó SITC 3 kategória egészét tekintve a kelet-európai rendszerváltást és a Szovjetunió szétesését követően – az első statisztikai szempontból megbízhatónak tekinthető évben, tehát 1993-ban – a szovjet utódállamok együttes részaránya a nyolcvanas évek végéhez képest kismértékben csökkent. Ugyanakkor Oroszország súlya a nyers kőolajszállításokban egyértelműen nőtt,¹³⁷ míg a kőolajtermékek esetében jelentősebb mértékben visszaesett. Az EK kőolajpiacán való 80-as évek végi 7-8%-körű szovjet piacrészesedéssel szemben a kőolaj esetében Oroszország részaránya az EU12-ek 1993-as behozatalában meghaladta a 11%-ot. (Lásd a C/1. táblázatot.) A kőolajtermékek esetében ugyan térvesztése a szovjet időkhöz képest jelentős volt, ugyanakkor az első hely megőrzését még ez is lehetővé tette. A volumenadatok hasonló tendenciákat jeleznek.

A történeti előzmények elemzésének – a statisztikai adatokon túlmenően – természetesen ki kell terjednie a mindkét oldalon jelentkező, az egymással való energetikai kapcsolatokra is mély kihatással lévő, stratégiai energetikai gondolkodás bemutatására is. Ezt mindkét félnél konkrét stratégiai dokumentumok rögzítik. Ezek közül jelen dolgozatban az energiadiálógus közvetlen előzményeivel, azaz a kétezres évek küszöbén meglévő uniós, orosz, illetve közös érdekelttség alá eső dokumentumokkal foglalkozunk: 1. az Európai Unió oldaláról a 2000-ben készített ún. Green Paper-rel, azaz „Zöld

¹³⁷ Meghaladta a korábbi teljes szovjet szintet.

Könyv az Európai Unió energiaellátása biztonságát célzó stratégia felé" című elemzéssel; 2. Oroszország részéről az ezredforduló táján összeállított, de csak 2003-ban érvénybe lépett „Oroszország Energiastratégiája a 2020-ig terjedő időszakra” elnevezésű dokumentummal; 3. az időrendben elsőként jelentkező, mindkét felet érintő, az Európai Közösség kezdeményezésére életre hívott Energia Chartával.

1.1 Az Energia Charta

1990-ben holland kezdeményezésre merült föl az Európai Közösségben egy olyan európai szintű Charta kidolgozásának elképzelése, amely az energetikai együttműködés közös alapelveit fektetné le a kontinensen. Eredetileg a 12 közösségi tagállamot kívánták volna összekapcsolni a Szovjetunióval, majd annak utódállamaival, elsősorban Oroszországgal, valamint néhány más potenciális energiaszállító FÁK-országgal,¹³⁸ illetve intézményes módon is támogatni kívánták a közép-kelet-európai országok vásárlásait a számukra kedvezőtlené vált feltételek között.¹³⁹ Mivel az Amerikai Egyesült Államok nem kívánt kívül maradni a nyilvánvalóan nagy jelentőségű ötlet kivitelezéséből, az Európai Energia Charta 1991. decemberi hágai aláírásánál valamennyi európai államon kívül már jelen volt az USA, Kanada, Japán és Ausztrália is. Ez azonban még csak egy együttműködési szándéknyilatkozat volt, amit az eredeti elképzeléseknek megfelelően egy jogilag is kötelező érvényű nemzetközi egyezmény (Energy Charter Treaty) aláírása követett 1994-ben. Ez 1998-ban lépett érvénybe. Oroszország az aláírók között szerepelt.

A Charta, amelyet később beemeltek az *acquis communautaire*-be, alapvetően a nyugati megközelítésből és érdekekből indult ki, ugyanakkor az eredeti szándékok nem estek messze az orosz érdekektől sem. A szovjet központi gazdaságirányítás megszűnte ugyanis új kihívásokat teremtett a felek számára: egyrészt a korábbi kiszámítható viszonyok helyébe a számos piaci szereplő színrelépése bizonytalansági elemeket hozott, másrészt az orosz gazdaság általános válságával összefüggésben az energiaszállítások

¹³⁸ Az ötlet Ruud Lubbers holland miniszterelnök nevéhez fűződik. Az EK partnere kezdetben természetesen a Szovjetunió volt, a későbbiekben a Szovjetunió szétesésével és az utódállamokban elindult piacgazdasági és demokratikus átalakulással az eredeti elképzelés új dimenziókat nyert, a megváltozott politikai feltételeknek megfelelő kereteket kívánt nyújtani az együttműködéshez.

¹³⁹ Ezen országoknak át kellett állniuk a keményvalutás fizetéshez kötött, világpiaci árakon megvalósuló szénhidrogén-vásárlásokra.

biztonságát fenyegető tényezővé lépett elő a szénhidrogén-kitermelési rendszer válságos állapota is. (Balmaceda [2002] p. 4.) Mindezen a Charta alkotói az energiakereskedelem és együttműködés erősítése révén kívántak segíteni, többek között a szektort célzó nyugat-európai befektetések ösztönzése – azok megfelelő biztonsági garanciáinak megteremtése – révén. A Charta – alapvetően a WTO-normákhoz igazodva – a diszkrimináció-mentesség megteremtésére törekedett a beruházások, a kitermelés és feldolgozás, valamint a szállítás terén. Az aláíró államok közötti beruházásokra kimondta a nemzeti elbánás vagy legkedvezőbb elbánás elvét, garanciákat tartalmazott az államosítás és kiszajátítás ellen, továbbá rögzítette a profit repatriálásra, valamint a vezetők és alkalmazottak kiválasztására való befektetői jogot. (Romanova [2002] p. 59.) A Charta másik legfontosabb célterülete a tranzitszállítások és általában az infrastruktúra használatának kényes ügye: a csővezetékek használatához való teljesen diszkriminációmentes hozzájárás biztosítását írta elő valamennyi aláíró ország, valamint harmadik felek számára.

A Chartában foglaltak, még inkább az eredeti célok – hatékony Kelet-Nyugat energetikai együttműködés az európai kontinensen – megvalósulása azonban nehézségekbe ütközött elsősorban azért, mert az egyik legfontosabb partner, Oroszország elvesztette érdeklődését iránta. Ezt mi sem jelzi jobban, mint hogy ratifikálása mind a mai napig nem következett be. Ennek oka egyrészt az volt, hogy a kezdeti tervekkel ellentétben a benne együttműködni kívánó országok köre túl széles lett, másrészt – és ez az igazán lényeges ok –, a csővezetékekhez való hozzáférés politikai és gazdasági fegyverét az orosz szállító cég, a Gazprom nem kívánta elveszteni rivális szállítói kedvéért. Harmadik fél korlátlan hozzáféréseinek biztosítása egyúttal jelentős lépés lett volna az EU azon célja felé, hogy az olajpiachoz hasonlóan a gázpiacon is rövid távon is érvényesülő versenyhelyzet állhasson elő. A prompt gázpiacokra vonatkozó elképzelés azonban nem volt különösebben vonzó Moszkva számára, amely a hosszú távú üzleti kapcsolatok szükségessége mellett érvelt.¹⁴⁰ A Charta ugyanakkor a beruházások terén is nyitást írt elő az aláíró felek számára. Ez a probléma, azaz a külföldi tőke beengedése az ország stratégiai fontosságú ágazatába, szintén kényes kérdés Oroszországban. Továbbá Moszkvát elégedetlenné tette az a tény is, hogy az atomenergetikai együttműködés kívül maradt az egyez-

¹⁴⁰ A hosszú távú gázszállítói kapcsolatok fenntartása melletti érvelés egyik fő eleme egyébként a szektor igen magas beruházási költségintje. Bizonytalanabb szállítói pozícióban ezekre az érintett vállalatok nem tudnának vállalkozni, illetve természetesen nem érdekük ilyen drága beruházások megvalósítása, ha azok gyümölcsiből mások is részesülnek. A Gazprom érvelésében ez a szempont azóta is következetesen érvényesül.

mény hatókörén. (Romanova [2002] p. 61.) Problémák mutatkoztak a másik oldalon is, az EU részéről nem történt meg kellőképpen a Bizottság és a tagállamok közötti kompetenciák elhatárolása, ez érdekütközésekhez, illetve kaotikus viszonyokhoz vezetett a kérdésben.

1.2 Az Európai Unió 2000-es „Zöld Könyve”¹⁴¹

A 2000 novemberében elkészült Zöld Könyvben az Európai Unió mérleget von a rendelkezésére álló energiaforrásokról, a beszerzésben és energiafelhasználásban várható tendenciákról 2030-ig, beleértve a bővülések energetikai következményeit, továbbá megfogalmazza legfontosabb energetikai céljait. A Zöld Könyvben megfogalmazott állítások és prognózisok helytállóságát az Európai Unióban azóta is figyelik, ha szükséges korrigálják. Ilyen kisebb korrekciókra került például sor a 2005-ös „European Energy and Transport Trends to 2030” c. munkában.

Ezek az uniós elemzések leszögezik, hogy az Európai Unió a jövőben növekvő mértékben fog energiaimportra szorulni. A 2000-es mintegy 50%-os külső energiafüggéssel szemben 2030-ra már 70% körüli függés prognosztizálható.¹⁴² Az energia-behozatali növekmény a vizsgált időszakban elsősorban – mintegy 80%-ban – a földgázra, kisebb mértékben pedig az olajra fog esni. (Mindkét szénhidrogénfajtánál súlyukban kiemelkedők az orosz vonatkozások! Lásd a C/3-5. táblázatokat.) A fentiekből adódóan az Unió energiamérlegének szerkezetében is számottevő változások fognak bekövetkezni. Bár a legnagyobb dinamizmus a megújuló energiaforrások terén lesz megfigyelhető (a vizsgált időszak egésze alatt mintegy 74%-os mértékű növekedéssel), a második leggyorsabb növekedés a gázfelhasználás terén várható (64%). Ezzel a gáz szerepe az energiamérlegben 16%-ról 32%-ra emelkedik, megközelítve a 40%-ról 35%-ra csökkenő olajét. Az olaj használata ugyanis jóval kisebb tempóban (3%) bővül majd.¹⁴³ Eközben az atomenergia szerepe – egyes tagállamoknak a nukleáris energia kiiktatására irányuló

¹⁴¹ A dolgozat nem tárgyalja az Európai Unió többi, a szorosan vett téma szempontjából kevésbé releváns „Zöld Könyvét”. A 2006-os „Zöld könyv – Európai stratégia az energiaellátás fenntarthatóságáért, versenyképességéért és biztonságáért” c. dokumentumról a fejezet későbbi részében lesz szó. (COM [2006] 105.)

¹⁴² Ez a 2000-es „Zöld könyv” prognózisában még pontosan 71%-os, míg a 2003-as dokumentumban 68%.

¹⁴³ EU15-re vonatkozó adatok. European Energy and Transport Trends ... [2005] p. 4.)

döntései következtében – mintegy 19%-kal visszaesik.¹⁴⁴ Ugyanakkor a szén elterjedtsége a kezdeti csökkenés után, a nukleáris energia használatának visszaszorulásával párhuzamosan újra növekvő lesz.

A növekvő importszükséglet teszi külön is megfogalmazandóvá az ún. „külső energia-politikát.”¹⁴⁵ Az Oroszországgal folytatott energetikai párbeszéd ennek szerves és kiemelt része. Oroszország valamennyi vonatkozó uniós elemzésben vagy az első helyen szereplő energetikai partner, vagy éppenséggel az egyedüli konkrétan is megnevezett.¹⁴⁶ Ez egyáltalán nem meglepő annak fényében, hogy 2003-ban már 25-ökkel számolva Oroszország a legnagyobb külső szállító mind a gáz, mind pedig az olaj esetében, az előbbiben 50%-ot megközelítő, az utóbbiban pedig 25%-ot meghaladó részaránnyal. (The Green Paper... [2000] p. 16.) Ami a 2000-es Zöld Könyv orosz vonatkozásait illeti, azok többféle – mennyiségi és minőségi – tőről gyökereznek. Egyrészt az Európai Unió gazdasági növekedése önmagában is bővülő energiaszükséglettel jár (mennyiségi gyökerek), mind a földgáz mind pedig a kőolaj tekintetében. Ez utóbbiban ez egyértelműen összefügg az autóipar és a közúti (légúti) szállítások területén várható további dinamizmussal. A földgáz esetében pedig szerkezeti, minőségi változások, illetve váltási szándékok generálnak növekvő uniós igényt. Az Európai Unió környezetvédelmi megfontolásokból – a szén-dioxid kibocsátás csökkentésének szándékával, a Kiotói Egyezmény szellemének megfelelően – kívánja növelni a földgáz szerepét többek között a vilámos-energiatermelésben és a fűtésben. Mivel a világ legjelentősebb földgáztartalékai-val Oroszország rendelkezik, az európai kontinensen hagyományosan – és teljesen logikusan – Oroszország vezető gázzállítói pozíciót szerzett már korábban is. A belső uniós készletek apadása azonban tovább növeli az orosz szállítások jövőbeli súlyát. Egyébként az Unió gázimport-függése a 2000 év körüli 45%-ról 2030-ra 80%-osra nő, míg az olaj esetében a megfelelő arányok 75 illetve 90%.

¹⁴⁴ Finnország és Franciaország ugyanakkor a nukleáris energia szerepének további növelése mellett döntött.

¹⁴⁵ Az ún. „extern energy policy” egyrészt az energetikai megfontolásokra épít, másrészt ötvözi azzal a külpolitikai elemeket.

¹⁴⁶ További fontos, helyenként megnevezett szállítók Algéria, Irán, Egyiptom, Líbia, Szíria. Törökország mint fontos új szállítási útvonalak mentén fekvő tranzitország kap kiemelését. Egyes orosz elemzők (pl. Bordachev, [2003] p. 95.), mégsem tartják elegendő mértékűnek Oroszország kiemelését a többi szállítók sorából még az energiadialógus révén sem.

A Zöld Könyvnek már a címe is utal az egyik legfontosabb céljára, nevezetesen az energiaellátás biztonságának megteremtésére irányuló szándéokra. Ebből a szempontból merül fel az Unió részéről a diverzifikációs cél a beszerzési forrásokra vonatkozóan. Az EU15-ök első számú külső olajforrása ekkoriban a Közel-Kelet, az innen érkező szállítások azonban jelentős politikai kockázatokkal terheltek. (Az EU15-ök földgázbehozatalát tekintve ekkor még Algéria állt az első helyen.) Ezekhez a biztonsági kockázatokhoz képest az orosz forrás – az ekkori uniós megítélés szerint – megbízhatóbbnak és kiszámíthatóbbnak tűnt.

1.3 Oroszország Energiastratégiája a 2020-ig terjedő időszakra¹⁴⁷

A 2020-ig terjedő időszakra vonatkozóan már 2000-ben elkészült egy orosz energiastratégia, ugyanakkor hivatalosan a fent megnevezett dokumentumot csak 2003 augusztusában fogadták el.¹⁴⁸ A stratégia Oroszország természeti adottságaiból indul ki: Oroszország birtokolja a világ földgáztartalékainak 1/3-át, olajkészleteinek 1/10-ét, míg a szén és uránium vonatkozásában a megfelelő arányok 20 illetve 14%. A várt gazdasági növekedés a hazai energiaigényeket is emelni fogja, ezért az energetikára vonatkozó hosszú távú stratégiai gondolkodás ebből a szempontból is elengedhetetlenül szükséges.

A dokumentum megnevezi a legfontosabb általános célokat és feladatokat, közöttük kiemelten a civil energiapiacok megteremtésének és az energiapiaci szereplők közötti diszkriminációmentes kapcsolatok kialakításának szükségességét. Mindez az állam szerepének átalakulásával kell járjon, az állam feladata elsősorban a piaci infrastruktúra alakítása, szabályozása. Ennek legfontosabb eszközei az árak, vámok, adók és monopolelles rendszer. Az energiastratégia négy fontos szempont mentén kíván útmutatást adni: 1. energiabiztonság; 2. energia-hatékonyság; 3. költségvetési hatékonyság;¹⁴⁹ 4. környezeti biztonság.

A stratégia visszatérően hangsúlyozza a technológiai modernizáció szükségességét és elsődlegességét. Jelentős módosulásokat prognosztizál az ország energiamérlegében: a

¹⁴⁷ A stratégiának elsősorban a dolgozat témája, az Orosz–EU energiakapcsolatok szempontjából lényeges elemeit emelem ki.

¹⁴⁸ 2003. augusztus 28. 1234-p. számú kormányhatározat.

¹⁴⁹ Ez egy speciálisan orosz szempont tekintettel arra, hogy az energetikai szektorból származik a központi költségvetés bevételeinek durván fele. (Summary of the Energy Strategy...[2003] p. 9.)

belső energiafelhasználásban az atom, vízi, szénből és megújuló forrásokból¹⁵⁰ nyert energia térnyerésével számol, míg a szénhidrogéneken belül jelentős területi átrendeződést jelez előre. (Summary of the ...[2003] p. 5.) Az orosz energia-kivitel összességében – 2020-ig – mintegy 25-30%-kal fog bővülni, ami a várható áremelkedési hatásokat is bekalkulálva 45-50%-nyi effektív növekedést jelent előreláthatólag. Ezen belül az olajtermékek kivitelének visszaesését valószínűsítik termékminőségi problémákra és szállítási költségvonzatokra hivatkozva. Ugyanakkor az éves földgázkivitel a 2002-es 185 milliárd köbméterrel összevetve 2020-ra 275-280 milliárdra nő. Mivel a stratégia valamennyi energetikai ágazatban jelentős termelési kapacitásnövekedéssel számol, ha ehhez hozzátesszük az energiahatékonysági célokat, még a GDP-növekedés generálta hazai megemelkedett energiafelhasználás mellett is jelentős többletkapacitások fognak Oroszországban létrejönni.

Az olajtermelés alapvetően a hagyományos kitermelő területekhez kötődően – Nyugat-Szibéria, Észak-Kaukázus, Volga-mente – és az új mezőkön (Észak-Európa, Timan - Pecsora vidék, Kelet-Szibéria, Távols-Kelet és az észak-kaszpi környék) – fog folyni. Az olajtermelésben kitűzött legfontosabb stratégiai cél a klimatikus és hatékonysági szempontokat is figyelembe vevő technológiai fejlesztés. Különösen izgalmasak a stratégia olajszállítási útvonal preferenciái: 1. észak-balti vonal; 2. Kaszpi - Fekete-tenger - Mediterrán vonal – a meglévő kapacitások bővítése; 3. közép-európai vonal – Barátság és Adria-vezetékek összekapcsolása; 4. kelet-szibériai vonal – új vezeték, Angarszk – Nahodka vonal kiépítése leágazással Kína felé; 5. távols-keleti vonal – Sakhalin térségéből új vezeték építése a csendes-óceáni és dél-ázsiai irányokba. Ezekhez az irányokhoz kapcsolódóan értelemszerűen kapcsolódnak olajterminál-fejlesztések és újak építései is.

A földgázkitermelés szintén a régi (Nyugat-Szibéria) és az újonnan bevetésre kerülő (Kelet-Szibéria, Távols-Kelet, Észak-Európa és a Jamal-félsziget) mezőkön fog zajlani. Új elem azonban az ún. kis földgázmezők előtérbe helyezése, különösen az európai területeken. Az uráli, Volga-menti és észak-nyugati kis lelőhelyekről évente 8-10 milliárd köbméter földgáz kitermelését várják. Az ún. független termelők részaránya is emelke-

¹⁵⁰ Ez utóbbi esetében elsősorban a 2010 utáni időszakban. Határozottan érzékelhető, hogy az uniós dokumentumokkal ellentétben mind az atomenergia, mind pedig a szénfelhasználás terén egyértelműbb állást foglal, mégpedig azok mellett, használatuk bővítését szorgalmazva.

dőben lesz a vizsgált időszak során, 12%-ról mintegy 17%-ra 2010-ig bezáróan. (id. mű p. 17.) A gázfelhasználás prioritásai a következők szerint alakulnak: 1. háztartási és kommunális szükségletek; 2. állami igények (védelmi, tartalékolási stb.); 3. egyéb ipari szükségletek (pl. vegyipar); 4. hosszú távú gázexport-szerződések teljesítése. Összességében a földgázkitermelés kétszeres növekedésével számolnak mintegy 20 év alatt. Ehhez természetesen jelentős technológiai fejlesztések szükségesek.

A szénszektorban kitűzött cél a privatizálás befejezése, a veszteséges vállalatok felszámolása és a periódus végére egy kardinális technikai és gazdaságossági váltás kivitelezése, az előbbit tekintve többek között a „tisza technológiák” bevezetése és elterjesztése. Mindezt az állami támogatás fokozatos visszaszorítása mellett tervezik végrehajtani.

A villamos energiaipar tervezett fejlesztéseiben egyre erőteljesebben jelennek meg a környezeti szempontok. Hangsúlyozott – különösen az európai területeken – a nukleáris erőművek szerepének növelése a 2000-es 16%-ról 23%-ra 2020-ig (32%-ra az európai területeken). Mindez a korábbi kapacitások és energiatermelés mintegy kétszeres bővülését igényli.

Külön alfejezet foglalkozik az ökológiai problémákkal, célul kitűzve a környezet fokozatos mentesítését az energetikai komplexum által okozott károk alól, továbbá az európai ökológiai védelem szintjéhez való közelítést. A Kiotói Egyezmény kapcsán ugyanakkor leszögezi, hogy Oroszország mind jelenleg, mind pedig a jövőben alatta fog maradni az egyezményben vállalt 1990-es szintnek az üvegház-hatást okozó gázok kibocsátott mennyisége tekintetében.

Meglepően nagy hangsúlyt kap az energiahatékonyság kérdésköre. Az orosz GDP fajlagos energiafelhasználása 2,3-szerese a világlátnak, 3,1-szerese az Unió országaiban tapasztaltnak. Józan indoklást is kapunk: a speciális klimatikus viszonyokon és területi problémákon túlmenően az elmúlt évtizedek alatt kialakult iparszerkezet, az energiaigényes ágazatok és a kommunális szolgáltatások technikai elmaradottsága, valamint az országban jellemzően elterjedt, az energia-megtakarítás ellen ható alacsony „energiaérték” a fő felelősök e mutató kirívóan rossz értékéért (id. mű p. 7.), amelynek 26-27%-os

csökkenését prognosztizálják 2010-ig. A megvalósítás eszközei jogi, adminisztratív és gazdasági jellegűek lesznek.¹⁵¹

E dolgozat témája szempontjából kiemelt jelentőségű a „Külső energiapolitika” c. fejezet rész. Az ebben megfogalmazott legfontosabb általános jellegű célkitűzés: Oroszország jelenlegi nyersanyag-szállító szerepét átalakítani a világ energiapiacának jelentős tagját megillető szereppel, élénk dialógust folytatva mind az energiát vásárló mind pedig az eladó országok csoportjával, együttműködve a Nemzetközi Energiaügynökséggel, a G8-akkal. Oroszország a világ energetikai biztonságában kulcsszerepet kíván betölteni, részt vállalva a „fair” energiaárak kialakításában. Ami a partnerországokat illeti, elsőként konkrétan az európai országokat említi a dokumentum, ugyanakkor nem sokkal alább már Ázsiával együtt szerepel az európai kontinens. Közép- és Nyugat-Európa, mint az elkövetkező 20 év fontos piaci említődnek, miközben az Amerikai Egyesült Államok hosszú távon egyre nagyobb jelentőségre tesz majd szert az olajipari, valamint az atomenergia-ipari termékek, majd az LNG exportjában. Az orosz olajiparba irányuló számottevő amerikai tőke beáramlását is prognosztizálják az orosz szakértők. A csendes-óceáni térségből, ill. Dél-Ázsiából a jelentős partnerországok között az összes nagyot felsorolják – Kínát, Japánt, Dél-Koreát és Indiát – szintén kombinált (gáz-, olaj- és atomtechnológiai szállítások) vonatkozásban. Mindezzel párhuzamosan ennek a térségnek a részaránya is számottevően emelkedik majd, a kőolaj esetében a jelenlegi 3%-ról 30-ra, a gáznál pedig 25%-ra 2020-ig. A Közel-Kelet, Dél-Amerika és Afrika elsősorban az orosz energetikai technológiák és szolgáltatások kivitele szempontjából tölt majd be jelentős szerepet. Oroszország energiaszektora számára a diszkriminációmentes tranzit életbevágó fontosságú. „Az orosz állam támogatni fogja az orosz vegyesvállalatok részvételét a nagy nemzetközi gáz-, olaj- és energiaszállítási projektek kifejlesztésében és megvalósításában mind nyugati és keleti irányban.” (id. mű p. 12.) Az elképzelés tehát egyértelműen szorgalmazza a jelentős nemzetközi projektekben való orosz vállalati részvételt, azaz „belülről” próbálják érdekeik érvényesülését elősegíteni.

¹⁵¹ „Az energiatakarékosság intenzívebbé tételéhez szükséges: a hazai energiahordozó-árak megalapozott növekedése, mégpedig gazdaságilag indokolt és a fogyasztók számára is elfogadható mértékben; a keresztfinanszírozás fokozatos felszámolása az árképzésnél, különös tekintettel a villamos energiaszektorra; a háztartási és kommunális szolgáltatások reformjának folytatása. Tehát a hatékony árszabályozás szükséges, de nem elégséges feltétele az energiatakarékosság intenzifikálásának.” (saját fordítás: id. mű p. 8.) Az elemzett időszakban összesen 2,3-2,4-szeres energiaár-emelkedéssel számolnak, amit elsősorban a gazdasági növekedés által lehetővé tett lakossági jövedelem-emelkedéssel vélnek kompenzálni. (id. mű p. 11.)

A dokumentum több helyen is foglalkozik az energetikai ágazat beruházási helyzetével és annak jövőbeli finanszírozási szükségleteivel. Ezzel kapcsolatban azt sugallja, hogy Oroszország elsősorban hazai forrásokból kívánja az energetikai ágazat – termelésnöveledést célzó, valamint technológiai jellegű – fejlesztését megvalósítani. Visszatérő mondat a dokumentumban: „A tőkeberuházások alapvető forrása az érintett időszakban a vállalatok saját tőkéje lesz.”¹⁵² Ez tekintettel a már bent lévő, és újonnan belépő külföldi cégekre magában foglalhat ugyan külföldi eredetű eszközöket is, azonban – a megfogalmazások alapján – elsősorban mégis hazai tőkét jelent. Ez már a kiinduló helyzetben is hasonlóan működött: a külföldi tőke részesedése az energetikai tőkebefektetésekben már a stratégia keletkezésekor is mindössze 13%-os volt, ennek is 95%-a az olajipart célozta meg.¹⁵³ Külföldi tőkebevonási módozatként lehetőség kínálkozik továbbá projektfinanszírozáshoz kötött hitelnyújtásra is. Az olajipar esetében ez utóbbi valamint az ún. vegyesvállalati tőke együttesen a várható beruházások 25-30%-ával érhet majd fel. Bizonyos területeken – pl. hidroenergetika, nukleáris erőművek – az állam maga is vállal finanszírozási kötelezettségeket a költségvetés terhére. A stratégia az elemzett mintegy két évtized első felében összességében 260-300 milliárd dollárnyi, 2010-2020 között pedig 400-510 milliárd dollárra rúgó ágazati tőkeszükséglettel számol. Ez az ország teljes beruházási összegein belül az ágazat csökkenő részarányát jelent az összeállító szakértők szerint, a kétezres évek eleji 33-35%-kal szemben 2020-ban 20-24%-ot. A külföldi beruházások nevesítve szinte csak a dokumentum végső összegző alfejezetében jelennek meg, ott is elsősorban a más ágazatokra vonatkozó „spreading” hatások kapcsán. (id. mű p. 18.) A stratégia valójában nem oldja fel a beruházási szükségletek nagyságrendje és a külső források bevonásával szembeni ódzkodás között feszülő ellentmondást. Ebben az is szerepet játszhat, hogy keletkezése és elfogadása idején az orosz álláspont e téren még kevésbé kiforrt volt. Mára egyre inkább úgy tűnik, hogy az orosz állam igen erőteljesen kívánja befolyásolni a külföldi tőke energetikai befektetéseit, részben azokat korlátozva, részben a számára vonzó, elfogadható partnereket igen tudatosan kiválogatva.

¹⁵² Pl. p. 14. vagy p. 18. a kőolajra illetve a földgáztermelésre vonatkozóan.

¹⁵³ Ez természetesen nem véletlen, az olajipar magánosítási és liberalizációs szintje messze maga mögött tudja a többi energetikai szektorban tapasztaltat.

2. Az energiadialógus lényege, céljai

„Nekünk energiára, Oroszországnak pénzre van szüksége, nekünk van pénzünk, Oroszországnak pedig van energiája” (Gerhard Schroeder) ¹⁵⁴

Mivel az Energia Charta nem hozta meg a hozzá fűzött reményeket, az Európai Unió növekvő energiainport szükséglete pedig – különösen a 2000-es Zöld Könyv elkészülte után – a Brüsszelt kiemelten foglalkoztató kérdések közé került, az Unió számára értelemszerűen adódott az Oroszországot, jövőbeli első számú szénhidrogén-szállítóját célzó bilaterális kezdeményezés. Ezt orosz oldalról elősegítette az 1999-2000 táján lezajlott orosz vezetéváltás: Vlagyimir Putyin személyében egy, a külpolitika formálásában meglehetősen pragmatista, azon belül az energetikára kifejezetten nagy hangsúlyt fektető vezető került hatalomra Oroszországban. Ezekkel az előzményekkel került sor a 2000. októberi, sorrendben a 6. EU–Oroszország csúcson az energiadialógus folyamatának elindítására az energetikai egyezmény aláírásával. ¹⁵⁵

2.1 *Az energiadialógus mögött húzódó uniós és orosz megfontolások: általános célok*

A legáltalánosabb kitűzött cél a korábbi szállítói-vevői energetikai kapcsolatok minőségileg új szintre emelése, mélyebb együttműködési formára való áttérés, azaz „politikai partnerség kialakítása ezen a területen.” (Synthesis Report [2001]). Az EU részéről a partnerség általános gondolata mögött meghúzódó konkrét elképzelés: az energiaellátás biztonságának növelése, mégpedig az orosz szállítások garanciáinak megteremtése, valamint az orosz energetikai szektorba irányuló európai befektetések ösztönzése, rajtuk keresztül az orosz termelés növelése és biztonságossá tétele révén. A dialógus másik alapgondolata a közelgő EU-bővüléssel automatikusan is szorosabbá váló energetikai kapcsolatokban rejlő új lehetőségek kiaknázása, illetve a várhatóan felmerülő új prob-

¹⁵⁴ Idézi Evgeni Grigorev [2000].

¹⁵⁵ A kezdeti dinamizmusban nem kis szerepet játszott a 2001. szeptemberi New York-i terrortámadásra adott pozitív orosz reakció. Úgy tűnt, egy minden korábbinál együttműködőbb kapcsolat alakulhat ki Oroszország és általában a Nyugat – azon belül elsősorban az USA és az Európai Unió – között. Ennek egyik érdekes energetikai vonatkozásaként egy amerikai szakértő egyenesen odáig ment, hogy egy USA, Európa és Oroszország hármásával felállítandó Globális Stratégiai Olajtartalék kialakítását vizionált. (Goldwyn [2002])

lémák, veszélyforrások közös kezelése. A későbbiekben egy másfajta uniós megközelítés is hangot kapott: e szerint az energiadialógust általában is az orosz–EU kapcsolatok egyfajta modelljének (*test-case*) tekintették, amely eszközként szolgálhat a szélesebb spektrumú együttműködés fejlesztéséhez. (Barysch [2004] p. 31.)

Az energiadialógus már a kezdetekkor támaszkodhatott az előzőekben már röviden bemutatott közép- és hosszú távú uniós és orosz energiastratégiákra is. Az Energia Chartához képest az energiadialógus már sokkal egyértelműbb bizottsági kompetenciákat jelölt ki, hiszen az EU részéről a párbeszédet a Bizottság energiaügyekben illetékes főigazgatósága fogja át és dolgozza ki. Bár a tagállami szinten jelentkező sokszínűséget teljesen kiküszöbölni ezzel az intézményi felállással sem lehet, a legnagyobb problémát immár az okozza, hogy bár a dialógust a Bizottság fogja össze, annak igen korlátozottak az eszközei a megvalósítás lényegi alanyaira, magukra az energetikai vállalatokra. Kezdetben azonban úgy tűnt, hogy a tervnek sikerült megnyerni az érintett üzleti köröket. (Romanova [2002] p. 64.)¹⁵⁶

Ami az orosz oldalt illeti, számára az energiadialógus több szempontból is vonzónak tűnt. Ebben az időben általában is jellemző volt Moszkva Európa felé fordulása. Másrészt, a dialógus egyértelműen elismerte Oroszország elsődleges szerepét az európai energiaszállításokban, s ami még fontosabb, a jövőre nézve is kvázi garanciát kínált ennek megmaradására. Nem utolsó szempont volt, hogy az Energia Charta multinacionális jellegével szemben az energiadialógus már határozottan bilaterális, ami lehetőséget kínál Oroszország számára más – például FÁK-versenytársak kiiktatására az európai kontinens energiakérdéseinek megvitatásából, de legalábbis elsőbbséget kínál Moszkvának.¹⁵⁷ Az energiapiacok stabilitása, az orosz energiaszektor modernizálása, az energetikai hatékonyság növelése mind olyan közös célok, amelyekkel nem volt nehéz Moszkvának sem azonosulnia. Nem jelentett különösebb nehézséget az uniós környezeti szempontok – a szén-dioxid kibocsátás visszaszorítása – elvi elfogadása sem. Ugyanakkor egyelőre mégsem kellett elfogadni az Energia Charta számukra nézve kedvezőt-

¹⁵⁶ Thumann azonban a kétezres évek derekán már úgy látja, hogy a Bizottság koránt sincsen a helyzet magaslatán sem az üzleti körökre, sem pedig a tagállamokra való ráhatást tekintve. (Thumann [2006] p. 5.)

¹⁵⁷ Az azonban már a kezdetekkor is világosan kitűnt, hogy egy fontos szereplő, Ukrajna kimaradt a párbeszédéből. Nem véletlenül ukrán szakértők hívják föl erre leginkább a figyelmet. (Dodonov [2003] p. 257.) Ukrajna hiányát ugyanakkor időnként az orosz oldal is érezte, maga Viktor Hrisztyenko, az orosz fél vezető embere tette szóvá az egyik orosz–EU brüsszeli találkozón.

len, harmadik felekre is vonatkozó, általában a liberalizációt elősegítő kitételeit, bár az Európai Unió továbbra is szorgalmazta a Charta oroszországi ratifikálását. Csábító volt ezen kívül az energiadialógus igen széles problémaköre is, amelyből ezúttal már nem hiányzott a Moszkva számára kiemelkedő jelentőségű nukleáris tematika sem. Az energiadialógus továbbá számos, az ekkor már belátható közelségbe kerülő, a uniós bővüléssel kapcsolatos orosz aggály orvoslására kínált elméleti lehetőséget.

2.2 Fontosabb problémakörök, konkrét célok

Az energiadialógus konkrét célja megvitatni az energiaszektorra érintő, mindkét fél érdekét szolgáló valamennyi felmerülő kérdést, kezdve az energiatakarékosság terén való együttműködéstől a közös termelési és szállítási projektek megvalósításán és a befektetési lehetőségek kiaknázásán át a vásárló és eladó országok közötti kapcsolatok kialakításáig. Az energiadialógus keretein belül megteremtődtek mindazok a fórumok is, amelyek mindezt lehetővé teszik: rendszeres szakértői találkozók, magas szintű politikai eszmecserék. A dialógus keretében négy tematikus csoportot alakítottak ki.¹⁵⁸ A partnerség legfőbb „felelősei” már a kezdetektől: az EU oldalán Francois Lamoureux energetikai főigazgató, orosz oldalon Viktor Hrisztyenko miniszterelnök-helyettes. Az egyik legnagyobb gyakorlati eredménynek mindazok a témában folytatott kerekasztal-összejövetelek tekinthetők, amelyek összehozták, egy asztal köré ültették az Unió és Oroszország energetikai szakembereit, hivatalnokait és iparági képviselőit – köztük a legjelentősebb nagyvállalatok vezetőit.¹⁵⁹

Az energetikai párbeszéd közös, mindkét fél által elfogadott kiinduló dokumentumaként a 2001 szeptemberében írt *Synthesis Report* tekinthető. Ez valójában egy közös, uniós és orosz érdekeket egy kalapba hozó kívánságlista. Ezt eleinte féléves, később éves sűrűséggel elfogadott jelentések („*progress reportok*”) követték. Ezekben a rövid elemzé-

¹⁵⁸ 1. energetikai stratégiák és mérlegek; 2. beruházások; 3. technológia-transzfer és energetikai infrastruktúra; 4. energiahatékonysági és környezetvédelmi kérdések.

¹⁵⁹ 2003 októberében ilyen kerekasztal-beszélgetésre került például sor a két partner energiastratégiájáról. 2005 júniusában a négy tematikus csoport munkájához kapcsolódó széleskörű eszmecsere zajlott több mint száz európai és orosz közigazgatási illetve vállalati szakértő részvételével. Hasonlóképpen kiemelt hasznosságúak az EU–Oroszország Ipari Vállalkozói Kerekasztal (EU-Russia Industrialist’ Round Table) évente egy-két alkalommal megrendezett találkozói, ahol az energetikai együttműködés rendszeresen a legfontosabb napirendi pontok között szerepel. Az első energiakérdéseknek szentelt Állandó Partnerségi Tanács összehívására pedig 2005 októberében került sor.

sekben foglalják össze az adott időszak alatt elért eredményeket, illetve jelölik ki a továbblépés irányait. Fontos hangsúlyozni, hogy ezekbe a jelentésekbe csak a mindkét fél által elfogadott állítások, célkitűzések kerülhetnek bele. A jelentéseket olvasóban mégis az a benyomás támad, hogy azokat elsősorban uniós szakemberek és hivatalnokok fogalmazták, azaz különösen kezdetben, az uniós fél volt az aktív, kezdeményező, míg az orosz partner meglehetősen passzívan vett részt azok formálásában, illetve csak a számára elsődleges fontosságú kitételek beemelésére koncentrált. Az első néhány ilyen „haladási jelentés” ezért inkább uniós megközelítéseket, értékeket (p. a környezet védelme) és érdekeket tartalmaz, s ezeket tüzdeli meg néhány orosz aggálllyal.

Érdekesség, hogy míg az eredeti célkitűzés, az európai befektetések oroszországi növelése, végigkísért valamennyi dokumentumon, az ellenkező irányú tőkemozgásokról, azok esetleges ösztönzéséről, nevezetesen az orosz vállalatok európai energiaszektorban történő befektetéseiről csak a legutóbbi években készült jelentésekben esik elvétve szó, holott ez a folyamat már jóval korábbi években beindult, és az európai energetikai szektorra nézve – különösen a bővülés fényében – nem kis kihívást jelent. A kölcsönös jelző a befektetésekkel kapcsolatban először a 2003-as jelentésben jelenik meg, a 2004-es „report” azonban már a kölcsönös befektetések ösztönzéséről, mint egyik legfőbb célkitűzésről beszél. Az időrendben utolsó, 2005 októberében készült dokumentumban pedig először fogalmazódik meg az orosz befektetésekkel szembeni különböző akadályok jelentkezése kapcsán kialakult orosz aggály. Valószínűsíthető, hogy erre a – minden bizonnyal orosz kérésre bekerült – felvetésre már az újonnan csatlakozott országokban megélt orosz tapasztalatok okán került sor.

A továbbiakban a dialógus legfőbb célterületeit és az azokban elért eredményeket veszem sorra, kezdve az Oroszország szempontjából kiemelkedő problémakörökkel, folytatva az inkább, vagy egyértelműen uniós érdekelttség alá eső kérdésekkel, majd befejezve a mindkét félhez rendelhető, vagy kifejezetten közös érdekeltségű cél- és tevékenységi területekkel.¹⁶⁰ Természetes módon az ilyen jellegű csoportosítás nem egyértelmű, számos szubjektív elemet tartalmaz.

¹⁶⁰ Az alábbiakban felsorolt problémakörök részben egyeznek az EU energiadialógussal foglalkozó honlapján (<http://europe.eu.int/comm/energy/russia/issues>) „Issues being addressed” néven felsorolt témakörökkel, részben a szerző által kiegészítettek, azonban valamennyi résztéma a szerző által kifejtett.

2.3 *Inkább orosz érdekeltség alá eső célterületek*

Az energiadialógus Oroszországot leginkább izgató problémái (a d) pont kivételével) szorosan összefüggnek az Európai Unió 2004-es kibővülésével, illetve a közeljövőben várható újabb csatlakozásokkal. Valójában 2000-ben, az energiadialógus elindításakor ezek a problémák már teljes mértékben előre láthatóak voltak, így a kezdetektől fogva megjelentek a párbeszéd napirendjében, természetesen az orosz fél kezdeményezésére.

a) *Az egy forrásból származó szénhidrogén-szállításokra vonatkozó uniós „plafon” cáfolata*

Orosz részről már évekkel az Unió tervezett kibővülése előtt megfogalmazódott az az aggály, hogy az EU-ban (vagy egyes tagállamaiban) – pl. a nukleáris fűtőelemekhez hasonló módon – maximálják az egy forrásból behozható szénhidrogének arányát. Ennek a plafonnak a nagyságát 30%-osnak vélték. Bár konkrét, erre vonatkozó uniós jogszabályt, direktívát nem tudtak megnevezni, ez a félelem olyan mélyen élt Moszkvában, hogy azt 2002. áprilisi németországi útja során Vlagyimir Putyin elnök nyilvánosan is megfogalmazta. Részben az energiadialógus keretein belül került sor az aggály hivatalos megválaszolására, amely szerint ilyen korlátozó rendelkezés nem létezik, bár az unió vonatkozó dokumentumai valóban szorgalmazzák az energia beszerzési forrásainak és szállítási útvonalainak diverzifikálását.¹⁶¹

Megjegyzendő azonban, hogy az orosz aggály koránt sem alaptalan, hiszen, amennyiben a diverzifikációs célokat komolyan veszik Brüsszelben, nem zárható ki, hogy a jövőben, legalábbis indirekt módon, ilyen törekvések induljanak el.¹⁶² Különösen megerősítette ennek valószínűségét a 2005-2006 téli orosz(-ukrán) gázszállítások zűrös ügye. Ráadásul a földgáz kapcsán nem csak arról van szó, hogy Oroszország részaránya egyes tagországok fogyasztásában vagy külső beszerzésében, de az Unió egészét tekintve is igen magas, hanem arról is, hogy ezek az orosz szállítások gyakorlatilag egy vállalatól

¹⁶¹ A 30%-os küszöb számos orosz elemző munkájában, de nyugati tanulmányokban is felbukkan. Ez utóbbira példa Heinrich [2005] munkája. Havlik és Astrov is uniós stratégiai célkitűzésként említi a fenti küszöböt. (Havlik-Astrov [2004])

¹⁶² Ebben a kérdésben ugyanakkor erőteljesen ütköznek a tagállami megközelítések, egyesek éppen az orosz szállítások és orosz súly növelésére tettek lépéseket – pl. Németország –, míg mások, ahol az orosz monopolhelyzet egyébként valóban igen erőteljes volt – pl. Lengyelország –, annak visszaszorítását szeretnék épp Brüsszel segítségével elérni. (Gromadzki [2002])

származnak. A Gazprom monopol-helyzete az, ami az EU, vagy tagállamai számára nemkívánatos lehet.

Látszólag ez a kérdés a dialóguson belül az egyik legkönnyebben elintézhető és megválaszolható probléma, hiszen a vélt és félt jogszabály nem létezik. A túlzott aggályoskodásnak tűnő orosz felvetés azonban valós problémára hívja fel a figyelmet. Valójában a Brüsszel által tervezett gázpiaci liberalizáció is felveti a jelenlegi monopolhelyzetből fakadó problémákat. (Balmaceda [2002])

b) *A hosszú távú gázszerveződések kérdése (beleértve a területi klauzulát)*

Az orosz gázszállító cég, a Gazprom bevett gyakorlata a partnerekkel való hosszú távú szerződések kötése.¹⁶³ Ezek a szerződések valójában egyáltalán nem rendkívüliek. A gáziparon belül többé kevésbé egyetértés alakult ki – vevők és szállítók között is – arra nézve, hogy a hosszú távú szerződésekre az iparági beruházási szükségletek hatalmas összegei miatt van szükség. Ezek a hosszú távú „*take or pay*” típusú szerződések ugyanis valójában lehetővé teszik a hatalmas infrastrukturális és egyéb beruházási projektek kockázatainak vevő és szállító közötti megosztását. A problémát az EU–Oroszország energetikai párbeszédben egyrészt az okozza, hogy a hosszú távú vevői kötelezettségvállalás nem igazán áll összhangban az Unió tervezett gázpiaci liberalizációjával, amelyen belül többek között eredetileg az olajéhoz hasonló *prompt* gázpiacok létrehozását is tervezték.¹⁶⁴

Még nagyobb, valójában elfogadhatatlan problémát jelentenek az Unió számára ezen hosszú távú szerződések gyakorta használt ún. területi klauzulái, amelyek tiltják az adott ország által orosz forrásból vásárolt gáz harmadik feleknek való továbbadását, még olyan esetekben is, amikor valójában az érintett vásárló országban fölöslegesen képződne.¹⁶⁵ A harmadik feleknek történő további eladás Gazprom általi tiltása szöges ellentétben áll az Unió egységes piaci elveivel.

¹⁶³ A Gazprom és nyugati partnerei között már a 70-es évektől kezdve ilyen típusú szerződések kötettek. (Gubajdullan-Kampaner [2006] p. 88.)

¹⁶⁴ Kérdéses ugyanakkor ennek megvalósíthatósága. Számos energetikai szakértő ezt kétségbe vonja a földgáz, mint áru sajátos tulajdonságai miatt. (Pl. Varró László előadása [2006] februárjában, Deák [2005])

¹⁶⁵ Az orosz tiltás mögött a jól ismert Gazprom-gyakorlat húzódik meg: különböző országbeli partnereiknek – leginkább politikai motivációk mentén – más-más áron kínálják a gázt.

A hosszú távú gázszerződések kérdése egészen a 2003-as jelentésig mindig kiemelten kezelt probléma, amely valójában a 2004-es bővülés kapcsán a bővülés hatásairól folytatott kétoldalú tárgyalásokon rendeződött – bár talán szintén nem végleges és az orosz felet teljesen megnyugtatóan –, tipikusan kompromisszumos módon. Az energiadiálógus jelentései arról tanúskodnak, hogy Brüsszel elfogadta az orosz partner érvelését a hosszú távú szerződések szükségességével, fenntartásával kapcsolatban,¹⁶⁶ ugyanakkor nem enged, érthető módon nem tud engedni az Unió belső fejlődésében meghatározó szerepet játszó egységes piaccal kapcsolatos, már meglévő uniós szabályozást sértő területi klauzula kérdésében.¹⁶⁷ Ez utóbbi szellemében került sor például az olasz ENI és a Gazprom közötti szerződés vonatkozó részének Brüsszel által is elfogadható rendezésére, vagy a holland Gasunie és a Gazprom között kötött szerződés átvizsgálására. Egy osztrák és egy német szerződés felülvizsgálata is folyamatban volt a területi tiltó záradék megszüntetésének céljával.¹⁶⁸ E folyamat azonban rendkívül lassú és nehézkes.

c) *Nukleáris anyagok kereskedelmének szabályozása, nukleáris együttműködés*

A nukleáris anyagokkal való kereskedelem az Oroszország szempontjából leglényegesebb kérdések közül az, amelyikben a legkisebb eredményt sikerült elérni. A problémát itt is az jelenti, hogy a szocialista múltból hozott „örökség”, a közép-kelet-európai országok atomerőműveinek szinte kizárólagos orosz nukleáris fűtőelemekkel való ellátása érvényben lévő uniós joganyaggal ütközik.¹⁶⁹ Ezen a téren a leglassúbb az előrehaladás, a nukleáris kereskedelemre vonatkozó egyezmény megkötése már hosszú évek óta várta magára.¹⁷⁰ Nem véletlenül, hiszen ebben a kérdésben nyílt ellentét és ellenérdekeltség

¹⁶⁶ Mind az Európai Unió mind Oroszország úgy véli, hogy ezek a szerződések...a jövőben is szükségesek. A Bizottság világossá tette, hogy a hosszú távú „take or pay” gázszerződések nélkülözhetetlenek” (saját fordítás: Second Progress Report p.2.) vagy : „A felek megjegyzi, hogy a hosszú távú „take or pay” exportszerződések fontos szerepet játszottak és a jövőben is ilyen szerepet játszanak az EU-piacokra történő orosz gázszállításokban. Az orosz Partner úgy véli, hogy az EU elkövetkező bővülése nem érintheti a meglévő hosszú távú szerződéseket, és nem módosíthatja kedvezőtlenebbé a szállítások feltételeit.” (saját fordítás: Fourth Progress Report p. 3.)

¹⁶⁷ A Harmadik Jelentés megfogalmazza, hogy az EU belső gázpiaccal kapcsolatos joganyaga lehetővé teszi a hosszú távú szerződések fennmaradását a jövőben, ugyanakkor „minden hosszú távú szerződésnek a közösségi joganyaggal összhangban kell állnia”. (saját fordítás, p. 2.)

¹⁶⁸ http://europe.eu.int/comm/energy/russia/issues/gas_en.htm (letöltve: 2006. január 5.)

¹⁶⁹ Egy 1994-es tagállamok által hozott döntés alapján Oroszország részesedése nem haladhatja meg az EU uránium piacán a 20%-ot. (Barysh [2004] p. 36.) A problémát már a szintén 1994-ben fogalmazott PCA 22. cikkelye is külön említi, rendezést sürgetve.

¹⁷⁰ „Elismerjük, hogy az elmúlt évtized során a nukleáris anyagokkal való kereskedelem az EU és Oroszország közötti kényes kérdés volt.” (saját fordítás: Second Progress Report p. 6.)

alakult ki: Brüsszel az EURATOM uránium beszerzésére vonatkozó diverzifikációs előírására hivatkozik, míg Moszkva szerint ez a mennyiségi korlátozás rá nézve diszkriminatív, ráadásul érvényben lévő kormányközi és hosszú távú szerződéseit sértő. Az orosz álláspont szerint a nukleáris anyagokra is az uniós kereskedelem általános feltételeinek kellene érvényesülnie. Brüsszel kompromisszumkészséget mutatott a kérdésben és az EURATOM-szabályozás – új körülményeket, pl. a bővítéssel néhány új tagországban előálló új helyzetet is figyelembe vevő – felülvizsgálatát, „kölcsonösen elfogadható megoldás” keresését vállalta. Kezdetben Moszkva partnere ebben a kérdésben az EURATOM ügynökség volt, a későbbiekben azonban az uniós tagállamok a Bizottságot ruházták fel a kérdés Oroszországgal való megvitatásának jogával. A konkrét tárgyalások 2004 elején kezdődtek el, egyelőre megnyugtató eredmény nélkül. A Bizottság az első egyezménytervezetet 2004. május 17-én adta át az orosz félnek tanulmányozásra, a 2005 októberi „*report*” azonban még mindig csak sürgeti a megállapodást. Ez a kérdés egyébként szinte valamennyi orosz–EU csúcson napirenden van, valamennyi Progress Report is említi következetesen – nyilvánvalóan orosz kezdeményezésre.

A problémát tovább bonyolította, hogy a diverzifikáció a közép-kelet-európai atomerőművek beszerzéseiben hosszú ideig csak elméleti lehetőségként állt fenn, valójában csak Oroszországban állítottak elő számukra alkalmas fűtőelemeket. Újabban ez a kérdés annyiban megoldódott, hogy ma már Nagy-Britanniában is gyártanak számukra megfelelő fűtőelemeket, azonban az orosz ajánlat kedvezőbb. (Kaderják [2006])

A nukleáris biztonság és nukleáris kutatási együttműködés terén ugyanakkor sikerült előrelépni, ezen a területen 2002 áprilisában külön megállapodás lépett érvénybe. Ezt a fajta együttműködést a Közös Gazdasági Térséghez kapcsolódó „Road Map” is szorgalmazza.

d) *Orosz energiahatékonyság javítása uniós tapasztalatátadással, technikai segítségnyújtással*

A belső energiahatékonyság javítása – amint láttuk – az orosz energiastratégia kiemelt célkitűzései közé tartozik. Ezen a téren az Unió lényeges lépéselőnyben van, bőven van tér tapasztalatátadásra, technikai segítségnyújtásra. Az ezzel való élés Moszkva részéről nyilvánvalóan egyoldalú orosz érdekeltség a kétoldalú kapcsolatrendszeren belül, ha

eltekintünk az Unió globális környezeti felelősségérzetétől és ilyen irányú egyoldalú kötelezettségvállalásaitól.

Ez egyébként olyan célkitűzés és közös feladategyüttes, ahol nemcsak hangzatosak, hanem kézzel foghatóak is az elért eredmények. Uniós támogatással, tapasztalatátadással ugyanis több konkrét energiahatékonyságot növelő projekt indult be Oroszország különböző régióiban.

Elsőként már 2001 szeptemberében megneveztek két különböző éghajlati adottságokkal rendelkező területet, az Arhangelszkit és az Asztrahányit, ahol uniós vezetéssel, és uniós ún. „*multisource*” finanszírozással energiatakarékossági projektet indítottak be a TACIS-programhoz kapcsolódva. Az utóbbi régióban például már az előzetes tanulmányok rávilágítottak, hogy a háztartási fűtési rendszerek átállítása a drágán, messziről szállított szénről és olajról helyben rendelkezésre álló – ipari, faipari és papíripari – biomasszára már három éven belül megtérülő beruházással megvalósítható. Arhangelszkben az energiahatékonyság lényeges javítását részben korábban elvesztegetett forró víz fűtési rendszerbe való kapcsolásával lehet elérni, részben kisebb egyéb beruházásokkal. Hamarosan felvetődött hasonló jellegű projekt indítása az orosz–EU párbeszéd középpontjában álló Kalinyingrádi-területen is. (Second Progress Report [2002] p. 4.) Itt mintegy 35-40%-os energia-megtakarítási lehetőséget prognosztizáltak az uniós szakemberek.

Az uniós tapasztalatátadás szerves része lehet természetesen mindaz a jogi jellegű uniós tapasztalat, kezdeményezés, amelyekhez például az uniós stratégiai dokumentum, a 2000-es Zöld Könyv célkitűzéseinek megvalósítása vezetett az Unióban többek között az építkezések, épület-felújítások terén. Az alábbi, valamint a megújuló energia témakörökben szakmai találkozókra, kerekasztal-beszélgetésekre is sor került az EU-Orosz Energia Technológia Központ szervezésében. A későbbiekben uniós felvetésre – a környezet megóvásának indíttatásával, a CO₂-kibocsátás csökkentésének céljával – új területtel egészült ki az energiatakarékossági együttműködés, a közlekedési-szállítási ágazattal. Az ötödik jelentés felveti Oroszország részvételi lehetőségét az EU vonatkozó kutatási keretprogramjaiban is. (id. mű p. 4.)

2.4 Inkább uniós érdekeltség alá eső célterületek

Az uniós érdekek alá sorolt kérdések jelentős része az európai energiaellátás biztonsági dimenzióival függ össze. Az energiabiztonság a párbeszédben legalább négy területet jelent az Unió számára: 1. a források, készletek mennyiségi elégségességét; 2. a kitermelő és szállító, fizikai infrastruktúra megbízhatóságot jelentő színvonalát; 3. a partnernek a megbízhatóságát; 4. az árak biztonságát.

e) *A befektetési klíma javítása: az orosz kitermeléssel és szállítással kapcsolatos jogi szabályozás erősítése*

Az energiadialógus elindításakor az Európai Uniót vezérlő egyik legfontosabb cél volt az uniós befektetői jelenlét erősítése az orosz piacon, s ennek előfeltételeként a szabályozói környezet már rövidtávon is eredményekkel kecsegtető javítása. Brüsszel elsősorban két irányban kívánt előrelépni: egyrészt a befektetői jelenlét formáit szabályozó háttér javításával (pl. a termékmegosztási egyezmények jogi feltételeinek tisztázásával illetve a vonatkozó jogszabályok kedvezőbbé, áttekinthetőbbé és befejezetté tételével), másrészt a befektetők korábbi távolmaradásában kulcsszerepet játszó energetikai szállítóhálózathoz való diszkriminációmentes hozzáférés biztosításával. Ez utóbbi terén valószínűleg nem sok változás következett be, mivel nem került sor az Energia Charta orosz ratifikálására és a kapcsolódó Tranzitjegyzőkönyv aláírására sem.

Hosszabb távon a szabályozás terén való együttműködéstől az olyan befektetési formák oroszországi megerősödését is várták, mint amilyen a közös vállalati forma, vagy a koncesszió. Szabályozási kérdésként definiálták az orosz belső energiaárak alakításának kérdését is, hangsúlyozva, hogy azoknak fedezetet kell nyújtaniuk a működtetési és beruházási költségekre is.¹⁷¹

Az alábbiakban felsorolt problémák a dialógus kezdetén valamennyi közös jelentésben következetesen és hiánytalanul szerepeltek, jelezve az Unió számára való súlyukat. A későbbiekben – különösen a közös gazdasági térség elképzeléshez kapcsolódóan – előtérbe került az ún. jogi és szabályozói közeledés, a technikai normák és szabványok konvergenciájának ügye. Nyilvánvalóan ezzel is összefüggésben hívták meg Moszkvát a villamos energetikai és gázpiaci szabályozás uniós fórumaira, a „Firenzei Fórumra” és a „Madridi Fórumra”. Ugyanakkor a meghirdetett jogharmonizációban általában is, és szektorspecifikusan is, komoly problémát jelent a közeledés egyoldalú volta: a tagságra nem pályázó Oroszországnak valószínűleg csak korlátozott érdekeltsége van a jogharmonizációs folyamatban, éppen annyi, amennyi szállítói pozícióinak megtartásához, erősítéséhez vezet.

¹⁷¹ Az ún. kettős energiaárak kérdése végül is a kétoldalú WTO-tárgyalásokon zárult le. Lásd III. fejezet 3. alpontját az orosz–EU WTO-tárgyalásokról.

Ez a kérdéskör az Unió számára egyrészt a kitermelésben eszközrendő befektetések növelése révén a készletek mennyiségi oldalról való biztosítását jelenti, másrészt a szabályozói közeg javítása révén a partner megbízhatóságát is emeli.

f) *Az energiabiztonság kérdései: előtérben a szállítási hálózat biztonságos működése*

A biztonság lényeges eleme a szállító infrastruktúra fizikai minősége. „A szállítói hálózatok állapotának átfogó és folyamatos értékelése életbevágóan fontos az energiaellátás biztonságának biztosítása szempontjából. Ebben az összefüggésben, ahol és amikor a felek szükségesnek tartják, az EU kész segédkezni az orosz áteresztő rendszer értékelésében.” (*Synthesis Report* [2001] p. 4.)

Az orosz szénhidrogén szállítások biztonsága körüli egyik legfőbb bizonytalansági tényezőt magának az orosz szállítási infrastruktúrának a gyengeségei, kapacitási és még inkább karbantartási problémái jelentik mind a mai napig. A vezetérendszer leromlott állapotával összefüggő esetleges gáz- és olajszivárgások ugyanakkor súlyosan veszélyeztetik a környezetet is. Az Unió részéről számos kezdeményezés érthető módon ezek kiküszöbölését célozza. A kérdés olyan súlyú, hogy erre a kiértékelő munkára és a szükséges beruházási összegek felbecsülésére anyagilag is kész áldozni, mégpedig TACIS-keretektől.¹⁷² A már 2002-re konkrétan is megfogalmazott uniós elképzelés egy, az egész kelet-európai, közép-ázsiai és kaukázusi térségre kiterjedő olaj- és gázhálózatot (vezetékek+tankerek) figyelő, „baleset-megelőző” monitoring-rendszer közös kialakítása az orosz GLONASS és a még csak tervezett uniós GALILEO műholdas rendszerek összekapcsolásának segítségével. A kérdéstről kormányközi megállapodást készítenek elő az energiadialógus keretein belül.

Szintén az ellátásbiztonság emelkedését várja Brüsszel az olajpiaci fejleményekkel, árkilengésekkel kapcsolatos párbeszéd, információáramlás beindításától. Ezen belül az olajpiaci stabilitás szempontjából vetette fel a tartalékok szerepének közös vizsgálatát.

¹⁷² 10 millió eurót irányoztak elő a 2003-as TACIS-keretből a szénhidrogén-szektorra vonatkozóan. (Third Progress Report [2002] p. 3.) 2004-ben hasonló célokra 3 millió euró állt rendelkezésre szintén TACIS-forrásból. A feltérképező munkát követően a szükséges konkrét beruházások a tervek szerint már a magánszféra, illetve a nemzetközi pénzügyi szervezetek bevonásával finanszírozódnának.

A dialógus kezdetén íródott összegző jellegű *Synthesis Report* még külön pontban tesz említést a felek közötti gyors válságkezelői eljárás kidolgozásának szükségességéről. A későbbiekben ez a feladat önállóan már nem szerepel a közös célkitűzések között.

g) *Az euró használata a kölcsönös energia-szállítások elszámolásánál*

Az Európai Unió szempontjából lényeges kérdések közül ez az egyetlen, amelynek megvitatása a dialógus keretein belül – úgy tűnik – elhalt. A 2001-es *Synthesis Report* a kölcsönös függésre és komplementaritásra, valamint a jelentőségében kiemelkedő orosz energiaszállításokra hivatkozva még fölveti az euró használatának lehetőségét a kétoldalú energetikai elszámolásokban, a későbbiekben ez a pont azonban már többnyire kimarad a jelentésekből, vélhetően az orosz partner vonakodása következtében.¹⁷³ Egyedül a negyedik jelentésben kerül újra elő egy rövid bekezdés erejéig, amely azt nyugtázza, hogy a kérdés valójában az érintett üzleti körök kompetenciájába tartozik, ugyanakkor az euróra történő átállás világosan jelezhetné a felek energetikai együttműködésének mélyülését. (Fourth Progress Report [2003] p. 2.)

Az euróra való áttérés az Unió számára ugyanakkor az árak terén megnyilvánuló biztonsághoz vezető egyik lépcsőfok is lehetne. Az árak biztonságát, előre tervezhetőségét segíti továbbá a rendszeres információcsere is.

h) *A nem-kereskedelmi jellegű oroszországi kockázatok csökkentésének intézményi lehetőségei, garanciaalap létrehozása*

Eredetileg az ún. közös érdekelttség alá eső kiemelt projektek¹⁷⁴ könnyebb megvalósíthatósága érdekében javasolták az ezek elősegítésével megbízott független szakemberek egy olyan speciális Beruházási Garanciaalap – vagy más hasonló funkciójú intézmény – létrehozását, amely az érintett nemzetközi pénzügyi szervezetek, regionális bankok, export-hitel ügynökségek és más hatóságok, valamint a magánszféra biztosítóinak és befektetőinek bevonásával csökkentené a projektek „nem-kereskedelmi” jellegű kockázatait. A finanszírozásban, de a működtetésben sem venne

¹⁷³ Valójában a kérdést – az energetikánál szélesebb értelmezésben is – orosz oldalon komolyan fontolgatták. Erre utal, hogy neves orosz kutatók foglalkoztak a kérdés elméleti feltételeivel. (Lásd Olga Butolina [2004] előadását.) A kérdés felmerülésének komolyságát támasztja alá az a tény is, hogy Wim Duisenberg, az Európai Központi Bank volt elnöke is nyilatkozott a témában, értelmes elképzelésként értékelve azt a lehetőséget, hogy Oroszország az olajexportban a dollárelszámolásról áttérjen az euróra. (MTI hírek, 2003. október 14.)

¹⁷⁴ Lásd később.

tait. A finanszírozásban, de a működtetésben sem venne részt a Bizottság, az egyértelműen a magánszféra hozzájárulásaként jönne létre. A garanciaalap valójában mindazon kompenzációs jellegű kifizetések realizálódását segítené elő, amelyek egy felmerülő vitát követő döntőbírói ítélezés után jogosnak bizonyulnak. Egy ilyen alap megteremtése nyilvánvalóan az uniós partner érdeke, lényege éppen azon speciális oroszországi kockázatok kiküszöbölése szigorúan a kiemelt közös érdekeltségű projektekben résztvevő uniós cégekre vonatkozóan, amelyek miatt a külföldi befektetők jelenléte általában is visszafogott az orosz piacon. Az elképzelés megvalósíthatóságáról szóló tanulmány elkészítésével az Európai Beruházási Alapot bízták meg, amely az EBRD szolgáltatásait, oroszországi jogi tapasztalatait valamint az EIB közreműködését is igénybe veszi.

Ez a feladat szorosan összefügg az energiadialógus egyik legfontosabb eredeti általános céljával, nevezetesen az uniós cégek oroszországi energetikai befektetéseinek ösztönzési szándékával. Nem véletlen, hogy szintén valamennyi jelentésben szereplő kérdéskör. Bár az uniós célok között kétségkívül kiemelt jelentőségű, a megvalósítás itt is dőcögve, lassan halad. A garanciamechanizmusról szóló első javaslattervezetet 2004 második felében kapta meg véleményezésre az orosz partner, azóta sincs hír konkrét előrelépésről.

i) *Kiotói Egyezményhez kötődő együttműködés*

Bár a Kiotói Egyezmény kérdésköre külön közös célterületként – a *Synthesis Report* kivételével – egyik jelentésben sem szerepel az energiadialógus napirendi pontjainak sorában, a tartalmi idetartozás, valamint a fentiekben elemzett dokumentumokban történő gyakori említések miatt érdemes itt tárgyalni ezt a problémakört. Ez az EU számára egy különösen fontos potenciálisan „közös” terület, tekintettel arra, hogy az uniós értékrend szempontjából kulcsfontosságú nemzetközi egyezmény életbe léptetésének elvi lehetősége az Egyesült Államok elutasító magatartása folytán Oroszország kezébe került. A kérdésben Moszkva is sokáig kérette magát, végül az az energiadialóguson is túlmutató, az orosz–EU párbeszéd tágabb értelmezésében, más alkukhoz kötötten oldódott meg. Nyilvánvaló, hogy az orosz „igen” egy bonyolult kompromisszum-keresési folyamat részévé vált, amiben a bővülési, WTO-csatlakozási és egyéb uniós tematikák egyaránt szerepeltek.¹⁷⁵ Mindenesetre nem valószínű, hogy a globális környezeti prob-

¹⁷⁵ Oroszország eredetileg 2002-re vállalta az egyezmény ratifikálását. Illarionov ismert orosz közgazdász, elnöki tanácsadó azonban még 2003-ban is úgy nyilatkozott, hogy a ratifikációra nem fog sor kerülni. (Barysh [2004] p. 35.)

lémák iránt kevésbé fogékony Oroszország egyik pillanatról a másikra az egyezmény elkötelezett hívévé vált volna, különösen nem az „igent” megelőző, komoly nemzetközi nemtetszést is kiváltó meglehetősen cinikus orosz vezetői nyilatkozatok fényében.¹⁷⁶

A nehezen megszületett orosz ratifikáció azonban újabb – finanszírozási forrásokkal is felérő – lehetőségeket nyit meg az orosz–EU energetikai párbeszédben a szennyezési jogok adásvétele, valamint pl. a tiszta széntekológiák közös alkalmazásának, az ún. *Joint Implementation* kínálta lehetőségek kapcsán. Oroszországnak ugyanis – az EU-val ellentétben – nem kerül különösebb erőfeszítéseibe az egyezményben tett vállalásainak teljesítése. Az Európai Unió már a *Synthesis Report*-ban szorgalmazta az együttesen megvalósítható projektek mennyiségi, mechanizmusbeli és pénzügyi feltételeinek megfogalmazását. Ezek a törekvések azonban a későbbiekben nem valósultak meg, nem utolsósorban az orosz ratifikáció elhúzódása következtében. A Második Jelentés is rámutat az érvénybe lépés utáni potenciális, együttesen kihasználható lehetőségekre.¹⁷⁷

j) *Nukleáris biztonság erősítése*

Az Európai Unió minden alkalmat megragad az oroszországi atomerőművek biztonságos működésével kapcsolatos aggályai megfogalmazására, meglehetősen eredménytelenül. Természetesen a dialógus keretein belül felajánlotta e téren szerzett tapasztalatait is orosz partnerének, amely azonban jól érzékelhetően nem kíván ilyen tárgyú bilaterális együttműködésbe bocsátkozni e fórumon belül. Orosz álláspont szerint ugyanis ez a kérdés elsősorban nemzeti hatáskörbe, a megfelelő nemzeti felügyelő szervek hatásköre alá tartozik, másodsorban viszont az orosz erőművek – állításaik szerint – megfelelnek a nemzetközi előírásoknak is, hiszen az érintett felügyelő intézmények saját rendszerük kialakításánál figyelembe veszik a nemzetközileg elfogadott normákat – állítják. (Second Progress Report [2002] p. 5.) Feltehetően ez a távolságtartó magatartás magyarázza, hogy a kérdés miért nem került be a jelentésekben is állandóan napirenden sze-

¹⁷⁶ Ezek közül a legelhíresültebb Putyin elnök ama nyilatkozata, amely szerint Oroszországnak – tekintet nélkül országa szélsőségesen zord klimatikus viszonyaira és erőteljes GDP-növelési szándékaira – valójában nem érdeke a globális felmelegedés folytatódásának megakadályozását célzó Kiotói Egyezmény érvénybe lépése. (MTI)

¹⁷⁷ Egy, a CO₂-kibocsátás csökkenését eredményező energiahatékonysági vagy energiatakarékosági projekt esetén keletkező CO₂ kredit átruházható a befektetőre, például esetünkben az Európai Unióra. Ily módon tehát az EU technikai segítsége már nem is olyan önzetlen, mint ahogy a d) alpontban tűnhet. A Kiotói Egyezmény oroszországi ratifikálása valójában beemeli az uniós támogatással megvalósuló oroszországi energiatkarékosági-hatékonysági projekteket a harmadik csoportba, azaz a közös érdekeltségű célterületek sorába. Erről azonban az elemzett dokumentumokban csak elvétve esik szó.

replő közös célfeladatok közé. Mindössze a 2003-as negyedik jelentésben történik utalás az e téren való együttműködésre, nevezetesen egy 2001-es EURATOM-orosz nukleáris biztonsági együttműködési, a nukleáris tematika egészét felölelő egyezményre, amely az orosz fél számára jóval elfogadhatóbb.

2.5 *Vegyes vagy közös érdekeltséget tükröző együttműködési területek*

k) *Közös érdekeltségű infrastrukturális projektek kijelölése*

A közösen szorgalmazott infrastrukturális projektekben való uniós érdekeltséget az energiaellátás mennyiségi oldalról történő biztosítására irányuló törekvés alapozza meg. Ezt a meglévő útvonalak, vezetékrendszerek számának bővítésével kívánják elősegíteni. Moszkva számára saját versenyhelyzetének megerősítését célzó terveinek Brüsszellel való elfogadtatása nyilvánvalóan előnyökkel járhat. Így van ez még akkor is – ahogy ezt a jelentések is hangsúlyozzák –, ha ezeknek a terveknek a kivitelezése, anyagi háttérének megteremtése már korántsem a két központ akaratán múlik, hanem sokkal inkább vállalati és pénzügyi szervezetek érdekeltségén. A „közös érdekeltség” címkéjének hasznában – elsősorban nagy olaj-és gázszállítási projektek esetében – mindkét fél bízhat tehát. Az energiadiálógus kiinduló helyzetét összegző *Synthesis Report* a 2001. októberi csúcson megfogalmazottaknak megfelelően már kísérletet tesz ilyen projektek konkrét nevesítésére, ide sorolja a tervezett észak-európai gázvezeték, a Belorusszián és Lengyelországon keresztülhaladó Jamal-Europe gázvezeték, valamint a Stokhman mező fejlesztését. Az olaj tekintetében megemlíti a Barátság és Adria-vezeték összekapcsolásának tervét, valamint az észak-kaszpi olaj új és már meglévő útvonalainak fejlesztését és további kiépítését, többek között a Burgas-Alexandroupolis olajvezeték, amelyek lehetővé tennék az orosz olajszállítások növelését a régi és a kibővült EU-ba egyaránt. Gyakorlatilag ezek a kiemelt projektek mind a mai napig változatlanul megmaradtak.¹⁷⁸ A leglátványosabb előrelépés az észak-európai gázvezeték ügyében történt, itt a felek együttműködése gyümölcsöt hozott: létrejött az az orosz és uniós (elsősorban

¹⁷⁸ Az észak-európai gázvezeték projekt a későbbiekben bekerült a TEN (Trans-European Network) által kiemelten támogatott uniós fejlesztések közé is. Az Európai Unió érdeklődését fejezi ki az a tény is, hogy ko-finanszírozást vállalt a terv „*feasibility study*”-jének elkészítésében, különös tekintettel a projekt környezeti hatásaira. (Fourth Report [2003] p. 4.) Az EU elkötelezettsége ezen projekt iránt néhány évvel később – a bővülés valamint az Ukrajnával-való kapcsolatok alakulása szempontjából problematikusá vált. Erről lásd később.

német) partnerek közötti kapcsolat, amely már a finanszírozási kérdéseket is taglaló konkrét szerződés-tervezet aláírásához is vezetett, megteremtve a megvalósulás legfontosabb előfeltételét. (Russia to seal ..[2005])¹⁷⁹ A felek üdvözölték a Jamal-Europe gázvezeték kapacitásnövelésének létrejöttét is. Ugyanakkor egy másik közös támogatást élvező projekt elbukóban van: Horvátország – környezetvédelmi okokra hivatkozva – újabban nem támogatja a Barátság- és Adria- kőolajvezetékek összekapcsolását, ami a terv megvalósulását eredményezheti.¹⁸⁰

Az energiadialógus ezen a téren egy széleskörű, minden érintett felet – állami képviselők, nemzetközi pénzügyi szervezetek, üzleti élet szereplői – bevonó együttműködési mechanizmus kiépítését szorgalmazza. (*Synthesis Report* [2001] p. 3.) Valamennyi esetleges közös érdekeltségű projekttel kapcsolatos koordinációs tevékenységre egy-egy ún. „*high-level group*”-ot (HLG) jelöltek ki, amelyek feladata a technikai követelmények, a finanszírozási szükségletek és az időtávok kidolgozása, valamint a megvalósulás elősegítése. Ezek a szakértői csoportok megerősítették a korábban kiemelt projektek létjogosultságát, ugyanakkor a megvalósíthatóság növelése érdekében felvetették egy speciális kockázatkezelő garanciaalap létrehozásának szükségességét. (Erről lásd részletesebben a fenti h) pontban.) A későbbiekben többször is említik a jelentések a közös érdekeltségű projektek listájának bővítési lehetőségét – elsősorban az olajvezeték-hálózat fejlesztése kapcsán¹⁸¹ –, erre azonban a legutóbbi jelentés megfogalmazásáig nem került sor.

l) *A villamosenergia-piacok összekapcsolása – villamos energiával való kereskedelem*

A villamos-hálózatok összekapcsolásáról szóló elképzelést minden bizonnyal Moszkva vetette fel, ugyanakkor abból kiindulva, hogy a hálózatok összekapcsolása elméletileg növeli az uniós árampiac biztonságát, a közös érdekeltségű projektek között tárgyaljuk. A negyedik jelentés a közös érdekek között említi továbbá az üzleti lehetőségek bővülését és a mindkét fél számára jelentkező pozitív versenyhatásokat. Az erőteljesebb orosz

¹⁷⁹Vilemas [2001 p. 49.] a finn Fortum vállalatot is említi a terv 2001-es „*feasibility study*”-járól szóló egyezmény aláírójaként. A tervezett vezeték egyébként Oroszország valamennyi régi nagy uniós vásárlójához eljuttathatná az orosz gázt, az előbbi két országon kívül, Hollandiát is érintve egészen Nagy-Britanniáig húzódná a vezeték, tenger alatti és szárazföldi szakaszokat váltogatva. A kelet-európai területeken csak tenger alatti hálózat lenne, ami eleve kizárja, hogy ezek az országok ezt a vezetéket használhassák.

¹⁸⁰ Az előzetes elképzelésről szóló 2002-es megállapodást még Horvátország is aláírta.

¹⁸¹ Az EU a megnőtt volumenű tengeri szállítások kockázatainak figyelembe vételével különösen szorgalmazza a vasúti szállítási útvonalak fejlesztését.

érdekeltség ugyanakkor nyilvánvaló.¹⁸² Anatolij Csubajsz, az EESZ orosz villamos energetikai óriáscég vezetője fogalmazott úgy egy nemzetközi találkozón, hogy Oroszország nem szeretné, hogy a megváltozott politikai helyzetben egy villamos energetikai újabb vasfüggöny mögé kerüljön. (idézi Kaderják [2006]) Oroszország számára a hatalmas integrált uniós energiapiacra való villamosenergia-export lehetősége érthető módon igen vonzó, ezt a tényt az Unió is elismeri.¹⁸³ Valószínűsíthető, hogy az orosz fél nyomására került bele a hálózatok összekapcsolásának kérdése valamennyi közös dokumentumba.

Ugyanakkor az EU oldaláról már a kezdetektől számos aggály, illetve feltétel fogalmazódott meg a tervvel kapcsolatban. Ezek alapvetően ahhoz a – nem alaptalan – európai aggodalmakhoz kapcsolódnak, miszerint Oroszországban a villamos energia ára nem költségtükröző, másrészt viszont termelése során a környezeti szempontok figyelembevétele meg sem közelíti az Unióban előírt normák, szabályok szigorúsági szintjét. Ami a belső orosz energiaárakat illeti, azzal kapcsolatban általános orosz vélekedés, hogy „az alacsony energiaárak természetes előnyei egy természeti kincsekben gazdag országnak”. (Grigoriev-Chaplygina, [2003] p. 40.) További visszatérő uniós szempont az orosz villamos energiatermelésben is meghatározó szerepet játszó nukleáris erőművek biztonságosságának megkérdőjelezése. Magyarán tartanak az olcsón, de a környezetre nézve káros, vagy annak biztonságát egyenesen kockáztató módon előállított orosz energia európai importjától. Negyedrészt, előfeltétel továbbá, hogy a nyitásnak és mértékének kölcsönösnek kell lennie. (Fifth Progress Report [2004] p. 5.) Barysh konkrétan is megemlíti orosz versenyügyi problémákat, többek között azt a tényt, hogy az orosz energiaszolgáltató, az EESZ „unfair” módon, támogatott áron kapja az erőműveinek szánt gázt a Gazpromtól. (Barysch [2004] p. 33.) Másrészt az EU szemével az orosz Gazprom monopolpozíciója sem illik bele a közös képbe, ugyanakkor a 2004. májusi kétoldalú Orosz–EU WTO-megegyezésben Brüsszel mégis feladta a Gazprom feldarabolására vonatkozó eredeti elképzeléseit. Az energetikai piacok „közelítésének” kérdése a későbbiekben természetesen a Közös Gazdasági Térség *Road Map*-jének keretei közé került.

¹⁸² Az elképzelést Barysh [2004] egyértelműen orosz érdekeltként jellemzi.

¹⁸³ „Az EU energiapiaca a világ legnagyobb és leginkább integrált piacává válik, Oroszország megérdemli, hogy ehhez a piachoz hozzáférést nyerjen...” (saját fordítás: Synthesis Report [2001] p. 6.)

Az orosz kitarítás azonban úgy tűnik, hogy ebben a kérdésben egyelőre nem sok gyümölcsöt termett. Az összekapcsolást előkészítő vizsgálódásokkal – beleértve az érvényes és tervezett uniós és orosz piaci és környezeti szabályok egymásnak való megfelelését vagy eltéréseit – az uniós UCTE-t¹⁸⁴ és az orosz /FÁK IPS/UPS-t¹⁸⁵ bízták meg. Elméletileg 2004 közepére kellett volna elkészülnie a kérdésre vonatkozó különjelentésnek, ugyanakkor a szabályozás összevetéséről szóló beszámoló szükségességét az egy évvel későbbi jelentés szinte változatlanul tárgyalja. Csak 2005 januárjában kezdődött el a munka a hálózati összekapcsolás – orosz javaslatra szinkronikus módú – „*feasibility study*”-ja elkészítésének 2006-os végső céljával, pedig a kérdés immár több mint öt éve napirenden szerepel. Ennek finanszírozása a felek között egyenlő alapon történik, az Unió részéről a Bizottság és az UCTE egyaránt hozzájárul a költségekhez, 75-25% arányban.¹⁸⁶ Egyes szakértők határozottan állítják, hogy az Unió illetve annak villamos energetikai szervezete, az UCTE valójában nem szeretné Oroszországot tagjai közé sorolni (Kaderják [2006]), az UCTE nem kívánja hálózatát a posztszovjet térségre kiterjeszteni.¹⁸⁷ Az orosz cél ugyanis értelemszerűen a két rendszer, az uniós és a FÁK-on belül működő hálózat összekapcsolása. Mindenesetre 2002 márciusában egy az Orosz–EU energiadialógus keretei között megrendezett konferencián sor került egy kooperációs egyezmény aláírására a FÁK Elektromos Áram Tanácsa¹⁸⁸ és az EURELECTRIC¹⁸⁹ között.

m) *Technológiai együttműködés – a környezet védelme*

Ez a terület mutatta fel talán a leglátványosabb, kézzelfogható eredményeket. Ez nem véletlen, hiszen tudományos jellegű együttműködés kényes politikai-gazdasági helyzetben is megvalósítható. Valójában az Unió részéről érkező kezdeményezés mindkét fél számára pozitívumokat kínál. Az EU számára legfőképpen azért, mert az uniós értékrendben kiemelt helyen szereplő környezeti, környezetvédelmi szempontok és azokhoz

¹⁸⁴ Union for the Co-ordination of Transmission of Electricity

¹⁸⁵ Unified Power System/ Interconnected Power System (IPS/UPS)

¹⁸⁶ A fele-fele arányban való finanszírozás jól jelzi az erőteljes orosz érdekeltséget, más esetekben jellemző az uniós költségvállalás.

¹⁸⁷ Ennek egyik igen gyakorlati oka lehet, hogy jelenlegi EU fölös villamosenergia-kapacitásokkal rendelkezik.

¹⁸⁸ CIS Electric Power Council

¹⁸⁹ Union of the Electricity Industry

kapcsolódó, már kialakított konkrét technológiai eljárások átadását teszi lehetővé, ugyanakkor a tapasztalatátadás szép gesztus a partner felé. Orosz szempontból pedig azért kedvező, mert uniós forrásokból juthat olyan fejlesztésekhez, vagy fejlesztési eljárásokhoz (pl. fűtőkorszerúsítési eljárások, tisztább szénégetési technológiák, fejlettebb energiatermelő technológiák elsősorban az olajiparban stb.), amelyek Oroszországban költségmegtakarítást eredményeznek, vagy /és a környezetet védik.

Az együttműködés gyakorlati gyümölcse az EU kezdeményezésére életre hívott, 6. Keretprogramból támogatott, alapvetően uniós forrásokból finanszírozott EU-Orosz Energia Technológiai Központ, amelynek Moszkva ad otthont egy régebb óta meglévő nemzetközi tudományos-technológiai központhoz rendelve. A központ finanszírozását ugyan három évre előre vállalta Brüsszel, de a jelentések szerint az orosz hatóságokkal közös finanszírozású projekt. 2005-ben az első három év eltelte után az Unió TACIS-forrásokból való anyagi támogatás lehetőségét vetette fel.

Az intézmény meglepően gyorsan létrejött, átadási ünnepségére 2002 novemberében került sor. Kettős irányítás – orosz és uniós – alatt működik, munkáját három szektorhoz kapcsolódóan végzi: szénhidrogének; szén és villamos energia; megújuló energia, energiatakarékosság és hatékonyság. Fő feladata különböző energetikai tárgyú tréningek, találkozók szervezése és lebonyolítása, fejlett technológiák terjesztéséhez technikai segítség nyújtása, valamint a rájuk vonatkozó információáramlás elősegítése, továbbá az EU és Oroszország energetikai szereplői közötti kapcsolatépítés. A központ gyakorlati működése viszonylag hamar elkezdődött, 2003 novemberében már több rendezvényt tudott maga mögött. Tevékenységi körében egyre nagyobb hangsúlyt kapnak a közös érdekeltségű beruházások finanszírozási háttérének szervezési munkálatai például az EBRD-vel vagy más nemzetközi pénzügyi szervezetekkel együttműködve.

A technológiai együttműködés releváns példái az ún. „*Clean Coal*” („tisztá szén”) projektek. Ezek lényege célzottan a környezet kímélését szem előtt tartó uniós tapasztalatátadás. Jelentőségüket emeli az a tény, hogy Oroszországban – legalábbis a már bemutatott energiastratégia szerint – az elkövetkező években a széntermelésben és a szén villamos energia előállításban való felhasználásában jelentős, mintegy 75%-os növekedéssel számolnak. Jelenleg az Európai Unió ún. CARNOT-programjába illeszkedve négy orosz–EU program is fut. Valamennyinek az ún. tisztább széntekológia-eljárások

oroszlországi – vagy egy-egy konkrét erőműbeli – bevezetésének előkészítése vagy terjesztése a célja.¹⁹⁰

2.6 A közös célterületeken elért és várható eredmények orosz szemmel, az orosz energiaszratégia tükrében

Az energiadialógus eddigi eredményeit és célkitűzéseit érdemes összevetni az érvényben lévő, korábbiakban már bemutatott orosz energiaszratégia céljaival.

1. A legfontosabb eltérés épp az energiadialógus egyik alapvető céljával kapcsolatban ötlük szemünkbe. Az Európai Unió energiadialógushoz fűződő, az oroszországbeli uniós befektetések növekedésével számoló terveivel ellentétben orosz részről nem kívánják a külföldieket különösebben bevonni az energiaszktor finanszírozásába, legfeljebb – az energiadialógusban megfogalmazottakkal ellentétben – lazább formákban, például hitelezés révén. A koncessziós formát említi ugyan az orosz szratégia, azonban az Unió által szorgalmazott közös vállalati formára egyetlen utalás sincsen, igaz annak elutasítására sem. Így ugyan elméletileg a vállalati finanszírozási módba beletartozhatnak a vegyesvállalati finanszírozások is, a gyakorlati tapasztalatok szerint azonban továbbra is érvényes az a megállapítás, hogy Oroszlország valójában nem is tartja kívánatosnak a külföldi tőke erőteljesebb jelenlétét. Ahol egyedül említés történik a külföldi befektetőkről, ott is az amerikai tőkéről van szó.
2. Az orosz szratégia szerint Európa aránya az orosz szénhidrogén-kivitelben csökkeni fog. Elméletileg ez bekövetkezhet a szállított volumenek növekedése mellett is, Európa jelentősége azonban ebben az esetben is összességében csökkenő lesz Moszkva számára. (Az exportforrások 45-64%-os bővülésével számolnak) Ez részben azzal a – nemzetközi elemzésekkel is összhangban lévő – orosz prognózzal kapcsolatos, hogy Európa növekedési üteme az elkövetkező évtizedekben a világátlag alatti lesz. Másrészt, a dinamikusan fejlődő, vagy más szempontokból is perspektivikusnak tűnő piacok felé kívánnak nyitni. (Kína, USA, Japán, csendes-óceáni térség stb.)¹⁹¹ Európa mindezzel együtt is a legjelentősebb partner marad, de koránt-

¹⁹⁰ http://europa.eu.int/comm/energy/russia/issues/coal_en.htm (letöltve: 2006. március 1.)

¹⁹¹ Másrésztől az Oroszlországtól keletre fekvő országok között is kialakult egyfajta versengés az orosz szénhidrogénekért. 2004 tavaszán egy ilyen olajcsatát nyer meg Pekinggel szemben Tokió, amikor döntés született a kelet-szibériai olajmezők és a Japánhoz legközelebb fekvő orosz kikötőváros, Nahodka közötti

sem az egyedüli jelentős súlyú. Érdeemes felhívni a figyelmet a két partner által az Unióba irányuló jövőbeli orosz földgázszállítások mennyiségi prognosztizálásában mutatkozó égbekiáltó különbségekre is: 2020-ra vonatkozóan az EU éves szinten mintegy 300 milliárd köbméter orosz többletgázzal kalkulál, míg a megfelelő orosz előirányzat mindössze 30 milliárd. (Barysch [2004] p. 34.)

3. Tanulságos a gázfelhasználás során tett orosz prioritás-sorrend is. Míg az elemzett Zöld Könyv – különösen a földgáz terén – az orosz szállítások jelentőségének növekedésével számol, és ezt célzó projektek indítását tervezi, Moszkva az exportszállításokat a megfogalmazott négy prioritás között csak a negyedik helyen említi. (The Summary of the...[2003] p. 17.)
4. Az Európai Unió az energiadialógus keretei között is szorgalmazza az orosz energetikában a piaci viszonyok megteremtését. Ez a célkitűzés elméletileg egybevág az orosz szándékokkal, az időtávokban azonban vélhetően már markánsak az eltérések. A kérdés középpontjában az energiaárak állnak. Oroszországban is számottevő belső energiaár-emelkedéssel számolnak, ezt azonban – elsősorban szociális és egyéb iparági okokra hivatkozva – fokozatosan kívánják véghezvinni.¹⁹² A magasabb árak ugyanakkor a későbbiekben az energiatakarékossági, energiahatékonysági orosz célokhoz vezető eszközök is egyben. Az energiadialógusban tett orosz „engedmény” tehát valójában a saját nemzeti elképzelésüknek is megfelelő célkitűzés.¹⁹³
5. Bár az energiadialógusban kifejezetten ez nem került megfogalmazásra, az orosz Gazprom monopolhelyzetének csökkentése nyilvánvalóan uniós érdek, kívánalom is. Az orosz stratégia kínál némi esélyt ebben az irányban, a kisebb mezőkhöz kötődő ún. független termelők súlyának növekedésével számolva, mindez azonban nem fog igazán jelentős változásokat eredményezni az orosz gáztermelői struktúrában.

vezeték építéséről, japán részvétellel, valószínűleg azonban Kína felé történő leágazással kiegészítve. (Orosz olajvezeték-építés. Elhalászás [2004]) Valójában ezt az elképzelést tartalmazta már az orosz energetikai stratégia is.

¹⁹² Elsősorban a makrogazdasági szinten is jelentős kohászat és műtrágyagyártás iparági érdekeiről van szó, az alacsony belső energiaáraknak jelentős szerepe van e termékek nemzetközi versenyképességében.

¹⁹³ A stabil piaci viszonyok energia-szektorbeli megteremtése egyébként újabban már egyre kevésbé tűnik valós célkitűzésnek.

6. A Kiotói Egyezmény betartása egyelőre valójában nem jelent gondot az orosz félnek a stratégia szerint. Úgy tűnik, a korábbi vonakodás inkább a nagyobb alkuk része, taktikai lépés volt.¹⁹⁴
7. A technológiai modernizációs (pl. megújuló energia hasznosítása) és energiahatékonysági orosz célkitűzéseket az energiadiálógus nyilvánvalóan nagymértékben elősegítheti, Oroszország valójában saját céljainak megvalósítására használja az EU támogatását.
8. Oroszország az energetikára vonatkozó jogi szabályozás erősítését is célul tűzte ki, ezt számos konkrét területen (pl. energiatakarékosságra ösztönzés) is elősegítheti az uniós tapasztalatátadás.

2.7 Az energiadiálógus és a közös gazdasági térség

Az energiadiálógus – ahogy korábban már említettem –, bekerült a közös gazdasági térség koncepciójának keretei közé. Az energiadiálógussal is gazdagított közös gazdasági térség konkrétabb munkaprogramjának, a vonatkozó *Road Map*-nek az elkészítésére ugyan már az Unió bővülése után került sor, tartalmi idetartozása miatt azonban ebben a dokumentumelemző alfejezetben tárgyalom.

Érdekes módon a gazdasági „Road Map” „Energia” című alfejezete nem a szénhidrogén-szállításokra, pontosabban az azok stabilitásában és folytonosságában rejlő közös érdekekre helyezi a hangsúlyt, hanem – bár meglehetősen tömörséggel és általánossággal – az energiadiálógus korábban is meglévő egyéb szálait ismétli inkább. Bár nyilvánvaló, hogy az energiakérdés veleje továbbra is az olaj- és gázszállítások ügye, ennek a háttérbe szorítása a legújabb dokumentumban az Unió részéről egyfajta határozatlanságot, óvatosságot is jelezhet az orosz dominancia megőrzési szándékát illetően. A felsorolt egyéb kérdések pedig jól mutatják, hogy a párbeszéd beindítása óta igen kevés konkrét előrelépés történt, a megfogalmazható közös célok továbbra is szinte ugyanazok, illetve meglehetősen általánosak: az uniós és orosz energiapolitikák és- stratégiák összehangolása, a nukleáris anyagok kereskedelméről való tárgyalásokat lezáró megállapodás meg-

¹⁹⁴ Orosz elemzők azonban gyakran felvetik, hogy az egyezmény a jövőben ütközésbe kerülhet a GDP-növelési célokkal.

kötése, közös érdekeket képező közös infrastrukturális projektek beindítása, az energetikai termékek biztonságos szállítása, általában a nukleáris energetikai együttműködés, az EU-Orosz Energetikai Technológia Centrum munkaprogramjának megvalósítása stb. Itt is előtérbe kerülnek az Unióra oly jellemző biztonságossági és hatékonysági szempontok. Az Unió szorgalmazza továbbá az orosz gázesektor reformját.

Valójában a két felet leginkább foglalkoztató kérdésre nincs egyelőre válasz az energiadialógus keretein belül: marad-e, maradhat-e az orosz gáz-és olajszállítások jelenlegi igen magas Unión belüli súlya a jövőben, vagy akár az egyik, akár a másik partner ennek radikális csökkentésére szánja el magát?

3. Az energiadialógus fókuszában: gáz- és olajszállítások, kölcsönös függések

Az energiadialógus leglényegesebb vonulata az orosz szénhidrogén-szállításokkal összefüggő komplex problémakör, a dialógus fókuszában az orosz gáz-és olajszállítások állnak, bár az energetikai párbeszéd számos dokumentuma – pl. a fent megnevezett *Road Map* – ezt a kiemelt jelleget nem igazán hangsúlyozza. E lényeg egyértelmű kimondására a legutóbbi, hatodik jelentésben került sor: „A felek az olaj és földgázszállítási infrastruktúra fejlesztését a konkrét projektek kivitelezése során az együttműködés legfontosabb területei között tartják számon”. (Sixth Progress Report [2005] p. 8.) A továbbiakban ennek a kiemelt jellegnek a létjogosultságát vizsgálom a statisztika eszközeinek segítségével.

3.1 Oroszország súlya az Európai Unió szénhidrogén-behozatalában

A kilencvenes évek második felében, az immár 15 tagúvá növekedett Európai Unióban Oroszország pozíciója mind a nyers kőolaj, mind pedig a kőolajtermékek tekintetében egyértelműen növekvő, 2002-re már az előbbi részarány eléri a 20%-ot, az utóbbi pedig – a többi külső szállító közül magasan kiemelkedő módon – meghaladja a 30%-ot. (A kőolajtermékek esetében visszaáll a korábbi, még a szovjet időkre jellemző kimagasló arány. Lásd a C/1. és C/3. táblázatokat.) Ugyanebben az időszakban Oroszország uniós

földgázimporton belüli súlya kisebb mértékű csökkenést mutat, 9-10% körüli részesedéssel azonban még így is az uniós földgázpiac fontos szereplője.¹⁹⁵

Ugyanakkor az Unió egyes tagállamaiban az orosz súly a fentieknél lényegesen magasabb, például a földgáz tekintetében Németországban majdnem 40%-os, Olaszországban, Franciaországban 30 % körüli, de igen magas a kisebb Ausztriában és Finnországban is. (Gubajdullan – Kampaner [2006]) A német BASF vegyipari óriáshoz egyenesen külön vezetéken jut el az orosz gáz.

3.2 Az EU és az európai piac jelentősége Oroszország számára

Hogyan fest a másik oldalról, Oroszország szemszögéből nézve az Uniót célzó szállítások súlya? Amint korábban már láttuk, Oroszország illetve már az egykori Szovjetunió is alapvetően az európai piacra építette szénhidrogén-kivitelét. Különösen igaz ez az infrastrukturálisan – egyelőre – kötöttebb földgáz esetében, míg a kőolaj és olajtermékeknel a viszonylag könnyebb és variálhatóbb szállítási módokat követve az export cél-országainak köre szélesebb. A Függelékben közölt C/8-10. táblázatok az orosz szállítások cél-országcsoportjait mutatják három reprezentatív évben, 1996-ban az orosz–EU gazdasági kapcsolatok javuló periódusának egyik évében, 1999-ben, a kapcsolatokban törést hozó 1998-as orosz pénzügyi és gazdasági válságot követő első évben, valamint az EU kibővülésének évében, 2004-ben.

A földgáz esetében Európán belül is eltolódás figyelhető meg a vizsgált szűk egy évtized alatt az Európai Unió javára, azon belül is egyre előkelőbb pozíciókra tettek szert a régi EU egyes tagállamai. Az újonnan csatlakozott országok azonban továbbra is jelentős piacrészesedéssel rendelkeznek. Ezzel a folyamattal párhuzamosan drasztikus mértékben esett vissza a FÁK-országok részaránya, s a jelenlegi tendenciákból, a FÁK-on belüli ellentmondásos kapcsolatokból kiindulva, nem kizárt, hogy térvesztésük tovább folytatódik.

¹⁹⁵ Sajnálatos módon a 2003-2004-es időszakra vonatkozóan nem állnak rendelkezésemre a vonatkozó idősor adatai. Más források – pl. Heinrich [2004] p. 8. – az orosz részarányt az EU15-ök teljes külső földgázbeszerzéseiben ennél jóval magasabbra teszik, a szintén uniós forrásra utaló 2001-es adat nála: 38,7%! Barysh [2004 p. 31.] a bővülés előtti uniós importban 20%-os orosz részesedésről számol be. Bár az adatok nagymértékű eltérései az elemzés során komoly problémát okoznak, a lényeg mindenesetre valamilyen esetben azonos: az Unió 2004-es bővülésének ténye emeli a gázfüggést a kardinális jelentőségű kérdések sorába.

A közölt táblázatok szemléletesen mutatják, hogy az ún. régi EU, azaz az EU15-ök piaca egyre meghatározóbbá vált az orosz szénhidrogén-szállítók számára, markánsan nőtt részarányuk a nyers kőolaj és a földgáz kivitelében. Az előbbit tekintve a vizsgált időszak alatti piacrészesedés-növekedés mintegy 7%-os, az utóbbit nézve 11% körüli. Ez mindkét esetben az összes szállítások közel felének elérését jelenti! Ugyanekkor a kőolajtermékek esetében az EU15-ök piaci aránya csökkent, annak ellenére, hogy a volumenadatok a kiszállított mennyiség növekedéséről tanúskodnak, és amint láttuk az uniós szállításokon belül is emelkedő tendenciát mutatnak az orosz szállítások.

A régi EU-n belül Oroszország legfontosabb partnerei a kőolaj- és olajtermékek esetében: Németország, Hollandia, Nagy-Britannia, Olaszország, valamint Finnország és hullámzó adatokkal Írország. Az orosz földgázexport legjelentősebb vásárlói között szintén elsősorban a nagy uniós tagállamokat, Németországot, Olaszországot, Franciaországot, valamint az Oroszországhoz földrajzilag is közelebb fekvő Ausztriát és Finnországot találjuk. (Lásd C/11-13. táblázatokat.)

3.3 A 2005-2006-os orosz-ukrán „gázválság” tanulságai és következményei¹⁹⁶

2006. január elsején az Gazprom az Ukrajnának járó gáz mennyiségével csökkentette az Ukrajna területén keresztülhaladó nyugat- és közép-kelet-európai országoknak szánt gáz mennyiségét, mivel nem tudott ukrán partnerével megegyezni a 2006-os szállítások áráról. Ukrajna viszont válaszul megcsapolta a területén áthaladó vezetékét, így az ukrán tranziton túl fekvő országok zöme kisebb-nagyobb mértékben kevesebb gázhoz jutott – tél derekán – mint amit a Gazprommal kötött szerződéseik indokoltak. Ami az eszközt, a csapelzárást illetve kapacitás-csökkentést jelenti, az FÁK-berkeken belül korántsem szokatlan.¹⁹⁷ Ami új jelenség volt, az a közvetetten és potenciálisan érintett országok széles köre, ami az európai kontinensen Ukrajna központi tranzitszerepéből fakad.

¹⁹⁶ Bár az orosz-ukrán gázvita már a 2004-es bővülés bekövetkezte után robbant ki, logikai idetartozása miatt ebben a fejezetben tárgyalom.

¹⁹⁷ 2003 telén az orosz Gazprom közel 24 órára teljesen leállította a gázszállításokat Belorussziába, ami kihatással volt a Balti-államokra, Lengyelországra és kisebb mértékben Németországra is. A konfliktust gazdasági okok váltották ki a két ország közötti gázügyi együttműködésen belül. 2005 elején Türkmenisztán állította le gázszállításait Ukrajnába és Oroszországba, Oroszország pedig Azerbajdzsánba szintén áremelési céllal. Mindkét akció sikeresnek bizonyult, az eladók elérték az emelést, amely azonban ko-

A konfliktus viszonylag rövid idő alatt rendeződött, tekintettel arra, hogy hosszabban elnyúló, eldurvult konfliktus Oroszországra nézve mindenképpen piacvesztő hatású lenne. Rövidtávon csak azért nem, mert új szállítási útvonalak kiépítése idő- és forrásigényes feladat, miközben a világ, de még inkább európai szinten rendelkezésre álló szállítható gázkészletek is korlátozottak. A 2006. januári, Ukrajnát célzó „lecke” azonban túl erősnek bizonyult a nyugati ízlésnek. A nyugati világ szinte egyöntetűen igen kemény, elítélő hangon bírálta Moszkvát. Az Amerikai Egyesült Államokban visszatérően azt hányták szemére, hogy az energiafegyvert Oroszország a külpolitika közvetlen eszközeként használja.¹⁹⁸ Az Európai Unió szintén Ukrajnával szemben mutatott megértést, miközben erőteljesen elítélte az orosz érdekvédelem használt eszközét, és maradéktalanul átvette az ukrán álláspontot a Gazprom szerződészegésével kapcsolatban.¹⁹⁹ Megerősödtek – Brüsszelben is és a leginkább érintett országok köreiből is – mindazok a forrás- és szállításiútvonal-diverzifikációs törekvések, amelyek korábban is jelen voltak, csak sürgető kényszer híján, valamint gazdaságossági szempontok miatt nem mobilizálódtak kellőképpen.

Reális képet leginkább mindkét partner érveinek figyelembe vételével kaphatunk. Teljesen érthető Ukrajna azon kísérlete, hogy kedvezményezett helyzetét – a világpiacinál lényegesen alacsonyabb áron való szénhidrogén-beszerzéseket – minél tovább fenntartsa. Ugyanakkor el kell fogadnunk az egyre határozottabban megfogalmazott, új doktrína kialakulását jelző orosz álláspontot is: a posztszovjet térség azon országai felé, amelyek az Oroszország körüli szövetségi rendszerekről – FÁK, a megvalósítás előtt álló Egységes Gazdasági Térség – leválási szándékokat mutatnak, nem kívánják fenntartani a gazdasági támogatásnak e nyilvánvaló formáját, azaz a velük való kereskedelemben áttérnek a világpiaci árakra. (Sokov [2006]) Ezt a folyamatot, vagy már meghozott döntést Ukrajna még nyugati támogatással sem tudja visszatartani vagy megmásítani, egyszerűen tudomásul kell vennie. Végezetül a szerződészegés kérdése sem olyan egyszerű, ahogyan első ránézésre tűnhet, ugyanis a két fél között valójában kétféle szállítási ár

rántsem volt olyan drasztikus, mint a 2000. januári, Ukrajnának címzett Gazprom-ajánlat a korábbi árak fényében. (Türkmen-országi viszonylatban nem áremelésre, hanem a szállítandó mennyiség csökkentésére került sor.)

¹⁹⁸ Lásd például Wallander [2006]. A vád természetesen nem alaptalan. Orosz elemzők is figyelmeztetnek annak veszélyeire, hogy az orosz társadalomban és diplomáciában is gyakorta támogatásra találó, az energiakártya kijátszására irányuló elképzelések és célzások valójában öngólnak is bizonyulhatnak, azaz elriaszthatják az orosz szénhidrogének vásárlóit. (Arbatov – Belova [2006] p. 82-83.)

¹⁹⁹ Az Európai Unióban eluralkodott oroszellenes hangulatra kiváló példa az ismert brüsszeli „*think tank*”, a CEPS vezető elemzőjének, Michael Emersonnak az írása. (Emerson [2006])

vonatkozó szerződés létezett, és ezek közül csak az egyik, mégpedig az ukrán tranzit fejében szolgáltatott gáz árának egyoldalú megváltoztatási kísérletével állunk szemben.²⁰⁰

Melyek a kiobbant gázháború legfontosabb tanulságai? Leginkább az, hogy a mára kialakult függési szintek olyan erősek, hogy azok már valamennyi érintett számára biztonsági kockázatokat rejtenek magukba. A megoldás leginkább a függések csökkentésében rejthető. Az ilyen irányú gondolkodás egyébként az ügy mindhárom érintettjét jellemezte már korábban is. Ukrajna egyrészt fokozatosan csökkentette Oroszország részvételét az energia-behozatalon belül, a földgázt tekintve jelentős szállítójává lépett elő Törökmenisztán.²⁰¹

A 2005-2006 téli gázválság kapcsán érdemes kiemelni, hogy arra alig egy-két hónappal az első orosz–EU energetikai Állandó Partnerségi Tanács ülését követően került sor.²⁰² A tanácsülés kiemelt témái között szerepelt az európai energiabiztonság kérdése!

*Az Európai Unió válaszai: a 2006. márciusi „Zöld Könyv” vonatkozó elképzelései*²⁰³

Az EU hosszú távú energiapolitikáját körvonalázó 2000-es Zöld Könyvében a beszerzési források további diverzifikálásának szükségessége mellett érvel. A 2005 őszi konkrétizálódó német-orosz gázvezeték-építési „projekt” – más lépések hiányában – azonban egyértelműen az orosz súly erősödését eredményezné, másrészt árnyékot vet az EU–ukrán párbeszédre is. Már a korábbi jelek fényében is, még inkább azonban a 2006-os gázkonfliktus következtében, további, az energetikai területen jelentkező és kieleződő ellentétek kiküszöbölésének céljából célszerűnek tűnik az orosz–EU energiadiálógus három-, illetve többoldalúvá fejlesztése Ukrajna bevonásával, valamint a többi szénhidrogén-kitermelést folytató FÁK-országra is kiterjedő koherens koncepció kialakítása. Mindebben az egyik legnagyobb nehézséget az új koncepciók és azt követő projektek kivitelezésének Oroszországgal történő elfogadtatása jelenti. Oroszország ugyanis nem

²⁰⁰ Az Ukrajna által e fölötti mennyiségben vásárolt gáz árát a felek évente újratárgyalják. (Sokov [2006])

²⁰¹ Igaz, ez egyelőre nem oldja meg az orosz függés problémáját, mivel a türkmén gáz is Oroszországon keresztül érkezik. Ezen túlmenően azonban szeretnének részt venni olyan vezetékeképítési projekteken, amelyek már Oroszország kikapcsolását célozzák.

²⁰² Állandó Partnerségi Tanács összehívására korábban csak a bel- és igazságügyi együttműködés keretein belül került sor az illetékes miniszterek részvételével.

²⁰³ Jelen dolgozat a Zöld Könyvnek csak az Oroszországgal való kapcsolatokat jelentősebben érintő megállapításait és célkitűzéseit taglalja.

érdekelt a dialógus kiterjesztésében, és ez esetleg a Brüsszel-Moszkva viszony további elhidegüléséhez is vezethet.

Az Európai Unió 2006. márciusi újabb „Zöld Könyvének” időzítésében minden bizonynyal jelentős szerepet játszott a 2006 eleji ukrán-orosz gázkonfliktus. Az Unió ugyanis minden korábnál erőteljesebben szembesült az orosz forrás dominanciájából és az ukrán tranzit súlyából fakadó negatív következményekkel, a ténylegesen bekövetkezettekkel és a potenciálisokkal együtt. A megváltozott uniós hozzáállást igen jól szemlélteti, hogy az új dokumentumban Brüsszel Oroszország kapcsán egy „új kezdeményezés” szükségességéről beszél, ezzel egyértelműen beismerve a korábbi párbeszéd elégtelen voltát. (Zöld Könyv [2006]) Ez különösen annak fényében jelentős váltás, hogy korábban az energiadialógust a kapcsolatrendszer egyik legsikeresebb elemének tekintették a szakértők. Brüsszel újra és nyomatékosan hangsúlyozza a diverzifikáció szükségességét, mégpedig az energiaellátás biztonsági szempontjaiból kiindulva, most úgy tűnik, valós diverzifikációt tartva szem előtt. Az egységes politika szükségességét különösen a földgáz kapcsán hangsúlyozza az anyag, amiből egyértelmű, hogy az energetikai célok és feladatok újragondolásában az orosz-ukrán gázkonfliktus a legfontosabb indítékok között szerepelt. Felveti az infrastruktúra továbbfejlesztésére és új infrastruktúra kialakítására vonatkozó egységes terv létrehozásának fontosságát. (id. mű p. 16.) Ami az orosz kapcsolat szempontjából igazán lényeges, az az, hogy itt a példákat kizárólag Oroszország versenytársainak sorából hozza: Kaszpi-tengeri régió, Észak-Afrika, Közel-Kelet, illetve nyomatékosan felveti a gázszállításban nagyobb mobilitást teremtő LNG-terminálok kiépítésének kérdését. Ilyen konkrét célok megfogalmazására már több törekvés is volt előzőleg, mindezidáig nem túl sok sikerrel.²⁰⁴ Az új Zöld Könyvben egyértelműen előrelépés, hogy a korábban jellemző, a fontos termelő- és tranzitországokkal kétoldalúan vagy regionális szinten kezelt párbeszéd helyett a komplexitást helyezi előtérbe. „Ezeket a párbeszédet a felülvizsgálat által kínált közös elképzelés keretei közé kellene elhelyezni.”²⁰⁵ Végső célként egy összeurópai, az EU szomszédságát is felölelő energiaközösség megteremtését tűzi ki, mindazon térségek bekapcsolásával, ahol már elindult egyfajta „közös szabályozási térség” kialakítása.

²⁰⁴ A lehetséges infrastrukturális fejlesztések egyfajta összegzését nyújtja például a 2003-as „*Communication*” „On the development of energy policy for the enlarged European Union, its neighbours and partner countries”.

²⁰⁵ Párbeszéd Oroszországgal, Norvégiával, Ukrajnával, a Kaszpi-medencével, a földközi-tengeri országokkal, az OPEC-kel valamint az Öbölmenti Együttműködési Tanáccsal. (id. mű p. 17.)

A Zöld Könyvben továbbra is első helyen szereplő partner Oroszország. Ugyanakkor meglehetősen naivitás Brüsszel részéről azt gondolni, hogy „egy közös energiaügyi külpolitika kidolgozása minőségi változást jelentene az Oroszországgal fenntartott energetikai partnerség terén mind közösségi, mind nemzeti szinten” (id. mű p. 18.), hiszen eddig sem a közös álláspont megfogalmazásának hiánya, hanem sokkal inkább a tagállami érdekkülönbözőségek és széthúzások okoztak problémákat. Mindenesetre egy egységes elveken alapuló energetikai kezdeményezés kidolgozását veti fel Brüsszel, amit majd beemelnének az EU–Oroszország kapcsolatokat 2007-től felváltó, a PCA helyébe lépő új keretek közé. Nyomatékosan jelenik meg az Oroszországgal foglalkozó részekben az Energia Charta Egyezmény Oroszország általi ratifikálásának szorgalmazása, illetve a Transzitzjegyzőkönyvvel kapcsolatos tárgyalások lezárása. Mindennek külön hangsúlyt adott a 2006. júliusi G8-találkozó, amelynek először volt Oroszország a házigazdája, s amelynek kiemelt témái között szerepelt az energiabiztonság. Természetes módon érintik Oroszországot az EU egységes gázpiac megteremtését ismét fokozottan előtérbe helyező elképzelései, valamint az energiaszerkezet „éghajlatbarát” diverzifikálását célzó célkitűzései.

Az egységesség megítélése azonban az Unió különböző szerveinél más és más. 2006. március végén a tagállami érdeklődéseket a legjobban magán hordozó Tanács még a Bizottságnál is visszafogottabban nyilatkozott a koordináció mélységét illetően, miközben az Európai Parlament kevesli a Bizottság által a Zöld Könyvben vázolt kereteket, ambiciózusabb és eltökéltebb közös energiapolitikát kíván, amely szorosabb kapcsolatban áll az uniós kül-és biztonságpolitikájával, s összhangban az európai szomszédságpolitikával is. (Európai Parlament [2006])

Érdemes kiemelni, hogy az Unió energiával kapcsolatos gondolkodásában mind kitüntetettebb szerepet kap Törökország, elsősorban mint olyan tranzitterület, amely valós diverzifikációt tesz lehetővé: a közép-ázsiai vagy közel-keleti ásványkincsek Európába jutását Oroszország kikerülésével. Törökország maga is beszerzési forrás. A közelmúltban befejezett – elsősorban amerikai támogatással épült – Baku-Tbiliszi-Ceyhan-vezeték már lehetővé teszi, hogy Oroszországot elkerülve érkezzen kazah és azeri olaj Európába.

Orosz válaszok

Természetesen Oroszország, illetve az orosz energetikai vállalatok sem ülnek ölbe tett kézzel. Sőt, ők már, amint láttuk, a tervezetésnél előrébb tartanak. 2005 őszén került sor a Gazprom és német partnerek közreműködésével egy olyan együttműködési szerződés aláírására, amely egy, a Balti- tenger alatti, Oroszországot Németországgal – a jelenlegi második legnagyobb orosz gázvásárlóval – összekötő, mintegy 1200 kilométer hosszú új gázvezeték megépítéséről szól. A tervek szerint a vezeték 2010-re üzemképes lesz.

A projektet több új uniós tagállam – elsősorban Lengyelország és a Balti-államok –, újabban a Bizottság energiaügyekért felelős biztosa is bírálja. Mivel az eredetileg tervbe vett második Lengyelországon keresztül vezető Jamal-vezeték megépítése egyre inkább lekerül a napirendről, az új, Lengyelországot és a Baltikumot elkerülő vezeték működésbe lépése után ezen országok orosz Gazpromnak való kiszolgáltatottsága nőni fog, hiszen annak lehetősége lesz a rajtuk való tranzit kikapcsolása esetén is eljutni fontos nyugat-európai piacaira: Németországba, Hollandiába majd Nagy-Britanniába. (Ameny-nyiben Ukrajnában és a többi említett érintett országban nem lépnek addig az alternatív források kiépítése irányába, kiszolgáltatottságuk egyoldalúvá válik, ezzel biztonsági kockázataik erőteljesen nőnek.) Moszkva egyébként nyilvánvalóan rájátszik az uniós tagállamok megosztására. Egyik oldalon különösen fejleszti a német-orosz energetikai kapcsolatokat, amelyet ékesen bizonyít a vezeték finanszírozásában való megegyezéshez köthető 2005. szeptemberi hivatalos közös nyilatkozat az energetika terén való orosz-német együttműködésről (Szovmesztnoje rosszijszko-germanszkoje...[2005]), ami akár egy „mini német-orosz energiadialógus” tényeként is felfogható. Orosz sikernek tekinthető, hogy a szóban forgó vezeték építéséhez felvett mintegy egy milliárd eurós Gazprom-hitelre a német kormány kezességet vállalt. Másrészt Moszkva legújabban az újonnan csatlakozottak körét is legalább kétfelé osztja. Az egyik, a kedvezményezett csoporthoz tartozik Magyarország és Csehország, akikkel a javuló politikai kapcsolatok hátszélén a gazdasági, azon belül energetikai együttműködést is szorgalmazzák. Magyarországnak 2006. február végén egyfajta közép-európai energetikai központ szerepet is felajánlottak. A másik oldalon áll Lengyelország és a Baltikum országai, amelyekkel szemben viszont a távolságtartó magatartás jellemző, igaz kölcsönösen. (Pretty pictures [2006])

A 2006-os gázár-háborút követően Moszkva természetesen mindent megtett, hogy romló nyugati megítélése ellenére megszilárdítsa korábbi energetikai kapcsolatait mindazon európai partnereivel, akikkel ez egyrészt lehetséges, másrészt, akik ezt meg is „érdemlik”. Ekkor már ismert volt, hogy az Unió új energiastratégián dolgozik, ami vélhetően kihatással lesz az Orosz–EU energiadialógus folytatására is. Kitapinthatók voltak az új stratégia egyes elemei is, például a gáztartalékok kiépítésének megemelkedett jelentősége. Ebben a helyzetben kínálta fel Oroszország Magyarországnak, hogy egy nagykapacitású gáztározót építenének fel területén.

Ezen túlmenően, amint azt már a bemutatott orosz energiastratégia is jelezte, Oroszország az Európán túli piacok (USA, Ázsia, különösen Kína) felé is tovább kíván nyitni. 2006. március végén Putyin elnök kínai látogatása során többek között energetikai tárgyu egyezményeket írt alá, például a Gazprom kínai szállításairól, a kínai és orosz olajtársaságok együttműködéséről stb. Nem véletlen, hogy az egyébként Japán felé építendő kelet-szibériai olaj-fővezetéknek is egyre biztosabbnak tűnik, hogy lesz Kína felé is leágazása. Japánnal 2005 novemberében írták alá a hosszú távú kétoldalú energetikai együttműködést meghatározó fontosabb irányelveket. (Osznovnije napravlenyje... [2005]) Különösen fontos a Törökországgal kialakított párbeszéd. Bár Törökország vetélytárs is, hiszen egyrészt alternatív szállítási útvonalat jelent Európa felé, másrészt saját termelése sem elhanyagolható, Moszkvának mégis sikerült közös ügyletet is kiépítenie vele: 2005 novemberében nyitották meg a két országot összekötő Kék Áramlat nevet viselő gázvezeték, amely például újabb elvi lehetőséget kínál Oroszország számára, hogy a Baltikum térsége, illetve Ukrajna kikerülésével juttasson földgázt nyugati irányba. Az elképzelések szerint ugyanis – az izraeli irány mellett – meghosszabbítanák a vezeték a Balkánig, Görögországon át Olaszországig, illetve a Balkánon keresztül Közép-Európa felé. Ez az elképzelés konkurálhat az Unión belül kialakított Nabucco-tervvel, amely török gáz szállítását célozza Bulgárián, Románián és Magyarországon át Ausztriáig. A Gazprom részéről azt sem tartják kizártnak, hogy a két elképzelés végül egy tervezetben egyesül majd! (Oroszország megtartaná ... [2006])

Oroszország, pontosabban az orosz Gazprom azonban élni kíván az uniós gázpiac megteremtésével adódó lehetőségekkel is: részesedést vásárolni – illetve cserélni – az eladásra került-kerülő gázszolgáltató vállalatokban, új és régi tagállamokban egyaránt. Ilyen irányú törekvései azonban, tekintettel egyes tagországokban a Gazprom gázszállí-

tásokban való monopolhelyzetére, versenyjogi problémákat vetnek fel, amelyek megítélésénél egyáltalán nem egyértelmű a helyzet. A Gazprom diszkriminációt emleget, miközben az uniós érvelés a trösztellenes előírásokra épül. A helyzet különösen elmérgesedett 2006 tavaszán, az Oroszországgal való energetikai kapcsolatok ártértékelésének idején.

4. Kölcsönös befektetések a gáz- és olajszektorban

Eredetileg az energiadialóguson belül az európai ellátás biztonságát megteremteni hivatott, elsődlegesen kijelölt eszköz az európai vállalatok orosz energiaszektorbeli súlyának növelése, az orosz energetikai szektoron belül hiányzó, de égetően szükséges beruházási tőke Európa általi biztosítása lett volna. Úgy tűnik, ennek a célnak a teljesülése igen messze áll az eredeti célkitűzésektől. Megkockáztatom, ez a célkitűzés – az utóbbi években – már egyre kevésbé tekinthető közösnek, orosz oldalról a külföldi tőkebevonás szükségességének hangoztatása egyre ritkább. A dialógus indulásakor azonban még vélhetően Moszkva is egyetértett az európai tőkebefektetések jelentőségével, a helyzet azonban az olajárak tartós és jelentős emelkedésével nagymértékben módosult.²⁰⁶ Habár a szakértők zöme ma is egyetért abban, hogy az orosz energetikai ágazat beruházásigénye olyan hatalmas összegekre rúg, amelyek előteremtése pusztán hazai forrásokból lehetetlen. Így van ez még az utóbbi években növekvő befektetésekkel dicsekedhető olajiparban is, elsősorban amiatt, hogy az orosz olajcégek elsődleges célja a beruházások eszközzésénél is a termelés minden áron való növelése volt, amit nem kísért a termelésbővülés fenntarthatóságát figyelembe vevő hosszabb távú gondolkodás.

Az FDI Oroszországban tapasztalt – az országban lévő lehetőségekhez viszonyítottan – igen alacsony szintje nem pusztán a sokat emlegetett kedvezőtlen befektetési klímával, pontosabban annak nem kifejezetten szándékolt elemeivel – pl. korrupció – függ össze, hanem legalább ilyen mértékben az orosz állam tudatos távoltage magatartásával. Ennek a távoltage tartásnak számos, az energetikát konkrétan célzó megnyilvánulási formája is van. Ilyenek például a stratégiainak tekintett Gazprom és EESZ vállalatok részvénye-

²⁰⁶ Szvetlana Glinkina az OTA Nemzetközi Gazdasági és Politikai Tanulmányok Intézetének igazgatóhelyettese már 2003 őszén megkérdőjelezte az energiadialógus értelmét, éppen a fentiekre hivatkozva. (Budapest, 2003. november 7-8., Orosz-Magyar Társadalomtudományi Kerekasztal)

inek külföldi tulajdonlását limitáló intézkedések, a termékmegosztási egyezmények körüli bizonytalanságok, korlátozások és parlamentre testált döntési jogkörök²⁰⁷. A legújabbak közül kiemelendő a 2005. februári miniszteri határozat, amely a külföldiek arányát a természeti erőforrások kiaknázásában 49%-ban szabja meg²⁰⁸, vagy a 2006 elején készülő törvény, amely 39 stratégiai fontosságú területen – köztük a nukleáris iparban és az ásványkincsek kitermelésében – oly módon korlátozná a külföldiek befektetéseit, hogy azokra csak külön elnöki jóváhagyással kerülhetne sor. Ennél bántóbb módon is kimutatja azonban Moszkva időnként a külföldi tőke nemkívánatos voltát. Ilyen eset volt például a Szlavnyeftre kiírt tender, ahol a kínai China National Petroleum Corporation, az orosz elnök korábbi elvi támogatása birtokában jó esélyekkel és kedvező ajánlattal indult, azonban mégsem nyerhetett. A legegységesebb példa azonban az elhíresült Jukosz-ügyhöz kötődik, ahol többek között az váltotta ki a hatóságok nemtetszését, hogy a Szibnyeffttel fuzionálást indítványozó Jukosz jelentős részvénycsomagjának külföldi kézbe történő eladását tervezte: az amerikai ExxonMobil lett volna a vevő. „Világossá vált, hogy nagyszabású, külföldi kézbe történő olajrészvény-eladások nem fogják az elkövetkezőkben kivívni a kreml-i hatóságok jóváhagyását”. (Vahtra [2004] p. 31.) Az orosz olajipar és általában energetikai szektor iránt érdeklődő külföldieknek más módok kínálóznak a jövőben – is – az oroszországi jelenlétre, például a vegyesvállalatok alapítása, vagy a hitelezés.

A külföldiek távoltagezésében nem kis szerepet játszik a szektorbeli orosz engedélyezési rendszer is. Kiindulópontként szolgál, hogy a földben lévő természeti kincsek az állam tulajdonát képezik, azok csak kiaknázásuk után kerülnek a kitermelő vállalat tulajdonába. Ez utóbbiak kitermelő tevékenységüket az adott területre érvényes hatósági enge-

²⁰⁷ Külön jogszabály rendelkezik azon gáz- és olajipari lelőhelyekről, amelyekre termékmegosztási megállapodások köthetők. Az ilyen lelőhelyek aránya azonban nem haladhatja meg az összes ismert orosz lelőhely 30%-át. Az eredeti termékmegosztási (Production Sharing Agreement - PSA) törvényt 1995-ben fogadták, el ezt több kiegészítés követte. A kétezres évek elejéig ezzel együtt is mindössze egy PSA-szerződést kötöttek külföldi vállalattal, ami jól érzékelteti a jogi háttér kedvezőtlen és bizonytalan voltát. (Dodonov [2003] p. 268.) A PSA egyébként a feltörekvő piacokon bevett eszköze a külföldiek kitermelőipari jelenlétét biztosító jogi környezetnek. (Barysh [2004] p. 33.)

²⁰⁸ Pontosabban a rendelkezés az új lelőhelyek kiaknázását célzó tendereken 51%-os orosz részarányt ír elő. Ez nemcsak a külföldi leányvállalatokat, hanem számos esetben azokat a már meglévő olajipari vegyesvállalatokat is kizárja az új lehetőségekből, amelyekben a portfóliós és közvetlen külföldi tulajdonlás együttesen meghaladja az 50%-ot. World Investment Report [2005 p. 78.]

dély birtokában végzik. Ezek az engedélyek azonban elméletileg bármikor visszavonhatók, ami különösen növeli a befektető – és kitermelő – cégek kiszolgáltatottságát.²⁰⁹

Egy további terület, ahol az állam szava meghatározó, az exportkvóták kérdése. Ezeket – a korlátozott exportkapacitásokat figyelembe véve – a monopolhelyzetben lévő állami Transznyeft vállalat osztja. Az olajcégeknek hiába lennének, voltak gazdaságilag is kivitelezhető elképzeléseik alternatív szállítási útvonalak kiépítésére, az exportútvonalak kijelölését és leosztását az állam nem adja ki a kezéből. Ez a kérdéskör a nyugati elemzésekben kiemelt hangsúlyt kap.²¹⁰ Ennél általánosabban is megfogalmazhatjuk azonban, hogy az állam Putyin elnöksége alatt különösen erős ellenőrzés alá vonta a szektort.²¹¹ Ezt a tényt orosz elemzők is elismerik. „A külföldi befektetők hozzáférése a kitermelőipari lehetőségekhez... nehezedik, és az utóbbi időben erősödő állami irányítás alá esik”. (Glinkina – Kulikova – Fejt [2006] p. 60.)²¹²

A fentiekben bemutatott korlátozások, szándékolt és bujtatott távortartó praktikák természetesen minden külföldit, nemcsak a potenciális európai befektetőket érintik. Azonban az energiadiálógus gyengeségeként lehet értékelni, hogy az nem tudott érdemben az utóbbiakon sem segíteni. Mindezek eredményeként az európai energetikai cégek – amerikai versenytársaikkal egyetemben – jelen vannak Oroszországban befektetőként, jelenlétük azonban a lehetőségekkel összevetve meglehetősen szerény. A külföldi tőke legerősebben az olajszektorban van képviselve, itt az elmúlt egy-másfél évtized során számos vállalati partnerség szövődött.

Nemcsak az olajiparban, de az orosz gazdaság egészét tekintve is az egyik legnagyobb szabású külföldi befektetés a British Petrol – TNK mintegy 7 milliárd dollár értékű olajipari ügylete volt 2003-ban. Bár sokan precedens értékűnek tekintették, azt nem követ-

²⁰⁹ Vahtra [2004 p. 29.] a fentiek alapján egyenesen „engedélyező gazdaságként” nevesíti az orosz viszonyokat.

²¹⁰ „Oroszország általában geopolitikai és geostratégiai szemmel tekint a FÁK-térségen belüli csővezeték-rendszerre, és ragaszkodik az állam kulcsszerepéhez.” (Timmermann [2004] p. 7.)

²¹¹ Ennek egyik fontos első állomásai voltak a Gazprom vezetésében eszközölt személyi cserék. (Vilemas [2002] p. 47.)

²¹² Az állami befolyás erősödő igénye az olaj-és gáziparban azonban nem pusztán orosz jelenség. A világ jelentősebb gáz-és olajtartalékaival rendelkező országaiból számosban hasonló, vagy az orosznál még erőteljesebb állami beavatkozással és befolyásolási törekvésekkel találkozhatunk. Az oroszországi törekvés tehát a szénhidrogénszektor feletti befolyás megtartására illetve növelésére – számos vélekedéssel szemben – „nem egyszerűen egy rossz szovjet gyakorlat továbbélése, hanem egy mély gyökerű, nemzetközileg jól ismert logika része”. (Szederkényi [2005] p. 194.)

ték tömegesen hasonló jelentőségű külföldi ügyletek sem az energetikán belül, sem azon kívül. A nyugati befektetők zöme továbbra is kivár. A kétezres évek közepén nyilvánvalóan jelentős szerepet játszott a befektetések elmaradásában a külföldön egyöntetűen negatív megítélés alá eső Jukosz-ügy, valamint nem sokkal azután a TNK-BP adóbotránya. Az orosz olajiparban egyébként a világ legtöbb nagy olajipari cége valamilyen módon jelen van, a korábban prognosztizált óriási befektetések azonban mindezülig a – fent említett BP-s befektetés kivételével – elmaradtak. Sajnálatos módon nem állnak rendelkezésemre Oroszországra vonatkozóan országbontásban és szektoronként FDI-adatok, így az energetikában nem tudom számszerűen kimutatni az uniós vállalatok súlyát. Az alábbiakban így néhány példával kívánom illusztrálni a nyugat-európai cégek orosz szénhidrogén-kitermelésben való jelenlétét.²¹³

Bár a külföldi tőkével szemben számos orosz fenntartás él – különösen az energetikai szektorban –, nem esnek teljesen egyforma megítélés alá a különböző országok cégei. A kiemelten jó bilaterális kapcsolatoknak köszönhetően a német Ruhrgas például 2005 elején 6,5%-os részvénycsomaggal rendelkezett az akkor még a külföldiek arányát erős kézzel korlátozó Gazpromban. Továbbá, nem véletlen, hogy német cégnek, a BASF energetikai leányvállalatának, a Wintershall-nak sikerült 50% mínusz egy részvény erejéig tulajdonjogot szerezni egy szintén Gazprom-birodalomhoz tartozó gázkitermelő vállalatban, a Juzsno-Russzkojében, amely egy jelentős nyugat-szibériai gázmező kitermelési jogával rendelkezik. (Együtt fűrnak ...[2005]) Az ügyletet maga Putyin elnök nyilvánította „történelmi jelentőségű precedensnek”. (CEPS [2006a] p. 17.)

A gáziparban a Gazprom legnagyobb külföldi szövetségese egyébként a már említett két német vállalaton kívül az olasz ENI. Ez sem lehet véletlen, Olaszország szintén Oroszország uniós barátai közé számít, aminek kialakulásában minden bizonnyal nem kis szerepet játszanak az ide irányuló tetemes orosz szénhidrogén-szállítások. A Gazprom együttműködik továbbá a Royal Dutch/ShellGroup-pal is. (Heinrich [2004] p. 14.)

²¹³ Másrészt nyilvánvalóan nem lehet egyértelműen sem egy-egy országhoz, sem pedig az Unióhoz rendelni a transznacionális társaságokat.

4.1 Orosz befektetések az Európai Unióban

Bár az energiadialógus keretei között csak a legutóbbi években kezdték a felek a befektetések kölcsönösségének szükségességét hangsúlyozni, az orosz energetikai cégek európai jelenléte már jóval korábban erősödésnek indult a „régiben” és az „új Európában” is. A 12 legnagyobb ipari tevékenységet folytató orosz bázisú transznacionális vállalat közül egyébként nyolc az olaj- és gáziparhoz tartozik, a hat legjelentősebb szolgáltató szektorbeli nemzetköziesedő vállalat közül pedig egy, az EESZ. (WIR Directory [2003] p. 324.) A kétezres évek elején három óriáscég, a Gazprom, az olajipari Lukoil és Jukosz nemzetközi tevékenysége emelkedett ki.²¹⁴ E cégek uniós jelenlétét mutatom be tömören.

A Gazprom már a kétezres évek elején több mint 20 európai országban jelen volt vegyesvállalatai révén, köztük nyolc régi uniós tagállamban,²¹⁵ szinte valamennyi fontos vásárlójánál – elsősorban a gázkereskedelemben illetve a kapcsolódó marketing tevékenységekben, de vezetéképítési projektekhez kapcsolódóan is. Németországban egyedül öt közös gázipari érdekeltségben volt részesedése. Emellett az ekkor még csak tagságra váró közép-kelet-európai térségben, valamint Törökországban is stabilan megvetette lábát.

Az orosz olajiparban a Lukoil a leginkább nemzetköziesedett vállalat, amely a régi (Nagy-Britannia) és az „új Európában” is (Baltikum, Csehország, Lengyelország), valamint a még csatlakozásra váró európai térségekben (Bulgária, Románia) is megvetette lábát elsősorban olajfinomításban és kereskedelemben már a kétezres évek elején. A Jukosz 2001-ben egy brit-norvég gépipari vállalatban – Kvaerner – szerzett részesedést. Emellett az osztrák OMV-vel közös vezetéképítési tervei voltak kilátásban.²¹⁶

²¹⁴ Természetesen a többi, a legnagyobbak közé sorolható orosz olajvállalat is folytatott/folytat hasonló tevékenységet, azonban ezek (TNK, Rosznyeft, Szlavnyeft, Tatnyeft) beruházási célországai nem a jelen dolgozat témájának középpontjában álló országok közül kerülnek ki, hanem a FÁK-térségből vagy más olajkitermelő területekről – pl. Irak, Irán Algéria. (Liuhto [2002] p. 20.)

²¹⁵ Ausztria, Finnország, Franciaország, Németország, Görögország, Olaszország, Hollandia, Nagy-Britannia

²¹⁶ A Jukosz azonban elsősorban a kínai piaccal kapcsolatos – nagyszabású beruházásokat is magukba foglaló – terveiről vált híressé. Mindamelllett az amerikai Marathon Oil-lal is stratégiai szövetségre lépett 2001-ben. A Jukosz ellen indított orosz belső hadjárat azonban nyilvánvalóan kerékbe törte a külső kapcsolattrendszer fejlesztésére vonatkozó vállalati elképzeléseket is.

VI. A KÖZÉP-KELET-EURÓPAI ORSZÁGOK ÉS OROSZORSZÁG KÖZÖTTI KAPCSOLATRENDSZER JELLEMZÉSE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A VISEGRÁDI NÉGYEKEL VALÓ GAZDASÁGI KAPCSOLATOKRA

A Szovjetunió szétesése utáni Oroszország számára a közép-kelet-európai térség radikálisan veszített jelentőségéből.²¹⁷ Korábbi befolyásoló szerepére Moszkva nem vállalkozott, de nem is vállalkozhatott volna. Figyelmét egyrészt a belső átalakulással kapcsolatos nehézségek, a gazdaság egyre súlyosbodó problémái, valamint a FÁK-térség vezető hatalmi szerepének megőrzését, és a korábbi nagyhatalmi státusz átmentését célzó törekvések kötötték le. Eközben a közép-kelet-európai országok egyre határozottabban fordultak az euroatlanti integrációs tömörülések, közöttük kiemelten a NATO és az Európai Közösség felé, amelyet a két szervezethez benyújtott csatlakozási kérelmek, illetve a megkötött Európai Megállapodások illusztrálnak legjobban. A politikai kapcsolatok mellett a gazdasági szálak is erőteljesen redukálódtak. A korábbi többbretű gazdasági együttműködés helyébe az energetikára összpontosító árucseré lépett.

Mivel a közép-kelet-európai térség, benne az újonnan EU-taggá váltak több ország-csoportra bonthatók, sajátos jellemzőkkel rendelkeznek ezen csoportosulások orosz relációs kapcsolatai is. A továbbiakban az elemzés fókuszában a visegrádi országok állnak. Ennek oka azon túlmenően, hogy Magyarország ebbe a körbe tartozik, az a tény, hogy ezeknek az országoknak igen hasonlóak az Oroszországhoz fűződő jelenlegi érdekei és problémái is. Másrészt a térség országai közül Oroszország számára is – a gazdasági kapcsolatok szintjét tekintve egyértelműen – a visegrádi csoport emelkedik ki jelentőségében. A visegrádi négyek a kilencvenes évek derekára a NATO illetve az EU tervezett bővülése kapcsán is az orosz figyelem homlokterébe kerültek, mint szinte biztos „első körös” csatlakozók. A dolgozat következő két fejezete a térség egészére vonatko-

²¹⁷ E megállapítás alól kivételt képeznek a Balti-államok, a balti-orosz kapcsolatok elemzése azonban nem képezi jelen dolgozat tárgyát.

zó általános jellemzők rövid bemutatásán túl e négy ország Oroszországgal való kapcsolatrendszerének felvázolására vállalkozik. Nem kér tehát részletesen ki a Baltikum-Oroszország viszonyrendszer ettől részben eltérő, sajátos problematikájára, bár e három ország mind a mai napig kétségkívül kiemelt figyelmet kap orosz oldalról, mint a szovjet birodalom egykori részei, és a függetlenné válásuk után Oroszországgal közvetlen szomszédságban maradt területek. Románia és Bulgária Oroszországhoz fűződő szálai-ban egyelőre meghatározó, hogy európai uniós csatlakozási folyamatukban hátrébb tartanak, s ebből következően egyelőre mások a rájuk vonatkozó kötelezettségek és lehetőségek is.²¹⁸ A II. fejezethez hasonlóan a gazdasági szálakon belül itt is a kereskedelmi és közvetlen tőkebefektetési kapcsolatok állnak a vizsgáldás előterében.²¹⁹

E fejezet – terjedelmi okokból – nem törekedhetett a vizsgált visegrádi-orosz kapcsolatrendszerek országonkénti részletes elemzésére, ehelyett elsősorban azt a célt tűztem ki, hogy bemutassam, milyen „hozzájárulással” érkeztek ezek az országok az Európai Unióba.

1. A kapcsolatok általános feltételrendszere, periodizálás

A közép-kelet-európai térség országai többségének 2004. májusi európai uniós csatlakozásáig több periódus különíthető el az Oroszországgal alakuló kapcsolatrendszerekben. Az időszakaszok kialakításában a kétoldalú viszonyok feltételrendszerében bekövetkezett alapvető változások játszották a főszerepet: a korábbi KGST-köldökzsinórt felváltó, önállóságon és függetlenségen alapuló piaci típusú viszonyok kialakításának szükségessége, majd az ezt a folyamatot kerékbe törő orosz pénzügyi válság hatásai, illetve a kétezres évek elejétől – a vizsgált visegrádi országok többsége esetében – meg-

²¹⁸ A bővítés által érintett országok közül Szlovéniára, illetve a szlovén-orosz kapcsolatokra elsősorban azok meglehetősen marginális jelentősége miatt nem térek ki, míg Ciprus és Málta esetében nyilvánvaló, hogy a kapcsolatrendszer alapvetően más jellegű.

²¹⁹ Nem foglalkozom tehát a térség és Oroszország viszonyrendszerében a politika és diplomácia szintén ugyan az elemzési időszak nagy részében előtérben lévő, de gazdasági szempontból mégis marginálisnak tekinthető orosz államadósság kérdésével. (A még a Szovjetunióval szemben keletkezett, a kétoldalú külkereskedelmi forgalom kiegyensúlyozatlanságával összefüggő közép-kelet-európai országokkal szembeni adósságokat Oroszország örökölte. A rendezés mikéntje, különösen pedig időbeli elhúzódása valamennyi kétoldalú kapcsolatrendszerben a kormányközi szint egyik meghatározó problémájává vált a vizsgált időszakban.)

figyelhető pragmatista kurzusok kialakulása, amely időben egybeesett az orosz gazdaság (és belpolitikai helyzet) konszolidálódásával.²²⁰

Mindezek alapján a következő fő periódusokat különítem el a vizsgált kapcsolatok rendszerében:

1992-1997: hirtelen leépülést követő lassan javuló kapcsolatrendszer

1998-1999: a kétoldalú kapcsolatok újabb mélypontja

2000-2004: a kapcsolatok pragmatista periódusa a fellendülés első jeleivel

Az 1992-1997 közötti időszakban mind a közép-kelet-európai térség Oroszország számára, mind pedig az orosz reláció az előbbieken szemében nagyot veszített jelentőségéből, marginalizálódott, miközben a nyugati kapcsolatok felértékelődtek. Oroszország számára a térség köztes területté vált, és elvesztette korábbi, javarészt egységes, de katonai és ideológiai megközelítését is. (Póti [2002] p. 142.) Ebben szerepet játszott az az orosz felismerés is, hogy a térség országai meglehetősen súlytalanok, aligha tudnak hozzájárulni Oroszország világgazdasági integrálásához, illetve a nagyhatalmiság átmentéséhez. Másrészt, Oroszország érdeklődése a térség iránt még gyanakvást is ébresztett volna mind Nyugaton, mind az érintett országokban. (Sz. Bíró [2003] p. 71.) Ami a térségen belüli orosz érdekeltségi fokokat illeti, azokra Póti a következő skálát állította fel (Póti [1997] p. 72.):

Csehország: jelentéktelen, közvetett kapcsolatok;

Magyarország: mértékében hasonlóan jelentéktelen, geográfiailag valamivel közvetettebb kapcsolatok;

Szlovákia: speciális (különleges preferenciákat nyújtó) gazdasági és áttételesen biztonságpolitikai kapcsolatok;

Románia: Moldován keresztül közvetlenül a FÁK-hoz kötődő, regionális jelentőségű, áttételesen biztonságpolitikai kapcsolatok;

²²⁰ Természetesen az egyes kétoldalú (magyar-orosz, lengyel-orosz stb.) kapcsolatrendszerek vizsgálatát célul kitűzve a fentieknél árnyaltabb és részletesebb periodizálás lenne szükséges, különös tekintettel a belpolitikai kurzusok – kormányváltásokhoz kötődő – változásaira, és ezek orosz relációs kihatásaira. (Pl. Magyarország esetében a 2002-es kormányváltás következményeire.)

Bulgária: A FÁK-kötélékbe való bevonást célzó, regionális jelentőségű, áttételesen biztonságpolitikai jelentőségű kapcsolatok;

Lengyelország: első számú biztonságpolitikai jelentőségű, az orosz-belarusz közösség és Kalinyingrád kapcsán közvetlen

jellegű, gazdaságilag és infrastrukturálisan fontos kapcsolatok.

A négy visegrádi ország (V4) közül tehát egyedül Lengyelország került az orosz figyelem homlokterébe a megváltozott körülmények között. A lengyel jelentőség a kereskedelmi-gazdasági kapcsolatokban azonban ekkor még nem ilyen egyértelmű. Egy további jellegzetességévé vált az új orosz Közép-Kelet-Európa – kurzusnak, hogy az érintett országokra Moszkva nem mint önálló térségre, hanem azt az orosz Európa-politikába helyezve tekintett. Különösen az első periódus vége felé, illetve a további szakaszokban vált jellemzővé továbbá a kapcsolatrendszer „ökonómizálása”, azaz a gazdasági dimenzió előtérbe kerülése. (Póti [2002]) A visegrádiak oldalán mutatkozó „demonstratív módon távolságtartó Oroszország-politika” ekkor még teljesen érthető volt: a korábbi csatlósállamok elitjei mind befelé, mind kifelé igyekeztek bizonyítani, hogy ténylegesen elszakadtak Moszkvától. (Sz. Bíró [2002] p. 29.)

A gazdasági kapcsolatokat a nagyrészt spontán módon bekövetkezett drasztikus visszafejlődés, valamint a megváltozott feltételrendszerhez való igazodás, az új szerződéses keretek és vállalatközi kapcsolatok kialakítása jellemezte.²²¹ Természetesen a külpolitikai orientációváltáshoz új külgazdasági prioritások is kapcsolódtak mindkét oldalon.

A kölcsönös kereskedelemben mélypontnak tekinthető 1993 után a közép-kelet-európai export lassú növekedésnek indult, és az 1997-es eredmények már biztatóak voltak.²²² A gazdasági kapcsolatokra azonban már ebben a szakaszban is a szovjet érából örökölt erőteljes orosz energetikai dominancia és az ezzel, valamint a világpiaci árakra való át-téréssel összefüggő súlyosbodó kelet-közép-európai mérleghiány nyomta rá a bélyegét.

²²¹ Ez a folyamat már a nyolcvanas évek fordulóján, a közép-kelet-európai rendszerváltási eseményekhez illeszkedően elindult. Egyik legsúlyosabb gazdasági eleme a KGST megszűnését előkészítő dollárelszámolásra való áttérés volt.

²²² Az áruforgalom drámai visszaesését megállítani hivatott korábbi praktikák – például az új bilaterális kereskedelmi és gazdasági megállapodásokhoz kapcsolódóan készített ún. indikatív listák – a kilencvenes évek legelején mind csődöt mondtak. Az állami beavatkozások helyét a spontán piaci viszonyok vették át, amelyekben mindkét partner oldalán erőteljesen érvényesült az új, nyugati orientáció.

Különösen hátráltatták a kereskedelmi-beruházási ügyletek fejlődését a finanszírozási problémák: a közép-kelet-európai cégek alacsony tőkeerejével, a kapcsolódó állami finanszírozási mechanizmusok fejletlenségével, de az orosz gazdaság iránti bizalmatlansággal is magyarázható kedvezőtlen, az orosz partnereket elriasztó fizetési feltételek. Nem véletlenül indult virágzásnak ebben az időszakban a nyugati közvetítői kereskedelem, illetve terjedtek a különböző bartertechnikák.

Az 1998-as orosz válság drámai mértékben vetette vissza az amúgy is nehézkesen fejlődő gazdasági kapcsolatokat. Bár a válság hatásai Oroszország valamennyi külgazdasági partnerét mélyen érintették, a közép-kelet-európai térséget ért sok különösen erősnek és tartósnak bizonyult, mivel ezeknek az országoknak – nyugat-európai riválisaikkal ellentétben – nem voltak bevethető tartalékaik a következmények fékezésére. Számos, korábban az orosz piacra szállító közép-kelet-európai cég szorult ki – elsősorban finanszírozási nehézségek miatt – a piacról, míg mások az orosz piaccal járó speciális kockázatokat tovább nem vállalva önként távoztak onnan. Mindennek hatásai mind a mai napig jelen vannak a kétoldalú kapcsolatokban. A súlyos gazdasági válság a politikai kapcsolatokat is elbizonytalanította, de legalábbis nem tette lehetővé Oroszország súlyát megillető helyre kerülését, azaz külpolitikai felértékelését. A válság természetes módon táplálta azokat az Oroszországra vonatkozó percepciókat is, amelyek Oroszországot katonikus, korrupt, áttekinthetetlen politikai és gazdasági viszonyokkal rendelkező államnak írták le, amellyel szemben a távolságtartó magatartás a leghelyesebb.

A közép-kelet-európai – orosz gazdasági kapcsolatrendszer 1998-1999-es újabb mélypontját követően az orosz belső gazdasági fellendülés és az erősödő politikai párbeszéd dacára is csak lassú javulás mutatkozott. Valójában a térség cégei tartósan tekinthető pozícióvesztést könyvelhettek el az orosz piacon. Módosulások következtek be a kétoldalú kereskedelem szerkezetében is, azonban az orosz energia-behozatal dominanciája a magas világpiaci olajárakkal is összefüggésben megmaradt, sőt tovább nőtt. A kétezres évek elején – szoros összefüggésben a visegrádi országokban bekövetkezett belpolitikai átrendeződésekkel is – több közép-kelet-európai országban megfogalmazódott a korábbi Oroszország-politika felülvizsgálatának igénye, egyesekben az orosz reláció jelentőségét megillető „helyére” emelése. Mindez azonban az egyes országokban eltérő időpontban, különböző körülmények között jött létre. Egyesekben, például a Magyarországon a korábbi „kiszámíthatatlan Oroszország”-képet „az ismét erőre kapó óriás” rémképe vál-

totta fel, amely Moszkva erősödésében és konszolidálásában nem stabilizációs lehetőséget, hanem környezetének fenyegetését látta. (Sz. Bíró [2002] p. 31.) Ezekben a – leginkább lengyel és magyar – megközelítésekben kiemelt szerep jutott az érdek-érték szembeállításoknak, az orosz értékrend „mássága” hangoztatásának. Az ideológiai alapú politizálást azonban a kétezres évek folyamán egyre jobban kiszorították a közép-kelet-európai országokban megjelenő pragmatista kurzusok. Ezek megjelenéséhez és kibontakozásához természetesen hozzájárult a 2001. szeptemberi New York-i terrortámadást követő látványosan javuló orosz-amerikai, orosz–Nyugat párbeszéd is, még azokban az országokban is, ahol ezt megelőzően – pl. Magyarország – még egyértelmű távolságtartó kurzus volt megfigyelhető. Az Oroszországhoz fűződő viszony alakítása, a gyengítésére vagy éppenséggel erősítésére irányuló szándékok – az eddigi tapasztalatok alapján – tehát nem függetlenek ezen országok belpolitikai ciklusainak alakulásától sem: általános tendenciaként baloldali vezetés általában mind a négy országban jobban hajlik a kapcsolatok felmelegítésére, erősítésére. (Lásd Menkiszak [2003], Duleba [2003] és Pehe [2002] írásait lengyel, szlovák és cseh vonatkozásban. A jelenség Magyarországon is egyértelműen kimutatható.) Pragmatista változás következett be orosz oldalon is. (Siselina [2001]) A politikai dialógus javulásától várt látványos gazdasági eredmények azonban kezdetben nem meglepő módon elmaradtak, bár az Oroszország felé történt nyitás nyilvánvalóan maga után vont pozitív gazdasági hatásokat is, elsősorban a szolgáltatás-export területén. A visegrádi országok orosz relációs árukiviteli dinamikájának növekedése azonban – megítélésem szerint – elsősorban nem a politikai párbeszédnek gyümölcseként tekinthető, hanem az orosz gazdaság tartós növekedési pályára állásának köszönhető. Ezt bizonyítja, hogy a kimutatott, és a belpolitikai retorikákban a politikai viszonyrendszer javulásának tulajdonított kivitelbővülés valamennyi országban, Oroszország szinte valamennyi kereskedelmi partnerénél jelentkezett, s mértéke gyakran épp azokban az országokban maradt átlagon aluli, amelyekben a leghatározottabb Oroszország-kurzus váltásra került sor. (Lásd D/1-2. és D/5. táblázatokat.) A kétoldalú kapcsolatrendszerekben fordulópontot jelentett a térség országainak csatlakozása az Európai Unióhoz, amely az Oroszországgal formálódó viszonyrendszerekben az egységes uniós külkereskedelmi politika valamint az egységes belső piachoz kötődő szabályozás alkalmazásának szükségszerűségével járt. Elméletileg a csatlakozott országok külpolitikai mozgástere is szűkült némiképp, mivel e területen is koordinációs célokat tűzött ki az EU. Valamennyiükre nézve kötelező érvényűvé vált a PCA. Az uniós tagság ugyanakkor lehetőséget is teremtett az Oroszország irányában formálódó brüsszeli politikai kur-

zus formálására, s ennek részeként a kétoldalú kapcsolatrendszerek egyes elemeinek beemelésére.

2. Külkereskedelmi kapcsolatok

Az Oroszország és a közép-kelet-európai átalakuló országok közötti áruforgalom drasztikus visszaesését több tényező együttesen idézte elő. 1. Az utóbbiak erőteljes euroatlanti integrációs törekvései; 2. A közép-kelet-európai térségben a kilencvenes évek fordulóján jellemző nagymértékű termelés-visszaesés (amit részben éppen a korábbi, volt szocialista országok közötti direkt kapcsolatok hirtelen elvágása okozott); 3. Az orosz gazdaság mélyülő problémái és politikai bizonytalanságai. 4. Az orosz oldalról is erőteljesen jelentkező reorientáció a nyugati partnerek irányában. A kölcsönös árucsepre drasztikus összeszűkülését úgy is lehetne értékelni, hogy valójában nem következett be más, mint – a szocializmus mesterséges kereskedelemteremtő erejének megszűntével – visszatérés a „természetes” nemzetközi munkamegosztáshoz. A zsugorodás mértéke azonban a „természetesnél” erőteljesebb visszaesést valószínűsít.²²³ Az egymás külkereskedelmi forgalmában való erőteljes súlyvesztés szinte egyik évről a másikra következett be még a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján. A kölcsönös áruforgalmon belül legkisebb csökkenést a közép-kelet-európai importon belüli orosz szállítások szenvedtek el az energiahordozóknak köszönhetően. Mindennek dacára a közép-kelet-európai országok többségének külkereskedelmi kapcsolatrendszerén belül, különösen pedig az export vonatkozásában, az orosz reláció marginálissá vált. (Lásd D/6. táblázatot.) Oroszország számára is erőteljesen degradálódott a térség jelentősége, és az új helyzetben elsősorban, mint deviza-bevételi többletforrás jelent meg az orosz gazdasági érdekszeren belül.

²²³ Magyarországon Nagy András végzett kutatásokat az egyes relációk külkereskedelmi forgalomban való reális súlyának megállapítása céljából még a nyolcvanas évek végén. Számításai szerint a szovjet piac magyar exportból való részesedése elméletileg – szoros integrációs kapcsolatok megléte esetén (mint pl. KGST) – 10-12 %-os szinten indokolt, az e fölötti – ténylegesen is megvalósult – részarány gazdasági szempontból indokolatlanul magas. (Nagy [1989]) A rendszerváltást követően kialakult igen alacsony orosz piaci részarányok azonban az általa megfigyelték fényében is indokolatlanul alacsonyak! (Lásd D/6. táblázatot.) Más számítások szerint az EU15-ök elmúlt évtized során kialakult magas súlyai a közép-kelet-európai országok áruforgalmában valójában a 20-as években kialakult arányokkal egyeznek, tehát a „normális helyzet” állt elő. (Piazzolót idézi Köves [2003a p. 649.], a szerinte leegyszerűsítő megközelítést több oldalról is megkérdőjelezve.)

2.1 *Áruforgalmi dinamikák és súlyok*²²⁴

A kilencvenes évek elején-dereacán a visegrádi-orosz forgalom enyhén növekvő tendenciát mutatott, bár a kép természetesen országonként kis mértékben eltért. A visegrádi négyek orosz relációs exportbővülési üteme 1993 és 1997 között majdnem azonos volt az EU15-ével, ugyanakkor ez a teljesítmény elsősorban a kiugróan magas dinamikájú lengyel kivitelnek volt köszönhető. A magyar és a cseh dinamika ebben az időszakban jóval szerényebb volt. Az orosz, visegrádi országokba irányuló export ugyanezen négy év alatt kevésbé nőtt, összességében az EU15-ökbe irányulóhoz és az orosz átlaghoz hasonló mértékben. (Lásd D/2. táblázatot.) Ugyanezen táblázatból szemléletesen kiviláglik, hogy az 1998-as válság jelentette azt a tényezőt, amely újabb drámai hatást idézett elő a visegrádiak orosz relációs kivitelében: míg a teljes orosz import visszaesése 1997 és 1999 között valamivel 40% fölötti volt, ugyanez az arány a visegrádi országokból érkező import esetében 57% körül alakult! A kétezres években ugyan a tendencia megfordult, és a visegrádiak exportbővülési üteme szinte valamennyi évben az orosz átlag és az uniós exportteljesítmény fölötti. Még ezzel együtt is alacsonyabb a visegrádi négyek exportbővülési mutatója a vizsgált egész időszakot – 1993-2005 – tekintve, mint az uniós, magasabb viszont, mint az orosz átlag. A kétezres években tehát egyfajta visegrádi-orosz külkereskedelmi fellendülésről beszélhetünk, ami a kapcsolatok normalizálódásának egyik jele lehet. Ezen belül az elemzési időszak egészét tekintve a legkimagaslóbb dinamikát – több mint ötszörös növekedéssel – a lengyel exportőrök érték el, igaz ebben az eredményben jelentős szerepet játszik, hogy a lengyel-orosz áruforgalom nagysága a kilencvenes évek legelején rendkívüli mértékben, hirtelen zuhant le. A visegrádi négyek között a legkisebb dinamizmus azonban a magyar-orosz árucserére volt jellemző az elemzett 12 év egészét nézve. (Lásd D/2. táblázatot.)

Az orosz exportoldalón a három relációs összehasonlítható adat – a visegrádi, az uniós és az orosz átlag – hasonlóan mozgott szinte mindvégig (kivételt az 1998-as válság körüli értékek képeznek), ami az orosz kivitel sajátos vonásával, a szénhidrogének dominanciájával függ leginkább össze. Mindezek a mozgások alig eredményeztek változásokat a V4-ek orosz külkereskedelmen belüli súlyában: az az orosz exportban kisebb

²²⁴ A részletes statisztikai elemzés a visegrádi négyekre korlátozódik. A vizsgált időintervallum az 1993-2005 közötti időszak.

csökkenést (az 1993-as 9,7%-ról 2005-ben 8,5%-ra), az importban pedig szerény növekedést mutat (4,9%-ról 5,4%-ra). (Lásd D/3. táblázatot.)

A fentiekben bemutatott, imponálósnak tűnő áruforgalmi dinamikák ellenére az uniós csatlakozást megelőző években Oroszország a visegrádiak exportjában – Lengyelország kivételével – kiszorult a legjelentősebb tíz célország listájáról, általában 10. és 15. közötti helyezést elérve. Ezzel az orosz piac részaránya a teljes visegrádi szállításokban mindössze néhány – 1-2 – százalék között mozgó, egyedül a lengyel exportban éri el a 4%-ot. Az orosz relációs energiaimportnak köszönhetően viszont Oroszország továbbra is általában az első öt legfontosabb partner között szerepel a visegrádiak importoldalán, 5-10% közötti súllyal. Oroszország többnyire megőrizte vezető szerepét a külkereskedelmi deficitek forrása terén, s a visegrádi országok külkereskedelmi hiányának tetemes részét termeli ki. (Lásd D/6. táblázatot.) A deficit csökkentésének kérdése érthető módon valamennyi országban napirenden lévő kérdés, s a rá adandó választ többnyire a kivitel ösztönzésében vélik megtalálni, mindezidáig vegyes sikerekkel. Ezen a téren az állami szerepvállalás jelentősége nyilvánvaló.

Bár az orosz külkereskedelem általános jellemzője a kilencvenes évek elejétől, de különösen az 1998-as válság óta a tetemes többlet, ezen belül az egyes relációk import/export mutatója igen eltérő teljesítményeket mutat. Ebben az összevetésben a visegrádi országok különösen kedvezőtlen pozíciókat szereztek, az Oroszországba irányuló exportjuk és az onnan származó importjuk hányadosa mindvégig alatta marad az átlagos orosz értéknek és az EU15-ökre számított mutatóértéknek is. A kétezres években azonban a lengyel és a cseh arány már jelentős javulást mutat, miközben a magyar és a szlovák maradt a leggyengébb. (Lásd D/4. táblázatot.) Mindennek háttérében egyrészt az egyoldalú oroszországi szénhidrogén-beszerzések, másrészt azonban a javuló tendencia dacára még mindig gyenge exportteljesítmények állnak. Az orosz gazdaság stabilizálódásával párhuzamosan ugyanis bővültek a külső áruforgalmi lehetőségek is. A statisztikák fényében azonban úgy tűnik, hogy az újonnan kitaruló lehetőségekkel a vizsgált országok csak korlátozott mértékben, illetve késlekedve tudtak élni. Míg az Európai Unió (EU15-ök) által Oroszországba exportált áruk értéke már a kétezres évek legelején, azaz Oroszország növekedési pályára állásának kezdetén elérte az 1998-as válság előtti szintet, ugyanez a visegrádi országoknak csak évekkel később, Lengyelországnak, Csehországnak és Szlovákiának 2003-ban, Magyarországnak 2005-ben sike-

rült. (Lásd D/1. táblázatot.)²²⁵ A válság után kialakult új orosz piaci helyzet némiképpen átalakította Oroszország importszükségleteit is, ami jelentős mértékben hatott a visegrádi országok orosz relációs kiviteli szerkezetére. A válság okozta drasztikus visegrádi térvészítés másodsorban a fizetési kondíciók versenyében való alulmaradással magyarázható.²²⁶

2.2 A visegrádi-orosz áruforgalom szerkezete²²⁷

A vizsgált országok orosz relációs exportszerkezete az elmúlt bő egy évtized alatt a számos hasonlóság mellett jelentős eltéréseket is mutatott, miközben az orosz szállítók struktúrájában sem lényeges változás, sem jelentős különbség nem volt, hiszen valamennyi ország Oroszországból származó behozatalában domináns súlyt képviseltek mindvégig a szénhidrogének. Az alábbiakban az összehasonlíthatóság kedvéért az orosz vámstatisztikákat használom. Az elemzés mind a négy visegrádi ország esetében az orosz relációjú árucseré legfontosabb tíz termékcsoportját öleli fel az 1994-2004 közötti időszakban.

Magyarország és Lengyelország orosz piacra irányuló kivitelében hagyományosan nagy szerep jutott az élelmiszereknek. A kilencvenes évek folyamán arányuk mindkét országban meghaladta a 20%-ot. A húsáru, gyümölcs és feldolgozott gyümölcs, zöldség áru kategóriákban a két ország szállítói egymásnak is versenytársai voltak. Az 1998-as válságot követően azonban számos termék kivitelében jelentős visszaesés mutatkozott, számottevő mértékben csökkent például a magyar hús és gyümölcskivitel, vagy a lengyel cukor- és halexport részaránya az egyébként is zsugorodó teljes kivitelben. A magyar gabonaexportban is hanyatlás mutatkozott, bár ennek eredményei évről évre – az orosz mezőgazdasági teljesítménytől függően is – jelentős ingadozásokat mutattak. A

²²⁵ Megállapításaimat a hivatalos orosz statisztikai adatokra alapozom, mivel ez teszi lehetővé az egységes alapon történő összehasonlítást.

²²⁶ A magyar kivitel például két év alatt mintegy harmadára zuhant vissza. Az agrárkivitel drámai beszűkülésében minden bizonnyal szerepet játszott a nyugati versenytársak „rugalmassága” is: a fizetőképességében meggyengült orosz piacon segélyek formájában jelentek meg, amelyek egyrészt a későbbiek során is hozzájárultak benmaradásukhoz, másrészt a kapcsolt ügyletek révén további piacszegmenseket is biztosítottak. Számos közép-kelet-európai termék esetében az előre fizetéshez való ragaszkodás váltott ki kizorító hatásokat, miközben a nyugati tőkeerős versenytársak számára nem jelentett nehézséget kedvezőbb fizetési feltételek, sőt hitelek nyújtása.

²²⁷ Áruszerkezeti adatok 1994-től állnak rendelkezésemre.

kétezres évekre Magyarország egyedül a feldolgozott gyümölcs és zöldségfélék kategóriában tudta megtartani jelentős szállítói pozícióját az élelmiszerek csoportján belül, mely árucsoport teljes – orosz piacot célzó – magyar kivitelén belüli súlya a kilencvenes évek elejéhez-derekáéhoz képest 8-10%-ot zuhant. A lengyel élelmiszerexport is veszített korábbi jelentőségéből, és aránya ugyanakkor körülbelül a magyar szinten, valamivel 10% fölött állt. A szlovák és cseh élelmiszeripart a kilencvenes években még az orosz piacon leginkább képviselő édességek, cukortermékek exportja is visszaesést szenvedett el az 1998-at követő években. E két ország Oroszországba irányuló élelmiszer-kivitele azonban a vizsgált bő egy évtized alatt mindvégig marginális volt. (Lásd D/9-10. táblázatokat.)

A magyar kivitel legjelentősebb termékcsoportját végig a gyógyszerek képezték, súlyuk a válságot követően még emelkedett is, és a kétezres években már megközelítette a teljes magyar kivitel 30%-át! A gyógyszerek terén azonban valamennyi visegrádi ország komolyabb versenytársnak is számít az orosz piacon, a többiek szereplése azonban inkább gyengülő teljesítményt mutat. Szlovákia kivételével azonban mind a lengyel, mind pedig a cseh gyógyszerkivitel továbbra is számottevő mértékű maradt. Megőrizték, sőt némiképpen növelték jelentőségüket a visegrádi országok műanyagipari szállításai szinte mind a négy országban. A papíripari termékek kivitele szintén valamennyi országban szignifikáns, bár e téren a szlovák (valamint újabban a lengyel) szerep kétségkívül kiemelkedik: az Oroszországba irányuló teljes szlovák kivitel 30-40%-át érték el ezek a szállítások például a kétezres évek elején. Az orosz piac vesztesei közé tartoznak ugyanakkor a korábban hagyományos partnernek számító szlovák és cseh cipőgyártók. A cipőipari termékek mindkét ország Oroszországot célzó kivitelében kiszorultak a legjelentősebb termékcsoportok közül. A szlovák kivitel jellegzetessége a jelentősebb kohászati export, de a cseh szállításokban is időről időre kiemelkedik a vas- és acélárak csoportja. Csehország vezető szerepe ugyanakkor egyértelműen növekvő a gépipari kivitel vonatkozásában. A gépek, berendezések Oroszországba irányuló exportja a kilencvenes években még csak a teljes cseh kivitel durván 40%-át adta, míg a kétezres években ez az arány már 50% körüli, vagy a fölötti. A gépipari export több termékcsoport esetében kiemelkedő súlyú. Szlovákiában ugyanez az arány a kilencvenes évek eleji megközelítően 30%-kal szemben az évtized folyamán és az ezredforduló éveiben erőteljesen ingadozott, később azonban látványos emelkedésnek indult és 2004-ben már megközelítette a cseh arányt. Magyarországon a gépipari export az 1998-as oroszországi

válság óta egyértelműen csökkenő tendenciát jelez, 30% fölértől 20% körülire zuhant aránya a teljes Oroszországot célzó szállításokban. Legkisebb jelentőségű – 20% alatti vagy a körüli – a gépexport Lengyelország esetében. (Lásd D/9-10. táblázatokat.)

A fenti elemzésből kitűnik, hogy a KGST-én belüli szocialista munkamegosztás nyomai még megtalálhatók a visegrádi országok orosz piaci szállításaiban, azonban ezek számos esetben – például élelmiszerek, egyes könnyűipari termékek – halványulnak, gyakran az 1998-as válság utáni piacvesztés következtében. Mind a négy országban kirajzolódnak a vezető termékek csoportjai, a különböző gépipari termékek mellett a magyar esetben a gyógyszereké, Szlovákiában a papír- és faipari valamint a kohászati termékeké, s újabban a gépek, berendezéseké, Lengyelországban – kevésbé markánsan – a kozmetikai és illatszerek mellett szintén a papírtermékeké, valamint a bútoraruké. Csehország mint a visegrádi együttes legfontosabb gépipari szállítója emelkedik ki. Összességében a lengyel kivitel a legdiverzifikáltabb, esetében a tíz legjelentősebb termékcsoporthoz képest a kétezres években már csak a teljes kivitel 50-60%-át adja, szemben a többiekre jellemző, erősödő koncentrációt jelző 80% körüli vagy azt közelítő értékekkel. Hangsúlyozandó, hogy számos termékegyüttes – gyógyszerek, műanyagárúk, különböző gépek és berendezések – esetében a visegrádi országok jelenleg is komoly vetélytársai egymásnak.

Ami az ellenkező irányú, azaz az orosz szállításokat illeti, azokban a világpiacon energiákkal is szoros összefüggésben egyre meghatározóbb szerepet töltenek be az orosz szénhidrogének. Súlyuk Magyarország esetében a kilencvenes évek második felében tapasztalható 70%-ról a kétezres évek első felében 85% fölé nőtt, Lengyelországban ugyanekkor 80%-ról 90% körüli értékre, Szlovákiában 80% alatti részarányról 85% fölé emelkedett, míg Csehországban kisebb ingadozásoktól eltekintve mindvégig 85% körül mozgott. (Lásd D/7-8. táblázatokat.) A kétezres években – Lengyelország kivételével – már egyértelműen a második legjelentősebb orosz kiviteli termékcsoporthoz tartozik az atomreaktorok és alkatrészeit tartalmazó (HS 84.) árucsoport, nyilvánvalóan az orosz nukleáris fűtőelem-szállításoknak köszönhetően. A kilencvenes években még szintén jelentősnek számít, az Oroszországból visegrádi országokba érkező alumínium-import fontossága is csökkent szinte valamennyi vizsgált országban, s hasonlóképpen veszített jelentőségéből a szerves vegyületek orosz exportja is. Említést érdemelnek még az orosz ércek visegrádi vásárlásai, különösen Szlovákia és Csehország esetében. Összességében

az Oroszországból érkező import szerkezete a négy országban sokkal több hasonlóságot mutat, mint a kivitelé. Erre utal, hogy a tíz legjelentősebb termékcsoporthoz a kétezres években már csak 18 HS2-kategória került a négy országban együttvéve. Ugyanakkor az orosz kivitel szerkezete a behozataléval szemben sokkal kevésbé diverzifikált, s valószínűleg – a feldolgozott termékek alacsony súlya miatt – orosz szempontból igen kedvezőtlennek is tekinthető. (Lásd D/7-8. táblázatokat.)

3. Tőkebefektetések – mindkét irányban

A külkereskedelem terén tapasztaltnál is lényegesen szerényebbek a közép-kelet-európai térség és Oroszország közötti tőkekapcsolatok. A kilencvenes évek első felére jellemzővé vált, hogy a nagyszámú közép-kelet-európai befektető által Oroszországban eszközölt beruházások összértéke alacsony szintet ért el. E cégek orosz piacon való helyi jelenléte többnyire kimerült kereskedelmi képviselők nyitására, és a jelentősebb, termelési célzatú befektetések igen ritkák voltak. Hasonlóképpen az orosz befektetéseknek sem kiemelt célterülete Közép-Kelet-Európa, az orosz érdeklődés sokáig néhány ágazatra, leginkább az energiaiparra korlátozódott. Jellemző módon a térség országainak nagyprivatizációiból az orosz tőke szinte teljesen kimaradt. (Csaba [2003])

Bár a későbbiekben a kelet-európai befektetések, köztük a visegrádiak és az oroszok is számottevő növekedést mutattak, a befektetések preferált célországai egyik fél esetében sem a két térségből kerülnek ki továbbra sem. Igaz, a statisztikák nem tükrözik hűen a valóságot, hiszen például a ciprusi köntösben vagy Virgin-szigetéről érkező befektetők mögött nem ritkán orosz vállalatok rejtőznek. E rejtőzködés egyik oka a közép-kelet-európai térség számos országában tapasztalható – bár intenzitásában – ingadozó mértékű ellenérzés az orosz befektetésekkel szemben. (Egy másik nem kevésbé fontos tényezőt az orosz vállalatok minél kedvezőbb adózási feltételeket kereső törekvései jelentenek.) Az orosz befektetőkkel szembeni aggályok egyik fontos alapja, hogy azok gyakran stratégiaileg kiemelt jelentőségűnek tekinthető ágazatok iránt érdeklődnek legerőteljesebben (elsősorban az energetikai szektoron belül: szénhidrogén-kitermelés, szállítás, disztribúciós rendszerek stb.).²²⁸ Ellenkező irányban, az Oroszországot célzó közép-

²²⁸ A stratégiai ágazatokhoz sorolható a magyar Borsodchem is, amelynek 2000 őszi orosz tulajdonszerzését a magyar kormány meglehetősen nagy botrányt kavarázó módon akadályozta meg. A vásárlóként je-

kelet-európai befektetések marginális volta nemcsak az oroszországi lehetőségek nem kellő vonzerejével függ össze, hanem a közép-kelet-európai cégek egyelőre korlátozott tőkeerejével is. Ez utóbbiak – különösen az egyébként a térségből külföldön legaktívabban befektető magyar vállalatok – preferált befektetési területei a szomszédos országok, ahol a kis- és középvállalkozói réteg is képviselteti magát befektetéseivel.

Az orosz tőkebefektetések számszerűen kimutatható értéke a visegrádi országokban elhanyagolható nagyságú, a kétezres években az orosz befektetések Lengyelország kivételével nem érték el az érintett országok FDI-állományának 1%-át sem. (Lásd D/12. táblázatot.) Az orosz befektetések közül nagyságrendileg kiemelkedik a Gazprom 1 milliárd dollárt meghaladó lengyelországi – Jamal-vezetékhez kötődő – befektetése. A Gazprom mellett azonban a jelentősebb, 1 millió dollár feletti összeggel befektetők lengyelországi listáján évek óta mindössze két orosz cég, az olajipari Lukoil és egy édességipari kisebb orosz vállalat található. Mindez egyértelműen jelzi a lengyelországi orosz befektetések problematikuságát, az orosz befektetők nemkívánatos voltát, annak dacára, hogy a külföldi tőke bevonását célzó 2004-es hivatalos lengyel stratégia külön kiemeli két reláció, az orosz és a kínai növekvő jövőbeli befektetési jelentőségét, igaz bizonyos stratégiai szektorok – energetika, hadiipar – előttük való megnyitása nélkül, s helyettük az élelmiszeripari, bányászati acél- és nehézipari lehetőségeket felkínálva. (PNB-Economic Review [2004]) Az országcsoporton belül a második legjelentősebb célország az orosz befektetők számára mindezidáig Magyarország volt a befektetett tőkék kimutatható volumene alapján, amelynek állománya 2006 januárjában megközelítette a 100 millió dollárt. Itt az orosz befektetői megjelenés már jóval szélesebb területen mozog, a bankszekortól kezdve az energetikán át a gépgyártásig. Csehország a legutóbbi években kezd az orosz érdeklődés homlokterébe kerülni, a kétoldalú kapcsolatok pragmatikus alapokra helyezése az orosz befektetések növekedésében is megmutatkozik: csak 2004 folyamán mintegy 47 millió dollárral emelkedett az orosz eredetű befektetések összértéke. 2005 novemberében került sor egy kohászati kombinát közel 100%-os pakettjének orosz megvásárlására 240 millió dollárért – igaz egy luxemburgi bejegyzésű orosz tulajdonban lévő cégen keresztül –, nem is akármilyen versenytárral, az indiai Mittellel szemben. (Evropejszkij Szozuz i sztani...[2005] p. 117.) A közelmúltban orosz befektető atom-

lentkező Szibur cég mögött ugyanis az orosz gázipari óriás, a Gazprom állt. A kormányzat ügyetlen kommunikációja „russzofóbiát” sejtetett, holott lehetőség lett volna az orosz partner számára is elfogadható módon – az ágazat stratégiai jellegére, az ügylet áttekinthetőségének hiányára stb. utalva – érvelni. (Sz. Bíró [2002])

energetikai gépipari céget is vásárolt. 2006-ban pedig a Gazpromnak kínálkozott lehetőség cseh cég megszerzésére a gázipari liberalizáció kínálta kereteken belül.²²⁹ Korábban orosz tőke elsősorban a cseh szállodaipar, vendéglátás és gyógyfürdő-ipar, a kereskedelem valamint az ingatlanforgalmazás területére érkezett. Bár sajnálatos módon Szlovákiára vonatkozóan nem áll rendelkezésemre statisztikai adat, az orosz eredetű FDI országon belüli súlya itt minden bizonnyal magasabb a cseh és magyar adathoz viszonyítva a markáns energetikai – Gazprom és korábban a Jukosz általi – jelenlét következtében.

Az ellenkező irányú, azaz a visegrádi országokból Oroszországot célzó befektetések még kisebb jelentőségűek, Szlovákia és Magyarország esetében összegük 10-20 millió dollár között alakult az eddigi évek befektetéseit összegezve. Kiemelkednek viszont 2003-tól kezdődően a cseh cégek oroszországi befektetései, amelyek állománya 2006-ra megközelítette a 140 millió dollárt, s ezzel a négy ország közül itt (valamint Szlovákiában) a legmagasabb – 3 % körüli – az oroszországi befektetések aránya a teljes kifelé áramló tőkebefektetéseken belül. (Lásd D/11. táblázatot.) Bár Lengyelországra vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésemre, az egyértelmű, hogy Oroszország mint befektetési terület, itt játszik a leginkább marginális szerepet.²³⁰

4. Az energetikai függőség problematikája

Amint az alábbiakból, valamint a Függelékben közölt táblázatokból is kitűnik, az újonnan csatlakozottak csoportjából az orosz relációs energetikai kapcsolatok súlyát tekintve kiemelkedik a visegrádi államok együttese. Bár kétségtelen, hogy együttes súlyuk a teljes orosz szénhidrogén-kivitelben csökkenő tendenciát mutat, azonban még ezzel együtt is a teljes orosz földgázkivitel 15%-át, a nyers kőolajénak pedig közel 14%-át adták 2004-ben. Lengyelország az orosz nyersolaj-eladásokban az utóbbi évek 7-8%-os részesedésével kiemelkedő jelentőségű. A földgáz eladások esetében a részarányokat kifejező súlyok között kisebb különbségek tapasztalhatók. Az utóbbi években Magyarország vált

²²⁹ Interjú Marina Kopitinával, az Orosz Tudományos Akadémia Gazdaságkutató Intézete Nemzetközi Gazdasági és Politikai Osztályának csehországi szakértőjével 2006. május 30-án.

²³⁰ A World Investment Directory 1996-2000 közötti időszakra vonatkozó adatai alapján 1998-ban és 1999-ben jelentős lengyel tőke kivonásokra került sor. (World Investment Directory [2003] p. 269.)

a V4-ek közül a legnagyobb orosz földgáz-vásárlóvá. A vizsgált országok jelentősége egyedül az orosz kőolajtermék-export szempontjából hanyagolható el.

4.1 A visegrádi országok „függési szintjeinek” alakulása és diverzifikációs törekvései

A jelenleg visegrádi jelzővel illetett országegyüttes számára a rendszerváltást megelőző néhány évtized alatt a Szovjetunió szinte kizárólagos energiaszállítóvá vált. A nyolcvanas évekre vonatkozó, korlátozottan rendelkezésre álló adatok tanulsága szerint a szovjet szállítások részaránya mind Magyarország, mind pedig Csehszlovákia földgázimportjában majdnem elérte a 100%-ot, de ez utóbbiban a kőolaj esetében is hasonló volt a helyzet. Magyarországon ebben az időben a nyersolaj és olajtermék-importon belüli szovjet súly „csak” 90% körüli volt. A nyolcvanas évek folyamán azonban már jelentkeztek, az évtized végén pedig kifejezetten erősödtek diverzifikációs törekvéseik, amelyek eredményeképpen 1990-ben már a Magyarországra importált nyers kőolaj 20%-a egyéb – algériai, iraki és líbiai – forrásokból származott, az olajtermékek esetében pedig növekedésnek indultak – elsősorban – a környező országokból, pl. Jugoszláviából érkező szállítások. Érdekesség, hogy 1990-ben Csehszlovákia már egyéb forrásból is importált jelentősebb mennyiségben földgázt, és teljes energia-behozatalán belül a Szovjetunió súlya már csak 56% körüli szintet ért el. (Lásd D/13-14. táblázatokat.)

A szocializmus alatt kiépített nagy vezetékrendszereknek köszönhetően a csővezetékes szállítással érkező kőolaj és földgáz esetében – gazdasági megfontolásokból – nem volt érdemes váltani a rendszerváltást követően sem, bár a diverzifikációs igény valamennyi országban fölmerült.²³¹ Valójában tényleges diverzifikáció helyett szimbolikus jelentőségű – gyakran érdemi változásokat nem is lehetővé tévő – diverzifikációs lépésekre került sor, így például a magyarországi földgázvezeték-rendszert a Győr-Baumgarten vezeték megépítésével – Ausztriánál – rákapcsolták a nyugat-európai rendszerre. A kilencvenes évek derekán a MOL-nak már a német Ruhrgas-zal, és a francia Gaz de

²³¹ Valójában a közép-kelet-európai rendszerváltások korában számos elképzelés született a szovjet vezetékrendszertől való energetikai függés felszámolására. A nyugat-európai rendszerekkel való összeköttetést szolgáló elképzelések azonban túl magas költségekkel terhelték volna meg az érintett országokat. Jobbára ezek helyettesítéseként is felfogható a Rajna-Majna-Duna csatorna megépítése, amely a közép-kelet-európai térséget Rotterdammal köti össze, ezzel vízi úton megteremtve az alternatív olajszállítások lehetőségét. (Részletesebben lásd Szederkényi [2005] pp. 178-182.)

France céggel is volt hosszú távú, 15 évre szóló szállítási megállapodása, a szerződött mennyiségek azonban az orosz relációhoz viszonyítva elenyésző nagyságúak a növekvő tendencia ellenére is. Az új nyugati irányú hálózat áteresztő kapacitása eleve alacsony, ráadásul az innen érkező földgáz is többnyire orosz eredetű. Hasonlóképpen nem tekinthetők igazi alternatívának az orosz beszállításokkal szemben az Ukrajnából érkező földgázbeszerzések sem, nemcsak azért, mert érthető módon ugyanazon a KGST-érában kiépült vezetéken keresztül érik el az országot, hanem azért sem, mert valójában többségükben orosz re-exportról van szó. A 2004-es magyar adatok már valamivel jelentősebb földgáz-beszerzési forrás-diverzifikációról tanúskodnak, Oroszország részaránya 77%-ra esett, míg a többi szállító ország – Ukrajna, Németország, Türkmenisztán, Ausztria, Kazahsztán és Franciaország – egyenkénti részaránya 2,5-5% között mozgott. Jól elkülöníthető két csoport a beszerzésekben, a posztszovjet térség, ahol Oroszország mellett előretörően vannak a többi jelentősebb földgázkészletekkel rendelkező FÁK-államok – Türkmenisztán, Kazahsztán –, valamint az elsősorban reexportáló Ukrajna, és a nyugat-európai országok, amelyek a már említett nyugati irányban kiépített csővezetékrendszeren keresztül tudnak szállítani, valószínűsíthetően azonban gyakran szintén FÁK-eredetű földgázt.

Csehországban a magyarországihoz hasonló volt – 70% fölötti – az orosz beszerzések súlya a teljes földgázimporton belül, a legutolsó (2001-es) rendelkezésre álló adatok alapján. A diverzifikációs folyamat itt is a kilencvenes évek alatt indult el, elsősorban norvég gázbehozatalra építve.

A legeltökéltebb diverzifikációs lépések Lengyelországot jellemzik. Míg az orosz földgázszállítások részaránya a kétezres évek legelején a magyarországihoz hasonló – 80% körüli – volt, súlyuk 2004-ben már alig haladta meg az 50%-ot. Az „új” források esetükben is elsősorban a FÁK-térségből – Kazahsztán illetve Türkmenisztán – kerülnek ki, egyúttal jelezve, hogy infrastrukturálisan, a vezetékrendszert tekintve ezek a szállítások is ugyanazon régi szovjet rendszeren keresztül érkeznek. Lengyelországban már a kétezres évek elején komolyan felvetődött e függés csökkentésének igénye, mégpedig Norvégiát bekapcsoló csővezeték építésének tervével, ehhez lehetőleg uniós támogatást nyerve. (Gromadzki [2002]) A diverzifikáció a földgáz esetében továbbra is kiemelt lengyel stratégiai cél. (Stempinska [2006])

A nyers kőolaj esetében a visegrádi-csoporton belül eltérő tendenciákat figyelhetünk meg. Míg Magyarországon és Lengyelországban 100%-ot megközelítő továbbra is – pontosabban újra!²³² – Oroszország részaránya, Csehországban ugyanez az arány 70% alatti. (Legnagyobb mennyiségben azeri és szíriai olajat vásároltak pl. 2004-ben.) A meglévő csővezetékrendszer a kőolaj esetében is jelentős gazdasági előnnyel jár más beszerzési forrásokkal való összevetésben. Másrészt, a diverzifikáció a kőolaj esetében is inkább jelképes, mintsem valóságos, hiszen például a Csehországban épített, 1995-től működő, a németországi Ingolstadt-ig húzódó új vezeték is kapacitásának töredékén üzemelt még a kilencvenes évek végén is. (Balmaceda [2002] p. 9.) Amint az az érintett országokban gyakran kimondva is megfogalmazódott, a cél a diverzifikáció lehetőségének a megteremtése volt, nem pedig maga a megvalósítás. Az újabb függetlenedési elképzelések között szerepel az a lengyel elképzelés, amely Ukrajnával szövetkezve kaszpi – elsősorban kazah – olajat szállító vezeték építését célozza.²³³

Az orosz dominancia egyértelműen megtört a kőolajtermékek esetében, ahol a termék szállítására jóval jellemzőbb a mobilitás és a variálhatóság. Itt elsősorban a környező országok finomítóiból érkező szállítások kerültek előtérbe, Lengyelország esetében Belorusszia, Németország, Litvánia, Szlovákia és Svédország, Magyarországot tekintve pedig Ausztria, Szlovákia, Csehország és Románia, valamint Belorusszia.

Az olajtermék-beszerzések kilencvenes évek eleji-közepi diverzifikálásának köszönhetően Oroszország súlya összességében – értékekből számolva – a magyarországi olaj- és olajtermék-beszerzésekben 2004-re 70% alá esett. Lengyelország teljes energia-behozatalán belül az orosz súly meglehetősen nagy ingadozásokat mutat: 1995-ben már alig több mint 50%, 2001-ben azonban újra 76%-os. Vélhetően ez az arány azóta a több forrásból származó földgázvásárlásoknak is köszönhetően lényegesen csökkent. Csehországban a teljes energia-behozatal (SITC 3) tekintve Oroszország részaránya jelentős mértékben visszaesett, 2004-ben már alig haladta meg a 40%-ot.

²³² Oroszország részesedése a magyar, illetve a lengyel nyersolaj-beszerzésekben 1996-ban mindössze 71 illetve 63%-os volt. (Liuhto [2002] p. 15.) A magyar MOL azonban tízéves olajszállítási megállapodást kötött az orosz Jukosz céggel, amely a MOL-csoport olajigényének durván 60%-át fedte le.

²³³ 2004. január eleji MTI információ szerint a lengyel PERN és az ukrán Ukrtransznafta közös – mintegy félezer kilométeres – csővezeték-építési vállalkozásáról van szó, amelyhez további külföldi partnereket kerestek.

Bár országbontásban közölt hivatalos szlovák adatok sem a földgáz-, sem az olajbeszerzésekre vonatkozóan nem állnak rendelkezésemre, egyéb források arról tanúskodnak, hogy Szlovákiát foglalkoztatta mindezülig a legkevésbé a diverzifikáció gondolata. Liuhto információi szerint mind a kilencvenes évek közepén mind pedig 2000-ben 100% vagy azt megközelítő volt az orosz szállítások részaránya a teljes földgáz-, illetve nyersolaj-beszerzésekben. A kőolajtermékek esetében azonban az orosz arány itt is elhanyagolható. (Liuhto [2002] p. 15.) Hasonló arányokról számol be a BP Statistical Review of World Energy 2005-ben megjelent száma is: a földgáz esetében még 2004-ben is 100%-os volt az orosz részesedés a vezetékes szállításokban. (idézi Weiner [2006])

VII. A 2004-ES BŐVÜLÉS HATÁSAI AZ OROSZ–EU KAPCSOLATOKRA

Az Európai Unió 2004-es bővülése számottevő módon emelte az orosz–EU kapcsolatok fontosságát mindkét fél számára. Jelentős mértékben nőtt a közös határ hossza, a baltiak csatlakozásával nagyszámú oroszjarkú lakosság került az Unió határain belülre, s nem utolsósorban olyan országok váltak uniós tagállamokká, amelyek mintegy másfél évtizeddel korábban még egyértelműen az orosz(szovjet) érdekeltségi körbe tartoztak, vagy a KGST és a Varsói Szerződés keretein belül, vagy a Szovjetunió részeként. Az új tagállamok szoros kapcsolódása az egykori Szovjetunióhoz érthető módon jelentősen befolyásolja a jelent, ezen országok jelenlegi, Oroszországhoz fűződő bilaterális viszonyait, az orosz–EU kapcsolatrendszer, az Unión belül új országérdekek megjelenését, új tagállami szövetségek és konfrontálódások kialakulását vetítve előre.²³⁴ Nem maradhatott érintetlenül a korábbi brüsszeli Oroszország-kurzus sem. Az újonnan csatlakozottak közül e téren kiemelt hangsúlyt érdemes fektetni a minden bizonnyal legkiforrottabb és legambiciózusabb lengyel álláspontra.

Természetes módon a bővüléssel az orosz–EU gazdasági kapcsolatok is megerősödtek, illetve új megválaszolni való kérdésekkel, problémákkal gazdagodtak. Jelen dolgozat a továbbiakban elsősorban a bővülés gazdasági dimenzióira koncentrál, ugyanakkor ez a fejezet sem mellőzheti a fontosabb, politikai síkon felmerülő problémák említését. A kibővült Európai Unió részaránya az orosz külkereskedelmi áruforgalomban már eléri az 50%-ot, de Oroszország részesedése is mintegy 1-1,5% ponttal emelkedett az EU25-ök külső áruforgalmában az EU15-ökhöz képest. (Lásd B/1-2. táblázatokat.) Különösen nagy mértékben erősödtek az energetikai kapcsolatok, megnőtt az Unió „függési foka” az orosz olaj-, még inkább földgáz-szállításoktól. Míg az EU15-ökben az orosz

²³⁴ 2004 októberében a másnapi, uniós szintű külügyminiszteri összejövetelt megelőző estén például 11-es körben – a három északi, három balti, négy visegrádi ország valamint Ausztria részvételével – külügyminiszteri tanácskozás zajlott elsősorban a keleti-európai kérdésekre koncentrálva: az uniós Oroszország-politika egységességét és Ukrajnának szóló tagsági perspektíva ígérését szorgalmazva.

földgáztól és nyers kőolajtól való függés (részarány a termék teljes külső behozatalából) 10-30% között mozgott, ezek a százalékok a csatlakozó közép-kelet-európai országok zömében, köztük a visegrádiakban és a Baltikumban 70-100% közöttiek. Mindez természetesen minőségileg emeli az energiadiálógus súlyát.

Amint láttuk, a kibővülés új problémát hozott az orosz–EU tőkekapcsolatokba is: a közép-kelet-európai országokban az elmúlt évtized során egyértelműen kitapintható félelmeket az orosz tőkebeáramlással szemben. Az orosz cégek fokozatos ”europaizálódása” (ami a KGT keretei között végbemenő jogi-szabályozási közeledéssel, valamint a WTO-csatlakozás következményeként, ha döcögve is, de várhatóan azért tovább folytatódik), és ezzel együtt járó nagyobb transzparitása talán enyhítenek majd ezeken az aggályokon, az uniós diszkriminációmentesség elve pedig vélhetően segít majd a szélsőséges gyakorlatok visszaszorításában.

1. A csatlakozás fontosabb hatásai – orosz aggályok

Oroszország a kilencvenes évek elején-közepén mutatott viszonylagos közömbössége után a putyini érában már kifejezetten aggodalomokkal terheltten vette tudomásul az Európai Unió keleti irányú kibővülésének tervét, bár politikai síkon annak megvalósítását soha nem ellenezte.²³⁵ Ehhez az időszakhoz kapcsolódnak a bővüléssel kapcsolatos orosz aggályok hivatalos megfogalmazásai is. Az orosz félelmeket alapvetően három csoportba oszthatjuk: 1. kereskedelmi-gazdasági jellegű aggályok; 2. politikai jellegű problémák; 3. A Kalinyingrádi terület exklávé jellegéből adódó komplex problémakör. Érdekes módon a hivatalos orosz argumentációban az első csoport kapta a leghangsúlyosabb szerepet, korántsem jelentve egyúttal azt is, hogy Moszkva számára valóban ezek a kérdések okozzák a legnagyobb problémát.²³⁶

Az aggályok elsősorban azzal kapcsolatban merültek fel, hogy számításaik és előzetes prognózisaik szerint a bővülés a csatlakozó országokkal való kereskedelmi kapcsolat-

²³⁵ E közömbösség alól kivételt képez a Kül- és Védelempolitikai Tanács Negyedik jelentése, amelyet a II. fejezetben már említettem. Ez azonban nem hivatalos, bár a külpolitikai döntéshozatalra mégis jelentős befolyással bíró szakértői anyagként született. Erre az elhúzódó érdektelenségre hívja fel a figyelmet a Russian Expert Review egyik vezércikke is. (A Growing Problem... [2003])

²³⁶ A kereskedelmi aggályok eltúlzását orosz elemzők is elismerik. (Gavrilenkov – Schrettl [2002])

rendszerben néhány igen konkrét negatív hatással jár majd. A várt kedvezőtlen hatások jelentős része a közös külkereskedelm-politika új tagok általi kötelező átvételéből ered (új vámok, kvóták, GSP-rendszer stb.).²³⁷ A különböző orosz kalkulációk 150-300 millió euróra becsülték a bővülés bekövetkeztével az orosz gazdaságot várhatóan érő anyagi kár összegét. Moszkva egyébként már 1999 augusztusában egy listát nyújtott át a Bizottságnak azon aggályokról, amelyek a bővülés kapcsán részéről felmerültek. 2001-ben pedig egy olyan exportlistát készített, amely azokat a termékeket tartalmazta, amelyek vámterhei az EU-ban különböztek a tagjelölt országokban alkalmazott vámoktól. A csatlakozás bekövetkezte előtt néhány hónappal egy 14 pontos új – tartalmában többnyire mégis régi –, a vámkérdéseken túlmutató, meglehetősen kemény hangvételű lista átadására került sor. Valójában az orosz követelések teljesítésétől, illetve a kapott engedmények elfogadhatóságától tették függővé, hogy Moszkva kiterjeszti-e a PCA-t az új tagállamokra. Az orosz álláspont lényege, hogy határozott fellépéssel a várható hátrányok minimalizálását, és az elérhető előnyök maximumát érje el.

A megnevezett problémák egy része a közös külkereskedelmi politika átvételéből fakadt: néhány, orosz szempontból jelentős exporttermék esetében az új tagállamokban felmerülő magasabb vámszintből, az EU15-re vonatkozó uniós kvótáknak a csatlakozott országokba történő korábbi orosz szállítások mennyiségeivel való megemelési igényéből, az uniós antidömping-intézkedések újonnan csatlakozottakra való kiterjesztéséből adódó károkból. A gazdasági jellegű aggályok egy másik része, jelentőségénél fogva már évekkel korábban, az energiadialógus témáiban is jelentkezett. Ezeket nyomatékosította újra a 2004-es jegyzék: a nukleáris fűtőelemekkel szembeni uniós diverzifikációs előírás új tagállamokra vonatkoztatásának felülvizsgálatát, illetve a szénhidrogén-szállításokkal kapcsolatban hasonló diverzifikációs követelmények létének, esetleg jövőbeli bevezetésének cáfolatát kérve. Az agrárkereskedelem kapcsán is több problémát felvetettek: a gabonára vonatkozó kvóták, az orosz agrárkivitel előtt álló egyéb, adminisztratív jellegű uniós akadályok, a növényvédelmi előírások rendszerének, valamint az uniós agrártámogatások ügyét. Átmeneti időszak bevezetését kérték továbbá az ún. zajos orosz gépek új tagállamok légtérében történő közlekedésében, valamint szorgalmaz-

²³⁷ Az uniós GSP-rendszer a tagjelölt országokban korábban alkalmazottakkal szemben földrajzi értelemben kiterjedtebb, tehát az orosz szállítók a csatlakozás után az új tagok piacain kedvezőtlen versenyhelyzetbe kerülhetnek az uniós GSP-rendszer kedvezményezettjeivel szemben. Másrésztől azonban, az Unió egyes termékek esetében az orosz szállítókat is GSP-elbánásban részesíti.

ták az új tagállamokkal kialakított korábbi kétoldalú kapcsolatok jogi oldalról történő, a megváltozott viszonyokat tükröző módosításait.²³⁸

A hivatalos orosz felvetésekben is megjelenő – a 2004-es listán is szereplő – politikai típusú aggályok között első helyen kell megemlítenünk a Baltikumban élő oroszajkú lakosság állampolgári és kisebbségi jogainak tisztázatlanságát. Moszkva ezt a kérdést következetesen felveti a Brüsszellel való tárgyalások során. A másik konkrét, orosz ellenérzést kiváltó problémakör a Schengeni-rendszerhez, illetve a már annak bevezetése előtt is működő vízumrendszerhez fűződik. Általánosabb, csak az orosz szakértői anyagokban és tudományos jellegű elemzésekben felbukkanó, valójában igen komoly politikai jellegű probléma Oroszország számára, hogy a csatlakozók között nem egy olyan ország található, amely az Unión belülről kerülve az uniós Oroszország-kurzust minden bizonnyal Moszkva szemszögéből negatív – gyakran keményebb – irányban igyekszik majd befolyásolni, de legalábbis az EU15-ökre jellemző irányvonalnál tartózkodóbb, esetleg Oroszország politikai izolálását célzó magatartást tanúsít majd, és próbál a többiekkel is elfogadtatni. (Ezt a kérdést veti fel többek között Eberhardt [2005], Póti [2002] is.)²³⁹

Kalinyingrád kérdése már hosszú évek óta az orosz–EU párbeszéd napirendjén van. A terület sajátos földrajzi fekvése ugyanis igen sokrétű problémahalmazt vet fel, amelyek közül a tárgyalások fókuszában mindvégig a személyek és áruk tranzitkérdései álltak. Az utolsó orosz aggodalmakat tartalmazó lista azonban komplexen, a terület fenntartható fejlődésének szempontjából tálalja a problémát.²⁴⁰

²³⁸ Korábban orosz oldalról gyakran felvetett probléma volt a közép-kelet-európai országok által átveendő uniós szabványok és technikai előírások kérdése is. Orosz elemzői körben találkozni egy további negatív szemponttal is: a csatlakozások a korábbi katonai-technológiai jellegű együttműködés továbbélése ellen is hatnak, vélik. (Pl. Ivanov [2003] p. 25.) Ez utóbbi kérdés azonban vélhetően szorosabban összefügg az érintett országok NATO-csatlakozásával, mint az uniós tagsággal.

²³⁹ E felvetés természetesen nem alaptalan. Mind lengyel, mind pedig lett oldalról ismétlődően fölvetődik az értékalapú és az értékek elfogadásához, alkalmazásához kötött kondicionalitás szükségessége az Unió Oroszország-politikájában. (Geremek [2005], Kalnieta [2005]) Egyes újonnan csatlakozók oroszellenességétől való félelem – nem minden alap nélkül – a régi Unión belül is megfigyelhető. Ezzel kapcsolatban tanulságos idézni az egyik lengyel külpolitikai szakértő (Ryszard Reiff) megfogalmazását: „Oroszország Lengyelország nagy, talán a legnagyobb problémája. Ha az Unió tart attól, hogy mi ezt a problémát magunkkal vesszük az Unióba, akkor bizonyos szempontból igaza van – azzal együtt, hogy az oroszellenes pozíció a lengyel történelemnek, nem pedig politikának része.” (European Union – Russia – Poland [2004] p. 106.)

²⁴⁰ Az értekezés – terjedelmi okokból nem tárgyalja – részletesen a Kalinyingrád-problémakört.

A PCA körüli vita rendezése az említett lista mentén jött létre. A 2004. április 27-én, az utolsó pillanatban aláírt közös dokumentum rögzíti a tíz új tagállam kapcsolódását a PCA-hoz, a kapcsolódó közös nyilatkozat pedig elismeri az EU készségét a felvetett, elsősorban gazdasági jellegű aggályok ellentételezésére. A nyilatkozatban – és a mögöttes alkufolyamatban – lényegében valamennyi benyújtott probléma orvoslására törekedtek. Brüsszel sok ponton egyértelműen engedett, kompromisszumkészségéről tett tanúságot, néhány kérdésben viszont elhalasztotta a lényegi választ. Többek között megemelték az orosz acéltermékekre vonatkozó kvótát, átmeneti kedvezményeket állapítottak meg az orosz alumínium-kivitel tekintetében, az antidömping intézkedések egy részének felülvizsgálatát ígérték, a növényvédelmi előírásokról szóló tárgyalások kezdését indítványozták, és a közös agrárpolitika oroszországi vonatkozásában is egyeztetést ígérték. Oroszország egy rövid átmeneti periódusban mentesült egyes közép-kelet-európai repülőtereken a repülőgépek zajszintjére vonatkozó előírások alól. Még fontosabb orosz szempontból, hogy Brüsszel vállalta, hogy a korábban megkötött nukleáris fűtőanyagok kereskedelmét érintő nemzetközi szerződések változatlanul fennmaradhatnak, feltéve, hogy az érintett új tagállamok azokról megfelelő tájékoztatást adnak a Bizottságnak. Ígéretet tett a hosszú távú gázszállítási egyezmények fenntarthatóságára vonatkozóan is. Ami az egy forrásból származó szénhidrogén-beszerzésekre vonatkozó, orosz oldalról vélt plafont illeti, számos elemző rámutat, hogy a diverzifikációs törekvéseket egyébként is – az ígéretektől és alkuktól függetlenül – háttérbe szoríthatják a „stabil és kiegyensúlyozott” energiahordozó-szállítások iránti uniós igények legalább közép-, de valószínűleg hosszú távon is. (Réthi [2005] p. 73.) Bár a vámhatásokra vonatkozó moszkvai aggályokat a legtöbb elemző megalapozatlannak tartja többnyire az általános vámszint Unión belüli alacsonyabb szintjére hivatkozva²⁴¹, azok egyes termékek, szállítók esetében valóban meglévő gondok. A hatások csekély volta elsősorban az újonnan csatlakozott országokat célzó orosz kivitel jelenlegi szerkezetével függ össze, amelyben – amint láttuk – erőteljesen dominálnak az energiahordozók, amelyek sem az EU-ban sem pedig a csatlakozó országokban nem esnek vámterhek alá. A konkrét vámhatások ország-relációs számszerűsítésére számos nyugati és közép-kelet-európai elemzés is vállalkozott. A bécsi Astrov és Havlik [2004] számításai szerint a legkedvezőbb általános – átlagvámokon alapuló – vámhatásokra Lengyelország és Magyarország ese-

²⁴¹ Astrov és Havlik [2004] szerint a bővülés előtt közvetlenül a nyolc csatlakozó közép-kelet-európai ország átlagos 6,5%-os vámszintjével szemben az uniós vámszint csak 4,4%-ot ért el.

tében számíthatnak az orosz szállítók, míg Csehország és Szlovákia tekintetében ezek a kedvező hatások szerényebbek lesznek. Mások ugyanakkor már a konkrét exportszerkezetekből kiindulva végeztek számításokat. Ezek alapján a Magyarországot célzó orosz ipartermék-kivitel durván 2%-os vámemelkedési hatásnak nézett elébe az évezred eleji orosz kiviteli struktúra megmaradása esetén, elsősorban a vegyi- és alumíniumtermékek esetében növekvő vámok miatt. (Hamilton [2003])²⁴² Hasonló eredmények születtek a csehországi export vonatkozásában is. Lengyel összehasonlító elemzések szerint az orosz exportőrök csak néhány olyan termék esetében kerülhetnek elméletileg növekvő vámterhekkel szembe, amelyek kivitele az eddigi árstruktúrában amúgy is teljesen marginális volt (pl. kerékpár, színes televízió). (Kawecka-Wyrzykowska [2003] p. 273.) Hamilton ugyanakkor felveti annak lehetőségét, hogy az újonnan csatlakozottak az uniós szakértelemre és tapasztalatokra támaszkodva a korábbiakhoz képest aktívabban élhetnek az antidömping-eljárások nyújtotta piacvédelmi lehetőségekkel is, amelyek anyagi vonzatai – szerinte – akár meg is haladhatják a vámhatásokét. (Hamilton [2003])

Moszkva a Baltikumban élő orosz lakosság ügye terén érte el talán a legkisebb eredményt. A bővítéssel kapcsolatos alkudozások után megszületett közös nyilatkozat csak általánosságban említi ezt a kérdéskört: „az uniós tagság önmagában biztos garancia” a kisebbségekhez tartozó személyek jogainak védelmére. (Joint Statement [2004] p. 3.)²⁴³ A vízumkérdésben Brüsszel ígéretet tett a vízummentesség hosszú távon való bevezetésének vizsgálatára, addig pedig egyes társadalmi rétegek esetében vízumkönnyítésekről szóló tárgyalások kezdésére. Ami pedig az általános uniós kurzus kedvezőtlenebbé válását illeti az újonnan csatlakozottak esetleges befolyását követően, azzal kapcsolatban egy fordított előjelű folyamatra is érdemes felhívni a figyelmet. Az új tagállamokra nézve is érvényesekké válnak az Unió már meglévő nemzetközi megállapodásai, többek között a PCA is, amely Oroszországot fontos uniós partnerként kezeli, többek között MFN-elbánásban részesíti, amely például az észt-orosz és lett-orosz viszonyrendszerekben korábban hiányzott! A stratégiai jelentőségűvé kikiáltott Moszkva-Brüsszel partnerség számos vonatkozásban magasabb szintre emeli a korábbi kétoldalú kapcsolatrendszereket, illetve több esetben kötelező érvényűvé is teszi azok egyes elemeit. A nehézségen kibontakozó közös uniós külpolitika is segíthet mederben tartani az egyébként,

²⁴² Magyarország az alumíniumtermékek esetében hároméves átmeneti mentességet kapott Brüsszeltől.

²⁴³ Astrov és Havlik (id. mű p. 14.) hangsúlyozza azonban, hogy e téren mégis jelentős eredményt ért el Moszkva egy 2001-es, a hontalanok jogaira vonatkozó brüsszeli direktíva-javaslat révén.

kétoldalúan esetlegesen eldurvulható politikai szálakat, még akkor is, ha az egységes uniós külpolitikai fellépés megvalósulása nem tűnik reálisnak.

A kalinyingrádi kérdés kiemelt jelleggel szerepel a nyilatkozatban, amely biztosítja a tranzit szabadságát az áruk vonatkozásában, és utal a területnek a „közös térségek” kiépítése kapcsán várható társadalmi-gazdasági fejlődési lehetőségeire.²⁴⁴

Valójában Moszkva is számos alkalommal elismerte, hogy az Unió bővülése lényeges előnyökkel is jár számára, többek között az európai politikai és gazdasági stabilitási zóna kiterjedése, a külföldi befektetéseken belül egy vélhetően az Unión kívülre húzódó trend kialakulása, az egységes uniós kereskedelmi-jogi szabályozás kínálta könnyebb áttekinthetőség, a vámhatárok civilizált működése stb. révén. Az aggályok – különösen a gazdaságiak ismételt és hangsúlyozott – felvetése tehát inkább csak egy nagyobb alkufolyamat részeként értelmezhető.²⁴⁵ A vonatkozó orosz szakértői vélemények is igen megosztottak az előnyök-hátrányok mérlegének megvonásában. A liberális megközelítések az uniós bővülés gazdasági előnyeit hangsúlyozzák, különösen hosszabb távon. A várható hatásokat valóban célszerű rövid és hosszabb távon elkülönítve vizsgálni. A rövidtávon meglehetősen semlegesnek tűnő vámhatások például hosszabb távon, az orosz gazdaság belső szerkezeti átalakulása esetén már jelentősebb előnyöket kínálhatnak az orosz exportőrök számára mindazon termékek esetében, amelyek piacán az orosz termékek versenyképességi-minőségi problémák folytán egyelőre nincsenek jelen. A rövidtávon jelentkező többletköltségekkel szemben hosszabb távon inkább előnyt, mint hátrányt jelenthet az uniós szabványokhoz, technikai előírásokhoz való alkalmazkodás kényszere is: egyszerűsíti az egységes uniós piacon való eladásokat. Ugyanakkor, szintén hosszabb távú vizsgálódásban, az uniós agrárpolitika kihatásai kedvezőtlenek lehetnek. Bár az agrárexport jelentősége az új tagállamokba irányuló orosz kivitelben egyelőre elhanyagolható – a Lengyelországot célzó orosz halszállításokat kivéve –, ennek megváltozása esetén a szállítási feltételek az orosz termelők számára minden bizonnyal

²⁴⁴ A tranzitkérdés azonban ezt követően sem került le a párbeszéd napirendjéről. A személyek tranzitja témában talán legfontosabb két egyezmény megkötésére egyébként 2003 márciusában sor került. Ezek a szabályozások, amelyek 2003 júliusától léptek érvénybe, egyszerűsített eljárással megszerezhető utazási dokumentumok alapján különleges tranzitrendszer vezetnek be. (A Kalinyingrád kérdéskörben elért eredményekről részletesebben lásd: http://europa.eu.int/comm/external_relations/north_dim/kalin/index.htm)

²⁴⁵ Moszkva megnyugtatót szolgáltak azok az uniós oldalról elhangzó érvek, amelyek a korábbi bővülések pozitív tapasztalataira hivatkoztak: az orosz export nemhogy csökkent volna, de éppenséggel nőtt a svéd, finn és osztrák esetben.

nehezebbek lesznek a csatlakozás előtti állapotokhoz képest. Mindezeket együttvéve, abban egyetértés mutatkozik az orosz elemzők körében, hogy Oroszország várható WTO-csatlakozásának hatásai messze felül fogják múlni az uniós bővítés kapcsán tapasztalhatóakat. (A Growing Problem...[2003] p. 7.) Orosz oldalról ugyanakkor igen kevesen értik az egységes uniós piacra jutás jelentőségét. Az Unió viszont érvelésében – a KGT-re is utalva – éppen ezt hangsúlyozza.²⁴⁶

Másrészt, a bővülésekhez kapcsolható hatások egy jelentős része már a csatlakozások tényleges megvalósulása előtt bekövetkezett: az aszimmetrikus vámlebontások során a tagjelölt országok szállítói fokozatosan kerültek kedvezőbb pozícióba az Unió piacán orosz – és egyéb harmadik országbeli – versenytársaikkal szemben. Ugyanakkor az orosz szállítók – hasonló okokból – a közép-kelet-európai piacokon is nehezülő versenyhelyzetben találhatták magukat.²⁴⁷ Az Európai Megállapodásokon kívül a CEFTÁ-n belüli, valamint az EFTA csoport irányában történő liberalizálási folyamat eredményeinek zöme – leginkább az iparcikkek vonatkozásában – is a csatlakozási időpont előtt jelentkezett.

2. A visegrádi országok hozzájárulása az Európai Unió Oroszország-politikájához, különös tekintettel a gazdasági kapcsolatokra

Az Európai Unió Oroszország-politikája alapjainak kialakításában a közép-kelet-európai országok még nem vettek részt, a fejleményeket kívülről követhették, de érdemi beleszólásuk az ügyekbe 2004 májusa előtt nem volt. A 2004-es bővülés ebben a tekintetben új helyzetet teremtett. Egyrészt, ezek az országok a korábbi kapcsolatrendszerbe

²⁴⁶ Brüsszelhez közel álló kutatói műhelyek (CEPS, RECEP) prognózisai szerint az „oroszsországi jólét” egyenesen emelkedni fog a bővülés következtében, a GDP-re, a kivitelre és a cserearányokra gyakorolt pozitív hatások révén. http://europa.eu.int/comm/trade/issues/bilateral/countries/russia/index_en.htm, (letöltve: 2006. március 1.) és RECEP, Belaja Knyiga [2002 p. 31.]

²⁴⁷ Hasonló a meglátása Köves Andrásnak és a lengyel Kawecka-Wyrzykowskának is. (Köves [2003b], Kawecka-Wyrzykowska [2003]) Köves hangsúlyozza, hogy az igazán jelentős, az európai integrálódást és külkereskedelmi reorientálódást illető változások a kétoldalú kapcsolatrendszerekben már 1989-2002 között végbementek, s ezekhez képest a továbbiak már csak marginális jelentőségűek lesznek. Továbbá a közép-kelet-európai országok és Oroszország közötti kereskedelem problémái alapvetően nem az Unióval vagy az uniós csatlakozással függenek össze, hanem magának az orosz gazdaságnak a belső problémáival. Harmadrészt bonyolítja a helyzetet, hogy a vizsgált térség exportja javarészt multinacionális cégek által dominált, azaz vállalaton belüli folyamatok része. (Köves [2003])

új színeket, érdekeket, problémákat és megközelítéseket, valamint a régi EU-tagállamokhoz képest új – és egyes területeken – mélyebb Oroszországra vonatkozó tudást és szorosabb oroszos kötődéseket is hoztak. Másrészt, egyenjogú uniós tagként maguk is aktív formálóivá válhattak az orosz–EU párbeszédnek. A visegrádi országok szerepe ebben az új helyzetben elméletileg kiemelkedő jelentőségű. Mindez további kérdéseket vet fel. Egyetértenek-e ezek az országok az Unió korábbi irányvonalával Oroszország kapcsán? Ha nem, milyen új irányokat mutatnak, képzelnek el? Készek-e ezek az országok saját kapcsolódó érdekeik megfogalmazására és azok érvényesítésére az Unión belül? Továbbá, lehetséges-e közöttük egyfajta együttműködés, közös álláspont kialakítása?

Egyet érthetünk a visegrádi-orosz–EU háromszög egyik nemzetközileg is elismert külpolitikai szakértőjének megfogalmazásával, amely szerint „Az a mód, ahogyan Közép-Európa érti és értelmezi az Oroszországon, Ukrajnán és Beloruszon belüli politikai folyamatokat – hosszú történelmi, politikai és kulturális tapasztalatoknak köszönhetően – nagymértékben különbözik a nyugat-európai tagállamok felfogásától. Érdekeik és eszközeik is eltéréseket tükrözhetnek. (Duleba [2004] p. 11.) Mindazonáltal, bár e percepciókban – valamint a gazdasági kapcsolatrendszerekben is – sok a hasonlóság, mégis úgy tűnik, hogy Oroszországra vonatkozó nézeteik nem állnak össze egységes „visegrádi állásponttá”. Valójában a nemzeti szinteken is hiányoznak a következetes Oroszország-koncepciók, amit csak súlyosbít – immár uniós tagként – az EU–Oroszország kapcsolatrendszerre vonatkozó, saját érdekeiket tükröző víziók hiánya. Mindez egyelőre ahhoz vezet, hogy az elméletileg jelentkező lehetőség ellenére ezek az országok egyrészt Oroszország kapcsán nem képesek együtt kommunikálni és az Unión belül sajátos szövetséget képezni, másrészt a vártnál kevésbé veszik ki részüket az Unió és Oroszország közötti párbeszéd alakításából, annak inkább követői, mint aktív formálói.²⁴⁸ Az egységes nemzeti Oroszország-koncepciók, víziók hiánya egyébként nagy részben éppen az uniós tagságra való egyoldalú koncentrálás következménye: a hosszas csatlakozási folyamat elvonta, „elhasználta” ezen országok szellemi és anyagi kapacitásait, a világ Unión kívüli régiói nem kapták meg a nekik kijáró figyelmet. A visegrádi országok uniós keleti politikája kialakításának szükségességét hangsúlyozza, illetve annak lehetőségét veti fel például magyar részről Orbán Anita. (Orbán [2004]) Problémát okoz az is,

²⁴⁸ Kivételt képez Lengyelország, erről lásd később.

hogy nem egy esetben koherens Oroszország-politika helyett egyszerűen az Oroszországgal való, korábban elhanyagolt kapcsolatok normalizálását, felmelegítését tekintik vonatkozó külpolitikai célnak. (Lásd például cseh részről Kratochvil [2004] írását.) A keleti relációban való közös V4 fellépés indokoltságát ugyanakkor számos régióbeli elemző hangsúlyozza, többek között azzal érvelve, hogy ezen a területen az uniós tagság is kiválthat közös érdekeltségeket. (Boros [2003] p. 92.) Ez a közös fellépés azonban hiányzik, pedig a 2004-es Visegrádi Nyilatkozat szellemében a négy ország hathatós hozzájárulást tudna nyújtani az Unió kelet- és délkelet-európai szomszédaira vonatkozó politikájához. A visegrádi országok együttműködési hatékonyságának javulása egyébként Moszkvának nem érdeke, 1999-et követően „Oroszország ... kifejezetten érzékelte, hogy a V4-ek revitalizálása nem felel meg stratégiai érdekeinek” (id. mű p. 82.), nem véletlenül.

Lengyelország számos tekintetben a többiektől eltérően viselkedett. Egyrészt a csoportban szinte egyedülként, már a csatlakozás előtt is volt önálló elképzelése az Unió keleti, általa „Keleti Dimenzióknak” nevezett kapcsolatrendszerére vonatkozóan, amelyet Brüsszel felé hivatalosan is jelzett.²⁴⁹ Másrészt, Lengyelország ma is szívesen föl vállalna egyfajta missziós vezető szerepet a keleti politika formálásában, ezt azonban a többi visegrádi ország – a lengyel szándékot agresszívnek és egyoldalúan megfogalmazottnak tekintve – vonakodik elfogadni.²⁵⁰ Harmadrészt, Varsó elképzelései is inkább Ukrajna és Belorusszia irányában kiforrottak, az orosz vonatkozásúak egyrészt kevésbé következetesek, másrészt hiányosak (pl. gazdasági dimenzió), harmadrészt időnként veszélyesen agresszívok és ellenségesek.

A kilencvenes évek legvégén ugyan Magyarországon is sor került egy FÁK-stratégia megalkotására, ez azonban leginkább az uniós Oroszország-kurzus/FÁK-kurzusok követési szándékát tartalmazta, másrésztől – a fontosabb országokra lebontott szerkezet ellenére – szintén Ukrajna irányában formált meg legkiforrottabb és valóban a magyar érdekekből kiinduló célkitűzéseket. A kétezres évek közepén az egyre javuló magyar-orosz politikai párbeszéd egyik konkrét gyümölcseként született meg magyar kezdeményezésre egy középtávú magyar-orosz együttműködési koncepció, amely már az uniós

²⁴⁹ Elsőként 1998-ban a csatlakozási tárgyalások megkezdésekor, majd 2001-ben a lengyel külügyminiszternek az EU keleti politikájáról szóló anyagában.

²⁵⁰ A cseh politológus Jiri Pehe egyenesen „szkeptikus Lengyelország visegrádi keretek közötti együttműködési képességével kapcsolatban.” (Idézi Kolodziejczkin [2004] p. 32.)

tagság kínálta feltételrendszerből indul ki, többek között a *Road Map*-ek célterületeit is figyelembe véve.

Az Európai Unió által még a 2004-es bővülés előtt meghirdetett Európai Szomszédságpolitikának szinte valamennyi visegrádi országban akadnak kritikusai, akik nehezményezik, hogy a kelet-európai posztszovjet térség „egy kalap alá” került a tőle oly sokban különböző, és – számukra súlyában is jelentéktelenebb – mediterrán országegyüttessel. (Orbán [2004], Duleba [2004]) Lengyel részről azonban egy másfajta törekvés is megfigyelhető volt: leválasztani Oroszországot az EU keleti politikájának Ukrajnát, Belorussziát és Moldovát átfogó ágáról. (European-Union – Russia – Poland [2004])²⁵¹

A visegrádi országok hozzájárulása az Unió Oroszország politikájának, stratégiájának formálásához mindezidáig meglehetősen ellentmondásos volt. Egyelőre úgy tűnik, Ukrajna kapcsán képesek, de legalábbis képesebbek a közös gondolkodásra és cselekvésre is, míg Oroszország vonatkozásában ez az együttműködési készség egyelőre hiányzik. Ráadásul a visegrádiakon belül is, még inkább azonban a régi EU-val való összevetéskor eltérőek a „Keleti Dimenzió” országaira fektetett hangsúlyaik is. Ukrajna többségük számára kiemelt jelentőségű. Oroszország viszont a lengyel gondolkodáson belül sokszor Belorusszia után a harmadik helyre szorul! Igaz, lengyel szakértők hangsúlyozzák az Unió Oroszország-politikájához való lengyel hozzájárulás szükségességét, ennek részletei azonban nem világosak. (Például Jozef Oleksy vagy Danuta Hübner in Poland's Foreign Policy [2004].) Ugyanakkor Lengyelország számára problémát jelent az Unióra, különösen pedig annak meghatározó súlyú tagállamaira jellemző „Russia first” hozzáállás, bár az országoként differenciált megközelítéssel épp az Ukrajnára és Belorussziára fektetett hangsúly okán egyetért. Az Oroszországgal folytatott párbeszédben kiemelt jelentőségű Varsó számára a kalinyingrádi problémakör. Ezen túlmenően a politikai párbeszédbe, az energiadialógusba, a bel- és igazságügyi együttműködésbe valamint a KGT kidolgozásába szeretnének bekapcsolódni. (Non-paper [2003]) Leginkább mégis az orosz–EU párbeszéd politikai vetületeit bírálják épp a speciális és kiemelt politikai prioritásként kezelt lengyel Ukrajna- és Belorusszia-politika következtében: határozottabb elhatárolódást követelnek az Uniótól az orosz, posztszovjet térség feletti befolyási övezet kialakítására (megtartására) irányuló törekvésekkel szemben. (Geremek [2005]) Jellemző a kondicionalitáshoz való lengyel ragaszkodás is: az EU csak abban az

²⁵¹ Amint láttuk, ez a lengyel törekvésektől függetlenül is megvalósult.

esetben ismerje el Oroszországot az európai kontinens jelentős szereplőjének, ha az elfogadja az uniós szabályokat, normákat. (id. mű p. 19.) A lengyel megközelítésben tehát középpontban állnak az oroszországi demokratikus deficit kérdései. „Európában és az Unióban nincs senki, aki érdekeltőbb lenne az oroszországi stabil demokrácia létében, mint Lengyelország.” (European-Union – Russia – Poland [2004] p. 93.) Másrészt jellemző Oroszország „nagyágának” megkérdőjelezése: „Oroszország elsősorban katonai hatalom, ugyanakkor gazdasági értelemben törpe (kivéve az energetikai potenciált).” (id. mű p. 92.) Lengyel részről vetik legkövetkezetesebben az Unió szemére az egység hiányát is, az egyes tagállamok részéről Moszkva irányában tanúsított elnéző magatartást. Varsó ugyanakkor felismerte, míg saját magának lényegében nincsenek eszközei a Moszkvára való ráhatásra, az Unión belülre kerülve ezek a lehetőségei megnöttek.²⁵² Épp ezért Lengyelország az uniós keleti politika egyik legaktívabb formálójává, a keleti problematikában érdekelt, átfogó vagy éppenséggel ad-hoc jellegű szövetségek kezdeményezőjévé kíván válni, központi szerepe mellett földrajzi-geopolitikai adottságaival – köztük tranzitszerepével és az ún. közös szomszédság problematikájában való fokozott érdekeltiségével –, valamint saját országnagyságával érvelve.²⁵³ (i. mű pp. 96-98.) A lengyel külpolitikai szakértők természetesen tisztában vannak azzal, hogy Varsó az Unió többi országa szemében erőteljesen oroszellenes irányultságú tagállam, mint ahogy tisztán látják a kisebb országokkal – például a V4-eken belül – megvalósuló együttműködésben a gyakran a Varsótól való teljes elhatárolódást kiváltó, agresszivitással, és dominanciára irányuló törekvésekkel vádolt Lengyelország - kép károosságát is. (id. mű p. 105.) Ezek leküzdésére azonban nincsenek igazán hatékony elképzeléseik.

Különösen hiányoznak az Oroszországgal való gazdasági – bilaterális és Unión belüli – kapcsolatokra vonatkozó közép-kelet-európai, így visegrádi elképzelések és stratégiák. Igaz ez még Lengyelországra is, amely ugyan 2000-ben elfogadta „az Oroszországra vonatkozó lengyel politika irányelveit”, de abban a gazdasági vetület a lengyel kivitel ösztönzésében merül ki. (Menkiszak [2003]) A 2004-es csatlakozásig érvényben lévő magyar külgazdasági stratégia sem fektetett különösebb hangsúlyt Oroszországra, mindössze néhány bekezdésben találhattunk rá vonatkozó mondatokat, félmondatokat.

²⁵² Azonban olyan, meglehetősen józan vélemények is jelentkeznek, amelyek szerint magának az Uniónak sincsenek Moszkvát befolyásoló eszközei az uniós tagsági perspektíva kényszerítő hatásainak hiányában. (Zurawski vel Grajewski in European Union – Russia – Poland [2004] p. 102.)

²⁵³ A posztsovjet térség országaival közös határral rendelkező hét uniós tagország közül Lengyelország a legnagyobb és a leginkább központi fekvésű.

A dokumentum kiemeli ugyan az orosz piac és a szénhidrogén-szállítások jelentőségét, de például a célkitűzések között szerepeltetett exportbővítéshez rendelt eszközök megnevezésében igen szegényes, s az alkalmazott ágazati megközelítés is hiányos.²⁵⁴ (Magyarország külgazdasági stratégiája [2001])

2.1 A visegrádi négyek és a KGT

Hogyan érinti KGT-elképzelés, vagy az elméletileg továbbra is napirenden lévő orosz–EU szabadkereskedelem kialakítása a csatlakozó közép-kelet-európai, köztük elsősorban a visegrádi országokat? Az orosz relációt jellemző hatalmas külkereskedelmi mérleghiányuk, a kölcsönös áruforgalom szerkezete, és az orosz piacon való pozíciójuk megerősítési igényének fényében egy EU–Oroszország szinten létrejövő szabadkereskedelmi övezet kialakulása rájuk nézve minden bizonnyal több előnnyel, mint hátránnyal járhat majd. Javuló exportkilátásokat teremthet számukra is, miközben csak néhány iparág esetében várhatók nehézségek – a jelenlegi árstruktúra alapján – az esetleges olcsó orosz áru tömeges beáramlása következtében. Ezek azonban egyes esetekben komoly szektorbeli hatásokkal, esetleg Unión belüli lobbitevékenységgel is járhatnak a célból, hogy az adott szektor vagy termék kikerüljön az ipari termékekre tervezett általános szabadkereskedelmi körből. (Például cseh részről a kohászati termékek, fa- és papíripari áruk, magyar részről egyes vegyitermékek, lengyel részről a műtrágya esetében, amely visegrádi exporttermékek hagyományos felvevőpiaca az EU.) Hivatalos magyar álláspont szerint Magyarország támogatja az Oroszországgal uniós szinten megkötendő szabadkereskedelmet. A bővülés előtti időkben a kétoldalú kapcsolatokban egyébként egyedül Szlovákiában indult el Oroszországgal való szabadkereskedelmi forma kialakítását célzó kezdeményezés, még a speciális, oroszbarát Meciar-kormány idején, 1996-ban. Az elképzelést azonban éppen a már meglévő szlovák nemzetközi elköteleződések – uniós csatlakozási folyamat, WTO-tagság, CEFTA-tagság – folytán kellett elvetni. (Duleba [2003]) Meglepő módon a kétoldalú kereskedelem-liberalizálás ügye szintén 1996-ban egy közös deklaráció erejéig lengyel-orosz viszonyban is felvetődött hivatalosan is, amely azonban igen élénk társadalmi vitát, ellenérzéseket váltott ki Lengyelországban belül. (Menkiszak [2003])²⁵⁵ Mindent egybevéve – megítélésem szerint – nem

²⁵⁴ Például nincs benne említés a magyar agrárágazatról.

²⁵⁵ A deklaráció egyébként csak az orosz WTO-tagságot követően számolt a szabadkereskedelem kialakí-

várható, hogy a visegrádi négyek immár uniós tagként a szabadkereskedelmen túlmutató, például a KGT által is felvázolt szorosabb gazdasági együttműködési formákat kezdeményeznének Oroszországgal.²⁵⁶

Az áruk és szolgáltatások ügyén túlmenően különösen problémásak, és a visegrádiakon belül is megosztó vonalakat húzhatnak a másik két szabadság, a tőke és a munkaerő szabad áramlásának megteremtésére, illetve könnyítésére vonatkozó, a KGT lényegét képező brüsszeli elképzelések. Ami az előbbi, a tőkék szabad áramlásának az EU15-ök által lényegében széleskörűen elfogadott álláspontját illeti, az a visegrádiak körében Oroszország kapcsán aggodalmakat, sőt erőteljes emóciókat is kivált. Ezeknek az ellenérzéseknek a mélysége, intenzitása azonban az egyes országok között eltérő, másrészt a belpolitikai kurzusoktól sem független. Lengyelországban függ azonban a legkevésbé a hatalmon lévő erők hovatartozásától: az orosz tőke térnyerése, a lengyel gazdaság – illetve egyes szegmenseinek – orosz befolyás alá kerülése itt bármilyen belpolitikai helyzetben élénk vitát váltana ki. Mindezidáig kevésbé élesen vetődött fel a probléma Szlovákiában.²⁵⁷ Magyarország esetében a kérdés erősen pártállás-függő, a 2002 óta kormányon lévő erők nyilatkozatai szerint azonban a magyar gazdaság ugyanúgy nyitott az orosz tőke előtt, mint bármilyen más eredetű tőke előtt, hiszen az elbírálás szempontjai is megegyeznek: prudencia és átláthatóság szükségeltetik. A pusztán orosz eredet alapján való kifogásolás és elutasítás gyakorlata is enyhült. Az „orosz tőkeinvázió” problémája legkevésbé Csehországban releváns, amellyel különösen a kétezres évek eleje óta igen kedvező pragmatikus fordulatot vettek a kétoldalú gazdasági kapcsolatok, azokból szinte teljesen kiszorultak a politikai motivációk.²⁵⁸ Csehország eleinte földrajzi fekvésénél fogva nem került az orosz befektetők kedvelt célterületei közé, az uniós tagság azonban – mint valamennyi új tagállamban – itt is megváltoztatta, növelte az ország által kínált lehetőségeket, s ma már a térség országai közül Csehország Oroszország egyik legígéretesebb gazdasági partnere.

tásának lehetőségével.

²⁵⁶ Ezt fogalmazza meg a lengyel Bozyk is. Szerinte az Oroszország és az Európai Unió közötti fejlettségbeli különbségek olyan nagyok, hogy azok nem teszik lehetővé szorosabb integrációs forma megvalósulását a két partner között. (Bozyk [2003])

²⁵⁷ A 2006-os új szlovák kormánykoalíció azonban e téren is új megközelítést hozhat.

²⁵⁸ Erről számolt be Marina Kopitina orosz csehországi szakértő (Orosz Tudományos Akadémia Gazdaságkutató Intézete Nemzetközi Gazdasági és Politikai Osztály) is a vele folytatott interjúban 2006. május 30-án Budapesten.

Hasonlóképpen problematikus lehet egyes visegrádi országok számára a KGT által perspektivikusan „ígért” személyek szabad áramlásának, azaz a vízummentességnek az esetleges hosszabb távon való megvalósulása az orosz–EU viszonylatban. Jelzésértékű lehet, hogy például Magyarország és Szlovákia is előbb vezette be a vízumrendszert Oroszország irányában, mint ahogyan az az EU-tagság fényében valóban szükséges lett volna. Az Oroszországgal Kalinyingrád révén közvetlenül is határos Lengyelország részéről konkrétan is megfogalmazódtak az uniós távolságtartást preferáló megnyilvánulások a kérdésben.

Igen kérdéses az is, hogy az új tagállamok – a csatlakozási folyamat fájdalmas tapasztalataival a hátuk mögött – mennyiben tudnak azonosulni a brüsszeli „mindent kivéve az intézményeket” szemlélettel vagy az egységes piacból juttatandó „szeletekre” vonatkozó uniós ígéretekkel. Érdekes módon ezt a kérdést többnyire nyugati elemzők vetik fel. (Barysch [2004] p. 26.; Hamilton [2004] p.15.)²⁵⁹ Amint ugyanis az V. fejezetben kifejtettem, ezek az elképzelések lehetővé tennék Oroszország számára, hogy a számára igazán kényelmetlen területeken elkerülje az alkalmazkodást, igazodást, s azt csak az előnyére váló, könnyebben teljesíthető területeken kezdje meg, ráadásul időkényszer nélkül. A KGT-koncepció fontos, a gazdasági *Road Map*-ben már szinte egyedülként konkrétan is megjelenő célja, a jogi közeledés vagy harmonizáció ugyanakkor számos pozitívumot jelent számukra is: egyszerűbb, könnyebben kiismerhető, a nemzetközi normákhoz közeledő orosz szabályozási környezetet. Úgy tűnik egyelőre, hogy ezekre a felvetődő kérdésekre nincsenek határozott válaszok a visegrádi országokban, igaz sok kérdőjel található a Brüsszel-Moszkva párbeszédben magában is. A KGT és az Oroszország körül formálódó egységes gazdasági térség (EGT4) potenciális összekapcsolásával kapcsolatban is eltérhetnek a visegrádi megközelítések. A két térség lengyel szembeállítására máris találni példákat (European Union – Russia – Poland [2004]), míg a másik három ország számára az összeurópai stabilitást és megbékélést elősegítő kiegészítő-összekapcsoló jelleg valószínűleg kevésbé jelent problémát.

²⁵⁹ Közel áll ehhez a gondolathoz Lettország volt külügyminiszterének véleménye is: az újonnan csatlakozottak nemcsak Oroszországot ismerik nagyon jól, hanem a demokratikus átalakulás nehézségeit is, amelyek magára vállalásától Moszkva ódzkodik. (Kalnieta [2005])

3. A visegrádi négyek és az orosz–EU energiadialógus

Az Európai Unió 2004. májusi bővülése számottevő mértékben megemelte az Unió Oroszországtól való energiafüggését. Oroszország súlya az EU15-ök 2002-es adatához viszonyítva az EU25-ök 2004-es külső behozatalában a nyers kőolajat tekintve 20%-ról 26% fölé, a földgázt nézve pedig durván 10-15%-ról mintegy 50%-osra nőtt. Ezzel az orosz földgáz jelentősége az Unió teljes földgázfogyasztásában 25%-ra emelkedett.²⁶⁰ A kőolajtermékek EU-n kívülről származó importjában történt a legkisebb változás, Oroszország súlya a kibővült Unió külső beszerzéseiben 35% körüli, szemben a régi EU 32%-os arányával. (Lásd C/3-5. táblázatokat.) Ezek az adatok magukban hordozzák a földgázkérdés jelentőségének kiemelkedését. A gázszállítások kérdése az orosz–EU energetikai párbeszédben a jövőben tartósan kulcsfontosságú közös téma marad.

Az Európai Unió 2000-ben, illetve 2005-ben már az újonnan csatlakozó (csatlakozott) országok körére, valamint az EU25-re vonatkozóan is elkészítette energiafelhasználási prognózisait. Ezek egyrészt az érintett országok korábbi adottságaiból, pl. energiamérleg-sajátosságaiból, másrészt az uniós tagságból eredő feltételrendszerből, uniós elvárásokból indulnak ki. Mindezek alapján ezen országokban a földgáz szerepe a fogyasztásban az EU15-höz hasonlóan jelentős mértékben nő (a 2000-es 19%-ról 2030-ban körülbelül 33%-ra). Az olajfelhasználás terén várható jelentős növekmény a közlekedési szektor várakozások szerinti magas dinamizmusával függ össze. Ugyanakkor a szénfogyasztás a tisztább széntekológiák előtérbe helyezésével (uniós elvárás!) visszaszorul. Hasonló tendencia prognosztizálható a nukleáris energia terén is, itt elsősorban a nem kellően biztonságosnak tekintett atomerőművek bezárása következtében. (European Energy and Transport [2003] pp. 10-12.) Az újonnan csatlakozott országok energiamérlegeinek szerkezetében tehát jelentős – orosz kapcsolataikra kihatással lévő – változások fognak bekövetkezni. A harmonizációs időszakban még uniós összehasonlításban meglehetősen alacsony, a fejlett hazai széntermeléssel összefüggő lengyel és cseh energiaimport-függőség szintje a jövőben a szén visszaszorulásával párhuzamosan várhatóan nagyobb mértékben emelkedik majd. A szénhidrogének jelentősége tehát ebben az új uniós térségben – is – számottevően emelkedik, ami az orosz relációs energiafüggés kérdését a jövőben tovább élezi.

²⁶⁰ <http://europa.eu.int/rapid/pressReleasesAction.do...> (letöltve: 2006. jan. 5.)

A visegrádi-orosz energetikai kapcsolatok kiemelkedő jelentősége miatt érdemes részletebben is megvizsgálni az országcsoport eddigi és várható hozzájárulását az energia-dialógushoz. Talán ez az a terület, ahol a legtöbb támpontot találjuk a már eddigi megnyilvánulásukban is a visegrádi országok elképzeléseinek jellemzéséhez. Fokozott energetikai függőségükből kifolyólag ugyanis az egész orosz–EU párbeszédet tekintve is ez az a kérdés, amely iránt a legérzékenyebbek.

3.1 Csatlakozással járó és harmonizációs hatások az energetikában

A közép-kelet-európai országok oroszországi energetikai kapcsolatait – amint láttuk – súlyos diverzifikációs dilemmák terhelik. Igaz, uniós csatlakozásuk a szénhidrogén-behozatalukra nézve valójában semmiféle közvetlen diverzifikációs kötelezettséggel nem járt együtt – mindezidáig. A diverzifikáció kényszere, amint láttuk, élesen felmerült azonban az atomerőművek fűtőelemekkel való ellátása kapcsán. Ez a kérdés mind a mai napig nem zárult le, elméletileg a közép-kelet-európai új uniós tagoknak át kellene állítaniuk több beszerzési forrásra ilyen jellegű vásárlásaikat, ugyanakkor ez számukra gazdaságilag – a jelenlegi árfeltételekből kiindulva – hátrányokkal járna.

A csatlakozási-harmonizációs folyamat azonban számos más olyan energetikai tárgyú kérdést is felvetett, amely hatással volt (van) ezeknek az országoknak az Oroszországgal való energetikai kapcsolataira is. A harmonizáció önmaga – sok más területtel egyetemben – az energetika terén is olyan nagy feladatot jelentett, hogy annak árnyékában valószínűleg elhaltak az egyéb, például a nemzeti energiapolitikák megteremtését célzó kezdeményezések. Az átalakuló energetikára az „*acquies*” nyomta rá a bélyegét. Másrészről, a 2004 májusában csatlakozottak már egy nagyszabású átalakulási tervekkel rendelkező uniós energiapiaccal találták magukat szemben, elsősorban a villamos energia piacon illetve a gázpiacon tervezett liberalizációnak köszönhetően, ami különösen nagy kihívást jelent számukra.

Jelen alfejezetben a harmonizációs folyamatnak csak az orosz relációjú energiakapcsolatokra gyakorolt legfontosabb hatásait mutatom be. Nyilvánvalóan idetartoznak a környezet védelmét célzó előírások, amelyek vagy az egyelőre igen költséges ún. tiszta széntekológiák bevezetését szorgalmazzák, vagy ennek hiányában más erőforrásra – leginkább földgázra – való átállásra ösztönöznek. Ez utóbbi értelemszerűen együtt jár az

orosz beszerzések kérdéskörének térségbeli újragondolásával. A kötelező tartalékolás – elsőként az olaj esetében, újabban a földgáz kapcsán is – az előzővel ellentétben az orosz szállításoktól való függést gyengítheti, azonban csak ideiglenes jelleggel. Különösen érdekesen vetődik fel a gázpiaci liberalizáció kérdése ezekben az országokban tekintettel arra, hogy beszerzéseikben egyetlen orosz vállalat, a Gazprom szinte kizárólagos monopolpozícióban van a korábbiakban már bemutatott diverzifikációs kezdeményezések ellenére is.²⁶¹ Másrészt a gázpiaci liberalizáció elméletileg lehetőséget kínál a Gazpromnak is ezekben az országokban arra, hogy az iparágon belüli vertikális rendszerekben tulajdonosként is megvesse a lábát, azaz az orosz relációs függés új elemekkel gazdagodjon.

A visegrádi országok számára Oroszország mind a mai napig számos ponton jelent erős energetikai köldöksínórt: az atomenergia-iparban, a gáziparban, valamint a kőolajiparban. Talán a villamosenergia-rendszer az a leglátványosabb terület, ahol az Oroszországról illetve KGST-rendszerről való leválás a legegységesebben lezajlott, ugyanakkor a villamos energia termelésében az atomerőművekhez történő nélkülözhetetlen szállításai, valamint a gázfelhasználású villamos erőművek működése révén az orosz szerep továbbra is jelentős.²⁶² Magát a villamosenergia-rendszert azonban ezekben az országokban már a kilencvenes évek elején kezdték leválasztani a korábbi egységes szocialista rendszerről, és csatlakoztatták a nyugat-európaihoz. Magyarország számára 2001-ben zárult le teljesen ez a folyamat, és ekkortól kezdve a magyar hálózat az uniós UCTE-rendszer teljes jogú tagja. A kétezres évek elejére valamennyi visegrádi ország a nyugat-európai rendszer tagjává vált. (Dodonov [2003] p. 255.) Érdekes momentum, hogy szinte még be sem következett leválásuk, máris napirendre került az orosz, illetve FÁK-hálózatokkal való újbóli összekapcsolódásuknak elképzelése az orosz–EU energiadialóguson belül. (Lásd V. fejezetet.)

²⁶¹ Hab a tortán, hogy az újonnan bevont beszerzési irányok is zömükben Gazprom-beszerzésekre épülnek.

²⁶² Magyarországon a villamos energetikai privatizációs folyamat ugyanakkor erősítette az orosz köldöksínórról való leválást: az új tulajdonosok között nincs orosz befektető. (Kaderják [2006])

3.2 A visegrádi négyek „hozzájárulása” az energiadiálógushoz

A kilencvenes évek végén – kétezres évek elején mind Magyarországon, mind pedig Lengyelországban többször elhangzott az a vélemény, hogy országaik, illetve energetikai cégeik az orosz partnerrel való kapcsolataikban valójában nem teljes jogú alanyként („*subjects*”) vesznek részt, valós beleszólási, befolyásoló szavuk az ügyekbe nincsen, ehelyett inkább csak tárgyai („*objects*”) az eseményeknek, döntéseknek.²⁶³ 2004. májusi csatlakozásuk ezt a kérdést új megvilágításba helyezi. Az Unión belülre, azon keresztül az energiadiálógusba kerülve elméletileg lehetőségük van ebből a szerepkörből kilépni, egyrészt az Unión belül érdekeiket megfogalmazni, másrészt a jóval nagyobb súlyt jelentő Unió tagjaként Oroszország és az orosz óriáscégek valós partnereivé válni. Kérdéses, hogy ezzel az elméleti lehetőséggel a visegrádi négyek tudnak-e, kívánnak-e élni?

Ahogy a keleti irányú uniós politika egészében, úgy az energiadiálógusban is minden bizonnyal Lengyelország a legaktívabb új tagország. Lengyelországi elemzők már a csatlakozás előtt is kifogásolták, hogy a tagjelöltek az Unió által folytatott külső párbeszédbe nem folyhatnak bele, arról őket jobbra csak informálják. Jogos a felvetés, hogy a kétezres évek küszöbén ez a fajta uniós hozzáállás már nem volt igazán konstruktív.

Az energiadiálógus a visegrádi országokban több kérdés miatt is kiemelkedő jelentőségű: 1. az orosz energiaszállításoktól való igen magas függőségi szintjeik; 2. az olaj- és gázszállításokban játszott fontos tranzitszerepük; 3. az élénk orosz befektetői érdeklődésre adandó-adható válaszok kapcsán.

1. Ami az első, a diverzifikációs problémakört illeti, arra egyelőre – úgy tűnik – a V4-eknek nemzeti hatáskörben kell választ adniuk. Brüsszel Moszkvának tette ígéretei – pl. a bővülés hatásainak kétoldalú megbeszélései kapcsán – nem valószínűsítenek uniós szintű döntést. A kérdést azonban árnyalja a 2005-2006 téli orosz-ukrán gázszállítási botrány, amely Brüsszelt a diverzifikációs törekvések erősítésére ösztönözte. Mindezzel

²⁶³ „A világos stratégia hiánya olyan szituációhoz vezetett, amelyben Lengyelország inkább tárgya mintsem alanya a gáztárgyalásoknak” – fogalmazta meg Janusz Steinhoff egykori gazdasági miniszter, (PNB – Economic Review [2004. április 23.]) Vagy máshol: „Egyetlen izolált országnak sincs elég alkuereje a Gazprommal való tárgyalásokon.” (Gromadzki [2002] p. 7.) Magyarországon Réthi Sándor orosz szakértő vetette fel írásaiban ezt a kérdést. (pl. Réthi [1998]) Magyarországon a probléma megoldásának irányába mutatott az olajügyekben a Jukossal kötött partnerség.

együtt is a nemzeti válaszok lesznek vélhetően a mérvadóak – ahogyan eddig is – a diverzifikációs problémára. Amint az a visegrádi országokra közölt statisztikai alfejezetből kiviláglik, a kérdés valamennyi visegrádi országban napirenden van már a kilencvenes évek közepe óta. A legélesebben felvetődő probléma a földgázbeszerzések több láb-
ra állítása. Ezen a téren Lengyelország a legeltökéltebb, ugyanakkor Magyarország és Csehország is konkrét lépéseket tett már. A kőolaj esetében úgy tűnik a gazdaságossági szempontok győztek a diverzifikációs-biztonságossági megközelítéssel szemben. Ugyanakkor a kőolajbeszerzések más forrásra való átirányítása – szükség esetén – a földgázénál jóval egyszerűbben megoldható, igaz, tetemes költségráfordítással. Új infrastrukturális beruházások lehetnek a probléma tartós, és hosszabb távon kifizetődő megoldásai a kőolaj esetében is. Az újonnan építendő földgáz- és olajvezetésekre vonatkozó elképzeléseket azonban célszerű lenne elsőként regionális szinten, nem feltétlenül V4-szinten, hanem annál valamivel szélesebb körben egyeztetni, ezt követően pedig uniós szintre vinni. Brüsszel támogatása nélkül ugyanis ezek a projektervek minden bizonnyal életképtelenek maradnak. Ennek az egyeztetési mechanizmusnak a csírái már élnek, azonban különösen a regionális szint gyengének tűnik.²⁶⁴ Az eddigi gyakorlat azt mutatja, hogy a visegrádiak nem igazán képesek számos igazán lényegbevágó kérdésben, többek között az orosz kérdésben, együttműködni. Válaszaik a felmerülő kérdésekre egyediek és gyakran egymástól eltérőek, holott együttesen nyilvánvalóan nagyobb súlyt képviselnének.

Lengyelország egyébként elsősorban a norvég gázzal számol, mint alternatív forrással, miközben lengyel elemzők az Unió délebbre fekvő országainak ellátását észak-afrikai, esetleg iráni, illetve Törökországon keresztül érkező azeri gázzal vélik megvalósíthatónak. A Közép-Kelet-Európát célzó norvég szállításokhoz szükséges vezeték megépítéséhez brüsszeli forrásokat szeretnék bevonni. Lengyel kutatói álláspont szerint Brüsszelnek egyébként is arra kellene törekednie, hogy az Uniót ellátni hivatott vezetékrendszerek összes kapacitása meghaladja a tényleges szükségletet, ami elsősorban rendkívüli helyzetekben lehet hasznos. (Gromadzki [2002]) Az EU által is támogatott, a megvalósuláshoz egyre inkább közel kerülő Nabucco-projekt várhatóan a kérdés megoldásához lényegi hozzájárulást ad majd. Az energetika terén a visegrádi államokban különböző

²⁶⁴ A regionális együttműködés mellett érvel Kaderják [2006] és Deák [2005] is. Gromadzki felveti, hogy az Uniónak is együtt kellene kezelnie a kérdésben az érintett régió országait. [2002 p. 7.]

erősséggel jelentkezik a „russzofóbia”, amely gyakran káros módon keveredik a diverzifikáció jogos igényével. (Deák [2005])

2. A tranzitkérdés legfontosabb eleme a visegrádiakra vonatkozóan is a tranzitszállítók diszkriminációmentessé tétele. Amennyiben ez megvalósulna, akkor – energiainportjuk lényegesebb megemelkedéséig – akár újabb nagyszabású beruházások nélkül is erősödhetne a forrásdiverzifikáció, elsősorban a kaszpi térség ásványkincseinek fokozottabb vásárlása révén. Amint láttuk, egyelőre az orosz területeken a Transznyeft és a Gazprom szállítási monopóliuma korlátozza harmadik felek hozzáférését a már meglévő vezetékes rendszerekhez. Moszkva érdekltségét a probléma megoldásában elméletileg az adhatja, hogy szállítási és termelési kapacitásai végességének tudatában szállítási szerződéseinek teljesítését és a hazai piac növekvő igényeit egyidejűleg egyre inkább maga is – leginkább a FÁK-térségben olcsóbban kitermelt – importált gáz bevonásával tudja teljesíteni. A problémát az jelenti, hogy az Energia Charta tranzitra vonatkozó jegyzőkönyvének kötelezettségeit az aláírás moszkvai megtagadásával kikerülve, monopolhelyzetével visszaélve a Gazprom a többi potenciális gázz szállítót az európai piacról ki tudja szorítani, vagy közvetett ügyletekbe – Oroszországnak történő eladásokba – kényszeríteni. Mindebből következik, hogy a visegrádi országoknak az Unióban erőteljesen azt az álláspontot kellene képviselniük, hogy Brüsszel minden tőle telhetőt tegyen meg az Energia Charta oroszországi ratifikációjának ügye érdekében: az a Kiotói Egyezmény problémaköréhez hasonlóan a legszélesebb értelemben vett orosz–EU alkufolyamatok szerves részévé váljon. Ezt a kérdéskört Lengyelországban már évek óta komolyan szorgalmazzák, és az Unió szemére vetik, hogy mindezidáig nem lépett fel elég erőteljesen. (Gromadzki [2002] p. 6.)

Gromadzki más kérdésekben is keményebb uniós magatartás mellett érvel: Brüsszelnek következetesebben ki kellene állnia a *spot* gázpiac megteremtése mellett, a hangsúlyt erre kellene áthelyeznie a hosszú távú gázszerződésekről. Javaslatá egyfajta kombinált rendszer kimunkálása az orosz partnerrel, amelyben a klasszikus hosszú távú szerződések a vásárlót egy minimum mennyiség megvételére köteleznék, amely biztosítaná az eladó felé is a kellő garanciát beruházásai megvalósíthatóságához hagyományosan a költségek vevő és eladó közti megosztása révén. Az ezen felüli gázvásárlások és eladások történnének a *spot* piacon, ami erősítené az ágazatban a versenyhelyzetet. A kétfajta vásárlás arányait az orosz féllel például az energiadialógus keretein belül szabályoznák,

s a többi gázszállító országgal is kétoldalú megállapodásokban rögzítenék. Mindennek természetesen előfeltétele az Energia Chartában a tranzitkérdéssel kapcsolatban foglaltak teljesülése. Gromadzki felveti azt az ellentmondást is, hogy míg a „take or pay” szerződések kötelezhetik a vevőt szükségletein felüli vásárlásokra is, az eladót lényegében semmilyen szankció nem éri, amennyiben nem képes leszállítani a szerződésben vállalt mennyiséget!²⁶⁵

3. Az orosz energetikai befektetők gyakran kedvezőtlen megítélése a közép-kelet-európai térségben sajátos helyzetükből adódik. Az energetikai ágazat stratégiai jelentősége miatt a világban mindenhol „átpolitizált”, itt azonban különös súlyt ad az orosz kérdésnek a szocialista múlttal való leszámolás igénye. Az orosz szállítói dominanciával mindenképpen megtetőzött orosz tőke jelenlétének mértéke és módja érthető módon nem közömbös az érintett országokban, itt a sokat emlegetett „függés” jóval több szálon van jelen – kőolaj- és földgázszállítások, egyedüli nukleáris fűtőelem-szállítói pozíció stb. –, mint Nyugat-Európában. Ezzel együtt sem érthető teljesen egyes esetekben a visegrádi országokban tapasztalt szélsőséges oroszellenes reakciók. Mindenesetre a pusztán orosz eredet kifogásolása nem tekinthető elfogadható megoldásnak. Gyakran épp az oroszellenes közeg az, ami kerülő módok – pl. ciprusi vállalatok közbeiktatására –, sajátos praktikák bevetésére készíti a térségben befektetni vágyó orosz cégeket. Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy ezektől a vállalatoktól ezek a módszerek egyébként sem idegenek.²⁶⁶ A legelfogadhatóbb eljárás ebben a helyzetben az lenne, ha az érintett országok minden egyes konkrét befektetési ügyet önmagában – a potenciális versenyjogi hatásokból kiindulva – vizsgálnának. Az orosz befektetők egyébként is – okulva az érkezésüket kísérő ellenérzésekből – gyakran nyugati, például német partnerrel szövetkezve lépnek fel, ami viszont már közelít a mindkét felet kielégítő megoldáshoz.

Bár az oroszellenesség a legerőteljesebben Lengyelországban érhető tetten, a Gazpromnak még itt is sikerült stratégiai jelentőségű befektetőként megjelennie a

²⁶⁵ A lengyel vállalat Gazprommal kötött érvényes szerződése például a Jamal-2 vezetéken szállítandó gázra is vonatkozott akkor, amikor a vezeték megépítése körül már bizonytalanságok voltak, mivel Oroszország nem tartotta életképesnek az elképzelést. (Gromadzki [2002] p. 7.) Mások szerint a Jamal-2 építésének elmaradása alapvetően Lengyelországon múltott.

²⁶⁶ Ebből kiindulva Deák [2005] felveti, hogy az orosz befektetőktől a helyi elitek bizonyos pótlólagos, pénzügyi és gazdasági garanciákat kérjenek (pl. gyakoribb ellenőrzések, bizonyos jogok átmeneti visszatartása stb.). Érvelése szerint „tekintettel ezen befektetők hátterére, az orosz üzleti világ konszolidálatlan viszonyaira, ilyen korlátozások legitimek és indokoltak lehetnek, feltéve, ha világosak és időben a befektetők tudomására hozzák őket.” (id. mű p. 10.)

Jamal-vezeték építése és működtetése kapcsán. Amint a következő alfejezetből részletesebben is kiderül, orosz befektető valamennyi visegrádi ország energiaszektorában található, a lengyelen kívül stratégiai pozícióban – a tranzitszállításokkal foglalkozó gázvállalatban – Szlovákiában, Magyarországon pedig igen széles vertikumban. Az orosz érdeklődés azonban erőteljes a gázipari liberalizáció kínálta lehetőségek iránt – *downstream* üzletágak – is, s az ilyenirányú első sikerek már látszódnak is.²⁶⁷

Gyakran hallható magyarázat, amely szerint az orosz energetikai befektetők közép-kelet-európai térhódítása ellen azért szükséges fellépni, mert az valójában nem más, mint az orosz külpolitika egyik legfontosabb eszköze.²⁶⁸ Valójában ez a fajta érvelés mindenképpen túlzó és leegyszerűsítő: az orosz olaj- és gázipari cégeknek önmagában gazdasági megfontolásokból is érdemes lábukat befektetőként is megvetni ezeken a piacokon, mindenféle politikai indíttatás nélkül is. (Deák [2005]) A nemzetköziesedést zászlajukra tűző orosz vállalati stratégiáknak ez természetes velejárója. Ugyanakkor az orosz cégek nyugat-európai (és amerikai) összehasonlításban még mindig alacsony tőkeereje – még az olajárak emelkedésével összefüggő növekedési tendencia ellenére is – természetes gátat szab közép-kelet-európai felvásárlásaiknak. Másrészt az elmúlt egymásfél évtizedben maga az orosz külpolitika sem mutatott különösebb érdeklődést a térség iránt, ami ilyenfajta eszközök bevetését indokolná – érvel tovább Deák. (id. mű) Igaz, ez a helyzet az érintett országok uniós taggá válásával, azaz az orosz cégek számára az egységes piacra való bejutás lehetőségének megteremtésével némiképpen módosult. A visegrádi országok azonban már mintegy másfél évtizede megbízható keményvalutával fizető vásárlói az orosz energiahordozóknak, s ez a tény önmagában sem indokolja szélsőséges orosz eszközök használatát a térségben.²⁶⁹

Másrészt az is nyilvánvaló, hogy az orosz külpolitikai érdekek és orosz energetikai vállalatok európai „stratégiái” és magatartásmintái között kimutatható összefüggés, többek

²⁶⁷ Csehországban a Gazprom a legutóbbi időkben megjelent a gázipari cégek befektetői között, s Magyarországon is megvetette lábát a német EON céggel történt alku eredményeként. (2006 nyarán a német cég egy földgázmező kitermelési jogáért cserében – többek között – korábban vásárolt magyar gázipari cég részvényével fizetett.)

²⁶⁸ Az orosz külpolitikai indíttatású terjeszkedéstől való félelem különösen erős Lengyelországban. Lényegében ez állt a PKN-Orlen és a MOL tervezett fuzionálásának leállítását mögött is: a Jukosz-cégen keresztüli túlzott orosz befolyástól való aggodalom. Általában véve is tartanak egy potenciális, a közép-kelet-európai régió egészére kiterjedő orosz energetikai befolyásövezet kialakulásától. (Peredi [2004] Népszabadság 2004. ápr. 20. p. 4..)

²⁶⁹ A kérdésről lásd részletesebben a V. fejezet 3/3. alpontját.

között megfigyelhető a politikai háttérkapcsolatok minőségének megfeleltethető büntető vagy jutalmazó jelleg az alkalmazott árakban. Az is egyértelmű, hogy Moszkva tudatosan használja ki az energiahatalmi szerepkörből adódó lehetőségeit, s ennek mértéke is erősödő tendenciát mutat. A Baltikum térségének keserű tapasztalatai, vagy a FÁK-on belül dúló, politikai indíttatástól korántsem mentes gázár-háborúk ugyan elrettentő példaként szolgálhatnak elvileg a nyugatabbra fekvő országok számára is, ezen esetek korlátlan kiterjesztése térségünkre (és tegyük hozzá Nyugat-Európára) azonban félrevezető –, állítja például Deák [2005]. Nem meglepő módon a politikai indíttatások cáfolata helyet kap a vonatkozó orosz elemzésekben is. Arbatova és Ryzhkov például külön hangsúlyozzák, hogy az orosz olaj- és gázipari cégek üzleti döntéseiben a gazdasági megfontolások a mérvadók, nem a politikaiak.²⁷⁰ Mások a problémát, azaz az orosz nyersanyagok politikai indíttatású „eszközként” való használatának gyakorlatát, illetve az erre vonatkozó gondolat egyre népszerűbb oroszországi voltát elismerik, azonban óvnak alkalmazásától, a vásárlókra általában gyakorolt elijesztő hatásokkal érvelve. Szerintük nyitott gazdaságok esetében viszonylag könnyű elállni attól a szállítótól, amely kedvezőtlen „feltételeket” kínál, és másik szállítót, vagy helyettesítő termékeket keresni. (Arbatov – Belova [2006] p. 83.) Bár a helyettesíthetőség például a földgázzszállítások esetében egyelőre meglehetősen korlátozott, az „elijesztési hatás” nyilvánvalóan a diverzifikációs törekvések erősödéséhez vezet.

A közép-kelet-európai, s így a visegrádi térség oldaláról indokoltnak tűnnek azok az orosz szállításokkal kapcsolatos ellenérvek, amelyek azok fizikai bizonytalanságaival kapcsolatosak, többek között a korlátozott kitermelési és szállítási kapacitásokkal, még inkább azonban a szállítási infrastruktúra elégtelenségeivel, kifogásolható állapotával.

Összességében, a visegrádi országok közötti együttműködés az energiadialógus kérdéseiben igen gyengének tekinthető. Pedig az együttes fellépés jogosságát, sőt szükségességét számos elemző felveti. A lengyel Gniazdowski szerint gondot jelent, hogy az érintett országokban eltérő kompromisszumokat hoznak a gazdaságosság és az energetikai biztonság együttes megvalósíthatósága terén, ami gátolja az együttműködést. Az együttgondolkodás helyett a térség országai inkább Brüsszelből várják a válaszokat.

²⁷⁰ Példájuk azonban erősen sántít, a Balti államok olajfinomítóinak esete – a finomítás átállítása a hazai újonnan kiépített kapacitásokra (Arbatova-Ryzhkov [2005] p. 5.) – a szerzőkkel ellentétben szakértők egybehangzó véleménye szerint egyértelműen politikailag motivált lépés volt.

(Gniazdowski [2005] p. 84.) Bár az energetika terén való visegrádi együttműködésben rejlő lehetőségeket magyar oldalról is elismerik, ez egyelőre, úgy tűnik, kevés a megvalósuláshoz.

3.3 Orosz energiaipari befektetések a visegrádi országokban

A közép-kelet-európai országokat célzó orosz befektetések különösen erőteljesen energetikai irányultságúak, azokban az óriási orosz olaj-és gázipari cégek dominálnak. Ezt a közép-kelet-európai hálót az orosz gáz- és olajipari cégek már 1992-ben kezdték kiépíteni. (Vilemas [2002] p. 50.) A Gazpromnak a 2004-ben csatlakozott államok közül mind a három balti, a négy visegrádi országban, valamint Szlovéniában is volt vegyesvállalata legalább a gázkereskedelmet elősegítő ágazatban,²⁷¹ újabban pedig kezdi megvetni a lábát a térség országainak gázszolgáltató rendszereiben is.

Magyarországon a Gazprom jelenléte különösen széles spektrumban alakult ki, a gázkereskedelmén és szállításán túlmenően a petrokémiai iparban, olaj- és gázipari berendezések gyártásában, valamint a bankszektorban is. A szlovák gázszállítással és kereskedelemmel foglalkozó Slovrusgazban azonban 50%-os részesedést, a lengyel, szintén szállítási szférában tevékenykedő Europol Gazban pedig 49%-os részarányt sikerült a Gazpromnak szereznie. Természetesen Lengyelországban is jelen van a gázkereskedelemben is.

A Lukoil is fontos szerepet szán a térségnek üzleti terjeszkedésében. Magyarországon a legutóbbi időkben fogott 120 benzinkútra kiterjedő hálózatépítési tervekbe, ezzel e célra alapított leányvállalatát bízva meg. Nem sikerültek ugyanakkor finomítók részvényeivel kapcsolatos vásárlási tervei Litvániában, egy brit céggel közösen Lengyelországban (és Görögországban) sem. A Lukoil ugyanakkor egy kisebb, mintegy 5,5 millió dolláros befektetéssel Lengyelországban is jelen van az olajkereskedelemben.

A Jukosz Európában elsősorban a Baltikumban építette ki bázisait. Emellett egy horvát vállalattal közösen folyt bele az Adria-vezeték modernizálási munkálataiba. Az egyik legnagyobb jelentőségű közép-kelet-európai vonatkozású Jukosz-ügylet azonban a szlovák olajszállító vállalatban, a Transzpetrolban szerzett 49%-os pakett. A Jukosz ellen

²⁷¹ Részletesebben lásd WIR Directory [2003 p. 40] és Weiner [2006] 11. sz. táblázatát.

indított orosz belső politikai hadjárat azonban nyilvánvalóan kerékbe törte a külső kapcsolatrendszer fejlesztésére vonatkozó vállalati elképzeléseket is, s helyét számos tekintetben az orosz politikai vezetéshez közelebb álló Rosznyeft vette át. (A meglehetősen kevés számú ellenkező irányú energetikai befektetésekre példaként szolgál a MOL-Jukosz oroszországi vegyesvállalata. A magyar MOL még az ezredforduló tájékán kezdeményezte az azóta bajba jutott Jukosszal a stratégiai szövetség kötését, és alapított vegyesvállalatot közös kitermelési cézzal.²⁷²)

²⁷² Az együttműködésről szóló megállapodást 1999 novemberében írták alá. 2002-ben került sor az 50-50%-ban orosz és magyar tulajdonban lévő vegyesvállalat megalapítására.

VIII. AZ OROSZ–EU KAPCSOLATOK JÖVŐJE

A dolgozat utolsó fejezetében kísérletet teszek az eddigi és alábbiakban kifejtendő gondolatok alapján az orosz–EU kapcsolatok lehetséges irányainak felvázolására. Ebben a fejezetben szándékoltan, az értekezés alapvetően orosz szemszögéből adódóan túlsúlyban vannak az orosz oldalon jelentkező, meglehetősen sokszínű vélemények. Természetesen, a lehetséges jövőképek között sorba veszem az uniós álláspontokat és alternatívákat is. Elsőként a kapcsolatok jövőjének általános kereteiről, majd a potenciális konkrét intézményes megoldásokról lesz szó. Ez után kerül sor röviden annak megvizsgálására, hogy az ázsiai hangsúly, az „eurázsiai eszme” feléledése mögött milyen reális tényezők húzódnak meg, azaz mennyiben, milyen korlátokkal lehetségesek Oroszország számára külpolitikai és külgazdasági hangsúly-módosítások Európa irányából Kelet irányában? Egyáltalán milyen realitások és dilemmák húzódnak meg az orosz „keleti vektor” mögött?

1. Az orosz–EU kapcsolatok lehetséges irányai és intézményes megoldásai

Az orosz–EU kapcsolatok jövőjének kérdése nemcsak a 2003-2004 óta megfigyelhető elhidegülés kapcsán vetődik fel. Konkrét aktualitást ad a témának, hogy a PCA 2007. november 30-án lejár. Valójában lehetőség kínálkozna a kérdés negligálására is, mivel konkrét lépések híján a PCA érvénye évről évre automatikusan meghosszabbodik.²⁷³ Ez az elméleti lehetőség azonban a jelenlegi „bonyolult és irritálóvá vált viszonyrendszerben” (Emerson – Tassinari – Vahl [2006]) a számos konkrét és elméleti jellegű probléma felszínre kerülésével nem tűnik reális alternatívának. Diplomáciai szinten – a PCA meg-

²⁷³ A 106. cikkely értelmében a PCA csak akkor veszti érvényét, ha a lejárát előtt legalább hat hónappal azt az egyik szerződő fél hivatalosan kezdeményezi.

hosszabbítása ellenében – megállapodás is született új keretek kialakításáról, mindaddig természetesen fenntartva a PCA-nyújtotta feltételrendszert, amíg az új megállapodás megszületik. Egy harmadik, a partnerség megújításának, jövőbeli lehetőségeinek vizsgálatát felvető tény a második putyini ciklus végének közeledése, amely alig néhány hónappal a PCA eredeti érvényének lejárta után fog bekövetkezni.

Mindkét oldalon elindult a PCA-korszakot felváltó kapcsolatrendszer miben létének, az esetleges váltás okainak és irányainak elméleti vizsgálata. Valójában orosz oldalon a PCA-val való elégedetlenség okán már hosszú évek óta napirenden van egy új típusú együttműködés kialakításának szorgalmazása. Vannak, akik számára ez elsősorban új formát, új kereteket jelent, a mélyebben gondolkodók azonban a tartalmi újragondolás szükségességét hangsúlyozzák. A leggyakoribb PCA-ellenes érv annak idejémtúlsága: a kilencvenes évek elején kitárgyalt feltételrendszerben azóta mélyreható változások történtek.²⁷⁴

A kapcsolatok jövőjének vizsgálatakor érdemes különválasztani a rövid- és középtávon, illetve a hosszabb távon felmerülő lehetőségeket. Ez utóbbi kapcsán valójában az a kérdés, hogy stratégiai célként mindkét fél szoros és valós partnerségi kapcsolatban gondolkodik-e, vagy sem. Amint láttuk, ez az elmúlt időszak folyamán korántsem vált világossá: a partnerséget formálisan a stratégiai jelzővel megtűzdelve valójában egyik fél sem fogalmazta meg világosan – még a maga számára sem –, hogy mit vár hosszabb távon a másiktól, azzal milyen típusú, pontosabban milyen mélységű együttműködést tart reálisnak és kívánatosnak. A viszonyrendszert leginkább ad hoc jellegű kilengések jellemezték. Suslov megfogalmazásában: „Sem Oroszország, sem az EU nem rendelkezik világos hosszú távú vízióval Oroszország Európában elfoglalt szerepéről”. (Suslov [2005] p. 2.) Az Európai Unió kimondva ugyan értékalapú együttműködésben vázolta a partnerség számára elfogadható módját, s ennek megvalósulása esetén valós stratégiai partnerségben – az orosz partner részéről azonban egyfajta paternalizmusként megélt együttműködési szándékban – gondolkodott, ugyanakkor ennek kivitelezésében már koránt sem volt következetes. Másrészt, az értékalapú hozzáállás egyébként is túl korainak bizonyult, a kétezres évek eleji-közepi Oroszországban ennek megvalósítására még nem értek meg a feltételek. Ugyanakkor Nyugat-Európában is találhatók olyan nézetek, amelyek – a jelenlegi problémák és ellentmondások talaján – egyfajta konstruktív-

²⁷⁴ Ezek konkrét megnevezése azonban a felvetésekben többnyire hiányzik.

kritikai megközelítés szükségességét hangsúlyozzák, és a partnerségben a pragmatista elemek erősítését tartják szükségesnek a nagy víziókkal szemben. (Például Timmermann [2005]) Ezek azonban többnyire rövidtávú megközelítések.

Oroszország mindeközéig a közösnek kikiáltott értékek és nemzeti érdekei között manőverezve, meglehetősen ellentmondásos politikát folytatott az Unióval szemben, amely tehát nem volt következetes, nélkülözte a stratégiai célok által világosan vázolt utat, s amelyet számos orosz elemzői körben egyszerűen ad hoc reagálásként, követő magatartásként jellemeztek.²⁷⁵ Felvetik azt is, hogy ez a követő magatartás ráadásul igen súlyos engedmények meghozatalával párosult, amely orosz oldalon olyan mértékű elégedetlenséghez vezetett, amely már az Unió számára sem kívánatos, hiszen elfordíthatja Moszkvát az európai partnerségtől. (Suslov [2005] p. 2.) Orosz oldalról tehát egyre határozottabban vetődik fel az együttműködés konkrét tartalma, még inkább stratégiai célja megfogalmazásának szükségessége, amely lehetővé tette egy sokkal aktívabb és kezdeményezőbb orosz magatartást. Ez a stratégiai gondolkodás, hivatalosan is megfogalmazott stratégiai irány egyelőre hiányzik²⁷⁶, és a kutatói műhelyekben is csak elvétve jelenik meg. Hasznosabbnak tűnne, ha elsőként mindkét oldalon a stratégiai célokat tisztáznák, s már azok fényében lenne logikus a közelgő 2007-es dilemmára választ keresni. Ezt azonban nehezíti, hogy mindkét fél egyfajta új önazonosítás, új önkép kialakításának fázisában tart. Az Unió a belső útkereséssel, a nagyszabású bővítésekkel is kapcsolatba hozható belső feszültségeinek leküzdésével van elfoglalva, míg Moszkvában erősödőben vannak a tradicionális nemzetállami törekvések, amelyek pólusépítő szándékokkal egészülnek ki, s amelyekből Európa irányában minden eddiginél hangsúlyosabban következik az egyenjogú partnerség kívánalma. Úgy tűnik, a válaszok alapvető irányai is eltérőek: Moszkva leginkább egy új nagyszabású, átfogó politikai jelentőségű megállapodásban gondolkodik, míg Brüsszel a részletesebb, szektorális jellegű megoldások híve. (Po principu ravnih [2006] p. 1.) Ennek megfelelően az új megállapodásba természetesen átemelnék a nehéz kompromisszumok árán kialakult, Moszkva szemében azonban nem túl vonzó Road Map-ek elemeit. Orosz oldalról viszont többnyire egy alapvetően új keretrendszer kialakítása mellett érvelnek. (Situation Analysis [2005] p.

²⁷⁵ Brüsszel kezdeményezői szerepe egyrészt abból fakad, hogy Moszkva szakértői szinten nem kellően felkészült a kapcsolatrendszer érdemi formálására. E probléma orvoslásának a jövőben kiemelt jelentőséget kell kapnia.

²⁷⁶ Az 1999. őszi orosz középtávú stratégiáról valójában kiderült, hogy nem túl nagy jelentőségű, az arra való utalások egyszerűen kikoptak, eltűntek az orosz hivatalos megnyilatkozásokból.

2.) Ugyanakkor orosz elemzői körben is vannak, akik értékesnek és megőrzendőnek tartják a négy közös térség, és a kapcsolódó Road Map-ek eredményeit, s azok továbbfejlesztését tekintik a fejlődés alapvető útjának, néhány fontos kiegészítéssel. (Arbatova [2006])

Egy további elemzési, eltérő válaszokat eredményező szempont a születendő új dokumentum jogi jellege. A PCA jogilag kötelező érvényével szemben többen orosz oldalról úgy vélik, hogy egy deklaratív jellegű politikai megállapodás kötésére, vagy egyszerűen egy jelentőségteljes közös nyilatkozat megszületésére célszerű Moszkvának törekednie. Arbatova és a mögötte álló alapvetően Európa-barát think tank szerint viszont ellenkezőleg, „az előrehaladott partnerség” (advanced partnership) szempontjából megtartandó elem a jogi kötöttség.²⁷⁷ A jogi elem olyan értelemben is fontos számukra, hogy megteremtse a folytonosság lehetőségét a PCA és az új megállapodás között, nem hoz létre jogi vákuumot a PCA által korábban már sikeresen lerendezett ügyek esetében például.²⁷⁸

Az orosz–EU kapcsolatrendszer lehetséges elméleti irányai közül továbbra sem lehet teljesen kizárni az integrációs megoldás, vagy konkrétan a tagság lehetőségét, különösen, ha hosszabb távon gondolkodunk. Az orosz vélemények természetesen élesen megoszlanak a kérdésben. Vannak, akik számára ez nem jelent szóba jövő alternatívát, vannak, akik ezt lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartják, és akadnak, akik ezt hosszú távon nem zárják ki. A kérdés a másik oldalról lezártabbnak tűnik: az Európai Unió megnyugvással tudomásul véve a hivatalos moszkvai álláspontot egyáltalán nem is számol orosz tagsági alternatívával. Oroszországot valójában a jelenlegihez hasonló keretek között nem is lenne képes integrálni. Egy Oroszországot is magába foglaló Európai Unió már alapjaiban különbözne a mostani EU25-öktől. Ugyanakkor a török tagságot, valamint a dél-kelet-európai országok tagsági esélyeit is figyelembe véve egy ilyen kimenet sem tekinthető kizártnak hosszú távon. Éppen ezzel, az Unió hosszabb távú „másságával”, szükségszerűen növekvő rugalmasságával érvelve, valamint az oroszországi – demokratikus – fejlődés pozitív kimenetének lehetőségét sem teljesen kizárva

²⁷⁷ Arbatova egyébként az Európa-pártiakat alapvetően két csoportra osztja: 1. az orosz elit nyugatos-europaizáló rétegére, amely szemében az európai mintakövetés az Oroszország érdekeit leginkább követő út; 2. az orosz államapparátus bizonyos részére, amely szerint az európai kapcsolatok magasabb szintre jutása egyúttal Oroszország nemzetközi jelentőségét is emeli. (Arbatova [2006] p. 2.) Európa oldaláról – szerinte – az orosz kérdés és partnerség jelentőségét az adja, hogy annak révén tudja az Unió biztosítani a szomszédságát is magába foglaló Tágabb Európa stabilitását és fejlődését. (i. mű p. 2.)

²⁷⁸ Példaként az EU területén dolgozó orosz állampolgárok jogait említi.

akadnak uniós körökben is olyan renitens vélemények, amelyek károsnak tartják az Unió oldaláról többnyire megfogalmazódó „soha”- megnyilvánulásokat. Roderic Lyne volt moszkvai brit nagykövet teljes joggal veti fel az uniós „klub” részéről tapasztalható értékkövetési követelés és a „klubtagságra” vonatkozó „soha-megközelítés” között feszülő ellentétet. (Lyne [2006]) Az integrációs megoldást az orosz elit egy része is fölveti, de szigorúan hosszabb távon. Nem tartják kizártnak, hogy Oroszország is megérti egyrészt a „kollektív” érdekvédelem jelentőségét, másrészt a belső folyamatok, benne a jogi kultúra emelkedése, valamint a külső tendenciák, többek között az orosz önálló központonteremtési kísérletek – általuk valószínűsített – kudarcra az érdemi együttműködés igenléséhez vezet majd. Számos orosz megnyilvánulásban azonban ellentmondáshoz vezet, hogy nem tudnak megszabadulni az egyenjogú alapon történő „egyesülés” víziójától, amely egyelőre az európai integrációs folyamatok lényegével, a szupranacionális elem létével ütközik. (Po principu ravnih [2006] p. 3.)

Arbatova szerint mind az Unióban, mind pedig Oroszországban a tagságellenesek vannak többségben. (Arbatova [2006] p. 3.) Az orosz származású, de az Unióban élő, meglehetősen józan gondolkodású és széles látókörű Baranovsky több fontos érvet szolgáltat a jelenlegi NEM alátámasztására. Egyrészt az üzleti körökben erőteljesen jelen van a protekcionista politikára való igény és erre irányuló nyomás, ami önmagában is megkérdőjelezi a tagság esélyeit. Másrészt, szintén rövid- és középtávon nem érdeke az uniós tagsággal elvárt átláthatóbb és a jogot keményen alkalmazó környezet megteremtése a gazdaság kriminális és korrupciós elemeinek sem. Baranovsky azonban a NEM-politika káros oldalaira is rávilágít: a tagság és a tagsági perspektíva eszközének híján az EU nem képes igazán hatékony politikai nyomást gyakorolni Moszkvára, ahogyan ez a csecsen konfliktusból is lépten nyomon kiviláglik. Baranovsky szerint Moszkva „nem tagság” politikája egyúttal kisebb felelősséget és kiszámíthatóságot is jelent, tehát nem feltétlenül előnyös európai partnerei számára sem. (Baranovsky [2003] p. 287) Szintén elveti a tagság lehetőségét még távolabbi perspektívában is Grinberg, ő azonban azt leginkább a szokásos realista szemléletű érvekkel alátámasztva: az a nemzeti szuverenitás elvesztésével, Oroszország mozgásterének beszűkülésével járna, s elvenné az esélyt Moszkvától a posztsovjet térségben játszott önálló szereptől. (Grinberg [2006] p. 42.) Az orosz hozzáállások között valójában az önálló pólusépítési törekvések sikerességében való bizalom eltérései húzzák meg a vízvonalat. Többnyire – szigorúan hosszú távon – azok érvelnek az európai integrációs alternatíva mellett, akik szemében

ez a képesség megszűnt, vagy megszűnőben van. Azok, akik továbbra is bíznak benne, hajlanak az egyenjogúság és szuverenitás hangoztatása mellett másfajta, kevésbé kötött együttműködésben gondolkodni. (A putyini hivatalos kurzus is ez utóbbihoz áll közelebb.) A 2005. január 1-én a témában tartott szakértői vita (Situation Analysis) is alapvetően ezt a két útlehetőséget jelölte meg. 1. stratégiai integráció, amely esetleg az „új” EU-hoz való társuláshoz vezet; 2. két független integrációs erőközpont közötti kooperáció.²⁷⁹ A szakértői csoport többsége az első mellett tette le voksát Oroszország európai gazdaságoktól való függésével, az orosz demográfiai válsággal, technológiai lemaradással, és Európa „pozitív jellemzésével” – legmegbízhatóbb, legcivilizáltabb és vonzóbb partner – érvelve. Az általuk társulási megállapodásként megfogalmazott új stratégiai viszony kialakításának azonban szerintük még nem értek meg a feltételei, azokra csak egy közbülső, a jelenlegi kapcsolatrendszer Moszkvát irritáló elemeinek kiiktatását célzó, a jelenlegi válságra adekvát választ adó periódus után kerülhetne sor. Leginkább az Unió által szorgalmazott jogi harmonizációs elemet tennék félre, s helyébe a multilaterális szinteken zajló – pl. WTO – folyamatokat helyeznék. (Situation Analysis [2005] p. 3.) Továbbá – ideiglenes jelleggel – javasolják az orosz külpolitikai prioritásrendszeren belül is hátrébb helyezni az Európai Uniót. Ez szerintük hosszabb távon éppen elősegítheti a két partner közötti magasabb szintű együttműködés kialakulását. A világ más hatalmaival – elsősorban Kínával – való szövetség kialakítása ugyanakkor szerintük nem reális, s akár veszélyes is lehet. (id. mű p. 4.)

A tagság-dilemma valójában tehát feloldható a „szövetségi” vagy „társulási” megközelítéssel. Ezekben közös vonás, hogy az együttműködés stratégiai jelentőségű, tehát Oroszország számára az európai út egyértelműen kiválasztott, azonban ezt a választást nem terhelik meg a jelenlegi tagság-dilemma nehézségei, például az Unió részéről felmerülő finanszírozási problémák, orosz oldalról pedig a harmonizációval szembeni vonakodás. Ez a fajta megközelítés is megköveteli azonban az értékek területén való intenzív orosz közelítést.

²⁷⁹ A szakértők nem foglalkoztak azzal a harmadik lehetőséggel, amelyben Oroszországban stagnálás következik be, az ország politikailag leértékelődik és dezintegrálódik. (Situation Analysis [2005] p. 2. Valójában egy negyedik lehetőség is fölmerül: a két független erőközpont rivalizálása.

2. A 2007-es PCA-dilemmára adott konkrét orosz és uniós válaszok

Mintegy másfél évvel a PCA lejárta előtt már mindkét fél foglalkozott a konkrét megoldási alternatívák kérdésével. Orosz oldalon lényegében három elméletileg lehetséges megoldást vetettek fel: 1. a PCA automatikus megújulása; 2. a PCA megtartása kiegészítésekkel újabb 10-15 évre vonatkozóan; 3. egy alapvetően új politikai dokumentum (vagy dokumentumcsomag) elfogadása. Az első alternatíva lényegében elodázza a döntést, továbbá egyértelmű jele lehet annak, hogy a felek képtelenek felülemelkedni a jelenlegi válságon és arra valós megoldást adni. Egyesek szerint ez az alternatíva valójában nem más, mint a PCA csendes elhalása, mivel például egyes cikkelyek bizonyos idő elteltével érvényüket veszítik. (Bordacsev [2006a] p. 2.) Az automatikus kiterjesztés ellen szóló további általános orosz érv, hogy az a megváltozott feltételrendszerben nyilvánvalóan nem lenne hatékony. Az orosz elemzői vélemények alapvetően a második és harmadik alternatíva között ingadoznak.

A jogilag kötelező jelleget fontosnak, megtartandónak tartó, alapvetően Európa-párti megközelítések a harmadik lehetőséget a jelenlegi elhidegült, kölcsönös követelésekkel és bizalmatlansággal terhelt viszonyrendszerben nem tartják reálisnak. Másrészt, a bővülés tovább élezte a ratifikációs folyamat elhúzódásának problematikáját is, ami épp a megújulás lényegét veszélyeztetheti. (Arbatova [2006])²⁸⁰ Ez a tábor tehát a második, a PCA módosításának opciója mellett érvel. Valójában azonban az általuk javasolt módosítások tartalmilag felérnek akár egy új megállapodással is, hiszen azok legfontosabb elemének a „társulási státuszt” tartják. Társuláson azonban – a kettőt tévesen azonosító közértelmezéssel szemben – nem tagjelöltséget értenek. Szerintük a nemzetközi folyamatok – például az iszlám fenyegetés erősödése – lehetővé, sőt szükségessé tesznek olyan szoros szövetségi kapcsolatokat, amelyek az orosz–EU viszonylatban ugyan nem tagság-jellegűek, azonban közös értékeken és érdekeken alapulnak, s a felek egyenjogúságát is biztosítják. (id. mű p. 3.) Az érték-érdek dilemmát tehát az Arbatova-féle csoport nem tekinti problémának, a kettősség továbbélésével számol. Ami a konkrét

²⁸⁰ Arbatova cikkében egy több intézmény elemzőit a szerző vezetésével összefogott kutatócsoport közös munkájának legfontosabb következtetéseit közli. (Részletesebben lásd id. mű p. 1.)

módosításokat illeti, azokról az idézett cikk részletes elképzelést nyújt. A preambulumban lényeges szerepet szának bizonyos politikai kinyilatkoztatásoknak, többek között Oroszország piacgazdasági és demokratikus voltáról, a meglévő kapcsolatok magas szintjéről, a globális fenyegetettségéről stb. (id. mű p. 3.), a politikai dialógusról szóló II. részt az együttműködéssel egészítenék ki, továbbá fontos módosításként beemelnék a tartalmi részekbe a négy térség *Road-Map*-ekben jelentkező eredményeit, köztük a harmonizációs célokat. Oroszország WTO-tagságával számolva fontosnak tartják, hogy a módosítások között szerepeljen az iparcikkekre vonatkozó szabadkereskedelmi övezet megteremtésének célja, mégpedig 10-12 éves időtávon. Bár természetesen a PCA módosításai – amelyek között még a megállapodás új elnevezésének lehetősége is megfér – is ratifikációt igényelnek, ennek folyamata azonban azért nem különösebben időigényes az elképzelés alkotói szerint, mivel az újítások a már meglévő elemekből és eredményekből indulnak ki, s ezért vélhetően nem váltanak ki különösebb ellenérzést az aláírókban. Ez utóbbi vélekedés azonban erősen megkérdőjelezhető. Kérdőjelet vet fel a jogi harmonizáció melletti kiállítás is, hiszen Moszkva meg az utóbbi időkben épp e téren fogalmazta meg talán leghatározottabban álláspontját, az egyoldalúságot visszautasítva.

A másik markáns orosz vélemény egy hagyományos realista, nemzetállami és biztonsági érdekekből kiinduló szellemben született cikkben olvasható, mely szintén 2006 tavaszán keletkezett. (Bordacsev [2006a])²⁸¹ A cikk szerzője szerint a korábbi párbeszéd szlogenjei leértékelődtek, elhasználódtak, a PCA is elavult, miközben a felek közötti kapcsolatok szorossága, egymásra utaltsága megkérdőjelezhetetlenül megnőtt. Ebben a helyzetben csak egy teljes megújulás mozdíthatja ki a kapcsolatokat a holtpontról: azaz a harmadik megoldás, a párbeszéd alapvetően új alapokra, új keretek közé helyezése mellett érvelnek.²⁸² Az új keretek több ponton fontos szemléleti változást is kell, hogy hozzanak. Valójában Bordacsev a formával szemben ezeket a tartalmi, percepció-s változásokat tartja igazán fontosnak. Középpontba az egyenjogúságot, az uniós – a jogi harmonizációs folyamatban is testet öltő – „kisebb testvér” – hozzáállás felszámolása-

²⁸¹ Bordacsev cikke szintén egy alkotói gárda (az Orosz Tudományos Akadémia Európa Intézetének, a Kül- és Védelempolitikai Tanács, valamint a *Russia in Global Affairs* nemzetközileg is elismert külpolitikai szaklap) szakértői véleményeinek összegzése.

²⁸² A második megoldás szerintük Brüsszel számára lehet vonzó, mivel lehetőséget teremtene számára, hogy továbbra is kézben tartsa a kapcsolatrendszer alapvető irányait, s azokban a számára kedvező hangsúlyokat alakítsa ki. Ezt megkönnyíti a rendelkezésére álló szakember-gárda, míg az orosz kezdeményező-irányító szerepnek – az orosz államapparátus egységességi problémái mellett – épp ez utóbbinak a hiánya képezi a legjelentősebb akadályát. (Bordacsev [2006] p. 2.)

nak szükségességét teszi. Ezek szerint az új dokumentum (dokumentumcsomag) el kell, hogy ismerje Oroszország speciális európai és nemzetközi szerepét, szükséges, hogy elhatárolódjon a szomszédságpolitikára jellemző általános harmonizációs törekvésektől, s e helyett a nemzetközi jog, nemzetközi szervezetekhez kötődő szabályozás szerepét kell, hogy hangsúlyozza. Mindezek lehetővé teszik a felek között egyfajta stratégiai unió (közösség) kialakítását, amely a regionális és nemzetközi szintű biztonság megteremtéséhez lényegi hozzájárulás lehet. Mindennek alapja a közös stratégiai érdekrendszer – amely felül tud emelkedni a taktikai jellegű nézeteltéréseken –, továbbá olyan általánosan elfogadott elvek, mint az emberi jogok, a szabadság, a nemzetközi kereskedelemben az egyenlőség biztosítása. (id. mű p. 3.) Az általánosan vett harmonizációs törekvések elutasítása mellett, egyes területeken elismeri a jogi közeledés hasznosságát, ezeket azonban egyedi alapon szükséges kiválogatni. Egyfajta szelektív integrálódás lehetőségét is felveti, például az energetikában, közlekedésben és úrkutatásban, vagy a környezeti kérdések terén, miközben az integrációra még nem érett területeken a felek megtartanak teljes szuverenitásukat és a kapcsolatokra az „együttműködés” lenne jellemző. A fenti elveket Bordacsev három, az új dokumentumokban is megjelenő szinten tartja megvalósítandónak. Az első szint a legmagasabb politikai kapcsolatok szintje, amelyen egy „A Stratégiai Unió Szerződéséről szóló Deklaráció” születne, amely kinyilvánítaná, hogy a közös stratégiai érdekek a kapcsolatrendszerben prioritást élveznek, felsorolná a közösen elfogadott értékeket, megnevezné a közös érdekelttség alá eső nemzetközi politikai kérdéseket szigorúan az egyenlőség, kölcsönös előnyök és az átláthatóság elvei alapján. A második szinten fejtenének ki egy konkrétabb stratégiai menetrendet nemzetközi biztonsági és gazdasági kérdéskörökre, valamint a kulturális és humanitárius együttműködésre vonatkozóan, továbbá az uniós és orosz üzleti körök és NGO-k közötti párbeszéd lényeges fejlesztését illetően. Valójában az erre a szintre helyezett kérdések közül számos összecseng a négy térség már megfogalmazott célkitűzéseivel, tehát ennek az elképzelésnek a kidolgozói sem hajtanák ki teljesen a már meglévő eredményeket. A harmadik szinten kerülnének kidolgozásra konkrétan felmerülő, mindkét fél érdekeit szem előtt tartó szektorális egyezmények, amelyek a többi szinten megfogalmazott célkitűzésekkel ellentétben jogilag – bár különböző mértékben, de mégis – kötelező érvényűek lennének. Ez a korlátozott ratifikációs szükséglet az elképzelés szerint már reálisan is kivitelezhető lenne. Ezeken a területeken – pl. közlekedés, oktatás, úrkutatás, energiatermelés – integrálódási folyamat indulna el. Az orosz érdekelttség esetén ezeken az integrálódó területeken a Bordacsev-féle elképzelés sem tartja kizártnak a

jogi harmonizációt, abban a „kimazsolázást” lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartva. Ez az elképzelés sem sokkal több azonban vágyak megfogalmazásánál. Először is, a kölcsönösen kialakult politikai elbizonytalanodás és elhidegülés körülményei között miért lenne esély egy, a korábbinál jelentősebb, és konkrétabb stratégiai elköteleződés megfogalmazódására? Hogyan lenne leküzdhető a bizalmi válság? Továbbá, mi a garancia arra, hogy azok az uniós tagállamok, amelyek egy nagyszabású jogi megállapodást a ratifikáció megtagadásával vagy elhúzásával blokkolnának, nem teszik meg azt a kisebb jelentőségű dokumentumok kapcsán is, illetve belső érdekérvényesítő mechanizmusok révén nem gátolják meg magának a nagyvívú deklarációnak a megszületését?

Néhány elem közös mindkét orosz megközelítésben. Valójában – hosszabb távon – mindkettő a kapcsolatok holtpontról való kimozdítását szolgálja, sőt azokban egy magasabb politikai kapcsolati szint, érdemi szövetség kialakítását célozza. (Ennek közös alapját képezik mindkét esetben a nemzetközi környezet közös – többnyire biztonsági jellegű – kihívásai, amelyekre az Európai Unió és Oroszország együttesen fellépve hatékonyabb válaszokat tud adni.) Azonban éppen az erre irányuló készség és eltökéltség az, ami leginkább hiányzik, újabban már a diplomácia szintjén is. Bár eltérő nyomatékkal és nyíltsággal, valójában mindkét elképzelés épít a Road-Map-ekre. Hasonlóságok fedezhetők fel az érték-érdek dilemma kezelése során is: míg az Arbatova-féle csoport teljes egészében tud azonosulni az európai értékekkel, a Bordacsev-féle megközelítés egyfajta szelekciót sugall. Közös továbbá, hogy a szigorúan kétoldalú problematikában – bár a négy térségről eltérően vélekednek –, a Kalinyingrád-kérdést egyikük sem tekinti lezártnak, s az erre irányuló megoldások további keresését a külön is megnevezendő napirendi pontok között tartják számon.

Az orosz elképzelésekre való reagálásként született meg a Brüsszelben igen tekintélyesnek számító CEPS kutatóintézet részletesen kidolgozott javaslata (Emerson – Tassinari – Vahl [2006]), amely további három elméleti megoldási lehetőséget vet fel a PCA-dilemmára vonatkozóan. Az elsőt, a PCA szándékos visszavonását a szerzők nem tartják reális alternatívának, ahogyan az ezzel a lehetőséggel nem is számoló orosz szakértők sem. Először is annak igen negatív pszichológiai üzenete miatt, másodsor pedig gyakorlati okokból kifolyólag, például annak a kereskedelmi feltételrendszer megteremtésében és biztosításában játszott szerepe folytán. A brüsszeli elemzők további két konkrét lehetőséget vázolnak. Az egyikben a PCA által jelenleg beszabályozott feltételek lé-

nyegében megmaradnának, s azokat egy, a stratégiai partnerségről szóló politikai nyilatkozat egészítené ki. A szerzők szerint erre a kapcsolatrendszerben jelentősnek számító „mérőkövek” – orosz WTO-tagság megszerzése, az Energia Charta ratifikálása – elérését követően kerülhetne sor.²⁸³ Ezek, a kétoldalú kapcsolatokban is alapvetően új helyzetet teremtő szerződéses rendszerek lényegében felváltanák a PCA-t, ugyanakkor annak e két szerződés által nem érintett elemeinek megtartása céljából azokat külön egyezményekben lenne szükséges rögzíteni. A politikai nyilatkozat, amely az EU részéről az oroszországi belső politikai folyamatok, és az orosz „közel-külföld”- kurzus milyenségétől, demokratikus voltától is nagymértékben függene,²⁸⁴ – az orosz igényeknek megfelelően – kimondaná a felek egyenjogú alapon történő szövetségét. (id. mű pp. 8-9.) Valójában ennek a megoldásnak a szellemében, ezzel való tartalmi azonosságot mutatva született a brüsszeli szerzők következő megoldási elképzelése, amely nyilatkozat helyett egy rövid, jogi érvényű szerződés (Treaty) kötésével pecsételné meg az új körülmények kialakulását. Ebben az esetben azonban újra előtérbe kerül a ratifikációs probléma, amely Brüsszelből nézve is súlyosnak tűnik.

Az Arbatova által preferált, a PCA módosításáról, modernizálásáról szóló, az eddigi eredményeket magába foglaló elképzelés náluk is megjelenik, de mint egy, a stratégiai partnerséget kifejező új, átfogó egyezmény. Ez a lehetőség szerintük azonban egyrészt igen hosszadalmas lenne a szükséges szektorális jellegű megállapodások időigényessége miatt, másrészt újra felvetné a ratifikációs folyamat kérdőjeleit. A Bordacsev-féle „stratégiai uniót” célzó víziót is elemzik. Ennek formája az ő elképzelésükben egy tömör, de rendkívül ambiciózus, a kölcsönös elkötelezettséget maximálisan kifejező egyezmény (Treaty) lehetne. Ennek megvalósulásának azonban igen kemény feltételei vannak: egyrészt az Unió jelenleginél sokkal egyértelműbb nemzetközi jelentőségű szereplővé válása, másrészt az oroszországi demokrácia következetes megvalósulása. Mivel ebben az esetben Oroszország az európai érdekek és értékek támogatója, ők is látnak lehetőséget az orosz elemzők által emlegetett közös kül- és biztonságpolitikai pozíciók kialakítására a nemzetközi szintén.

²⁸³ E két nemzetközi síkon is jelentkező konkrét „mérőkövek” említése vonatkozhat azokra a bizonyos, szükséges határvonalakra („*red lines*”), amelyeket a kritikus hangvételű 2004-es bizottsági különjelentés említett.

²⁸⁴ Ezek további „*red lines*”-elemek.

A brüsszeli elemzés a lehetséges alternatívákra időhorizontot is rajzol. A kutatók szerint egy új, átfogó jellegű, jogilag is kötő egyezmény megteremtésére nem is célszerű egyelőre törekedni, hiszen a PCA által megteremtett keretek különösebb új jogi aktus nélkül is megtarthatók, legalább addig, amíg az új körülmények – pl. az orosz WTO-tagság, az Energia Charta sorsa, Putyin örökösének és az általa követett kurzusnak az irányai – nem tisztázódnak. Ez utóbbiakat követően – valószínűleg középtávon – kerülhetne sor a politikai deklarációra a stratégiai partnerségről, míg rövidtávon – az orosz véleményekkel ellentétben – a *status quo* mellett szavaznak. A stratégiai unió lehetőségére válasz szerintük csak hosszú távon várható. (id. mű p. 11.) Egyelőre a kapcsolatrendszerre a realista-idealista szembenállás jellemző: Oroszország az egyenjogú partnerség, a nagyság, és a sajátos geopolitikai helyzet hangoztatásával a nemzetközi pórondon növekvő öntudatú, az erőpolitikára építő szereplőként lép fel, amely az EU szemében riasztó módon az energia-kártya kijátszásában is megnyilvánul, miközben az uniós megközelítés érték-központú, együttműködésre, és kooperációs készségre épül, azonban csak közösen elfogadott és megélt értékek bázisán.

A diplomácia azonban természetesen nem feltétlenül követi az elemzői logikát. Mivel orosz oldalon igen erőteljesek az új megállapodás szükségességét hangoztató megnyilvánulások, s Brüsszel ilyen esetekben többnyire kompromisszum-kész magatartást követ, ráadásul erről többé kevésbé már közös elhatározás is született, várható, hogy a PCA-lejárta körül egy legalább deklaratív jellegű új dokumentum fog megszületni. Ennek érdemi jelentősége – valós tartalma – azonban csak akkor lesz, ha az említett mérföldkövet a kapcsolatrendszer eléri. Amennyiben ez nem sikerül, és a moszkvai irányvonal sem változik lényegesen, az új dokumentum csak formális lesz, minden jelentőség nélkül folytatva a szép szavak, „vasárnapi beszédek” eddigi láncolatát. Hosszabb távon az Unió lényegi átváltozása, a küszöbön álló és a már bekövetkezett bővülésekkel is összefüggő nagyobb „rugalmassága”, a belső oroszországi europaizálódás irányába mutató folyamatok, valamint a nemzetközi szintén közös fellépésre ösztönző események és tendenciák együttesen teremthetik meg a lehetőségét annak, hogy Oroszország és az Európai Unió az egész kontinensen átívelő stratégiai szövetséget alkothasson: ennek gazdasági részeként továbbfejlesztve az energiadialógust, megteremtve a szabadkereskedelmet legalább az iparcikkek tekintetében, mindezt azonban minden bizonnyal nem uniós tagsági kereteken belül. Egyelőre azonban számolni kell egy alapvetően más lehetőséggel is, azzal, hogy a kemény moszkvai álláspontok következtében

tovább húzódnak a WTO-tárgyalások, nem történik előrelépés az Energia Charta ügyében, s az oroszországi demokratikus fejlődés is erősödően autoriter és deficités jellegű mutat.

3. Alternatívák az európai orientációval szemben: az ázsiai hangsúly újbóli feléléde

A nyugatos-eurázsiai vita, amint láttuk, korántsem zárult le. Időről időre hol az egyik, hol a másik felfogás kap erőre, nem függetlenül az Oroszország körüli, Oroszországot mélyen érintő nemzetközi politikai eseményektől, illetve a különböző relációjú orosz külpolitikai viszonyrendszerek kilengéseitől. Igen találóan látja Baranovsky, hogy valójában az eurázsiai eszme önmagában is kétféle következtetéshez vezethet. Az első szerint, ha Oroszország valóban „speciális eset”, akkor valójában nincs ok a külső partnerekhez, leginkább az Európai Unióhoz fűződő kapcsolatrendszerben, az inkompatibilitásra vonatkozó aggodalmakra. A másik lehetséges következtetés szerint azonban Oroszország ugyan egyértelműen az európai civilizáció része, azonban sajátos geopolitikai fekvése következtében különösen érzékeny az ázsiai kihívásokra, ami az orosz kül- és védelempolitikai gondolkodásban is jelentkezik természetes módon. (Baranovsky [2002] p. 20.) Következtetésében az ázsiai érzékenység a Nyugat túlhangsúlyozása nélkül is a Nyugattal való kapcsolatok ésszerű ápolásának célszerűségéhez vezet.

Az eurázsiaságnak tulajdonított túlzott jelentőséget az évezred elején számos orosz elemző vitatja. Dmitri Trenin már 2000-ben rámutatott néhány, az elmélet megvalósíthatóságát erősen kétségbe vonó tényezőre. Egyrészt Oroszország ázsiai, távol-keleti régióinak népessége igen alacsony számú, és egyébként is demográfiai válság jellemző erre az országrészre. Másrészt, szerinte az itt lakók kultúrájában valójában semmi közös nincs a körülöttük élő népek kultúrájával. Harmadrészt, megítélése szerint a globalizációs folyamatok egyébként is jelentősen aláássák a geopolitikai tényezők jelentőségét. (idézi Emerson [2001] p. 21.), s amint láttuk éppen a geopolitikai megközelítésekben kapott különleges hangsúlyt az eurázsiai eszme. Gavrilenkov, szerzőtársával egyetemben, szintén az európai orientáció jogossága mellett érvel. (Gavrilenkov-Schrettl [2002] p. 160.) Baranovsky is azon a véleményen van, hogy az Európa mellett szóló érvek lényegesen erősebbek, nem utolsósorban éppen azzal összefüggésben, hogy

Oroszország regionális nagyhatalmisága is Európában egyértelmű. (Baranovsky [2003] p. 273.)

Érdekes módon, a kétezres évek legelején még egyértelműen Európa-pártiként fellépő Vlagyimir Putyin megközelítésében már ekkor is jelentős szerep jutott az eurázsiaiságnak. Igaz, a pragmatista Putyinról sokan úgy tartják, hogy Európában európaiként lép fel, Ázsiában országa ázsiaiságát, iszlám körökben pedig muszlim jellegét hangsúlyozza, míg az Egyesült Államokkal kapcsolatban a transzatlanti vonást emeli ki. (Lo [2004] p. 301.) Mindenesetre, a putyini megfogalmazásban – az eurázsiai eszmével összecsengően – sajátos integrációs csomópont Oroszország: Ázsiát, Európát és Amerikát köti össze. A fekvéséből fakadó előnyök azonban nem mindig aknázódnak ki. A közlekedés és energetika kínálta lehetőségek mellett az orosz elnök egy további szempontot is felvet az ázsiai térséggel, konkrétan az ázsiai –csendes-óceáni térséggel való együttműködés szorgalmazásakor. Az ide tartozó országokban Oroszország akár technológiai nagyhatalom is lehet (Putyin [2002] p. 247.), míg Európában Oroszország számít a nyugati technológiák követőjének, másolójának. Ami a konkrét ázsiai partnerországokat illeti, első helyen említi Kínát, a másodikon Japánt, s őket követően perspektivikus partnerként tekint továbbá Vietnámra, Kambodzsára, Laoszra is. Tanulmányozásra érdemesnek ítéli a maláj és tájféldi példát. Egy érdekes, bár meglehetősen üres elemet is kölcsönöz Oroszország Európa-orientált múltjából: a „közös ház” megteremthetőségének eszményét a csendes-óceáni térségre vonatkozóan.

Az ázsiai-csendes-óceáni térség egyik Oroszország számára kiemelt fontosságú regionális együttműködése a Sanghaji Együttműködés Szervezete, amely lényegében a közép-ázsiai országokat köti össze a térség két nagyhatalmával, Oroszországgal és Kínával.²⁸⁵ Az orosz „keleti vektor” sikertörténeteként is felfogható együttműködés ugyanis hatalmas méreteinél fogva a nyugati világ figyelmét is magára vonta.²⁸⁶ A „medve” és a „sárkány” további szövetségeseket is magával húzó összeölelkezése különösen a térségben erőteljes érdekeltségekkel rendelkező Amerikai Egyesült Államokat nyugtalanítja. Míg a Sanghaji Együttműködés kezdetben inkább biztonságpolitikai jellegű volt, abban egyre hangsúlyosabb szerep jut a gazdasági vetületnek is: a hatalmas közös energetikai

²⁸⁵ A szervezetben megfigyelőként részt vesz Irán, India, Pakisztán és Mongólia is.

²⁸⁶ Az együttműködésben résztvevő országok erőforrásai és lakossága is meghaladja mind a NATO, mind az EU tagállamait.

beruházási elképzeléseknek, valamint a szabadkereskedelem kialakítására vonatkozó célkitűzéseknek.

A regionális dimenzió mellett az orosz-ázsiai bilaterális kapcsolatrendszer alakulása sem mellékes. Közülük is kiemelkednek jelentőségükben az Oroszországot Kínával összekötő szálak. Kína mindig is az orosz/szovjet külpolitika homlokterében állt. A hidegháború lezárultával és az oroszországi átalakulási folyamat kezdetével természetesen módosultak Kína jelentőségének elemei Moszkva számára. Voszkreszenszkij igen józan és körültekintő, a múlt tanulságaira is figyelő elemzést ad a kilencvenes évek közepi Kínával kapcsolatos dilemmákról és perspektívákról. Szerinte a kérdés nem a Nyugat és Kelet közüli választás, hanem az, hogy melyik irányban kötnek stratégiai és melyikben pragmatikus szövetséget. Az orosz-kínai kapcsolatok elemzésénél kiindulópontja a demográfiai helyzet: az Oroszországban különösen éles demográfiai válsággal küzdő, elnéptelenedő Távol-Keleten fenyegetőnek tűnik a Kína északi tartományaiban élő mintegy 300 milliós népesség nyomása. (Eközben a Bajkál-tótól a Csendes-óceánig húzódó orosz területeken élő korábban is mindössze 8 millió orosz száma egy évtized alatt 6,7 millióra esett.) A kapcsolatokban a hangsúly a korábbi katonai-politikairól egyre inkább a hadiipari-gazdasági és tisztán gazdasági dimenzióra kerül át. Kínának különösen fontos az orosz fegyverekhez és szénhidrogénekhez jutás²⁸⁷, míg Oroszország számára a Nyugattal való egyensúly megtalálása mellett Kína jelentőségét elsősorban óriási piaca adja, amelyben nem kis szerep jut a gépipari ágazatnak is, amely területen Oroszország a nyugati piacokról gyakorlatilag kiszorult. Külpolitikai céljaik is nagyban találkoznak, amennyiben mindkét ország világszintű politikai szerepet szán magának, miközben a világ – ekkor még – jobbra csak regionális hatalomként ismerte el őket.

Az új hangsúlyok tükröződnek a diplomáciai kapcsolatok fejlődésében is. 1997-ben Kína és Oroszország vezetői közös nyilatkozatot adtak ki „a többpólusú világról és az új nemzetközi rendről”. Ennek célja nemcsak az amerikai hegemon szerep megkérdőjelezése volt, hanem egy új típusú kínai-orosz partnerség kibontakozásáról a külvilág felé – is – szóló nyilatkozás. Az 1997-es nyilatkozatot követő orosz-kínai kapcsolatokat elemezve a kérdés nemzetközileg elismert szakértője Bobo Lo egészen odáig jut el, hogy kimondja „a Kínával való kapcsolatrendszer fejlődése a posztszovjet időszak kétsége-

²⁸⁷ A kétezres évektől a Kínát célzó orosz fegyverexport értéke 2 milliárd dolláron felüli. <http://www.europeen.hu/elemzesek/oroszkina.html> (letöltve: 2006. július 2.)

lenül legnagyobb orosz külpolitikai sikere”. (Lo [2004] p. 296.) Ez a kapcsolatrendszer a putyini első évek Európa-orientáltsága ellenére tovább fejlődött, és elvezetett a jó szomszédságról, barátságról és együttműködésről szóló kétoldalú megállapodás aláírásához. A Bobo Lo által sikertörténetként ábrázolt kapcsolatrendszer közös politikai, biztonsági és gazdasági érdekeken nyugszik. Ezek közül az egyik legfontosabb, hogy mindkét ország egy olyan, a nemzeti szuverenitást tiszteletben tartó multipoláris világban érdekelt, amelyben az Amerikai Egyesült Államok mellett többek között az ő országaik is a kevés számú nagyhatalmak közé tartoznak, s amelyek a legfontosabb nemzetközi jelentőségű döntéseket egyfajta „koncert-típusú” rendszerben hozzák meg. (id. mű p. 296.) A számos közös konkrét biztonsági érdekelttség mellett Lo is kiemeli a gazdasági kapcsolatokban mutatkozó perspektívát. Ezekben belül különleges szerep jut nála is a nagy infrastrukturális és energetikai projekteknek. Az értekezés energetikáról szóló fejezetében már említett nagyszabású olajvezeték-építési tervek mellett jelentősen földgázszállításokról is szó van, s újabban egyre inkább előtérbe kerül az oroszországi szénhidrogén-kitermelésbe történő kínai befektetések lehetősége is. Kína, amely az ezredforduló előtt még nem szerepelt az orosz kőolajat vásárló országok listáján, 2004-ben már mintegy 3%-os részesedéssel a kilencedik helyen állt. A mobilabb kőolajtermékek esetében pedig már 1999-ben bekerült az első tíz legnagyobb vásárló közé, 2004-re pedig –7% fölötti részaránnyal – helyezése a negyedikre kúszott fel. (Lásd C/12-13. táblázatokat.) Az általános külkereskedelmi forgalmi adatok is jól jelzik a gazdasági szálak erősödését. 1993 és 2005 között a Kínába irányuló teljes orosz export több mint meg-négyszereződött, míg az onnan érkező szállítások háromszorosra nőttek. Mindkét irányú forgalom dinamizmusa meghaladta az orosz átlagot, igaz az uniós relációs mutatóérték alatt maradt. (Lásd A/10. táblázatot.)

Ez az alakulóban lévő „stratégiai” partnerség azonban számos kérdőjellel, leginkább rivalizálásokkal terhelt. A geopolitikai – például a közép-ázsiai térség befolyása feletti – versengés és a vázolt demográfiai helyzet számos konfliktuslehetőséget is tartogat a kétoldalú kapcsolatrendszerben, amelyek fékeket szabnak a partnerségnek. Voszkreszenszkij szerint a számos scenárió közül a legvalószínűbbnek annak megvalósulása ígérkezik, amelyben mindkét fél arra törekszik, hogy alapvető nemzeti-állami érdekeik ne kerüljenek antagonisztikus módon szembe egymással, emellett azonban Oroszország megőrzi a szövetségesei választásának a jogát, többek között tehát Kínával is „lebegtetheti” a partnerséget. (Voszkreszenszkij [2002a] pp. 274-279.) Oroszország-

nak tehát érdeke a Kínával való együttműködés, azonban határozott politikai elköteleződés nélkül.²⁸⁸ Továbbra is igen jelentősek a kapcsolatrendszerterhelő emocionális feszültségek, az elsősorban az orosz elit és társadalom köreiben élő negatív attitűdök Kínával szemben. Továbbá a „történelmi félelmek és a politikai/civilizációs sztereotípiák mindkét országban Nyugat-orientáltsághoz vezetnek, ami a Nyugat szimpátiájáért folyó versengésben is jelentkezik.” (Lo [2004] p. 299.) Bobo Lo szerint mindezek a problémák a partnerség fejlődése ellenére is megoldatlanok maradtak, ráadásul Kína nemzetközi súlya Moszkva számára aggasztó módon növekszik. Mindez a putyini „multivektoros” külpolitikai irányvonal egyik legjelentősebb dilemmájához vezet: meddig mehet el a Kínával kezdeményezett partnerség? Mindenesetre a partnerségnek stabilitást ad, hogy az orosz–EU kapcsolatrendszerrel szemben kimondva is érdekeken, nem pedig közös értékeken alapul, azaz „realista (sőt cinikus) érdekegyesítésről” van szó. (id. mű p. 304.) Az ázsiai térségben Lo szerint Kína a legígéretesebb politikai, gazdasági és biztonságpolitikai partner Moszkva számára, míg a Japánnal való orosz együttműködés lehetőségei korlátozottabbak. A gazdaságilag is erősödő, és a fegyverkezése révén is előretörő Kína fenyegetését Oroszország leginkább a gazdasági-energetikai és infrastrukturális szálak szorosabbra fűzésével tudja semlegesíteni. Az orosz távol-keleti régió migrációs nyomásán pedig a belső feltételek javításával, azaz Oroszország más területeiről történő belső migrációval lehet enyhíteni. (id. mű p. 305.) Hozzá kell azonban tenni, hogy az ily módon elérhető eredmények nyilvánvalóan korlátozottak.

Az energetikai kapcsolatok erősödése Japánt és az Amerikai Egyesült Államokat is szorosabban Oroszországhoz kötheti a jövőben. Japán felé új olajvezeték épül a közeljövőben, amely a közelmúltban kötött energetikai partnerség szellemében látja majd el orosz olajjal a szigetországot. (Osznovnije napravlenyje [2005])²⁸⁹ A saját erőforrásainak egyre növekvő elégtelensége miatt az Amerikai Egyesült Államok számára szintén növekvő jelentőségűvé válhatnak az orosz szállítások. Az orosz olajipar a Lukoil révén már ma is jelen van az amerikai piacon, de a jövőben olajvezeték építéséről is, valamint a Stokhman-földgázmező külföldi – részben amerikai – tőkével történő kiaknázásáról is

²⁸⁸ Voszkreszenszkij néhány évvel később, 1999-ben már a korábbihoz képest is felértékeli Kína nemzetközi jelentőségét, már szinte az Amerikai Egyesült Államokkal azonos szerepben említve azt. (Voszkreszenszkij [2002b])

²⁸⁹ Nyugat-Európában már néhány éve aggodalommal tekintenek ezekre a potenciális és alakulóban lévő új – orosz–kínai, orosz–japán, orosz–indiai – energetikai partnerségekre, amelyekben az európai szénhidrogén-ellátást fenyegető tényezőt látnak. (Például Fritz [2005])

szó van. Mindkét esetben cél lehet az Amerikai Egyesült Államok piacára történő szállítás. (Primakov [2005] p. 175.) Mindezek a projektek erőteljesen kihathatnak az Európával hagyományosan kiépített energetikai partnerségre: annak oroszországbeli súlyát csökkentve, az orosz „több lábbon állást” építve.

Leginkább az orosz gazdaság talpraállásával, konszolidálódásával, világgazdasági súlyának növekedésével, perspektivikus erősödésével magyarázható, hogy Oroszországban megszilárdulóban vannak azok a nézetek, amelyek – újra – Oroszország önálló pólusszerepéhez kapcsolódnak, s amelyek az Amerikai Egyesült Államokkal, valamint Kínával, a gazdaság területén pedig az Európai Unióval egy sorban emlegetik Oroszországot. (id. mű pp. 176-177.)

A kétezres évek közepére – az uniós partnerség feszültségeivel is összefüggésben – tehát újból megerősödtek Oroszországban az eurázsiai fekvésből eredő lehetőségeket hangoztató elképzelések, amelyek elsőként Primakov külügyminisztersége idején kerültek a megvalósítás közelébe. Primakov a Kínával és Indiával való hármasszövetség kialakítását látta Oroszország számára leginkább kínálkozó és kiaknázandó lehetőségként. Ez az elképzelés azóta sem veszített aktualitásából, ellenkezőleg. Kína és India dinamikus gazdasági fejlődése e hármasszövetség elé új perspektívákat emelt.

4. Oroszország, mint BRIC-s hatalom

A BRIC-s fogalmának megalkotása a Goldman Sachs egyik 2003-ban megjelent tanulmányához fűződik. (Wilson – Purushothaman [2003]) A világgazdaság növekvő jelentőségűvé váló „tégláinak” – Brazíliának, Oroszországnak, Indiának és Kínának angol neve – kezdőbetűit magába foglaló mozaikszó fontos mondanivalót hordoz: ezek az országok tartósnak tekinthető, dinamikus növekedésük következtében néhány évtized múlva minden valószínűség szerint átírják a világ legnagyobb gazdaságainak listáját.²⁹⁰ Bizonyos feltételek teljesülése esetén 2050-re e négy ország kiszoríthatja a jelenlegi G6-ból a négy európai országot. (id. mű p. 2.) Mindennek fontos üzenete van a dolgozat témája szempontjából is. Egyrészt, Oroszország világgazdasági pozíciójának

²⁹⁰ Egyes megközelítésekben BRICS-ről beszélnek, amely az említett négy ország mellett a Dél-Afrikai Köztársaságot is tartalmazza.

megegyesítése önmagában is kihat az Európai Unióval alakuló kapcsolatrendszerre, nem utolsósorban azért, mert az orosz "téglasszerep" leginkább az energetikai nagyhatalmival függ össze. Másrészt, az újonnan előtérbe kerülő országok számára lehetőségként kínálkozik az egymással való szövetség kötése, azaz egy nemzetközi szinten meghatározó jelentőségű gazdasági és politikai csoportosulás kialakítása. Egyesek máris rávilágítanak ennek a formálódó szövetségnek az elemeire, az orosz-kínai vagy orosz-indiai kapcsolatok erősödésére, sőt azok kereskedelmi jellege mellett a katonai vetületet is hangsúlyozva.²⁹¹ Ezek az elképzelések azonban mégsem tekinthetők igazán megalapozottnak. Az orosz külpolitikában a multivektoros jelleg nagy valószínűséggel megőrződik. Ezt hangsúlyozza egyébként 2006 tavaszán – tehát éppen az Európával és általában a Nyugattal kiéleződött helyzetben – maga az orosz külügyminiszter is, aki szerint „minden vektornak megvan a maga célja”, „bármily nehéznek is tűnnek a kapcsolatok az Európai Unióval, azokat nem helyettesíthetik más partnerekkel való kapcsolataink”. (Lavrov [2006] pp. 1-2.) Ugyanakkor, ahogyan világszinten is növekszik az ázsiai kontinens jelentősége, úgy az Oroszország számára is nyilvánvalóan hasonlóan alakul – állítja. (id. mű p.4.) Ő is Oroszország energetikai, tudományos-technikai és intellektuális szerepét emeli ki Ázsiában. Mérvadónak tekinthető továbbá annak a tekintélyes szakmai csoportnak az összegző véleménye is, amelyet a Kül- és Védelempolitikai Tanács és „Az Oroszország a globális politikában” c. rangos külpolitikai folyóirat stábjának vezető tagjai fogalmaztak meg a témában 2006 tavaszán. (Bordacsev [2006]) Ez az állásfoglalás is – Lavrov külügyminiszterhez hasonlóan – Oroszország Európát és Ázsiát összekötő hídszerepéből indul ki. A szakértői becslések szerint az ázsiai-csendes-óceáni térség jelentősége az orosz külgazdaság számára az elkövetkező 10-15 folyamán számottevő mértékben fog emelkedni, a jelenlegi mintegy 13-14%-ról egyharmados – az Európai Uniót megközelítő – súlyúra.²⁹² Míg az elemzés a térségen belüli növekvő dinamizmusú integrációs folyamatokkal – többek között elsősorban ágazati jelleggel szabadkereskedelmi megállapodások kötésével – számol, kizártnak tartja, hogy politikai vagy katonai jellegű szövetségek jönnének létre. Ami Oroszországot illeti, Kínával baráti jellegű kapcsolatok alakulását, Indiával javuló – bár feszültségekkel terhelt – viszonyrend-

²⁹¹ Lásd például Sudhir Chadda írását. (Chadda [2005]) Tény, hogy 2005 nyarán például két látványos közös orosz-kínai hadgyakorlatra is sor került a térségben.

²⁹² Ebben vélhetően domináns szerep jut az orosz szénhidrogén-exportnak.

szert prognosztizál.²⁹³ Bár kétségtelen, hogy az ázsiai vektor erősödése vetíthető előre, az az orosz-európai kapcsolatrendszerhez viszonyítva mégis alulmarad jelentőségében. Az ázsiai szövetségek – Voszkreszenszkij – kifejezésével élve tehát valószínűleg pragmatikus és nem stratégiai jellegűek lesznek. Az említett szakértői csoport ennek megfelelően részleges átorientálódást említ, amelyet azonban Moszkvának nem célszerű hangsúlyosan deklarálnia kifelé.²⁹⁴ Ez a korlátozott hangsúlyeltolódás azonban nem kell, hogy ellentmondásba kerüljön az európai vektorral. Ami a térségen belüli prioritásokat illeti, Oroszország egyik ország mellett sem teheti le voksát – Kína, India, Japán, Dél-Korea, USA –, épp a többiek aggódását elkerülendő. (Ennek kiküszöbölését szolgálhatja részben az új szénhidrogén-szállító útvonalak diverzifikációs elképzelése is.) Az ázsiai vektor a hivatkozott szakértők szerint is elsősorban az orosz távol-keleti régió szempontjából kiemelkedő jelentőségű, amelynek külgazdasági kapcsolatai ezzel a térséggel már jelenleg is meghaladják az országon belüli európai egységekkel, régiókkal való kapcsolatok súlyát. Az energetika mellett az állásfoglalás fogalmazói is a hadi-technikai együttműködést tartják az egyik legperspektivikusabb, bár igen bonyolult területnek.²⁹⁵ Mindezen növekvő jelentőségű kapcsolati irányokkal együtt is – egyet értve az említett szakértőkkel – az európai orientáció elsődlegessége szükségesnek tűnik, leginkább annak modernizációs hatásai és stabilitása okán.

²⁹³ A harmadik Brics-állammal, a Brazíliával való szövetség vagy partnerség kérdése ugyan kevésbé releváns, azonban Moszkva Brazília felé is növekvő figyelemmel van, konkrét esetekben az ott zajló folyamatokra és döntésekre példaként tekintve. (Lásd pl. Glinkina – Kulikova – Fejt [2006 p. 69.] a brazil autóipar védelme érdekében hozott intézkedésekre való utalását.)

²⁹⁴ A valóságban az ellenkezője történt 2005-2006 folyamán. Moszkva a retorika szintjén az Ázsia felé fordulással „fenyegette” meg a nyugati világot.

²⁹⁵ Kína mellett egyébként India is jelezte készségét nagy volumenű befektetések megvalósítására az orosz olaj- és gázszektorban. (Glinkina – Kulikova – Fejt [2006] p. 60.)

ÖSSZEFOGLALÁS KITEKINTÉSEL

1. Mintegy tizenkét év telt el a mind a mai napig a kapcsolatrendszer alapját képező Partnerségi és Együttműködési Megállapodás aláírása, s szűk egy évtized érvénybe lépése óta. Azóta várat magára a kilencvenes évek dereka óta mindig csak egymásfél évnyi távolságra lévőnek tűnő orosz WTO-tagság az Európai Unió elvi támogatása ellenére is. WTO-tagság hiányában nem kezdődhettek el a tárgyalások a már 1994-ben perspektívaként felvetett szabadkereskedelmi övezet kialakításáról sem. A 2003-ban elindított Közös Gazdasági Térség igazi tartalma is meglehetősen bizonytalan. A sokáig sikertörténetként kezelt energiadiálógus is jelentős feszültségekkel és dilemmákkal terheltté vált a kétezres évek közepére. Az elért eredmények az ambíciók és a kinyilatkoztatott nagy szavak fényében meglehetősen szerények. Nem véletlen, hogy a kétezres évek közepére mindkét fél frusztrálttá vált a partnerséget illetően.
2. A 2001. szeptemberi események után melegedő orosz-Nyugat, és ezen belül orosz–EU párbeszédnek köszönhetően, továbbá a stabilizálódni látszó belső orosz gazdaság bázisán kitűzött gazdasági jellegű célok valóban impozánsak voltak: gazdasági integrációs jellegű forma kialakítása erősödő politikai párbeszéd mellett. A szép szavak mögül azonban egyre inkább előbújtak a gyakorlati kérdések. Többek között a pragmatista putyini vezetés által – például a WTO-tárgyalásokon vagy a Kiotói Egyezmény elhúzódó ratifikációja során – felvetett konkrét, gyakran igen-igen hűs-bavágó kérdések világítottak rá a realitások és a politika síkján megfogalmazott látványos célkitűzések között tátongó szakadéokra. Valójában Moszkvának is tisztázni kellene, milyen mértékben kíván – és hajlandó is – nyitni Európa felé, valóban célja-e vele „stratégiai partnerség” kialakítása. Az orosz belpolitikai fejleményeket és keményedő külpolitikai megnyilvánulásokat aggódva figyelő Unió korábbi bizakodása is megfogyatkozott, újra az óvatosabb, tartózkodóbb, sőt időnként a korábbinál nyíltabban kritikus hozzáállás a jellemző rá. A korábban megfogalmazott hangzatos

célokat nyíltan visszavonni mégsem lehet. A legújabb események és legfrissebb dokumentumok mégis erről az óvatos visszavonulásról tanúskodnak, másrészt rávilágítanak az Unión belüli következetlenségekre és eltérő álláspontokra is. Az Európai Unió Oroszország-stratégiája is újragondolásra szorul. A mindkét oldalon felvetődő dilemmák megválaszolására elméletileg lehetőséget kínál a Partnerségi és Együttműködési Megállapodás közelgő lejárta, illetve a várhatóan új egyezmény formájában megújuló feltételrendszer. Továbbra is kérdőjeles azonban, hogy nem csak egy következő formailag újszerű, az érdemi válaszokat és a megvalósíthatóságot azonban továbbra is nélkülöző dokumentum fog születni, vagy a partnerek végre képesek lesznek saját, másokra vonatkozó stratégiai céljaikat megfogalmazni, s annak megfelelő, azokat tükröző – ugyanakkor az eddigi eredményeket is magába foglaló – új megállapodást kialakítani.

3. Oroszországban újra előszeretettel emlegetik az eurázsiai fekvésből eredő választási lehetőségeket. Pusztán a gazdaság oldaláról nézve az ázsiai orientáció erősítése reálisnak is tűnik: dinamikusan növekvő, erősödő kereslettel jellemezhető partnerországok veszik körül Oroszországot Kelet felől. A politikai megfontolások azonban ebben az irányban is féket szabnak a közeledésnek. Kína bármennyire is vonzó gazdasági partner Oroszország számára, mindvégig kemény fenyegetettség forrása is. Ugyanakkor döcögve halad a FÁK-on belüli integrációt zászlajára tűző együttműködés is. Nem tűnik tehát reális alternatívának egy teljes hátraarc Európa irányából Ázsia felé. Amennyiben orientációbeli módosulások jönnek létre középtávon, azok vélhetően csak részlegesek lesznek, az európai dominancia fennmaradása mellett.
4. Oroszország uniós tagságának a kérdését – a realitásokból kiindulva – minden bizonnyal nem veti fel egyik partner sem a belátható jövőben. A jelenlegi lezáratlan kérdések sora – mind a partnerség tartalmi mind pedig formai oldaláról – ugyanakkor válaszra vár. Oroszország és az Európai Unió egymással való szótértése szükségesség már a korábban kialakult kölcsönös függések következtében is, amelyeket jelentős mértékben fölerősített a közép-kelet-európai országok 2004. májusi uniós csatlakozása. A bővüléssel az orosz export több mint fele már az uniós tagországokban talál piacot, miközben a megnagyobbodott Európai Unióban Oroszország vált az egyik legfontosabb behozatali termékcsoporthoz, a szénhidrogének első

számú szállítójává. Az Európai Unió bővülése számos tekintetben új dimenziókat nyitott az EU-Oroszország dialógusban. A közép-kelet-európai országok csatlakozásával az unió nemcsak 1,5 milliónyi orosz lakost kapott, hanem olyan új tagállamokat is, amelyekben az orosz kapcsolatok súlya, jelentősége az elmúlt évtizedekben talán csak a finn-orosz relációval volt összevethető. Ezen új országok mindenképpen új színeket, témákat, új lehetőségeket, de új problémákat is hoztak a Közösségbe, egyúttal tovább élezve az Európai Unió Oroszország-stratégiájának jelenlegi nagy problémáját, az egységesség és következetesség hiányát: nemcsak a Bizottság és a Tanács, de az egyes tagállamok sincsenek ugyanis sem egymással sem az előbbiekkal egy véleményen Oroszországot illetően.

A kapcsolatrendszer irányait és a szorosság mértékét Lengyelország kívánja az új tagállamok közül a legnagyobb aktivitással befolyásolni. A lengyel Oroszország-percepció sokban ütközik a korábban, a partnerség felszálló ágában megfogalmazott brüsszeli célkitűzésekkel. Az új tagállamok együttes hozadéka az orosz kérdésben igen vegyes, abban hol passzivitás, hol következetlenség, hol pedig szélsőséges megnyilvánulások jelentkeznek. Kiforrott, az uniós elgondolásokba szervesen illeszkedő Oroszország-képpel a többi közép-kelet-európai ország általában nem rendelkezik. Ugyanakkor a dolgozat fókuszában szereplő visegrádi államokban a kétezres években elindult egyfajta józan, pragmatikus Oroszország-politika kialakításának folyamata.

A jelenleg is igen képlékeny orosz–EU párbeszédbe érdemes lenne Magyarországnak is minél aktívabb módon bekapcsolódnia, hiszen ez lehetővé tenné a magyar érdekek figyelembevételét is a döntések során. Általában, aktívabb közép-kelet-európai szerepvállalásra pusztán azért is szükség lenne, mert jól látható, hogy a „réggi” EU és Oroszország gyakran nemigen értik egymást, elbeszélnek egymás mellett.

5. Mit vár Oroszország az Európai Uniótól a jövőben? A putyini hármas célból – növekedés, modernizáció, szuverenitás megőrzése – az első kettőnek az eléréséhez az Európai Unióval való kapcsolatok, azon belül is a gazdaságiak erősítése minden bi-

zonnyal közelebb segíthetik Moszkvát,²⁹⁶ míg éppen a harmadik, szuverenítésra vonatkozó elem az, amely a legtöbb féket viszi az együttműködésbe. A „kistestvérként” való bánásmódból nem kérő Moszkvában egyre erősebbek az önálló, még hozzá egyedi orosz út szükségességét hirdető hangok, s a realista elméletek által leírt, szigorúan államérdekek által motivált magatartásminták. Az orosz–EU együttműködés korábbi szakaszaiban előtérbe került értékalapú – közös értékek bázisán fejlődő – közeledést egyre inkább kiszorítja az érdek-megközelítés, amely szükségessé teszi a korábbi célkitűzések korrekcióját, és rövid- illetve középtávon a két partner egymástól való eltávolodását is eredményezheti. Újragondolásra, racionalizálásra, és konkrétabb tartalmi megfogalmazásokra szorul az Európai Unió és Oroszország nagy közös gazdasági projektje, a közös gazdasági térség eszméje is. Az ehhez kiindulópontként szükséges WTO-tagság szintén az „egyedi út”, „sajátos eset” felfogása melletti határozott moszkvai kiállás következtében csúszik. A négy szabadság felek közötti megteremtésében is számtalan akadály jelentkezik, míg az elképzelés megvalósulásában lényegi eszközként szereplő jogi harmonizáció esélyei jelentősen csökkentek, s a részleges orosz jogkövetési folyamat megvalósítása is súlyos elméleti és gyakorlati dilemmákkal terhelt. Az értekezés során mindvégig kiemelten kezelt, a kétoldalú gazdasági- és politikai kapcsolatrendszerben is meghatározó súlyú, 2001 óta energiadialógus elnevezés alatt futó, lényegében az orosz szénhidrogén-szállítások kölcsönös jelentőségéből kiinduló energetikai kapcsolatok eddigi mérlegét érdemes részletesebben is megvonni a kapcsolatrendszerben feszülő ellentmondások szemléletes megvilágítása céljából.

6. Minden bizonnyal egyet lehet érteni Mihail Hodorkovszkijjal abban, hogy a világ, és benne Európa energiaellátásában az elkövetkező években még a kőolaj, földgáz és a szén fogja játszani a főszerepet (Hodorkovszkij [2003] p. 36.), középtávon bizonyosan, de nagy valószínűséggel hosszabb időtávon is. Az orosz–EU energiadialógus, amelynek fókuszában a szénhidrogén-szállítások és vásárlások állnak tehát nem veszti el aktualitását. A dilemma inkább arra vonatkozik, hogy a mára kialakult kölcsönösen igen erős olaj- és földgázfüggési szintek tarthatók-e továbbra is, s továbbmenve, szándékoltan is tartandók lesznek-e a felek által? Egyáltalán milyen

²⁹⁶ Erről tanúskodnak többek között a kölcsönös áruforgalom szerkezetére vonatkozó statisztikák, de a nagy áttörés elmaradása ellenére is jelentősen bővülő uniós befektetések Oroszország területén.

más alternatívák jelentkeznek, és ezek milyen feszültségeket generálnak a kétoldalú párbeszédben?

Az általános kapcsolatrendszer fejlődésében tapasztalható negatív folyamatok, kijózanodás-kihülés ismeretében nem meglepő, hogy ma már a függés erősségének csökkentési lehetőségei mindkét partner napirendjén szerepelnek. Moszkvában már évek óta tartanak attól, hogy a bővüléssel nagyobbá, sőt az új uniós tagállamok többségében a szinte kizárólagos szállítói pozíciókból adódóan (pl. Gazprom) minőségileg is erősebbé váló függés csökkentésének igénye Brüsszelben konkrétan is napirendre kerül. Az energiadialógus bizonytalanságait, fontos potenciális konfliktuspontjait éppen ez a kérdés adja. Moszkva érthető módon azt szeretné, hogy amennyiben az európai szállítások volumenének vagy arányának csökkentésére kerülne sor, az az ő akaratából, ne pedig európai partnerei korlátozó-diverzifikációs törekvéseiből eredően történjen. Az alternatív stratégiák keresése tehát mindkét oldalon elindult, leginkább projekt-tervezgetések által. Ezek a szándékok azonban vélhetően mindkét oldalon felgyorsulnak a 2005. végi 2006. eleji orosz-ukrán gázár-háború és annak európai következményei miatt.

Az orosz olaj- és gázzállítók egyre határozottabban tekintgetnek Kelet felé, azonban az ilyen irányú jelentősebb elmozdulásoknak is megvannak elméletileg a maguk politikai és gazdasági korlátjai. A keleti irányú piacok felé nyitásnak – az uniós dilemmáktól függetlenül is – objektív alapot ad a lelőhelyek súlypontjának keletre tolódása. A piacok diverzifikálása minden bizonnyal valós alternatívát kínál. Az európai dominancia vélhetően ezzel együtt sem tűnik el még hosszú ideig, mértékének csökkenésével azonban számolni kell. Nem lehet teljesen azt sem kizárni, hogy – a korlátozott orosz kitermelési és exportpotenciált is szem előtt tartva –, az arányvesztésen kívül az Európát célzó szállítások volumenadataiban is visszaesés mutatkozik majd az elkövetkező egy-két évtized során.²⁹⁷

Mivel az energetikai kérdésben is fontos momentum a brüsszeli és tagállami szinten jelentkező eltérő hozzáállás, következetlenség, valójában kicsi az esély kikristályo-

²⁹⁷ A földgáz esetében érdemes arra is felhívni a figyelmet, hogy a hosszabb távon dinamikusan bővülő uniós igényeket Oroszország szándékaitól függetlenül sem tudja majd kielégíteni. Az uniós forrásdiverzifikációnak tehát a politikai indítékoknál súlyosabb érvét szolgáltathatják a mennyiségi paraméterek! (Lásd például Thumann [2006])

sodó uniós politika illetve azt megvalósítani hivatott következetes stratégia kialakítására. Várhatóan az egyes országok döntései egymásnak ellentmondóak lesznek. Egyesek határozottabban kézbe veszik a beszerzési forrásdiverzifikációs kérdést, míg mások éppen a közelmúltban kötelezték el magukat még erősebben az orosz források mellett. Oroszország ügyesen, saját érdekeinek megfelelően használja ki az Unió belső ellentmondásait: egyes tagállamokkal az energetikában is szorosabb együttműködést, összefonódást kezdeményez, míg másokkal távoltagezésre, vagy éppenséggel a korábbi kapcsolatok lazítására törekszik. Mindez érzékelhetően rombolja az Unió belső kohézióját.

Az energiadialógus elindításának elméletileg az olaj- és gáziparban az orosz és európai cégek egyre szorosabb együttműködését, az európai tőke oroszországi jelenlétének erősödését kellett volna maga után vonnia. A legutóbbi évek orosz gazdasági eredményei azonban ezt a kérdést is új megvilágításba helyezik. A tartósan magas világpiaci olajárak az ágazat orosz vállalatainak pénzügyi helyzetét nagymértékben javították, és ennek következtében ma már nem feltétlenül szorulnak rá külső tőkére felújításaikhoz, vagy bővítő jellegű beruházásaikhoz, legalábbis nem olyan mértékben, ahogyan az még a kétezres évek legelején tűnt. Különösen nem hitelügyleteken túlmutató, szorosabb együttműködési formák keretein belül. Az európai vállalatok viszont épp ez utóbbiakat szeretnék előtérbe helyezni: valódi tulajdonosi jogokat, funkciókat is nyújtó együttműködési formákat. Az energiadialógus egyik alapvető célja, azaz az európai befektetések orosz energetikai szektoron belüli ösztönzése – úgy tűnik, – egyelőre veszített jelentőségéből. Az orosz belpolitikai tendenciák sem a további nyitás irányába mutatnak, ellenkezőleg. Oroszország egyre inkább a saját lábán – a külföldi tőkével szükségszerűen együtt járó korlátoktól és következményektől mentesen - kíván állni.²⁹⁸

Az energiadialógusnak kezdetektől hibájául róható fel, hogy lényegében nem vette figyelembe harmadik országok érdekeit még azokban a kérdéskörökben sem, ahol a döntések kívülállókra nézve is súlyos következményekkel járnak. Célszerűnek tűnik tehát ezen érintett országoknak a bevonása néhány fontos kérdés megvitatásába.

²⁹⁸ Moszkva más területeken is a függés csökkentésére törekszik: pl. a Stabilizációs Alap felhasználásáról folytatott belső vitában a külföldi hitelek előtörlesztésének gondolata is e töről fakad. 2005-ben mintegy 15 milliárd dollár értékben került sor egyébként előtörlesztésre a Párizsi Klub országaival szemben, és 2006-ban is hasonló nagyságrendű idő előtti fizetés várható.

Pusztán kétoldalú módon ugyanis az Unió nem lesz képes kifelé és befelé is egységes, konzisztens energiapolitikát folytatni. 2006. elején az Unió, úgy tűnik, felismerte ezt a hibát, és korrekciós lépéseket kezdeményezett. Kérdéses azonban, hogy a korábban kétoldalú illetve regionális mederben folytatott párbeszédnek egy komplex csomagba való terelése valóban megoldható-e, tekintettel az érintett országok igen széles körére és eltérő érdekeltségi rendszereire. Még kérdésesebb azonban, hogy még ha az Unió a maga részéről képes is lenne egy ilyen komplex elképzeléssel előállni, azt mennyire tudná majd érintett harmadik partnereivel elfogadtatni. Különösen nehéz diónak kínálkozik Oroszország, amelynek nyilvánvalóan ellenére lesz, hogy a vele korábban kiemelt módon, első helyen kezelt párbeszédet egy közös – ráadásul versenytársait is involváló – elképzelésbe süllyesszék bele. Mindez alapvetően rongálhatja orosz–EU energiadialógus kínálta lehetőségeket, a kapcsolatrendszerben tartósan problematikus szakaszhoz vezethet, s Oroszországot Kelet felé terelheti.

Elismerve az energiadialógus pozitív szerepét a mindkét felet foglalkoztató problémák azonosításában, azok kezelésének elindításában, valójában az érintett – uniós és orosz – üzleti körök sem maradéktalanul elégedettek az eredményekkel. Ők elsősorban a praktikus, gyakorlati lépések elmaradását, halogatását kifogásolják. „Itt az ideje, hogy az EU-Oroszország Energetikai Partnerséget egy új minőségi szintre emeljük.... Ebben a keretben a kérdéseket... egy sokkal praktikusabb módon kellene kezelni”. (Joint Conclusions [2003] p.5.) Valóban, az energiadialógus is jó példát szolgál arra az orosz–EU viszonylatban általában jellemző jelenségre, hogy a nagy ívű és hangzatos terveket, szép szavakat nem követik a szükséges praktikus lépések, az elméleti és a gyakorlati szint egymástól élesen elválnak, ezzel mintegy megkérdőjelezve az előbbinek, azaz a terveknek a komolyságát, realitását, de legalábbis időbeli beláthatóságát. Általában is jellemző a lassú, óvatos előrehaladás.

7. Oroszország a nemzetközi szintéren egyre nyilvánvalóbban újrafogalmazza és megerősíti szerepét, és ebben az új szerepben az energia birtoklása kulcstényezővé válik. Az orosz–EU kapcsolatok egyik legnagyobb kihívása a jövőben minden bizonnyal az lesz, hogyan tudja az Európai Unió kezelni az orosz energiahatalmi törekvéseket, és vagy – azokhoz alkalmazkodva – elfogadni az ezekhez kapcsolódó eszközöket, vagy Moszkvát azok megváltoztatására bírni. Bár nyugati partnereivel

Moszkva mindaddig kifogástalanul bánt, és kifejezetten megbízható szállítónak számított, ez közvetlen szomszédaira már az eddigiekben sem volt igaz. A FÁK-térségen belül alkalmazott eszközök európai szemmel aggasztóak.

A 2006. év eleji energiakonfliktust követő első, 2006 májusában Szocsiban rendezett orosz–EU csúcson nem hozott meglepetést: nem következett be látványos összetűzés, ellenkezőleg a diplomácia megint igyekezett elmosni a felek gondolkodásában jelentkező éles ellentéteket. Az energetika ugyan kiemelt megvitatott területként szerepelt, de valójában nem történt lényegi előrelépés egyetlen függő kérdésben sem. Egy valami azonban világossá vált: orosz részről kinyilvánították, hogy az Uniót leginkább foglalkoztató tranzitkérdésben – az Energia Charta vonatkozó jegyzőkönyvének aláírásának ügyében – csak akkor fognak engedni, ha egy számukra kiemelt jelentőségű kérdésben megnyugtató választ kapnak. Putyin elnök a csúcson követő sajtótájékoztatóján nyíltan feltette a kérdést: „Mit kap Oroszország cserébe?” Az energiadialógus, és az orosz–EU párbeszéd általában, vélhetően a korábbi mederben halad tovább: lassú előrelépések, nehezen meghozott – témákat összekapcsoló – kompromisszumok árán.

8. A gazdasági köntösben jelentkező nézeteltérések többsége mögött figyelemre méltó politikai véleménykülönbségek mutathatók ki. Bár a politika és gazdaság síkja élesen más országok esetében sem választható el teljesen egymástól, Oroszország kapcsán a két terület különösen összemosisodik. Ez tette szükségessé a dolgozat során alkalmazott multidiszciplináris megközelítést. Leginkább a politikai – s gyakran a már említett szuverenitás-eszméhez köthető – ellenérvek azok, amelyek a kapcsolatok intézményesültségében középtávon még semmiképpen sem valószínűsítenek érdemi változásokat. Az általános kereteket az orosz elutasítás következtében nem a többi európai FÁK-állam irányában mérvadó Európai Szomszédságpolitika fogja kijelölni, hanem a már korábban bilaterális módon beindított párbeszéd sajátos elemei, a „négy közös térségről”, benne az energiadialógussal. A PCA-t követő időszak formai és tartalmi jellegében is sok a bizonytalan elem egyelőre. Elméletileg nem kizárt, hogy az Oroszországgal kialakított keretek tartalma továbbra is összeesngjen – a brüsszeli tömblogikához illeszkedően – a többi FÁK-ország irányában zajló, többek között kulcsállamként, az Ukrajnával való uniós együttműködés célkitűzéseivel. Ugyanakkor az önálló pólusépítő céljait erősítő, s a magát egyre bizto-

sabban nagyhatalmi szerepkörben látó moszkvai álláspont attól lényegesen eltérő irányokba is viheti a párbeszédet, amely esetben középtávon a kapcsolatrendszer közeledés helyett távolodást hozhat. Mindaddig azonban, amíg a „szénhidrogének korszaka” tart, az Unió részéről sincsenek esélyei az uniós retorikának megfelelő, szigorúan közösen elfogadott értékek talaján való együttműködésnek, s a nagyon is pragmatikus uniós érdekek komoly kompromisszumok meghozatalára készíthetik Brüsszelt és a tagállamokat. A kapcsolatrendszer alapját képező energetikai együttműködésben ugyanis az orosz szállításokat más forrásokból történő beszerzésekkel, vagy alternatív energiaforrásokkal lényegi módon kiváltani csak igen komoly beruházások árán lehet, amelyek vállalására kétséges a jövőbeli tagállami készség.

9. Az orosz–EU kapcsolatok hosszabb távú jövőjéről több scenárió rajzolható meg, több folyamat alakulásának függvényében. 1. Az orosz belső gazdaság fejlődése és helyzete; 2. Az orosz politikai irányvonal alakulása s a külkapcsolati prioritások rendszerének módosulásai: a „Putyin utáni Oroszország” milyensége; 3. Az Európai Unió világgazdasági valamint nemzetközi politikai pozícióinak változásai; 4. Oroszország és az egyes uniós tagállamok közötti viszonyrendszerek alakulása, különös tekintettel az uniós nagyokra, valamint az újonnan csatlakozottak csoportján belül a távolságtartó álláspontot képviselőkre. Mindezzel összefüggésben az uniós kohézió erősödésének vagy gyengülésének esélyei, amelyek Oroszország irányában az eddiginél következetesebb, vagy éppenséggel még inkább széteső, inkonzisztens uniós politikában nyilvánulhatnak meg; 5. A világgazdaság helyzete, erőközpontjai közötti súlyok változásai, benne az energetikai szerep felértékelődésének lehetőségei.

A. A legoptimistább hosszú távú scenárió (a *többlábon álló partnerség scenáriója*) szerint tovább erősödő, szerkezetében is változó – bár az energetikának továbbra is kulcsszerepet biztosító – gazdasági kapcsolatok lesznek jellemzők az Európai Unió és az ekkor már WTO-tag Oroszország között. Ebben a jövőváltoztatban a jelenlegi politikai irányvonal megszakadásával és az orosz „értékkövetési” folyamat felgyorsulásával számolhatunk. Stabil világgazdasági körülmények között eleinte az energetika révén, később azonban már a gazdasági szerkezetváltás gyümölcseként más területeken is jelentős orosz nemzetközi

gazdasági szerep valószínűsíthető. Az Unió oldaláról annak világgazdasági és általában nemzetközi pozícióinak erősödése teszi lehetővé az Oroszországgal kialakított partnerség tartalmi erősítését. Optimális esetben ez egyre inkább egységesülő uniós álláspontok, a közösen kialakított ún. vörös vonalak („*red lines*”) betartása, s a szélsőséges, elutasító tagállami nézetek elcsendesülése mellett jön létre. Ebben a scenárióban Oroszország és az Európai Unió az európai kontinens két legfontosabb, ugyanakkor együttműködő, a nemzetközi szintén is egyeztetett pozíciókkal fellépő valós „stratégiai szövetségben” lévő szereplője, amely azonban nem jelent a jelenlegi értelemben vett orosz EU-tagságot. (Az uniós formáció – a tagok egyre nagyobb számával összefüggő – lazábbá, rugalmasabbá válása és a közös költségvetés szerepének lényegi megváltozása esetén akár az orosz tagság léte sem zárható ki teljesen.) Az oroszközpontú pólus kiépül és az EU-val való kapcsolatrendszerében az együttműködés válik meghatározóvá.

- B. A kapcsolatok jövője szempontjából leginkább pesszimista esetben (*távolodó és marginalizálódó kapcsolatok scenáriója*) Oroszország és az Európai Unió közötti gazdasági szálak megmaradnak a jelenlegi, a szénhidrogének dominanciáján alapuló szerkezetben, azonban az orosz energiaszállítások abszolút szintje is jelentősen visszaesik, ezáltal lényegesen csökkentve mind a kölcsönös energiafüggőségek szintjét, mint pedig általában az orosz–EU kereskedelmi kapcsolatok jelentőségét. Ebben a scenárióban Oroszország ugyan nem tud kitörni az energetikai szerepkörből, azonban ez a szerepe más térségekkel való kapcsolatrendszerében válik meghatározóvá. A gazdasági átorientálódással párhuzamosan a politikai partnerség is lényegesen lazul, akár teljesen is megszűnhet, Moszkva más partnereivel köt szövetségeket a nemzetközi szintén. A politikai és gazdasági távolodás mögött negatív orosz belpolitikai tendenciák állhatnak, az erópolitika és az autoriter tendenciák megerősödése, a nyugat-európai demokratikus mintáktól való további erőteljes eltávolodás, amely azonban az Unió belső egységességének hiányában egyes tagállamokat nem akadályoz meg a brüsszeli közös állásponttal ellentétes magatartás kialakítására Oroszország irányában. Ebben a scenárióban Brüsszel súlya Moszkva szemében tovább csökken, s erősödik a tagállamok megosztását célzó orosz gyakorlat.

C. *Stagnáló, kismértékben távolodó vagy közeledő scenárió* számos folyamat keresztveződéseként jöhet létre, s lényegében ez a legvalószínűbb jövőkép. A dolgozat elemzési időtávján, azaz még a szénhidrogének korszakán belül valószínű, hogy Oroszország megerősíti energetikai partnerségeit az Európán kívüli térségekkel, miközben az orosz szénhidrogén-szállításokon alapuló erőteljes orosz–EU energetikai kapcsolatok is továbbélnék, illetve kisebb mértékben visszaesnek az orosz kitermelő-, és a meglévő, illetve jövőben kiépülő szállítási kapacitások függvényében. A jelenlegi, megalapozatlan elképzelésekhez és elvárásokhoz fűződő kapcsolatrendszer a realitások talajára kerül. Az Unió belenyugszik, hogy orosz tagsági ambíciók – és esélyek – híján lényegében nem lesznek eszközei a belső oroszországi folyamatok befolyásolására. Oroszország megmarad ugyan „különutas” eurázsiai országnak, azonban ez nem feltétlenül jelent konfrontálódást Európával. Számos területen kínálkozik lehetőség érdemi együttműködésre – a gazdaság és a nemzetközi politika színterén – pusztán a közös érdekekből kiindulva is, amelyek akár a hosszabb távon a nyugati mintákhoz közeledő, európai értékeket egyre inkább elfogadó és magáévá tévő, akár egy további sajátos orosz megközelítés esetén is kiaknázhatók lesznek. Az orosz gazdaság nemzetközi súlya vélhetően emelkedik, abban továbbra is dominál majd az energetikai hatalmiság, ugyanakkor megerősödik a gazdaság szerkezetváltásának és modernizálásának folyamata is. Ez utóbbi egyúttal az Unióval való gazdasági kapcsolatok energetikán túlmutató erősödését is eredményezheti. Az orosz–EU együttműködés azonban az orosz modernizációs folyamat elhúzódása, lelassulása esetén is fennmaradhat, akár erősödhet is. Az, hogy Moszkva szemében ki lesz az igazi partner, Brüsszel vagy pedig egyes tagállamok, elsősorban az Unión belüli folyamatok alakulásától függ majd.

A dolgozatban fölmerült további lehetséges kutatási irányok

A választott téma feldolgozását természetesen nem tekinthetem teljesen lezártnak dolgozatommal. A munka során számos olyan további kutatási irány merült fel, amelyek kimerítő körbejárását a dolgozat terjedelmi keretei között nem tudtam elvégezni. Többek között továbbkutatandó témaként lehetőség kínálkozik az Európai Unió által az eu-

rópai FÁK-országok irányában kezdeményezett keretek – azaz az Oroszországgal kialakítandó Közös Gazdasági Térség, illetve az Európai Szomszédságpolitikán belül kibontakozó szelektív uniós piacra jutás – valamint a FÁK-on belül alakulóban lévő Egységes Gazdasági Térség politikai és gazdasági összekapcsolhatóságának, esetleges komplementer vagy kompetitív jellegének alaposabb vizsgálata. Ez az Ukrajna jövőjét illető bizonytalanságok miatt különösen izgalmas kihívásokat rejtő kutatási feladat. Továbbá nem került sor az egyes visegrádi országok és Oroszország közötti kétoldalú kapcsolatrendszerek alakulásának kimerítő jellegű, az időbeli változásokat is figyelemmel kísérő vizsgálatára sem, ehelyett csak néhány fontos – közös és eltérő – jellemző bemutatását tudtam elvégezni. A jövőben érdekes kutatási irány lehet ezen országok Európai Unión belüli magatartásának, az uniós Oroszország-politika (Ukrajna-politika stb.) formálásában játszott szerepük figyelemmel követése, valamint az uniós tagság orosz relációs áruforgalmukra gyakorolt esetleges hatásainak vizsgálata. Általában is érdemes lenne a brüsszeli, nehéz kompromisszumok sorozataként kialakuló álláspontok összehasonlító elemzését elvégezni a különböző tagállami hozzáállásokkal, Oroszország-percepciókkal, az újonnan csatlakozottakon kívül az Oroszország irányában a dolgozatban általam is jelzett „nagyok” – Németország, Franciaország, Olaszország és Nagy-Britannia – valamint az orosz kérdés iránt különösen fogékony Finnország időnként különutas megközelítéseivel. Továbbá, jelen, a gazdasági kérdésekre összpontosító dolgozatomban nem tudtam kitérni néhány, az orosz–EU kapcsolatrendszer eddigi és jövőbeli alakulásában általam is kiemelten fontosnak tartott, kifejezetten politikai témájú kérdéskör megvilágítására: 1. Az Oroszország és az Európai Unió között a „közös szomszédság” kapcsán kialakult feszültségek bemutatására; 2. az orosz–EU viszonyra is jelentős hatású – többek között a „közös szomszédság” kérdéskörrel összefüggő – Oroszország-Amerikai Egyesült Államok kapcsolatrendszer, illetve az orosz–EU-USA háromszög elemzésére.

1. SZÁMÚ FÜGGELÉK

A KÖZÖS GAZDASÁGI TÉRSÉGEN KÍVÜLI HÁROM KÖZÖS TÉRSÉG CÉLKITŰZÉSEI ÉS FONTOSABB EREDMÉNYEI

A szabadság, biztonság és igazság közös térsége

Ez valójában a bel-és igazságügyi együttműködésre létrehozott közös térség. Legfőbb célkitűzései: megosztó határvonalak nélküli új Európa építése, az európaiak kontinensen belüli mozgásának elősegítése, beleértve a terrorizmus és szervezett bűnözés elleni közös harcot, jogérvényesítést, migrációs és határkérdésekben való együttműködést, valamint az emberi jogok kérdéseket.

Mindkét fél számára, bár eltérő indítékkal, kiemelten fontos együttműködési terület, amely számos vitás kérdést foglal magában. 2006 folyamán jelentős előrelépésnek számít Moszkva számára a vízumkönnyítési megállapodás, míg az EU számára a *readmission* egyezmény aláírása. Állandó feszültséget magán hordozó kérdéskör az emberi jogok oroszországi érvényesülésének ügye – s általában a közös értékek kérdése –, amelyet az Unió kitartóan felemlget.

Közös külbiztonsági térség

Legfőbb célkitűzései: hatékony multilateralizmuson (ENSZ, EBESZ Európa Tanács) alapuló nemzetközi rend kiépítése közös felelősségvállalás útján. A „közös értékeken alapuló” együttműködés kiterjed a világ különböző pontjain meglévő konfliktusgócok válságrendezésére és biztonsági kérdéseire, valamint a nemzetközi terrorizmus elleni harcra (Irán, a közel-keleti folyamatok, a Nyugat-Balkán, a posztszovjet térség problémás területei stb.)

Szintén sok konfrontatív elemmel, ellenérdekeltséggel terhelt együttműködési terület. Míg a globális jellegű kérdésekben – válságkezelés, leszerelési folyamat, nemzetközi terrorizmus elleni küzdelem stb. – gyakran összecseng a brüsszeli és a moszkvai hozzáállás, újabban egyre határozottabb konfliktusok alakulnak ki az ún. „közös szomszéd-ság”, az egykori „közel-külföld” országai kapcsán. Moszkva nehezményezi az uniós támogatást és kapcsolati erősítést mindazon FÁK-országokkal, amelyekben a Moszkva-ellenesség egyre határozottabb. Általában úgy ítéli meg, hogy az Európai Unió kimondatlanul is a FÁK-on belüli integrációs folyamatok ellen van, sőt a háttérben azok ellen dolgozik.

Közös Kutatási, Oktatási és Kulturális Térség

Legfőbb célkitűzései: az orosz és uniós szellemi örökségen és tudáson alapuló gazdasági növekedés és versenyképesség elősegítése a civil szféra bevonásával, az oktatási, fiatalok közötti és kulturális kapcsolatok támogatása és a kölcsönös cserék révén.

A legpuhább együttműködési terület, amelyen a kétoldalú párbeszéd legproblematicusabb időszakában is lehetséges eredményeket felmutatni, annál is inkább mivel ennek igen hosszú időkre visszanyúló előzményei vannak. A legfontosabb konkrét eredmények közé tartozik a 2006-os moszkvai Európa Intézet megalapítása, amely posztgraduális jelleggel az Európai Unióra vonatkozó ismeretek oroszországi terjesztését fogja 2006 szeptemberétől szolgálni. Fontos eleme Oroszország beengedése a különböző uniós keretprogramokba. Egyik legfontosabb gyakorlat megvitatásra kerülő kérdésköre a diplomák kölcsönös elfogadtatása.

2. SZÁMÚ FÜGGELÉK STATISZTIKAI TÁBLZATOK

A. Orosz makrogazdasági, külkereskedelmi, külföldi befektetésekre és szénhidrogén-kitermelésre vonatkozó táblázatok

A/1.táblázat

Az orosz gazdaság fontosabb makromutatói előző év = 100

	1992	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
GDP	85,5	95,9	101,4	94,7	106,4	110,0	105,1	104,7	107,3	107,2	106,4
ipari termelés	82,0	96,7	102,0	94,8	111,0	111,9	104,9	103,7	107,0	106,1	104,0
mezőgazdasági termelés	90,6	92,0	101,5	86,8	104,1	107,7	107,5	101,5	101,5	101,6	
állótőke-beruházások	60,3	89,9	95,0	88,0	105,3	117,4	110,0	102,8	112,5	110,9	110,7
lakossági reáljövedelmek	52,5	85,0	105,8	84,1	87,6	112,0	108,7	111,0	114,6	109,9	109,0
fogyasztói árindex (december/december)	~2610	~2300	111,0	184,4	136,5	120,2	118,6	115,1	112,0	111,7	...
munkanélküliek száma az év végén	...	117,7	119,7	110,5	102,2	77,0	90,1	97,6	92,9
költségvetés egyenlege/GDP (%)	-3,4	-3,4	-5,2	-5,9	0,9	1,9	2,9	0,9	1,4	4,4	...
nemzetközi tartalékok az év végén (milliárd USD)	16,8	12,2	12,5	27,6	36,6	47,8	76,9	124,5	168,4

forrás: Roszszija v cifrah 2003, 2004, Fegyeralnaja Szluzsba Goszudársztvennoj Sztatisztiki, Moszkva 2004, 2005; www.gks.hu

Az orosz gazdaság fontosabb külkereskedelmi mutatói
milliárd USD

	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
export összesen	78,2	85,1	71,3	72,9	103,1	99,9	106,7	133,7	181,6	241,3
FÁK-kívülre	63,7	68,5	57,6	62,2	89,3	85,3	91,0	113,2	152,2	208,7
FÁK-on belülre	14,5	16,6	13,7	10,7	13,8	14,6	15,7	20,5	29,4	32,6
import összesen	46,7	53,1	43,6	30,2	33,9	41,9	46,2	57,4	75,6	98,5
FÁK-on kívülről	33,1	38,9	32,3	21,9	22,3	30,7	36,0	43,8	57,9	79,6
FÁK-on belülről	13,6	14,2	11,3	8,3	11,6	11,2	10,2	13,6	17,7	18,9
külkereskedelmi mérleg egyenlege	31,5	32,0	27,7	42,7	69,2	58,0	60,5	76,3	106,0	142,8
FÁK-on kívül	30,6	29,6	25,3	40,3	67,0	54,6	55,0	69,4	94,3	129,1
FÁK-on belül	0,9	2,4	2,4	2,4	2,2	3,4	5,5	6,9	11,7	13,7

forrás: Rosszija v cifrah 2003, 2004, Fegyeralnaja Szluzsba Goszudársztvennoj Sztatisztiki, Moszkva 2004, 2005. Tamozsennaja Sztatisztika 2004.

Ekonomiko-polityicseskaja szituácija v Rossziji (IEPP), 2005. márciusi szám, www.cbr.ru/statistics

Az orosz gazdaság fontosabb külkereskedelmi mutatóinak változása
előző év = 100

	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
export összesen	83,8	102,2	141,4	96,9	106,8	125,3	135,8	132,9
FÁK-kívülre	84,1	108,0	143,6	95,5	106,7	124,4	134,5	137,1
FÁK-on belülre	82,5	78,1	129,0	105,8	107,5	130,6	143,4	110,9
import összesen	82,1	69,3	112,3	123,6	110,3	124,2	131,7	130,3
FÁK-on kívülről	83,0	67,8	101,8	137,7	117,3	121,7	132,2	137,5
FÁK-on belülről	79,6	73,5	139,8	96,6	91,1	133,3	130,1	106,8
külkereskedelmi mérleg egyenlege	86,6	154,2	162,1	83,8	104,3	126,1	138,9	134,7
FÁK-on kívül	85,5	159,3	166,3	81,5	100,7	126,2	135,9	136,9
FÁK-on belül	100,0	100,0	91,7	154,5	161,8	125,5	169,6	117,1

forrás: Rosszija v cifrah 2003, 2004, Fegyeralnaja Szluzsba Goszudársztvennoj Sztatisztiki, Moszkva 2004; 2005;

Ekonomiko-polityicseskaja szituácija v Rossziji (IEPP), 2005. márciusi szám, Tamozsennaja Sztatisztika 2004

A/4. táblázat

A Szovjetunió külkereskedelme a legfontosabb országsoportok szerint, 1988-ban

	EXPORT, %-os részarány	IMPORT, %-os részarány
KGST-országok	58,2	61,3
Egyéb szocialista országok	5,7	5,4
Iparilag fejlett kapitalista országok	21,9	25,1
Fejlődő országok	14,2	8,2
Együtt	100,0	100,0

forrás: Vnyesnyije ekonomicseszkije szvjazi SZSZSZR v 1988, Moszkva

A/5 .táblázat

Oroszország fontosabb külkereskedelmi partnerei, millió USD

	1993	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
EXPORT												
EU15-ök	19639	26300	27369	27967	23207	24855	36813	36717	37882	46914	65919	100306
új EU10-ek	6988	9423	10877		9253	10035		15928	15202	20999	25441	33173
Törökország	1078	1644	1686	1983	1935	1631	3098	3246	3358	4811	7445	10860
USA	1997	4315	4839	4482	5100	4709	4644	4198	3989	4206	6590	6321
Kína	3068	3371	4722	3981	3169	3527	5248	5596	6837	8252	10107	13048
nem FÁK-országok együtt	44297	63687	69253	68472	57614	62179	89269	85352	91001	115157	152248	208758
FÁK-országok együtt	14880	14530	15735	16624	13699	10707	13801	14617	15711	20477	29471	32594
teljes export	59177	78217	84988	85096	71313	72886	103070	99969	106712	133717	181634	241352
IMPORT												
EU15-ök	11199	17947	15858	19526	15731	11180	11111	15433	18295	22091	28443	36419
új EU10-ek	2332	4377	3373		3328	1800		2718	3373	4374	5552	7008
Törökország	661	542	578	795	517	313	349	521	729	928	1227	1732
USA	2304	2648	2901	4058	4114	2388	2694	3253	2980	2959	3198	4560
Kína	2335	865	1003	1261	1160	894	949	1646	2401	3295	4748	7249
nem FÁK-országok együtt	26807	33117	31487	38889	32266	21935	22275	30680	36011	43792	57847	79579
FÁK-országok együtt	9248	13592	14430	14234	11313	8343	11610	11202	10163	13624	17713	18926
teljes import	36055	46709	45917	53123	43579	30278	33885	41882	46174	57416	75581	98505

forrás: Tamozsennaja Sztatiztika Vnyesnyej Torgovlji Rosszijszkoj Federáciji, 1993-2004 közötti számok,
Federalnaja Tamozsennaja Szluzsba; www.customz.ru

Az orosz export és import dinamikája Oroszország fontosabb külkereskedelmi partnereivel
előző év = 100

	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005/1993
EXPORT											
EU15-ök	104,1	102,2	83,0	107,1	148,1	99,7	103,2	123,8	140,5	152,2	510,7
új EU10-ek	115,4	108,5	95,4	138,1	121,2	130,4	474,7
Törökország	102,5	117,6	97,6	84,3	189,9	104,8	103,5	143,3	154,7	145,9	1007,4
USA	112,1	92,6	113,8	92,3	98,6	90,4	95,0	105,4	156,7	95,9	316,5
Kína	140,1	84,3	79,6	111,3	148,8	106,6	122,2	120,7	122,5	129,1	425,3
nem FÁK-országok együtt	108,7	98,9	84,1	107,9	143,6	95,6	106,6	126,5	132,2	137,1	471,3
FÁK-országok együtt	108,3	105,6	82,4	78,2	128,9	105,9	107,5	130,3	143,9	110,6	219,0
teljes export	108,7	100,1	83,8	102,2	141,4	97,0	106,7	125,3	135,8	132,9	407,8
IMPORT											
EU15-ök	88,4	123,1	80,6	71,1	99,4	138,9	118,5	120,7	128,8	128,0	325,2
új EU10-ek	77,1	54,1	124,1	129,7	126,9	126,2	300,5
Törökország	106,8	137,5	65,0	60,5	111,5	149,3	139,9	127,3	132,2	141,2	262,0
USA	109,6	139,9	101,4	58,0	112,8	120,7	91,6	99,3	108,1	142,6	197,9
Kína	115,9	125,8	92,0	77,1	106,2	173,4	145,9	137,2	144,1	152,7	310,4
nem FÁK-országok együtt	95,1	123,5	83,0	68,0	101,6	137,7	117,4	121,6	132,1	137,6	296,9
FÁK-országok együtt	106,2	98,6	79,5	73,7	139,2	96,5	90,7	134,1	130,0	106,8	204,6
teljes import	98,3	115,7	82,0	69,5	111,9	123,6	110,2	124,3	131,6	130,3	273,2

forrás: Tamozsennaja Sztatisztika Vnyesnyej Torgovlji Rosszijoszkoj Federáciji, 1993-2004 közötti számok,
Federalnaja Tamozsennaja Szluzsba; www.customz.ru

**Oroszország fontosabb külkereskedelmi partnerei
részarány (%)**

	1993	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
EXPORT												
EU15-ök	33,2	33,6	32,2	32,9	32,5	34,1	35,7	36,7	35,5	35,1	36,3	41,6
új EU10-ek	11,8	12,0	12,8	0,0	13,0	13,8	0,0	15,9	14,2	15,7	14,0	13,7
Törökország	1,8	2,1	2,0	2,3	2,7	2,2	3,0	3,2	3,1	3,6	4,1	4,5
USA	3,4	5,5	5,7	5,3	7,2	6,5	4,5	4,2	3,7	3,1	3,6	2,6
Kína	5,2	4,3	5,6	4,7	4,4	4,8	5,1	5,6	6,4	6,2	5,6	5,4
Nem FÁK-országok együtt	74,9	81,4	81,5	80,5	80,8	85,3	86,6	85,4	85,3	86,1	83,8	86,5
FÁK-országok együtt	25,1	18,6	18,5	19,5	19,2	14,7	13,4	14,6	14,7	15,3	16,2	13,5
teljes export	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
IMPORT												
EU15-ök	31,1	38,4	34,5	36,8	36,1	36,9	32,8	36,8	39,6	38,5	37,6	37,0
új EU10-ek	6,5	9,4	7,3	0,0	7,6	5,9	0,0	6,5	7,3	7,6	7,3	7,1
Törökország	1,8	1,2	1,3	1,5	1,2	1,0	1,0	1,2	1,6	1,6	1,6	1,8
USA	6,4	5,7	6,3	7,6	9,4	7,9	8,0	7,8	6,5	5,2	4,2	4,6
Kína	6,5	1,9	2,2	2,4	2,7	3,0	2,8	3,9	5,2	5,7	6,3	7,4
Nem FÁK-országok együtt	74,4	70,9	68,6	73,2	74,0	72,4	65,7	73,3	78,0	76,3	76,5	80,8
FÁK-országok együtt	25,6	29,1	31,4	26,8	26,0	27,6	34,3	26,7	22,0	23,7	23,4	19,2
teljes import	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

forrás: Tamozsennaja Sztatiztika Vnyesnej Torgovlji Rosszijszkoj Federáciji, 1993-2004 közötti számok,
Federalnaja Tamozsennaja Szluzsba; www.customz.ru

Az orosz export szerkezete a FÁK-on kívüli országokkal való kereskedelemben, %

	1993	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
EXPORT											
élelmiszerek, mezőgazdasági alapanyagok	3,8	1,5	1,5	1,5	0,8	1,0	1,2	1,8	1,5	0,9	1,1
ásványi nyersanyagok	46,7	40,5	47,1	40,2	43,5	54,5	56,5	56,9	60,0	60,4	67,5
ebből fűtőanyagok	59,8	66,8
vegyi termékek, kaucsuk	6,0	9,9	8,2	8,5	8,2	6,7	6,9	6,4	6,2	6,0	5,5
bőr- és szőrmeáru	0,2	0,5	0,5	0,6	0,3	0,3	0,2	0,2	0,2	0,1	0,1
fa, cellulóz- és papíráru	4,2	6,1	4,7	5,5	5,5	4,5	4,7	4,8	4,3	4,0	3,4
textil, textiltermékek	0,4	1,2	0,9	1,0	1,0	0,6	0,6	0,6	0,5	0,4	0,2
fémek, drágakövek és termékek	23,2	30,8	28,0	32,0	29,2	23,5	20,2	20,0	18,9	21,8	17,7
gépek, berendezések, közlekedési eszközök	6,5	8,3	8,3	10,0	9,6	7,5	8,7	8,0	7,1	5,5	3,6
egyéb	9,0	1,2	0,8	0,7	1,9	1,4	1,0	1,3	1,3	0,9	0,9
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
IMPORT											
élelmiszerek, mezőgazdasági alapanyagok	22,2	29,3	26,0	26,8	28,8	23,9	23,6	24,0	21,3	17,9	17,0
ásványi nyersanyagok	4,0	3,0	2,8	2,5	2,0	1,7	1,4	1,1	1,2	1,0	0,9
vegyi termékek, kaucsuk	6,2	11,4	15,7	15,6	16,8	20,7	19,7	17,8	18,5	17,6	17,9
bőr- és szőrmeáru	2,6	0,3	0,3	0,3	0,2	0,4	0,6	0,5	0,4	0,3	0,3
fa, cellulóz- és papíráru	0,5	3,0	4,3	4,5	3,9	4,5	4,4	4,3	4,5	4,0	3,4
textil, textiltermékek	13,9	4,8	3,3	2,9	3,2	3,8	4,0	4,4	4,1	3,7	3,3
fémek, drágakövek és termékek	3,5	5,1	4,5	4,6	5,3	4,9	4,8	5,0	5,0	5,6	5,4
gépek, berendezések, közlekedési eszközök	33,8	38,6	39,0	39,3	36,2	36,3	37,3	38,7	40,8	45,7	48,2
egyéb	13,3	4,5	4,1	3,5	3,6	3,8	4,2	4,2	4,2	4,2	3,7
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

forrás: Federalnaja Tamozsennaja Szluzsba (www.customz.ru), Rosszija v cifrah, Rosszjizskij Sztatiszticeszkij Jezsegodnyik különböző számai

A/9. táblázat

A külföldi tőkebefektetések Oroszországban

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
millió USD											
Közvetlen befektetések	1877	2090	5333	3361	4260	4429	3980	4002	6781	9420	13072
Portfólió befektetések	30	45	681	191	31	145	451	472	401	333	453
Egyéb befektetések	890	4371	6281	8221	5269	6384	9827	15306	22517	30756	40126
Együtt	2797	6506	12295	11773	9560	10958	14258	19780	29699	40509	53651
megoszlás (%)											
Közvetlen befektetések	67,1	32,1	43,4	28,6	44,6	40,4	27,9	20,2	22,8	23,3	24,4
Portfólió befektetések	1,1	0,7	5,5	1,6	0,3	1,3	3,2	2,4	1,4	0,8	0,8
Egyéb befektetések	31,8	67,2	51,1	69,8	55,1	58,3	68,9	77,4	75,8	75,9	74,8
Együtt	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

forrás: Roszija v cifrah különböző számai, Goszkomstat, Ekonomiko-polityiceszkaja szituácija v Rosziji (IEPP), 2005. márciusi szám

A/10. táblázat

Az összes külföldi, és a közvetlen befektetések állományának forrásországok szerinti megoszlása Oroszországban

	Összes külföldi tőkebefektetés		FDI		Összes külföldi tőkebefektetés		FDI		Összes külföldi tőkebefektetés		FDI	
	2003 július 1.-én				2005. január 1.-én				2006. január 1.-én			
	millió USD		%		millió USD		%		millió USD		%	
Németország	10671	2344	22,1	10,4	9324	2550	11,4	7,1	9726	2714	8,7	5,5
Ciprus	6606	4432	13,7	19,6	13790	10094	16,8	27,9	19279	13915	17,2	28,0
Nagy-Britannia	5887	2407	12,2	10,7	8673	1602	10,6	4,4	12752	2044	11,4	4,1
Hollandia	2941	2329	6,1	10,3	11996	8805	14,6	24,4	18909	16125	16,9	32,4
Franciaország	2670	278	5,5	1,2	3874	433	4,7	1,2	3918	905	3,5	1,8
Luxemburg	11880	263	14,5	0,7	20984	451	18,8	0,9
fenti EU-tagországok együtt	28775	11790	59,6	52,2	59537	23747	72,6	65,7	85568	36154	76,5	72,7
Amerikai Egyesült Államok	5558	4412	11,5	19,6	6624	4310	8,1	11,9	6844	4361	6,1	8,8
Egyéb	14008	6364	29,0	28,2	15836	8090	19,3	22,4	19423	9236	17,4	18,6
Összesen	48341	22566	100,0	100,0	81997	36147	100,0	100,0	111835	49751	100,0	100,0

forrás: Ekonomiko-polityiceszkaja szituácija v Rosziji (IEPP) 2003. szeptemberi, 2005. márciusi és 2006. márciusi számai

A/11. táblázat

Az Oroszországba érkezett éves FDI ágazati megoszlása 1996-2005, %

	1996	1998	2000	2002	2003	2004	2005
Ipar összesen	37,1	41,5	49,8	45,3
Fűtőanyagipar	8,7	9,1	10,0	16,1	11,1
Élelmiszeripar	27,4	35,5	18,5
Fa- cellulóz és papíripar	7,6	3,3	3,2
Színesfémek	3,1	1,7	0,7
Vastartalmú fémek	0,9
Gépipar, fémfeldolgozás	3,1	3,8	5,1
Kereskedelem, vendéglátás	12,2	14,5	18,8	44,5	35,4	32,2	38,1
Közlekedés, hírközlés*	7,0	7,4	29,9	3,1	3,6	5,0	7,2
Pénzügyi szolgáltatások	12,7	2,0	0,6	0,7	2,2	2,5	3,4
Kereskedelmi szolgáltatások, ingatlaforgalmazás	2,3	7,5	...	6,9	11,5	6,3	4,8
Fentiek együtt	84,1	84,8	87,7	92,3	94,2	95,8	98,8
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

*2000-ben a két ágazat külön-külön: közlekedés: 21,4 %; hírközlés 8,5%

forrás: Ekonomiko-polityicseskaja szituácija v Rossziji (IEPP) különböző számai

A/12. táblázat

Összehasonlító FDI-állomány adatok

	1995	2000	2002	2003	2004
	millió USD				
Magyarország	11304	22870	35890	42915	60328
Lengyelország	7843	34227	47900	52125	61427
Oroszország	5465	25226	51374	52518	98444
Kína	134869	348346	447966	501471	245467

forrás: World Investment Report UNCTAD, 2003, 2004, 2005.

A/13. táblázat

Az FDI aránya az éves állótőke-beruházásokban, %

	1990-1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Magyarország	23,5	23,5	21,4	34,4	28,8	24,5	32,1	19,7	11,7	18,6
Lengyelország	7,7	15,1	14,5	15,9	18,4	23,8	14,9	11,4	10,8	14,5
Oroszország	1,5	2,9	5,8	6,3	11,7	6,2	4,3	5,6	10,1	11,2
Kína	13,7*	13,6	11,3	10,3	10,5	10,4	8,6	8,2

* 1992-1997 átlaga

forrás: World Investment Report UNCTAD 2003, 2004, 2005

A/14. táblázat

A kiáramló éves FDI az UNCTAD adatai alapján, millió USD

	1990-1995 átlaga	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Magyarország	26	-3	433	319	250	620	368	275	1647	538
Lengyelország	316	31	17	-90	230	196	806
Oroszország	343*	923	3184	1270	2208	3177	2533	3533	9727	9601
Kína	2846**	2634	1775	916	6884	2518	-152	1805

*1992-1995 átlaga; **1992-1997 átlaga

forrás: World Investment Report UNCTAD 2002, 2003, 2004, 2005

Az orosz olaj-és földgáztermelés, valamint kivitel alakulása

	1992	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
termelés											
kőolaj, millió tonna	399,0	307,0	306,0	303,0	305,0	324,0	348,0	380,0	421,0	458,9	470,0
földgáz, milliárd m3	641,0	595,0	571,0	591,0	592,0	584,0	581,0	595,0	620,0	634,0	636,0
termelés, előző év = 100											
kőolaj	99,0	100,7	106,2	107,4	109,2	110,8	108,9	102,2
földgáz	103,5	100,2	98,6	99,5	102,4	104,2	101,6	100,5
export											
kőolaj, millió tonna	...	115,6	122,9	137,3	134,8	144,9	161,8	190,0	213,4	224,5	233,2
kőolajtermékek, millió tonna	...	46,5	61,1	54,2	56,9	62,7	63,5	75,5	77,5	81,3	98,4
földgáz, milliárd m3	...	180,3	201,0	203,4	205,3	194,0	181,2	185,3	189,3	200,4	207,3
export, előző év = 100											
kőolaj	111,7	98,2	107,5	111,7	117,4	112,3	105,2	103,9
kőolajtermékek	88,7	105,0	110,2	101,3	118,9	102,6	104,9	121,0
földgáz	101,2	100,9	94,5	93,4	102,3	102,2	105,9	103,4

forrás: Roszija v cifrah, 2003, 2004, Fegyeralnaja Szluzsba Goszudársztvennoj Sztatisztiki, Moszkva 2004, 2005.

Ekonomiko-polityicseskaja szituácija v Rosziji (IEPP) 2006. április. p. 28.

Az orosz szénhidrogén-export alakulása és aránya a teljes exportban (%)

	1994	1995	1996	1997	1999	2002	2003	2004	2005
milliárd USD									
kőolaj	11,3	12,4	15	13,7	13,4	27,4	36,8	55,1	79,2
kőolajtermékek	4,6	4,9	7,4	7,1	4,6	11,1	13,9	17,5	33,6
földgáz	10,3	11,4	13,99	15,6	10,8	15,4	19,3	20,9	30,4
fentiek együtt	26,2	28,7	36,39	36,4	28,8	53,9	70,0	93,5	143,2
%-os részarány a teljes exportból									
kőolaj	17,9	15,9	17,6	16,1	18,4	25,7	27,5	30,3	32,8
kőolajtermékek	7,3	6,3	8,7	8,3	6,3	10,4	10,4	9,6	13,9
földgáz	16,3	14,6	16,5	18,3	14,8	14,4	14,4	11,5	12,6
fentiek együtt	41,5	36,7	42,8	42,8	39,5	50,5	52,4	51,5	59,3

forrás: Tamozsennaja Sztatiztika Vnyesnyej Torgovlji Rossziszkoj Federáciji, 1993-2004 közötti számok,

Federalnaja Tamozsennaja Szluzsba; www.customz.ru, Ekonomiko-plityiceszkaja szituácija v Rossziji (IEPP) 2005. áprilisi szám

Átlagos orosz exportárak (nyersolaj, olajtermékek) USD/tonna

	1993	1994	1995	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003
nyersolaj										
FÁK-on kívüli kereskedelemben	105	101	103	118	74	111	180	156	163	182
FÁK-on belüli kereskedelemben	...	58	90	104	77	68	140	125	111	134
olajtermékek										
FÁK-on kívüli kereskedelemben	98	89	104	117	76	94	172	145	149	181
FÁK-on belüli kereskedelemben	...	95	128	207	140	119	219	216	164	185

forrás: Rosszija v cifrah, 2003, 2004, Fegyeralnaja Szluzsba Goszudársztvennoj Sztatiztiki, Moszkva 2004; 2005.

A/ 18.táblázat

Az Urál-típusú olaj világgpiaci árai

1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006 I. n.é.	2006. I. n.é./1999
USD/hordó								Index (%)
17,3	26,6	23,0	23,7	27,0	34,5	50,8	58,3	336,7

forrás: OECD International Energy Agency

A/ 19. táblázat

A belső energiaárak alakulása, 2002-2006 (az év utolsó hónapja átlagos termelői árai)

	2002	2003	2004	2005	2006 febr.
olaj (USD/tonna)	60,7	70,1	123,5	167,2	175,3
benzin (USD/tonna)	168,8	236,9	333,1	318,2	379,1
gáz (USD/ezer m ³)	5,9	4,4	10,5	11,5	13,2

forrás: Ekonomiko-polityicseskaja szituácija v Rossziji (IEPP) 2006. áprilisi szám p. 27.

Az Oroszországból kiáramló éves tőkebefektetések földrajzi megoszlása

	1995	1996	1997	1998	1999
ezer USD					
Közép-kelet-európai országok					
Bulgária	3	99	0,1	11031	...
Csehország	...	6	513
Észtország	...	475	604
Horvátország	0,1
Lettország	...	25
Litvánia	199	1415
Lengyelország	1294	40	22391
Magyarország	55	241	...
Románia	68
Szlovénia	170
EU-15-ök					
Ausztria	143	1364	27364
Belgium	5809	5382	233	3049	4472
Dánia	16	6	...	1956	210
Finnország	351	349	...	3886	980
Görögország	22	1382	417	42	12372
Hollandia	...	50	20	...	296739
Írország	6408	258	1516	176	...
Luxemburg	85
Nagy-Britannia	1553	26230	157584	...	150353
Németország	167200	2865	191615	166431	525795
Olaszország	9544	75	...	257	279
Spanyolország	...	8
Svédország	649	...	39058
Egyéb országok					
Ciprus	...	8158	21	181	18677
Kína	1490	...	26	1725	2997
Svájc	7388	1081	1043	88	15732
USA	4368	76507	75243	764515	6274667
<i>fentiek együtt</i>	<i>206081</i>	<i>122996</i>	<i>429056,1</i>	<i>954942</i>	<i>7394014,1</i>
összesen	216122	141509	447068	982622	7683485

forrás: Liuhto [2002b] p. 70. alapján

B. Az Európai Unió és Oroszország közötti kereskedelemre és közvetlen tőkebefektetésekre vonatkozó táblázatok

B/1. táblázat

Az EU15-ök külkereskedelmi áruforgalma Oroszországgal*

	1990	1993	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005/1993
EXPORT													
millió ECU/euro	14859	11476	19093	25539	21170	14726	19916	27961	30465	33202	40080	48338	...
részarány (%)		2,7	3,1	3,5	2,9	1,9	2,1	2,8	3	3,9	4,3	4,5	...
előző év = 100	108	201	118,1	133,8	82,8	69,6	135,2	140,4	109	109,0	120,7	120,6	421,2
Oroszország helyezése a legfontosabb partnerek között	6.	7.	6.	4	7.	12.	12.	6.	6.
IMPORT													
millió ECU/euro	19677	14778	23299	27037	23172	25977	45724	47688	47729	53014	64585	84033	...
részarány (%)		3,6	4	4	3,3	3,3	4,4	4,6	4,8	6,2	6,9	7,8	...
előző év = 100	110,4	172	106,7	116,1	86,0	112,1	176	104,3	100,1	111,1	121,8	130,1	568,6
Oroszország helyezése a legfontosabb partnerek között	6.	8.	6.	6	6.	6.	6.	5.	5.
EGYENLEG													
millió ECU/euro	-4818	-3302	-4206	-1498	-2002	-11251	-25808	-19727	-17264	-19812	-24505	-35695	1081,0

* 1990-ben a Szovjetunióval

forrás: Eurostat, External and intra-European Union trade - Statistical Yearbook, 1958-2000, Monthly Statistics 2003/12., Eurostat adatbázis

B/2. táblázat

Az EU25-ök külkereskedelmi áruforgalma Oroszországgal

	2001	2002	2003	2004	2005
EXPORT					
millió euró	31370	34275	37066	45823	56316
részarány (%)	3,5	3,8	4,2	4,7	5,3
előző év = 100	139,3	109,3	108,1	123,6	122,9
Oroszország helyezése a legfontosabb partnerek között	4.	4.	5.	4.	3.
IMPORT					
millió euró	62976	61908	67777	80708	106629
részarány (%)	6,4	6,6	7,2	7,8	9,1
előző év = 100	103,4	98,3	109,5	119,1	132,1
Oroszország helyezése a legfontosabb partnerek között	5.	4.	4.	3.	3.
EGYENLEG					
millió euró	-31606	-27633	-30711	-34885	-50313
Oroszország helyezése a külkereskedelmi hiány nagysága alapján	3.	3.	3.	2.	2.

forrás: External and Intra-European Trade - Monthly Statistics 2006/1., Eurostat

Az EU15-ök kereskedelmének alakulása Oroszországgal, 1993-2005, milliő ECU/euró

	1993	1995	1997	1999	2002	2003	2004	2005	2005/1993 (%)	helyezés az Oroszo-gal való forgalom nagysága szerint	
										1993	2005
										EXPORT	
Németország	5872	5517	8315	5056	11373	12119	14987	17155	292,1	1.	1.
Olaszország	1460	2193	3384	1723	3801	3847	4963	6064	415,3	2.	2.
Finnország	894	1478	2482	1623	3154	3505	4386	5947	665,2	5.	3.
Hollandia	956	1303	1692	1306	2593	2935	3373	4434	463,8	4.	4.
Franciaország	1258	1278	2233	1369	2393	2823	3269	3700	294,1	3.	5.
Nagy-Britannia	703	1047	1780	788	1528	1960	2079	2657	378,0	6.	6.
Belgium**	443	794	1397	651	1259	1307	1650	1948	439,7	8.	8.
Svédország	280	508	804	468	1173	1237	1492	1711	611,1	9.	9.
Ausztria*	479	644	720	475	1058	1292	1604	2043	426,5	7.	7.
Spanyolország	233	312	738	382	790	818	893	1068	458,4	11.	10.
Dánia	236	498	807	378	702	743	783	959	406,4	10.	11.
Görögország	157	182	148	230	310	285	268	273	173,9	12.	12.
Írország	74	267	301	258	258	251	213	237	320,3	13.	13.
Luxemburg	41	40	68	63	15.
Portugália	40	52	68	12	32	40	52	79	197,5	14.	14.
EU 15-ök együtt	13085	16073	24869	14719	30465	33202	40080	48338	369,4	-	-
IMPORT											
Németország	5532	7245	8727	8076	12897	14081	15824	20720	374,5	1.	1.
Olaszország	3317	4056	3781	4210	7915	8230	9716	11789	355,4	2.	2.
Finnország	1187	1544	2109	2151	3574	4377	5306	6577	554,1	4.	6.
Hollandia	843	1010	1632	2012	4324	5502	7281	10563	1253,0	8.	3.
Franciaország	2292	2663	3068	2745	5068	5976	7246	7953	347,0	3.	4.
Nagy-Britannia	1052	1163	2139	2148	3955	3703	5638	7568	719,4	5.	5.
Belgium**	1055	1030	1324	1026	1851	2259	3134	4109	389,5	6.	8.
Svédország	361	365	364	781	1379	1364	1962	2938	813,9	11.	10.
Ausztria*	525	856	862	654	930	1249	1302	2141	407,8	9.	11.
Spanyolország	845	1099	1108	1201	2646	2847	3566	5065	599,4	7.	7.
Dánia	303	359	265	280	369	474	573	747	246,5	12.	12.
Görögország	428	497	195	491	2426	2378	2304	3389	791,8	10.	9.
Írország	32	23	8	8	30	42	52	59	184,4	14.	14.
Luxemburg	8	13	66	41	15.
Portugália	158	196	258	187	358	519	615	374	236,7	13.	13.
EU 15-ök együtt	17930	22106	25840	25970	47730	53014	64585	84033	468,7	-	-

* 1993 helyett 1992-es adat

** Belgium és Luxemburg együtt 1999-ig

forrás: External and Intra-European Union Trade - Statistical Yearbook, Eurostat 2001; 2003/12.; 2006/1.

Oroszország részaránya az egyes uniós tagországok EU-n kívüli exportjában és importjában (%)

	1993	1995	1997	1999	2000	2002	2003	2004	2005
EXPORT									
Németország	4,4	3,3	4,1	2,3	2,6	3,8	5,1	5,7	6,0
Olaszország	2,4	2,9	3,5	1,9	2,2	3,1	3,7	4,4	5,0
Finnország	11,0	11,2	14,5	9,7	9,8	14,3	18,7	21,1	25,5
Hollandia	3,6	4,2	4,4	3,1	3,4	4,4	5,6	5,7	6,6
Franciaország	1,7	1,5	2,2	1,2	1,4	1,8	2,4	2,6	2,7
Nagy-Britannia	1,0	1,4	1,6	0,7	0,8	1,3	1,8	1,8	2,0
Belgium**	1,7	2,5	3,6	1,6	1,8	2,0	2,5	2,9	3,2
Svédország	1,6	2,0	2,5	1,4	1,4	3,0	3,3	3,6	3,9
Ausztria*	4,4	4,3	3,6	2,1	2,5	3,3	5,7	5,9	6,7
Spanyolország	1,2	1,3	2,6	1,4	1,6	2,1	2,4	2,3	2,5
Dánia	2,2	4,0	5,5	2,4	3,0	3,4	4,2	4,3	4,8
Görögország	5,3	5,4	3,0	4,8	4,1	5,0	5,6	4,8	4,2
Írország	1,1	3,0	2,1	1,1	0,6	0,8	0,8	0,7	0,7
Luxemburg	2,6	3,2	5,3	4,0
Portugália	1,5	1,5	1,7	0,3	0,3	0,6	0,7	0,9	1,3
EU 15-ök együtt	2,7	2,8	3,5	1,9	2,1	3,1	3,9	4,3	4,8
IMPORT									
Németország	4,6	5,2	5,4	4,3	5,9	5,6	7,6	7,9	9,3
Olaszország	6,5	6,6	5,2	5,3	7,5	7,1	8,1	8,6	9,0
Finnország	18,2	19,6	21,2	20,6	24,4	27,9	23,3	25,5	28,2
Hollandia	2,2	1,9	2,3	2,3	3,2	4,0	5,2	6,0	7,3
Franciaország	3,4	3,8	3,6	2,8	3,5	4,3	5,6	6,2	6,0
Nagy-Britannia	1,3	1,3	1,7	1,5	1,7	2,3	3,3	4,9	5,7
Belgium**	3,8	3,0	3,2	2,2	2,4	3,0	4,1	4,9	5,8
Svédország	2,7	2,3	2,0	3,8	3,4	5,7	3,6	4,8	6,8
Ausztria*	4,2	7,0	5,6	3,5	4,6	3,4	7,3	7,3	10,1
Spanyolország	3,6	4,0	3,2	3,0	4,2	4,6	5,0	5,3	6,1
Dánia	3,7	3,7	2,2	2,2	2,7	2,3	3,5	3,6	4,3
Görögország	6,1	8,4	2,4	5,2	9,3	15,3	13,7	12,9	17,6
Írország	0,5	0,3	0,1	0,0	0,1	0,2	0,2	0,3	0,3
Luxemburg	0,3	1,0	5,1	2,6
Portugália	3,0	3,0	3,5	2,3	2,3	3,8	6,0	6,1	3,2
EU 15-ök együtt	3,6	3,9	4,0	3,3	4,4	4,9	6,2	6,9	7,8

* 1993 helyett 1992-es adat

** Belgium és Luxemburg együtt 2000-ig

forrás: External and Intra-European Union Trade - Statistical Yearbook, Eurostat 2001; 2003/12.; 2006/1.

Az EU15-ök, illetve az EU25-ök Oroszországgal folytatott külkereskedelmének szerkezete, %

	1990	1993	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004*	2005*	Összehasonlító adat: EU15-ök 2005-ben
EXPORT													
SITC 0+1	11,8	25,2	21,0	20,3	17,4	16,5	11,3	10,0	9,7	9,0	8,7	8,1	7,3
SITC 2+4	1,0	1,2	1,7	2,3	2,3	3,5	2,9	2,6	2,5	2,0	1,8	1,5	1,5
SITC 3	0,6	0,4	0,5	0,5	0,4	0,4	0,5	0,4	0,4	0,0	0,5	0,6	0,5
SITC 5	11,6	8,2	10,1	10,8	11,0	11,7	13,5	13,7	13,1	13,5	13,9	14,5	13,9
SITC 7	46,1	41,6	34,5	35,2	37,7	36,5	38,4	42,3	44,4	47,5	46,8	47,2	50,2
SITC 6+8	25,2	20,1	29,9	28,3	28,5	28,5	30,1	28,3	27,8	27,3	26,6	26,1	25,3
SITC 9	3,7	3,2	2,3	2,5	2,7	2,9	3,2	2,6	2,1	0,5	1,6	2,0	1,3
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	99,9	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
IMPORT													
SITC 0+1	1,2	1,8	1,7	1,6	2,2	1,8	1,3	1,6	2,1	1,5	0,8	0,6	0,8
SITC 2+4	8,8	7,3	9,1	9,6	11,3	9,0	6,3	5,2	4,6	5,2	5,2	4,0	0,5
SITC 3	54,7	43,1	46,0	42,2	35,0	45,3	49,8	52,0	55,5	69,5	59,6	66,1	77,2
SITC 5	4,1	5,2	6,0	5,5	6,3	6,0	4,5	4,3	4,0	4,9	3,9	3,4	4,2
SITC 7	3,3	2,6	2,3	1,5	1,8	1,7	1,2	1,1	1,0	1,2	1,4	1,2	1,2
SITC 6+8	11,7	19,0	20,7	22,3	23,9	20,4	18,9	15,9	13,2	16,6	13,5	11,3	15,4
SITC 9	16,2	20,9	14,2	17,4	19,5	15,8	18,0	19,8	19,5	1,2	15,6	13,4	0,7
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	99,9	100,0	100,0	100,0	100,0

* 2004-2005-re EU25-ök

forrás: Eurostat különböző számain és az Eurostat adatbázison alapuló saját számítások

SITC 0 - élelmiszer és élőállat SITC 1 - ital és dohány SITC 2 - nem étkezési célú nyersanyag SITC 3 - ásványi fűtőanyag, kenőanyag és hasonló anyag SITC 4 - állati és növényi olaj, zsír és viasz SITC 5 - vegyi áru és hasonló termék SITC 6 - feldolgozott termék SITC 7 - gépek és szállítóeszközök SITC 8 - különféle feldolgozott termék SITC 9 - máshol fel nem tüntetett termék

Az EU 15-ök legfontosabb exporttermékei, Oroszország részaránya (%) és helyezése a teljes exportban*

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
SITC 01 (%)	27,2	22,9	23,6	15,1
<i>hús és húskészítmények (helyezés)</i>	1.	1.	1.	2.
SITC 02 (%)	15,9	10,2	4,9	4,4
<i>tejtermékek és tojás (helyezés)</i>	1.	1.	6.	6.
SITC 03 (%)	4,4	4,7	5,3	4,3	5,9	10,1	9,7	10
<i>hal (helyezés)</i>	5	5.	4.	5.	4.	2.	3.	3.
SITC 04 (%)	4	7,5	8,7	6,2	6,2	3,6	4,6	4,7	5	6,6	5,3
<i>gabona és gabonakészítmények (helyezés)</i>	...	1.	1.	2.	3.	7.	3.	4.	4.	3.	5.
SITC 05 (%)	9	12,6	15,4	12	8,3	8,7	15,4	16,2	18,8
<i>zöldség, gyümölcs (helyezés)</i>	3.	2.	1.	2.	3.	3.	2.	1.	1.
SITC 11 (%)	8,3	5	3,1	1,5	2,1
<i>italok (helyezés)</i>	...	4.	7.	10.	6.
SITC 28 (%)	4,7	...	4
<i>fémes érccek (helyezés)</i>	8.
SITC 54 (%)	...	2,4	2,9	1,9	1	1,8	...	1,7	2,7	3,2	4,2
<i>gyógyszer és gyógyszerkészítmények (helyezés)</i>	...	7.	6.	10.	...	8.	6.	6.	6.
SITC 55 (%)	7,9	5,8	3,4	4,9
<i>kozmetikumok (helyezés)</i>	3.	4.	7.	4.
SITC 57 (%)	2,8	4,3	4,2	4,9
<i>műanyag-alapanyag (helyezés)</i>	9.	5.	6.	6.
SITC 64 (%)	4,6	3,8	3,3	3,7
<i>papír, papíráru (helyezés)</i>	5.	5.	6.	5.
SITC 66 (%)	1,8	2,6	3,1	3,2
<i>nem fémes ásványi termékek (helyezés)</i>	8.	9.	7.	7.
SITC 67 (%)	1,5
<i>vas és acél (helyezés)</i>	10.
SITC 72 (%)	3,4	...	2,8	3,3	2,3	2,8	...	4,1	5,1	6	6,8
<i>speciális ipari gépek (helyezés)</i>	8.	6.	...	9.	...	3.	3.	3.	3.
SITC 74 (%)	2,8	3	3,5	2,9	2	2,5	3,4	3,8	4,8	5,5	6,7
<i>ált. ipari gépek és berendezések (helyezés)</i>	8.	8.	5.	7.	...	9.	6.	5.	4.	4.	3.
SITC 75 (%)	3,1	3,2	3,5	2,9	3,1	3,6	4,7	5,4	7,3	7,8	9,9
<i>irodai gépek, számítógép (helyezés)</i>	6.	6.	5.	9.	7.	7.	4.	3.	3.	3.	3.
<i>ebből SITC 752 (%)</i>	3,8	3,9	4,7	3,6	4,3	5,5	7,2	7,6	9,9	10,1	11,7
<i>számítógépes berendezések (helyezés)</i>	6.	6.	6.	6.	6.	5.	4.	3.	3.	3.	3.
SITC 76 (%)	4	3,6	4	3,5	5,4	8,1	10,4	9,7
<i>híradástechn. berend. (helyezés)</i>	6.	6.	5.	6.	2.	3.	2.	3.
SITC 77 8%)	...	2,8	3,3	3,8	4,7	5,4
<i>elektromos berendezések (helyezés)</i>	...	10.	7.	5.	6.	3.
SITC 78 (%)	2,2	2,5	3,6	3,7	4,1
<i>közúti járművek (helyezés)</i>	9.	7.	6.	5.	5.
<i>SITC 781(%)</i>	2,4	2,8	3,6	3,3	3,7
<i>ebből: személyautó (helyezés)</i>	8.	5.	4.	5.	5.
SITC 84 (%)	3,1	4	5,6	5,3	3,6	4,8	6,1	6,7	8,4	10	12
<i>ruházat és kiegészítők (helyezés)</i>	...	6.	4.	4.	5.	4.	4.	4.	4.	3.	3.
SITC 88 (%)	2,7	1,8	1,3	1,9
<i>lényképezőgépek, optikai áruk, órák (helyezés)</i>	7.	8.	...	10.

* a táblázatban azon az EU külkereskedelmében kiemelt fontosságú termékcsoportok szerepelnek, ahol Oroszország az elmúlt 10 év során az első 10 kereskedelmi partner között szerepelt.

forrás: External and intra-European Union trade - Statistical Yearbook, 1958-2000, Monthly Statistics, Eurostat különböző számai

Az EU 15-ök legfontosabb importtermékei, Oroszország részaránya (%) és helyezése a teljes behozatalban*

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
SITC 03 (%)	3,1	4,1	4	4,4	3,9	4,1	4,3	3,8	3,2
<i>hal (helyezés)</i>	6.	5.	5.	4.	4.	4.	7.	6.	8.
SITC 04 (%)	4	13,3	8,2	4	4,5
<i>gabona és gabonakészítmények (helyezés)</i>	9.	3.	4.	8.	8.
SITC 22 8%)	2,8	2,9	1,4	2,9
<i>olajos magvak és gyümölcsök (helyezés)</i>	6.	7.	...	6.
SITC 24 (%)	11,9	11,1	10,8	11,3	13,4	13,2	14,4	15,5	23,8	24,7	25,9
<i>parafa és faáru (helyezés)</i>	2.	2.	2.	2.	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.
SITC 25 (%)	6,5	3,7	2,6	2,2	1,8	2,8	2,7	2,2	3,9	3,8	3,9
<i>cellulóz és papírhulladék (helyezés)</i>	4.	6.	6.	7.	8.	6.	7.	8,2	6.	6.	6.
SITC 28 (%)	7,3	8,1	10,8	11,2	9,6	8	6,3	5,3	8,3	12,8	9,7
<i>vastartalmú ércek és fémhulladék (helyezés)</i>	5.	5.	2.	2.	2.	5.	5.	6.	4.	2.	3.
SITC 32 (%)	2,3	1,8	4	5,2
<i>szén, kokszt és brikett (helyezés)</i>	8.	6.
SITC 333 (%)	11,5	12,3	12,7	12,2	14,4	14,1	17	20,3	27	27,6	28,8
<i>nyers kőolaj (helyezés)</i>	3.	3.	3.	2.	2.	2.	2.	2.	1.	1.	1.
SITC 334+335 (%)	24,8	26,4	27,3	23,9	29,1	29,1	32,5	31,7	38	35,8	38
<i>kőolaj-termékek (helyezés)</i>	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.
SITC 34 (%)	10,2	11,2	11	11,5	10,5	8,8	8,6	8,4	...
<i>gáz (földgáz és mesterséges) (helyezés)</i>	3.	3.	3.	3.
SITC 51 (%)	3,3	1,8	1,9	1,6	1,8	3,2	2,9	2,4	3,6	3,7	4,2
<i>szerves vegyiáru (helyezés)</i>	5.	7.	9.	10.	9.	6.	8.	9.	...	6.	6.
SITC 52 (%)	15,7	15,2	17,2	14,1
<i>szervetlen vegyiáru (helyezés)</i>	2.	2.	2.	2.
SITC 56 (%)	16,3	16,9	15,5	15,2	19,5	18,6	32,7	36	34,2
<i>műtrágya (helyezés)</i>	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.
SITC 64 (%)	1,9	2,9	3,3	3,7
<i>papír, karton és termékeik (helyezés)</i>	9.	8.	8.	7.
SITC 66 (%)	3,4	4,2	5,6	4,8	4,8	4	...	2,5	5,7	6,3	6,4
<i>nem fémes ásványi termékek (helyezés)</i>	8.	5.	4.	5.	6.	7.	...	8.	8.	7.	7.
SITC 67 (%)	12,3	9,5	9,1	7,3	8,3	10,5	9,3	11,2	15,4	16,7	18,1
<i>vas és acél (helyezés)</i>	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.	1.
SITC 68 (%)	20,4	17,2	15,6	19,6
<i>szinesfémek (helyezés)</i>	1.	1.	2.	1.
SITC 792 (%)	0,6	1	0,5
<i>repülőgép, űrhajó (helyezés)</i>	...	9.	9.

* a táblázatban azon az EU külkereskedelmében kiemelt fontosságú termékcsoportok szerepelnek, ahol Oroszország az elmúlt 10 év során az első 10 kereskedelmi partner között szerepelt

forrás: External and intra-European Union trade - Statistical Yearbook, 1958-2000, Monthly Statistics, Eurostat különböző számai

Az uniós tagországok és más fontos forrásországok részesedése az Oroszországba érkező éves FDI-ból (%)

	1998	1999	2000	2001	2002	2002. évi sorrend
EU 15-ök	36,5	26,5	35,4	41,6	41,9	...
Hollandia	18,1	12,1	13,8	14,5	12,6	3.
Németország	9,8	7,7	7,7	12,4	10,2	4.
Nagy-Britannia	6,1	4,2	5,9	6,9	8,2	5.
Svédország	2,1	0,9	5,8	...	0,7	17.
Finnország	2,3	3,8	8.
Luxemburg	0,7	2,7	10.
Franciaország	0,5	1,6	2,2	1,3	1,2	13.
Írország	1,0	1,5	12.
Olaszország	1,1	0,9	15.
Ausztria	0,9
Belgium	0,5
USA	34,8	49,4	28,0	27,2	15,1	1.
Gibraltár	0,1	0,1	6,0	...	4,0	7.
Svájc	1,2	2,1	2,6	1,3	1,7	11.
Norvégia	1,3
Japán	1,5	0,5	2,4	4,6
Egyiptom	0,9	14.
Bahama szigetek	2,2	4,7	6.
Brit Virgin szigetek	1,6	3,4	9.
Panama	0,7	0,8	16.
Ciprus	12,0	8,7	15,3	12,9	14,3	2.
Libanon	-	0,7	19.
Koreai Köztársaság	0,8	0,7	18.
Lettország	0,4
egyéb	13,9	12,7	10,3	5,3	11,8	...
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	...

forrás: World Investment Directory, Vol. VIII. Central and Eastern Europe 2003; p. 320.

B/9.táblázat

Az uniós tagországok és más fontos forrásországok részesedése az Oroszországba érkezett FDI-állományából

	1998	1999	2000	2001	2002	2003*	2004*	2005*	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003*	2004*	2005*
	millió USD								részarány (%)								
EU 15-ök	3038	3036	4501	7001	8138	7402,7	13653	22239	35,0	25,8	23,8	27,9	38,5	40,0	29,8	37,8	44,7
Hollandia	576	603	1152	2148	2398	2840	8805	16125	4,0	4,9	4,7	7,1	11,8	11,8	11,4	24,4	32,4
Németország	876	1007	1255	1512	1714	2475,7	2550	2714	7,0	7,4	7,9	7,8	8,3	8,4	10,0	7,1	5,5
Nagy-Britannia	881	763	982	1898	2190	1333,9	1602	2044	7,5	7,5	6,0	6,1	10,4	10,8	5,4	4,4	4,1
Svédország	214	232	610	...	525	1,8	1,8	3,8	...	2,6
Finnország	364	259	246	303	323	3,1	2,0	1,5	1,7	1,6
Luxemburg	255	242	219,2	263	451	1,4	1,2	0,9	0,7	0,9
Franciaország	127	172	256	354	303	533,9	433	905	2,0	1,1	1,3	1,6	1,9	1,5	2,1	1,2	1,8
Írország	146	249	0,8	1,2
Olaszország	180	194	3,0	1,0	1,0
Ausztria	133	2,0	0,7
Belgium	72	0,4
Ciprus	2920	2727	3224	3729	3927	5916,8	10094	13915	24,8	24,8	21,4	20,0	20,5	19,3	23,8	27,9	28,0
Lettország	31	0,2
USA	3217	4541	5486	4084	4220	4184,5	4310	4361	29,0	27,3	35,6	34,0	22,5	20,7	16,8	11,9	8,8
Gibraltár	229	1,1
Svájc	253	308	225	271	360	2,1	2,1	2,4	1,4	1,5	1,8
Norvégia	89	0,5
Japán	226	152	215	349	1,9	1,9	1,2	1,3	1,9
Egyiptom	38	0,2
Bahama szigetek	301	492	1,7	2,4
Brit Virgin szigetek	244	414	1,3	2,0
Panama	76	104	0,4	0,5
Libanon	29	0,1
Koreai Köztársaság	105	0,6	0,5
egyéb	2115	1993	2474	1889	2295	7354,5	8090	9236	17,0	18,0	15,6	15,3	10,4	11,3	29,6	22,4	18,6
Összesen	11769	12757	16125	18169	20351	24858,5	36147	49751	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,1

* 2003-2005 között az EU15-ök összesített adat csak Németországot, Hollandiát, Nagy-Britanniát, Franciaországot és Luxemburgot, azaz az Oroszországban legjelentősebb uniós befektető országokat tartalmazza.
forrás: World Investment Directory, Vol. VIII. Central and Eastern Europe 2003, p. 322., WIR 1998. p. 273., Ekonomiko-polityicseskaja szituácija v Rossziji (IEPP) 2005 és 2006. márciusi számok

B/10 .táblázat

Nettó éves közvetlen befektetések Oroszországból az EU15-be

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004
Oroszországba, millió ECU/euró	314	576	1699	254	1359	2346	2462	2430	7252	6330

forrás: Eurostat adatbázis, egyéni lekérdezés

C. Az orosz–EU energiakereskedelemre vonatkozó táblázatok

C/ 1.táblázat

A Szovjetunió, illetve Oroszország részesedése az EK12-ek szénhidrogén-behozatalából

1986				1989				1993			
szénhidrogének összesen - SITC 3											
sorrend	ország	millió ECU	%-os részarány a teljes külső behozatalból	sorrend	ország	millió ECU	%-os részarány a teljes külső behozatalból	sorrend	ország	millió ECU	%-os részarány a teljes külső behozatalból
1.	Szaúd-Arábia	7912	13,3	1.	Szovjetunió	7596	12,2	1.	Norvégia	8975	14,5
2.	Szovjetunió	6710	11,3	2.	Norvégia	6970	11,2	2.	Szaúd-Arábia	8090	13,1
3.	Norvégia	5783	9,7	3.	Líbia	6030	9,7	3.	volt Szovjetunió	6852	11,1
4.	Algéria	4575	7,7	4.	Szaúd-Arábia	5491	8,8	4.	Líbia	5996	9,7
<i>összesen</i>		<i>59405</i>	<i>100,0</i>	<i>összesen</i>		<i>62058</i>	<i>100,0</i>	<i>összesen</i>		<i>61686</i>	<i>100,0</i>
nyers kőolaj - SITC 333											
sorrend	ország	millió kg	%-os részarány a teljes külső behozatalból	sorrend	ország	millió kg	%-os részarány a teljes külső behozatalból	sorrend	ország	millió kg	%-os részarány a teljes külső behozatalból
1.	Szaúd-Arábia	66097	21,1	1.	Szaúd-Arábia	42946	12,4	1.	Szaúd-Arábia	75343	18,6
2.	Líbia	34558	11,1	2.	Irán	41123	11,9	2.	Norvégia	63307	15,6
3.	Nigéria	32459	10,4	3.	Líbia	40598	11,8	3.	Líbia	47703	11,8
4.	Norvégia	24813	7,9	4.	Norvégia	40526	11,7	4.	Irán	47679	11,8
5.	Irak	24207	7,7	5.	Szovjetunió	27828	8,1	5.	Oroszország	45565	11,3
6.	Szovjetunió	21889	7,0	6.	Irak	24608	7,1	6.	Nigéria	23421	5,8
<i>összesen</i>		<i>312732</i>	<i>100,0</i>	<i>összesen</i>		<i>345228</i>	<i>100,0</i>	<i>összesen</i>		<i>404689</i>	<i>100,0</i>
kőolajtermékek - SITC 334+335											
sorrend	ország	millió kg	%-os részarány a teljes külső behozatalból	sorrend	ország	millió kg	%-os részarány a teljes külső behozatalból	sorrend	ország	millió kg	%-os részarány a teljes külső behozatalból
1.	Szovjetunió	28209	27,8	1.	Szovjetunió	30869	30,0	1.	Oroszország	16020	17,1
2.	USA	10452	10,3	2.	USA	9556	9,3	2.	Algéria	6423	6,9
3.	Kuvait	9423	9,3	3.	Kuvait	8103	7,9	3.	Svédország	6762	7,2
4.	Líbia	7395	7,3	4.	Líbia	7452	7,2	4.	Norvégia	6228	6,6
<i>összesen</i>		<i>101507</i>	<i>100,0</i>	<i>összesen</i>		<i>102917</i>	<i>100,0</i>	<i>összesen</i>		<i>93750</i>	<i>100,0</i>

forrás: External Trade 1987/4; 1990/8-9.; 1994/7. (Eurostat) alapján végzett számítások

C/2. táblázat

Oroszország (illetve a Szovjetunió) részaránya az EU tagállamainak szénhidrogén-behozatalából

	1986		1993	
	%	helyezés	%	helyezés
kőolaj				
Németország	8,5	6.	18,7	3.
Olaszország	9,7	3.	15,4	4.
Hollandia	2,6	9.	3,4	8.
Franciaország	8,8	3.	8,0	6.
Nagy-Britannia	6,0	5.	2,6	6.
Belgium	12,5	3.	28,0	3.
Spanyolország	1,2	12.	10,6	6.
Dánia	8,9	3.	17,6	...
Görögország	11,8	3.	2,7	6.
Portugália	2,4	12.	4,2	10.
együtt	7,0	6.	10,7	5.
kőolajtermékek				
Németország	37,4	1.	18,3	1.
Olaszország	17,3	1.	18,8	1.
Hollandia	37,7	1.	19,4	1.
Franciaország	24,2	1.	15,8	1.
Nagy-Britannia	28,2	1.	12,6	3.
Belgium	61,7	1.	33,7	1.
Spanyolország	6,1	4.	3,0	6.
Dánia	16,9	2.	12,1	2.
Görögország	6,9	4.	39,8	1.
Írország	33,4	1.	39,5	1.
Portugália	11,3	5.	9,0	3.
együtt	27,8	1.	17,1	1.

forrás: External and Intra-European Trade, Eurostat különböző számai

Oroszország részesedése az EU15-ök EU-n kívüli szénhidrogén-behozatalából

	1997	1998	1999	2000	2001	2002
nyers kőolaj, SITC 333 (%)						
1. Norvégia	25,6	23,0	20,1	20,8	21	22,5
2. Oroszország	12,7	13,2	14,4	14,1	17,1	20,3
3. Szaúd-Arábia	15,7	12,7	12,4	12,6	10,8	10,6
4. Líbia	11,2	12,6	10,7	10,4	10,2	8,8
kőolajtermékek, SITC 334+335 (%)						
1. Oroszország	27,3	25,9	29,1	29,1	32,5	31,7
2. Líbia	10,1	10,4	10,6	9,2	8	7,4
3. Algéria	10,8	8,6	8,8	8,5	8,8	6,5
4. Norvégia	8,5	8,7	8,1	7,4	5,7	5,5
földgáz, SITC 34 (%)						
1. Algéria	21,5	20,5	23,7	24,6
2. Norvégia	21,4	21,3	15,9	16,1	16,8	15,2
3. Oroszország	10,2	11,2	11,0	11,5	10,6*	9,0*
4. Nigéria	...	0,0	0,5	2,3

* FÁK-országegyüttesre vonatkozó adat, a táblázat többi adatával szemben nem volumen-, hanem értékadatokból számított részesedés
forrás: External and intra-European Union trade - Statistical Yearbook 1958-2000, Monthly Statistics 2003/1.

Oroszország részesedése az EU15-ök EU-n kívüli kőolaj-behozatalából, %

	2003	2004	2005
nyers kőolaj, SITC 333	21,8	25,1	24,9
kőolajtermékek, SITC 334+335	34,3	36,5	38,4

forrás: External and intra-European Union trade 2004/7.

Oroszország részesedése az EU25-ök EU-n kívüli szénhidrogén-behozatalából

	2003		2004		2005	
	érték millió euró	arány a teljes behozatalból (%)	érték millió euró	arány a teljes behozatalból (%)	érték millió euró	arány a teljes behozatalból (%)
energiahordozók, SITC 3						
Oroszország	41379	26,5	47798	26,3	70479	26,7
Norvégia	26236	16,8	31951	17,6	40443	15,3
Szaud-Arábia	10755	6,9	13531	7,5	18264	6,9
Líbia	10559	6,8	13099	7,2	18253	6,9
Algéria	10621	6,8	10959	6,0	15345	5,8
Irán	6038	3,9	7045	3,9	10200	3,9
fentiek együtt	105588	67,7	124383	68,5	172984	65,5
összesen	155868	100,0	181591	100,0	264082	100,0
nyersolaj, SITC 333						
Oroszország	26308	27,0	32024	27,6	47512	28,8
Norvégia	20363	20,9	24366	21,0	31158	18,9
Szaud-Arábia	10166	10,4	12251	10,6	16102	9,8
Líbia	9138	9,4	11649	10,0	16000	9,7
Irán	6022	6,2	7026	6,1	10176	6,2
Algéria	4983	5,1	6473	5,6	8703	5,3
fentiek együtt	76980	79,0	93789	80,8	129651	78,7
összesen	97460	100,0	116060	100,0	164765	100,0
kőolajtermékek, SITC 334+335						
Oroszország	7254	38,0	8299	35,4	13778	38,0
USA	760	4,0	1484	6,3	1764	4,9
Norvégia	1291	6,8	1445	6,2	2078	5,7
Líbia	1268	6,7	1305	5,6	1960	5,4
Egyesült Arab Emírségek	712	3,7	1151	4,9	1459	4,0
Szaud-Arábia	577	3,0	1106	4,7	1933	5,3
fentiek együtt	11862	62,2	14790	63,2	22972	63,4
összesen	19065	100,0	23413	100,0	36250	100,0

forrás: EUROSTAT Extra-and Intra-European Trade 2005/8; 2006/3.

A Szovjetunió szénhidrogénexportjának országcsoportonkénti megoszlása 1986-ban, volumenadatok alapján

olaj és olajtermék	%	földgáz	%
EU15*	51,5	EU15*	56,4
V4**	22,7	V4**	27,8
Románia, Bulgária	10,5	Bulgária	7,2
egyéb európai	4,8
egyéb	10,5	egyéb***	8,6
összesen	100,0	összesen	100,0

* a későbbi EU15-be tartozó országok

**Csehszlovákia, Lengyelország és Magyarország

*** tartalmazhat EU15-be, vagy EU-hoz csatlakozó országot is (pl. Románia)

forrás: Vnyesnyaja Torgovlja SZSZSZR v 1987 alapján végzett számítások

A Szovjetunió szénhidrogénexportjának országonkénti megoszlása 1986-ban

kőolaj és olajtermékek, volumenadatok alapján			földgáz, volumenadatok alapján		
sorrend		részarány (%)	sorrend		részarány (%)
1.	NDK	10,4	1.	NSZK	19,0
2.	Csehszlovákia	9,3	2.	Csehszlovákia	12,9
3.	Lengyelország	8,6	3.	Franciaország	11,8
4.	Olaszország	8,4	4.	Olszország	10,0
5.	Bulgária	7,0	5.	Lengyelország	9,0
6.	Finnország	6,7	6.	NDK	8,9
7.	Franciaország	6,0	7.	Bulgária	7,2
8.	NSZK	5,4	8.	Magyarország	5,9
9.	Magyarország	4,8	9.	Ausztria	5,1
10.	Kuba	3,8	10.	Finnország	1,6
11.	Jugoszlávia	3,7		egyéb	8,6
12.	Románia	3,5			
13.	Hollandia	3,4			
14.	Nagy-Britannia	2,6			
15.	India	2,6			
16.	Belgium	2,2			
17.	Görögország	1,4			
18.	Svédország	1,3			
19.	Vietnam	1,0			
20.	Svájc	0,9			
	egyéb	7,1			
	összesen	100,0		összesen	100,0

forrás: Vnyesnyaja Torgovlja SZSZSZR v 1987 , Moszkva

Az orosz földgázexport cél-országcsoportok szerinti megoszlása (%)

	1996	1999	2004
EU25-ök	57,0	59,8	66,6
ebből EU15-ök	37,2	41,8	48,1
ebből: új EU-tagok	19,8	18,0	18,5
várható EU-tagok*	7,7	4,0	4,1
egyéb KKE-országok	1,4	0,7	1,5
FÁK-országok	30,7	30,6	19,6
Törökország	3,0	4,7	8,0
egyéb ország	0,2	0,2	0,2
összesen	100,0	100,0	100,0

* Bulgária, Románia és Horvátország

forrás: Tamozsennaja Sztisztika Vnyesnyej Torgovli Rosszijszkoj Federaciji, 1997, 2000, 2005

Az orosz nyersolajexport cél-országcsoportok szerinti megoszlása (%)

	1996	1999	2004
EU25-ök	63,1	66,2	72,8
ebből EU15-ök	40,3	36,3	47,7
ebből: új EU-tagok	22,8	29,9	25,1
várható EU-tagok*	1,2	1,9	3,6
FÁK-országok	9,0	7,1	9,3
Törökország	0,3	0,1	1,5
a fentiek együtt	73,6	75,3	87,2
összesen	100,0	100,0	100,0

* Bulgária, Románia és Horvátország

forrás: Tamozsennaja Sztisztika Vnyesnyej Torgovli Rosszijszkoj Federaciji, 1997, 2000, 2005

C/10. táblázat

Az orosz kőolajtermék-export cél-országcsoportok szerinti megoszlása (%)

	1996	1999	2004
EU25-ök	62,9	66,3	55,6
ebből EU15-ök	49,1	56,0	43,2
ebből: új EU-tagok	13,8	10,3	12,3
várható EU-tagok	1,6	0,7	0,2
FÁK-országok	2,8	1,6	3,7
Törökország	0,5	0,7	3,9
a fentiek együtt	67,8	69,3	63,3
összesen	100,0	100,0	100,0

* Bulgária, Románia és Horvátország

forrás: Tamozsennaja Sztatisztika Vnyesnyej Torgovli Rosszijszkoj Federaciji, 1997, 2000, 2005

Az orosz földgázexport legfontosabb célországai

1996				1999				2004			
sorrend	ország	szállított mennyiség	% -os részarány a teljes orosz gázkivitelből	sorrend	ország	szállított mennyiség	% -os részarány a teljes orosz gázkivitelből	sorrend	ország	szállított mennyiség	% -os részarány a teljes orosz gázkivitelből
		millió m3				millió m3				millió m3	
1.	Ukrajna	51109	27,7	1.	Ukrajna	52807	28,0	1.	Ukrajna	32287	17,9
2.	Németország	32655	17,7	2.	Németország	34670	18,4	2.	Németország	31342	17,3
3.	Olaszország	13986	7,6	3.	Olaszország	19791	10,5	3.	Olaszország	21552	11,9
4.	Franciaország	12355	6,7	4.	Franciaország	13413	7,1	4.	Törökország	14514	8,0
5.	Csehország	9636	5,2	5.	Törökország	8848	4,7	5.	Franciaország	13324	7,4
6.	Magyarország	7712	4,2	6.	Csehország	8006	4,2	6.	Magyarország	9252	5,1
7.	Románia	7148	3,9	7.	Szlovákia	7471	4,0	7.	Csehország	6646	3,7
8.	Lengyelország	7136	3,9	8.	Magyarország	7426	3,9	8.	Lengyelország	6334	3,5
9.	Szlovákia	7044	3,8	9.	Lengyelország	6129	3,2	9.	Ausztria	6003	3,3
10.	Bulgária	6031	3,3	10.	Ausztria	5400	2,9	10.	Finnország	4948	2,7
11.	Ausztria	6021	3,3	11.	Finnország	4179	2,2	11.	Szlovákia	4908	2,7
12.	Törökország	5626	3,0	12.	Románia	3218	1,7	12.	Nagy-Britannia	4823	2,7
13.	Finnország	3727	2,0	13.	Bulgária	3201	1,7	13.	Románia	4139	2,3
14.	Moldova	3154	1,7	14.	Moldova	2807	1,5	14.	Litvánia	2929	1,6
15.	Litvánia	2645	1,4	15.	Litvánia	2283	1,2	15.	Bulgária	2848	1,6
16.	Kazahsztán	2272	1,2	16.	Görögország	1526	0,8	16.	Hollandia	2701	1,5
17.	Jugoszlávia	2110	1,1	17.	Lettország	1300	0,7	17.	Szerbia-Montenegró	2248	1,2
18.	Lettország	1085	0,6	18.	Horvátország	1203	0,6	18.	Lettország	2220	1,2
19.	Horvátország	966	0,5	19.	Jugoszlávia	1053	0,6	19.	Görögország	2210	1,2
20.	Észtország	787	0,4	20.	Kazahsztán	1018	0,5	20.	Moldova	1751	1,0
21.	Szlovénia	487	0,3	21.	Észtország	694	0,4	21.	Kazahsztán	1006	0,6
22.	Bosznia-Hercegovina	467	0,3	22.	Szlovénia	625	0,3	22.	Észtország	932	0,5
23.	Svájc	394	0,2	23.	Grúzia	561	0,3	23.	Azerbajdzsán	394	0,2
24.	Grúzia	211	0,1	24.	Örményország	531	0,3	24.	Horvátország	348	0,2
25.	Görögország	10	0,0	25.	Svájc	398	0,2	25.	Svájc	337	0,2
				26.	Bosznia-Hercegovina	193	0,1	26.	Bosznia-Hercegovina	321	0,2
				27.	Macedónia	41	0,0	27.	Szlovénia	197	0,1
								28.	Belgium	166	0,1
								29.	Macedónia	71	0,0
a fentiek együtt		184774	100,0			188792	100,0			180751	100,0
a teljes orosz gázkivitel		184774	100,0			188792	100,0			180751	100,0

forrás: Tamozsennaja Sztatiztika Vnyesnyej Torgovli Rosszjszkaj Federaciji, 1997, 2000, 2005

Az orosz nyers kőolajexport legfontosabb célországai

1996				1999				2004			
sorrend	ország	szállított mennyiség	% -os részarány a teljes orosz kőolajkivitelből	sorrend	ország	szállított mennyiség	% -os részarány a teljes orosz kőolajkivitelből	sorrend	ország	szállított mennyiség	% -os részarány a teljes orosz kőolajkivitelből
		ezer tonna				ezer tonna				ezer tonna	
1.	Németország	18455	15,9	1.	Németország	19448	15,6	1.	Hollandia	35560	14,8
2.	Írország	1720	1,5	2.	Lengyelország	15675	12,6	2.	Németország	26395	11,0
3.	Svájc	10965	9,5	3.	Olaszország	11978	9,6	3.	Olaszország	25609	10,7
4.	Brit Virgin-szigetek	9057	7,8	4.	Ukrajna	8117	6,5	4.	Ukrajna	19091	8,0
5.	Lengyelország	8875	7,7	5.	Svájc	8073	6,5	5.	Lengyelország	17162	7,2
6.	Ukrajna	7283	6,3	6.	Magyarország	5866	4,7	6.	Ciprus	16864	7,0
7.	Csehország	5788	5,0	7.	Szlovákia	5427	4,4	7.	Litvánia	8661	3,6
8.	Szlovákia	5106	4,4	8.	Csehország	4822	3,9	8.	Finnország	8300	3,5
9.	Magyarország	3926	3,4	9.	Litvánia	4184	3,4	9.	Kína	7365	3,1
10.	Nagy-Britannia	3374	2,9	10.	Nagy-Britannia	4123	3,3	10.	Szlovákia	5723	2,4
11.	Kazahsztán	3171	2,7	11.	Gibraltár	3502	2,8	11.	Franciaország	5531	2,3
12.	Bulgária	2684	2,3	12.	Hollandia	3473	2,8	12.	Magyarország	5431	2,3
13.	Kuba	2498	2,2	13.	Bermuda-szigetek	2600	2,1	13.	USA	4950	2,1
14.	Olaszország	2339	2,0	14.	Finnország	2066	1,7	14.	Csehország	4452	1,9
15.	Litvánia	1929	1,7	15.	Spanyolország	1973	1,6	15.	Románia	3997	1,7
16.	IEN-szigetek	1786	1,5	16.	Románia	1168	0,9	16.	Svédország	3968	1,7
17.	Bermuda-szigetek	1583	1,4	17.	Lichteinstein	1132	0,9	17.	Törökország	3627	1,5
18.	Belgium	1327	1,1	18.	Észtország	799	0,6	18.	Nagy-Britannia	3330	1,4
19.	Finnország	1245	1,1	19.	Kazahsztán	763	0,6	19.	Kazahsztán	3153	1,3
20.	USA	1081	0,9	20.	Bahama-szigetek	745	0,6	20.	Spanyolország	3145	1,3
21.	Ausztria	670	0,6	21.	Horvátország	720	0,6	21.	Brit Virgin-szigetek	3047	1,3
22.	Bahama-szigetek	625	0,5	22.	Franciaország	640	0,5	22.	Irán	2431	1,0
23.	Gibraltár	595	0,5	23.	Belgium	477	0,4	23.	Bulgária	2411	1,0
24.	Lichteinstein	527	0,5	24.	Kuba	433	0,3	24.	Gibraltár	2216	0,9
25.	Spanyolország	411	0,4	25.	Koreai Köztársaság	428	0,3	25.	Horvátország	2116	0,9
a fentiek együtt		97020	83,8			108632	87,2			224535	93,6
a teljes orosz kőolajkivitel		115830	100,0			124644	100,0			239810	100,0

forrás: Tamozsennaja Sztatisztika Vnyesnyej Torgovli Rossziszskoj Federaciji, 1997, 2000, 2005

Az orosz kőolajtermék-export legfontosabb célországai

1996				1999				2004			
sorrend	ország	szállított mennyiség ezer tonna	%-os részarány a teljes orosz kőolajtermék-kivitelből	sorrend	ország	szállított mennyiség ezer tonna	%-os részarány a teljes orosz kőolajtermék-kivitelből	sorrend	ország	szállított mennyiség ezer tonna	%-os részarány a teljes orosz kőolajtermék-kivitelből
1.	Nagy-Britannia	8752	15,5	1.	Svájc	6966	13,9	1.	Hollandia	14959	18,4
2.	Svédország	6298	11,1	2.	Nagy-Britannia	4798	9,6	2.	Svájc	11902	14,6
3.	Svájc	4809	8,5	3.	Írország	4517	9,0	3.	Egyesült Királyság	9295	11,4
4.	Írország	3443	6,1	4.	Hollandia	4307	8,6	4.	Kína	5842	7,2
5.	Olaszország	3284	5,8	5.	Olaszország	2874	5,7	5.	Olaszország	4732	5,8
6.	Lettország	3202	5,7	6.	Brit Virgin-szigetek	2682	5,4	6.	Ciprus	4644	5,7
7.	Szingapúr	3103	5,5	7.	Gibraltár	2656	5,3	7.	Brit Virgin - szigetek	3906	4,8
8.	Brit Virgin-szigetek	2909	5,1	8.	Svédország	2567	5,1	8.	Észtország	3504	4,3
9.	Finnország	2808	5,0	9.	Észtország	2168	4,3	9.	Törökország	3132	3,9
10.	Litvánia	1840	3,3	10.	Kína	1981	4,0	10.	USA	1792	2,2
11.	USA	1611	2,8	11.	Finnország	1796	3,6	11.	Kazahsztán	1664	2,0
12.	Panama	1485	2,6	12.	Lettország	1478	3,0	12.	Franciaország	1546	1,9
13.	Észtország	1254	2,2	13.	Ukrajna	1453	2,9	13.	Izrael	999	1,2
14.	Bahama-szigetek	1127	2,0	14.	Panama	1027	2,1	14.	Finnország	950	1,2
15.	Ciprus	1055	1,9	15.	Dánia	879	1,8	15.	Ukrajna	903	1,1
16.	Spanyolország	975	1,7	16.	Litvánia	868	1,7	16.	Libanon	901	1,1
17.	Románia	909	1,6	17.	Spanyolország	828	1,7	17.	Görögország	865	1,1
18.	Dánia	823	1,5	18.	USA	739	1,5	18.	Spanyolország	794	1,0
19.	Ukrajna	812	1,4	19.	Szingapúr	656	1,3	19.	Svédország	647	0,8
20.	Hollandia	562	1,0	20.	Kazahsztán	574	1,1	20.	Koreai Népi Közt.	543	0,7
21.	Kazahsztán	553	1,0	21.	Görögország	502	1,0	21.	Dánia	537	0,7
22.	IEN-szigetek	528	0,9	22.	Ciprus	474	0,9	22.	Lettország	526	0,6
23.	Gibraltár	462	0,8	23.	Törökország	347	0,7	23.	Mongólia	507	0,6
24.	Hongkong	441	0,8	24.	Koreai Köztársaság	340	0,7	24.	Magyarország	500	0,6
25.	Mongólia	379	0,7	25.	Románia	296	0,6	25.	Szingapúr	429	0,5
a fentiek együtt		53424	94,4			47773	95,4			76019	93,5
a teljes orosz kőolajtermék-kivitel		56607	100,0			50074	100,0			81274	100,0

forrás: Tamozsennaja Sztatisztika Vnyesnyej Torgovli Rosszjiszkaj Federaciji, 1997, 2000, 2005

D. A visegrádi országok és Oroszország közötti kereskedelmi, befektetési és energiafüggőségre vonatkozó táblázatok

D/1 .táblázat

Oroszország külkereskedelme a visegrádi országokkal (millió USD)

Partner	1993	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
EXPORT												
Magyarország	2098	1627	1803	1854	1485	1549	2406	2379	2167	2821	3223	4982
Lengyelország	1311	1688	2127	2515	2180	2608	4452	4200	3720	4619	5699	8623
Szlovákia	932	1736	1879	1741	1373	1428	2122	2205	2032	2297	2423	3190
Csehország	1379	1675	1748	1822	1396	1325	1745	1669	1511	1941	2280	3817
V4-ek együtt	5720	6726	7557	7932	6434	6910	10725	10453	9430	11678	13625	20612
<i>EU15-ök</i>	<i>19639</i>	<i>26300</i>	<i>27369</i>	<i>27967</i>	<i>23207</i>	<i>24855</i>	<i>36813</i>	<i>36717</i>	<i>37882</i>	<i>46914</i>	<i>65919</i>	<i>100306</i>
<i>teljes orosz export</i>	<i>59177</i>	<i>78217</i>	<i>84988</i>	<i>85096</i>	<i>71313</i>	<i>72886</i>	<i>103070</i>	<i>99969</i>	<i>106712</i>	<i>133717</i>	<i>181634</i>	<i>241352</i>
IMPORT												
Magyarország	622	842	657	921	607	313	404	447	513	599	740	1097
Lengyelország	529	1321	925	1354	1046	603	716	962	1300	1713	2310	2744
Szlovákia	168	294	266	285	193	106	105	132	159	301	406	502
Csehország	461	438	534	586	531	344	367	467	564	712	834	987
V4-ek együtt	1780	2895	2382	3146	2377	1366	1592	2008	2536	3325	4290	5330
<i>EU15-ök</i>	<i>11199</i>	<i>17947</i>	<i>15858</i>	<i>19526</i>	<i>15731</i>	<i>11180</i>	<i>11111</i>	<i>15433</i>	<i>18295</i>	<i>22091</i>	<i>28443</i>	<i>36419</i>
<i>teljes orosz import</i>	<i>36055</i>	<i>46709</i>	<i>45917</i>	<i>53123</i>	<i>43579</i>	<i>30278</i>	<i>33885</i>	<i>41882</i>	<i>46174</i>	<i>57416</i>	<i>75581</i>	<i>98505</i>
EGYENLEG												
Magyarország	1476	785	1146	933	878	1236	2002	1932	1654	2222	2483	3885
Lengyelország	782	367	1202	1161	1134	2005	3736	3238	2420	2906	3389	5879
Szlovákia	764	1442	1613	1456	1180	1322	2017	2073	1873	1996	2017	2688
Csehország	918	1237	1214	1236	865	981	1378	1202	947	1229	1446	2830
V4-ek együtt	3940	3831	5175	4786	4057	5544	9133	8445	6894	8353	9335	15282
<i>EU15-ök</i>	<i>8440</i>	<i>8353</i>	<i>11511</i>	<i>8441</i>	<i>7476</i>	<i>13675</i>	<i>25702</i>	<i>21284</i>	<i>19587</i>	<i>24823</i>	<i>37476</i>	<i>63887</i>
<i>teljes orosz aktívum</i>	<i>23122</i>	<i>31508</i>	<i>39071</i>	<i>31973</i>	<i>27734</i>	<i>42608</i>	<i>69185</i>	<i>58087</i>	<i>60538</i>	<i>76301</i>	<i>106053</i>	<i>142847</i>

forrás: Rosszija v cifrah különböző számai, www.customz.ru

Oroszország külkereskedelmének változása a visegrádi országokkal (előző év = 100)

Partner	1996	1997	1997/1993	1998	1999	1999/1997	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2005/1993
EXPORT													
Magyarország	110,8	102,8	88,4	80,1	104,3	83,5	155,3	98,9	91,1	130,2	114,3	154,6	237,5
Lengyelország	126,0	118,2	191,8	86,7	119,6	103,7	170,7	94,3	88,6	124,2	123,4	151,3	657,7
Szlovákia	108,2	92,7	186,8	78,9	104,0	82,0	148,6	103,9	92,2	113,0	105,5	131,7	342,3
Csehország	104,4	104,2	132,1	76,6	94,9	72,7	131,7	95,6	90,5	128,5	117,5	167,4	276,8
V4-ek együtt	112,4	105,0	138,7	81,1	107,4	87,1	155,2	97,5	90,2	123,8	116,7	151,3	360,3
<i>EU15-ök</i>	104,1	102,2	142,4	83,0	107,1	88,9	148,1	99,7	103,2	123,8	140,5	152,2	510,7
<i>teljes orosz export</i>	108,7	100,1	143,8	83,8	102,2	85,7	141,4	97,0	106,7	125,3	135,8	132,9	407,8
IMPORT													
Magyarország	78,0	140,2	148,1	65,9	51,6	34,0	129,1	110,6	114,8	116,8	123,5	148,2	176,4
Lengyelország	70,0	146,4	256,0	77,3	57,6	44,5	118,7	134,4	135,1	131,8	134,9	118,8	518,7
Szlovákia	90,5	107,1	169,6	67,7	54,9	37,2	99,1	125,7	120,5	189,3	134,9	123,6	298,8
Csehország	121,9	109,7	127,1	90,6	64,8	58,7	106,7	127,2	120,8	126,2	117,1	118,3	214,1
V4-ek együtt	82,3	132,1	176,7	75,6	57,5	43,4	116,5	126,1	126,3	131,1	129,0	124,2	299,4
<i>EU15-ök</i>	88,4	123,1	174,4	80,6	71,1	57,3	99,4	138,9	118,5	120,7	128,8	128,0	325,2
<i>teljes orosz import</i>	98,3	115,7	147,3	82,0	69,5	57,0	111,9	123,6	110,2	124,3	131,6	130,3	273,2

forrás: Rosszija v cifrah különböző számai, www.customz.ru

A visegrádi országok súlya az orosz külkereskedelemben, %

	1993	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
EXPORT												
Magyarország	3,5	2,1	2,1	2,2	2,1	2,1	2,3	2,4	2,0	2,1	1,8	2,1
Lengyelország	2,2	2,2	2,5	3,0	3,1	3,6	4,3	4,2	3,5	3,5	3,1	3,6
Szlovákia	1,6	2,2	2,2	2,0	1,9	2,0	2,1	2,2	1,9	1,7	1,3	1,3
Csehország	2,3	2,1	2,1	2,1	2,0	1,8	1,7	1,7	1,4	1,5	1,3	1,6
V4-ek együtt	9,7	8,6	8,9	9,3	9,0	9,5	10,4	10,5	8,8	8,7	7,5	8,5
<i>EU15-ök</i>	33,2	33,6	32,2	32,9	32,5	34,1	35,7	36,7	35,5	35,1	36,3	41,6
<i>teljes orosz export</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
IMPORT												
Magyarország	1,7	1,8	1,4	1,7	1,4	1,0	1,2	1,1	1,1	1,0	1,0	1,1
Lengyelország	1,5	2,8	2,0	2,5	2,4	2,0	2,1	2,3	2,8	3,0	3,1	2,8
Szlovákia	0,5	0,6	0,6	0,5	0,4	0,4	0,3	0,3	0,3	0,5	0,5	0,5
Csehország	1,3	0,9	1,2	1,1	1,2	1,1	1,1	1,1	1,2	1,2	1,1	1,0
V4-ek együtt	4,9	6,2	5,2	5,9	5,5	4,5	4,7	4,8	5,5	5,8	5,7	5,4
<i>EU15-ök</i>	31,1	38,4	34,5	36,8	36,1	36,9	32,8	36,8	39,6	38,5	37,6	37,0
<i>teljes orosz import</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
EGYENLEG												
Magyarország	6,4	2,5	2,9	2,9	3,2	2,9	2,9	3,3	2,7	2,9	2,3	2,7
Lengyelország	3,4	1,2	3,1	3,6	4,1	4,7	5,4	5,6	4,0	3,8	3,2	4,1
Szlovákia	3,3	4,6	4,1	4,6	4,3	3,1	2,9	3,6	3,1	2,6	1,9	1,9
Csehország	4,0	3,9	3,1	3,9	3,1	2,3	2,0	2,1	1,6	1,6	1,4	2,0
V4-ek együtt	17,0	12,2	13,2	15,0	14,6	13,0	13,2	14,5	11,4	10,9	8,8	10,7
<i>EU15-ök</i>	36,5	26,5	29,5	26,4	27,0	32,1	37,1	36,6	32,4	32,5	35,3	44,7
<i>teljes orosz aktívum</i>	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

forrás: Rosszija v cifrah különböző számai, www.cutomz.ru

Import/export arány Oroszország külkereskedelmében

<i>partner</i>	1993	1997	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Magyarország	0,29	0,49	0,2	0,17	0,19	0,24	0,21	0,23	0,22
Lengyelország	0,4	0,54	0,23	0,16	0,23	0,35	0,37	0,41	0,32
Szlovákia	0,18	0,16	0,07	0,05	0,06	0,08	0,13	0,17	0,16
Csehország	0,33	0,32	0,26	0,21	0,28	0,37	0,37	0,37	0,26
visegrádi átlag	0,31	0,4	0,2	0,15	0,19	0,27	0,29	0,31	0,26
EU15-ök	0,57	0,7	0,45	0,3	0,42	0,48	0,47	0,43	0,36
Oroszország összesen	0,61	0,62	0,41	0,33	0,42	0,43	0,43	0,42	0,41

forrás: saját számítások a www.customz.ru és Roszszija v cifrah különböző számainak adatai alapján

Az új EU10-ek kereskedelme Oroszországgal

	2003	2004	2005	2003	2004	2005	2003	2004	2005
	millió euró			EU10-ek sorrendje az Oroszországgal való forgalom volumene alapján			Oroszország részaránya az EU25-n kívüli forgalomban		
EXPORT									
Lengyelország	1342	2328	3181	1.	1.	1.	14,7	18,5	19,4
Magyarország	578	738	941	2.	3.	4.	8,1	8,0	8,0
Csehország	516	770	1127	4.	2.	2.	8,8	9,9	11,4
Szlovákia	236	271	403	6.	6.	6.	8,0	8,2	10,7
Szlovénia	348	464	592	5.	5.	5.	9,3	10,4	11,5
Lettország	137	206	328	8.	8.	8.	25,9	28,1	33,4
Litvánia	548	694	992	3.	4.	3.	23,7	28,0	30,1
Észtország	156	267	402	7.	7.	7.	22,2	28,4	29,5
Ciprus	11	16	15	9.	9.	9.	6,4	6,1	4,4
Málta	0,5	1	2	10.	10.	10.	0,0	0,1	0,2
EU10 együtt	3872,5	5755	7983				11,5	13,5	14,8
IMPORT									
Lengyelország	4649	5098	7093	1.	1.	1.	25,0	28,0	34,6
Magyarország	2629	2875	3981	2.	2.	2.	16,9	17,9	23,0
Csehország	2151	2184	3313	3.	5.	4.	16,2	19,4	28,7
Szlovákia	2134	2207	3013	4.	4.	5.	41,2	44,4	49,5
Szlovénia	311	290	341	8.	8.	8.	10,4	10,8	9,6
Lettország	405	496	594	7.	7.	7.	35,5	35,5	34,2
Litvánia	1932	2290	3464	5.	3.	3.	51,3	62,6	68,1
Észtország	491	637	753	6.	6.	6.	24,4	36,0	38,8
Ciprus	115	58	46	9.	9.	9.	7,9	4,1	2,9
Málta	27	2	1	10.	10.	10.	3,0	0,2	0,1
EU10 együtt	14844	16137	22599				22,9	25,9	32,3

forrás: External and Intra-European Trade 2005/8.; 2006/3. Eurostat

Oroszország részesedése a Visegrádi-országok exportjában, importjában és külkereskedelmi deficitjében (%)

	1995	1999	2000	2001	2002	2003	2004	2005
<i>Visegrádi exportban</i>								
Magyarország	6,4	1,4	1,6	1,5	1,3	1,5	1,7	1,9
Lengyelország	5,6	2,6	2,7	n.a	3,2	2,8	3,8	4,4
Szlovákia	...	1,0	0,9	1,0	1,2	1,2	1,2	...
Csehország	2,9	1,4	1,3	1,5	1,3	1,2	0,9	1,8
<i>Visegrádi importban</i>								
Magyarország	11,8	5,8	8,1	7,0	6,1	6,2	5,7	7,4
Lengyelország	6,7	5,8	9,4	n.a	8,0	7,7	7,3	8,9
Szlovákia	...	11,9	17,3	14,8	10,7	10,6	9,4	...
Csehország	7,5	4,9	6,5	5,5	4,5	4,6	5,4	5,6
<i>Visegrádi külkereskedelmi deficitben*</i>								
Magyarország	39,7	42,5	53,5	59,6	55,8	49,4	52,8	103,6
Lengyelország	11,0	10,7	21,7	n.a	21,8	25,6	24,8	43,5
Szlovákia	...	114,4	229,1	96,5	336,4	334,1	162,8	...
Csehország	33,2	54,3	54,1	49,0	61,0	57,7	212,7	261,4

* 100%-ot meghaladó arány esetén az orosz relációs hiány meghaladja a teljes külkereskedelmi hiány mértékét

forrás: www.stat.gov.pl; www.statistics.sk; www.czso.cz; www.gkm.gov.hu, Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1996, 2000 KSH

A visegrádi országokba irányuló orosz export 10 legnagyobb termékcsoportja országonként, részarány a teljes exportból (%) I.

HS-kód	termékcsoport	Magyarország			Lengyelország			Szlovákia			Csehország		
		1994	1997	1999	1995	1997	1999	1995	1997	1999	1995	1997	1999
2	hús	0,7
26	ércek	2,0	1,3	1,1	3,6	2,2	0,9	3,4	1,8	1,9	4,6	2,5	1,6
27	ásványi tüzelőanyagok	57,2	70,1	71,7	68,0	80,1	80,2	62,2	77,9	78,3	83,8	85,6	78,2
28	szervetlen vegyi anyagok	1,4	1,3	1,3	1,0	0,5	1,0	1,4
29	szerves vegyi anyagok	2,9	4,2	0,8	...	4,7	1,4	0,6
31	trágyázó szerek	1,2	0,4	...
39	műanyagok	2,2	...	1,1	0,7
40	gumi	...	2,0	1,0	2,2	1,4	0,8	4,3	2,7	1,9	0,6
41	nyersbőr	0,7	0,5	...
44	fa és faipari termékek	1,3	0,6	0,6
47	papíripari alapanyag	1,8	2,3	1,8	...	1,3	1,0	1,4	0,8	0,9	1,1	0,8	1,2
52	gyapjú	2,3	1,0
72	vas és acél	1,8	1,2	...	1,9	0,8	4,8	...	0,7	0,7	1,2	0,8	1,0
76	alumínium és abból készült áruk	7,9	2,6	3,4	2,0	1,9	2,2	3,4	5,6	7,0	0,7	1,0	2,3
84	atomreaktorok, kazánok és alkatrészeik	3,5	4,1	7,3	1,6	1,0	1,9	2,6	3,4	5,0	3,2	1,1	4,3
85	elektromos gépek, berendezések	4,3	4,1
86	vasúti járművek, felszerelések és alkatrészek, mozdonyok	0,9
87	szárazföldi járművek	7,8	5,7	4,3	1,9	1,9	0,8
88	légi járművek, űrhajók	3,3
89	hajók, csónakok	1,2
93	fegyverek és lőszer	...	1,4	2,7
79	cink és cinkárúk	0,9
49	könyvek, újságok, képek	1,2
69	kerámiatermékek	0,5
10 legnagyobb részesedésű termékcsoport összesen		88,5	92,0	94,3	88,7	91,4	94,3	89,9	96,0	97,8	97,4	98,0	95,8

forrás: Tamozsennaja sztatisztika vnyesnyej targovlji Rossziszskoj Federaciji 1994, 1997, 1999, Moskva 1995, 1998, 2000 kiadványokon alapuló saját számítások

A visegrádi országokba irányuló orosz export 10 legnagyobb termékcsoportja országonként, részarány a teljes exportból (%) II.

HS-kód	termékcsoport	Magyarország				Lengyelország				Szlovákia				Csehország			
		2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004
26	érccek	0,7	0,9	0,8	0,9	0,4	0,6	0,6	2,2	1,6	1,5	1,6	2,3	1,0	2,0	2,3	3,3
27	ásványi tüzelőanyagok	84,0	85,5	87,0	86,7	92,2	91,4	90,1	88,2	82,7	84,1	86,8	85,8	87,0	85,5	83,4	84,3
28	szervetlen vegyi anyagok	0,8	0,9	1,3	1,3	0,5	0,6	0,7	0,8	0,4	0,4	0,5	0,5	1,0	0,9	0,9	1,8
29	szerves vegyi anyagok	0,9	...	0,6	0,6	0,5	1,0	0,9	1,1	0,7	0,9	1,1	1,4
31	trágyázó szerek	1,0	1,2	1,0	1,1	0,8	0,8	0,5	1,0	0,3	...	0,4	0,5
40	gumi és gumiárúk	1,0	1,2	0,9	1,6	0,6	0,7	0,6	0,7	2,0	1,4	1,3	1,2	0,4	1,7
44	fa és faipari termékek	...	0,6	...	0,5	...	0,3	...	0,5	0,5	0,6	0,7
47	papíripari alapanyagok	0,9	1,1	1,3	1,2	0,6	0,4	0,5	...	0,7	0,4	...	0,4	0,5	0,6	0,4	...
48	papír és karton	0,3	0,9
72	vas és acél	0,8	0,9	0,6	1,2	0,7	1,0	0,7	2,2	1,0	1,5	0,8	1,3
76	alumínium és abból készült áruk	1,5	1,7	0,7	...	0,5	0,7	1,8	1,0	3,7	2,7	1,7	0,7	1,2	...	1,5	1,0
79	cink és cinkárúk	0,4	...	3,8
81	más nem nemesfémek	0,7	0,8
84	atomreaktorok, kazánok és alkatrészeik	3,0	2,0	2,4	1,6	0,5	...	0,6	0,5	3,7	3,9	3,3	2,9	3,7	...	3,3	2,4
85	elektromos gépek, berendezések	0,6	0,7	0,5	...	0,6	0,6
86	vasúti járművek, felszerelések és alkatrészek	...	0,6	1,2	1,4	0,6
89	hajók, csónakok
90	optikai, mérő, orvosi stb. berendezések	1,0
10 legnagyobb részesedésű termékcsoport összesen		94,8	95,7	97,2	96,9	97,4	97,4	96,9	97,2	96,8	97,0	97,6	97,8	97,0	97,1	94,2	97,6

forrás: Tamozsennaja sztatisztika vnyesnyej targovlji Rosszjiszkaj Federaciji 2001, 2002, 2003, 2004, Moszkva 2002, 2003, 2004, 2005 kiadványokon alapuló saját számítások

A visegrádi országokból érkező orosz import 10 legnagyobb termékcsoportja országonként, részaránya a teljes importból (%) I.

HS-kód	termékcsoport	Magyarország			Lengyelország			Szlovákia			Csehország		
		1994	1997	1999	1994	1997	1999	1994	1997	1999	1994	1997	1999
2	hús	...	6,0	...	3,4	6,2	7,1
4	tejtermékek, madártojás, méz	2,4
7	élelmezési célra alkalmas növények	11,6
8	gyümölcs	3,0	4,0
10	gabonafélék	5,1	...	2,9
15	zsírok és olajok	...	6,8	4,9	3,3
16	húsból, halból stb. készült termékek	4,9	4,4
17	cukor, cukoráru	5,4	3,9	3,0
18	kakaó és kakaó készítmények	2,9	4,0
19	különböző élelmiszeripari termékek	3,9	...
20	feldolgozott zöldség- és gyümölcsáru	12,2	7,9	8,6	...	3,6
21	különböző élelmiszeripari termékek	4,1	3,2	...	2,5
22	italok, szesz és ecet	2,6	3,3	...	12,1
24	dohány	3,6
30	gyógyszeripari termékek	14,9	16,2	24,9	12,2	9,9	8,8	...	4,2	3,9	2,9	3,4	4,1
33	illóolajok, illatszerek	2,5
34	szappan, mosószerek stb.	3,4
38	különböző vegyipari termékek	5,0	3,1
39	műanyagok	1,7	3,9	3,8	...	4,1	4,5	...	3,3	4,2	2,9	3,3	...
40	gumi és gumiáru	7,5
48	papír és karton	...	2,3	3,4	...	4,6	8,5	...	9,2	15,2	6,0
49	könyvek, újságok, képek	8,0	11,5
62	ruházati cikkek, kellékek	2,9
64	lábbelik	7,8	7,8	2,2	...
69	kerámiatermékek	3,2
70	üveg és üvegarúk	3,0	3,7	3,1
72	vas és acél	3,6	13,2	7,0
73	vas- és acéláru	3,1	4,8	...
84	atomreaktorok, kazánok és alkatrészeik	12,9	6,3	9,1	12,4	8,0	9,8	14,1	11,4	13,8	18,9	16,9	21,5
85	elektromos gépek, berendezések	4,7	4,6	7,9	...	7,8	6,7	5,5	6,5
87	szárazföldi járművek	15,1	24,7	8,6	4,8	...	3,0	12,2	3,2	12,0
88	légi járművek, űrhajók és alkatrészeik	14,9	...
89	hajók, csónakok	4,2	4,2
90	optikai, mérő-, orvosi stb. műszerek és alkatrészeik	3,6	2,9	4,6	10,3	10,5	7,7
94	bútor, lakberendezési cikkek stb.	4,7	5,0	...	6,4	6,1	...	4,6
10 legnagyobb részesedésű termékcsoport összesen		75,8	80,3	74,9	66,9	53,9	61,0	68,2	74,0	77,2	66,0	61,8	67,6

forrás: Tamozsennaja sztatisztika vnyesnyej targovlji Rosszjiszkoj Federaciji 1994, 1997, 1999, Moszkva 1995, 1998, 2000 kiadványokon alapuló saját számítások

A visegrádi országokból érkező orosz import 10 legnagyobb súlyú termékcsoportja országonként, részarány a teljes importból (%) II.

HS-kód	termékcsoport	Magyarország				Lengyelország				Szlovákia				Csehország			
		2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004	2001	2002	2003	2004
2	hús	3,4	4,2	6,0
4	tejtermékek, madártojás, méz	2,3
7	élelmezési célra alkalmas növények	3,0	2,6
8	gyümölcs	3,1	3,2	4,3
10	gabonafélék	1,5	4,9
11	malomipari termékek	1,9	4,5	3,3
15	zsírok és olajok	2,5	2,4
20	feldolgozott zöldség és gyümölcs	9,2	10,4	11,1	8,7	4,0	4,0	3,1	3,2
21	különféle ehető készítmények	3,0	3,2
23	élelmiszeripari melléktermékek	2,9	2,8	2,8	2,8
28	szervetlen vegyi anyagok	2,6
30	gyógyszeripari termékek	29,5	21,4	29,5	29,0	6,0	4,0	3,8	4,1	4,1	2,8	7,1	4,7	5,1	4,7
33	illóolajok, illatszerek	4,7	6,2	7,4	8,1
34	szappan, mosószerek stb.	2,4
38	különféle vegyipari termékek	3,0
39	műanyagok	4,6	4,8	5,6	5,9	5,8	6,1	6,0	5,9	5,4	6,4	4,2	3,8	2,4	...	2,6	2,9
48	papír és karton	5,4	6,0	5,7	6,7	12,9	12,3	12,2	10,3	18,2	14,3	8,3	7,3	5,4	7,9	7,9	5,8
49	könyvek, újságok, képek stb.	19,9	15,8	9,2	6,6	...	2,6	2,8	2,5
68	kőből, gipszből, cementből stb. készült áruk	4,2	5,8	3,1	3,5
69	kerámiatermékek	3,4	...	3,6
70	üveg és üvegárúk	4,3	3,6	3,3	4,3	4,4	5,7
72	vas és acél	10,5	6,6
73	vas- és acélárúk	2,9	2,4	3,8	3,5	3,9	3,4
76	alumínium és abból készült termék	2,8
84	atomreaktorok, kazánok és alkatrészeik	10,5	7,8	7,8	10,5	8,3	6,3	7,0	12,0	11,7	12,7	14,5	22,6	16,1	18,4	22,6	26,6
85	elektromos gépek, berendezések	...	3,8	4,7	5,1	3,9	5,9	4,3	4,5	3,3	6,3	...	3,3	8,0	7,5	10,5	10,6
86	vasúti járművek, felszerelések és alkatrészek	2,6	...
87	szárazföldi járművek	8,6	13,1	2,8	3,3	11,1	19,6	26,1	17,1	13,0	10,6
89	hajók, csónakok	4,8
90	optikai, mérő-, orvosi stb. műszerek	6,6	5,5	5,1	6,3	4,7	4,5
94	bútor, lakberendezési cikk	8,5	5,8
10 legnagyobb termékcsoport összesen		80,7	80,5	77,6	80,7	56,1	55,7	56,0	57,9	81,7	76,1	73,7	80,2	77,2	73,1	75,4	76,1

forrás: Tamozsennaja sztatisztika vnyesnyej targovlji Rosszizskoj Federaciji 2001, 2002, 2003, 2004, Moskva 2002, 2003, 2004, 2005 kiadványokon alapuló saját számítások.

D/11. táblázat

Oroszország részesedése a Magyarországról, Szlovákiából és Csehországból külföldre irányuló közvetlen tőkebefektetésekből

	2003. jan. 1.		2004. jan.1.		2005. jan. 1.		2006. jan.1.	
	millió USD	%-os részesedés az állományból	millió USD	%-os részesedés az állományból	millió USD	%-os részesedés az állományból	millió USD	%-os részesedés az állományból
Szlovákia	12,3	2,6	12,3	2,2	16,6	2,4	22,0	3,0
Csehország	3,1	0,2	40,8	1,8	136,9	3,6	137,0	3,0
Magyarország*	12,4	0,6	11,6	0,5	19,5	0,5

* millió euró

forrás: www.cnb.cz; www.nbs.sk; www.mnb.hu

D/12. táblázat

Oroszország részesedése a Magyarországra, Lengyelországba és Csehországba külföldről érkező közvetlen tőkebefektetések állományából

	2003. jan. 1.		2004. jan.1.		2005. jan. 1.		2006. jan.1.	
	millió USD	%-os részesedés az állományból	millió USD	%-os részesedés az állományból	millió USD	%-os részesedés az állományból	millió USD	%-os részesedés az állományból
Magyarország*	67,7	0,2	74,1	0,3	94,7	0,2
Lengyelország	1292,0	1,9	409,1	0,5	409,1	...
Csehország	23,9*	0,1	30,7	0,1	77,5	0,1	71,6	0,1

* millió euró

forrás: www.mnb.hu; www.paiz.gov.pl; www.cnb.cz

A Szovjetunió részesevése Magyarország szénhidrogén-behozatalából

	1980		1990	
	tonna	részarány (%)	tonna	részarány (%)
nyers kőolaj, HS-2709				
Szovjetunió	7500000	90,0	5027000	80,8
Irak	419227	5,0	210076	3,4
Irán	417065	5,0
Algéria	574505	9,2
Líbia	278851	4,5
összesen	8336292	100,0	6224091	100,0
kőolajtermékek, HS-2710				
Ausztria	72882	4,0	7022	0,4
Szovjetunió	1674363	92,5	1506361	88,8
Csehország/Csehszlovákia	4114	0,2
Románia	23102	1,4
Nagy-Britannia	11612	0,6	38375	2,3
NDK	9888	0,5	4214	0,2
Jugoszlávia	87790	5,2
összesen	1809344	100,0	1695839	100,0
földgáz - HS 2711				
Szovjetunió	3847459	95,1	5910154	100,0
Románia	198000	4,9
összesen	4045459	100,0	6319383	100,0

forrás: Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv KSH 1981, 1991 Budapest, KSH

A Szovjetunió részesedése Csehszlovákia szénhidrogén-behozatalából

	1980		1985		1990	
nyers kőolaj	ezer tonna	részarány (%)	ezer tonna	részarány (%)	ezer tonna	részarány (%)
Szovjetunió	18803	97,6	16600	98,1	13235	97,5
összesen	19263	100,0	16928	100,0	13581	100,0
földgáz	millió m3	részarány (%)	millió m3	részarány (%)	millió m3	részarány (%)
Szovjetunió	8322	99,9	10790	99,8	15014	74,4
összesen	8328	100,0	10811	100,0	20182	100,0
SITC 3	millió korona	részarány (%)
Szovjetunió	28959	56,3
összesen	51410	100,0

forrás: Statistická Rocenka '91, Ceske a Slovenske Federativny Republiky, SVET 1991 Prága

Oroszország részesedése Magyarország szénhidrogén-behozatalából

nyers kőolaj	1995		2000		2003		2004	
	tonna	részarány a teljes behozatalból (%)	tonna	részarány a teljes behozatalból (%)	tonna	részarány a teljes behozatalból (%)	tonna	részarány a teljes behozatalból (%)
Oroszország	5563564	94,7	5001182	99,99
Algéria	72715	1,2
Líbia	79682	1,4
Szlovénia	524	0,01
összesen	5872242	100,0	5001706	100
kőolajtermékek	tonna	részarány a teljes behozatalból (%)	tonna	részarány a teljes behozatalból (%)	ezer USD	részarány a teljes behozatalból (%)	tonna	részarány a teljes behozatalból (%)
Ausztria	289578	17,4	233915	21,5	499084	26,6
Oroszország	272350	16,4	186821	17,2	394796	21,0
Belorusszia	432076	39,8	322010	17,2
Szlovákia	448911	27,0	193200	10,3
Csehország	196418	11,8	135203	7,2
Románia	119229	6,4
Jugoszlávia	126173	7,6
összesen	1665184	100,0	1086699	100,0	1877485	100,0
nyers kőolaj+kőolajtermékek - SITC 33	millió Ft	részarány a teljes behozatalból (%)	ezer USD	részarány a teljes behozatalból (%)	ezer USD	részarány a teljes behozatalból (%)	ezer euró	részarány a teljes behozatalból (%)
Oroszország	83563	71,0	1108931	78,6	1095724	70,0	1097263	67,1
Németország	1632	1,4	20609	1,5	28712	1,8
Szlovákia	7258	6,2	105438	7,5	71208	4,5
Ukrajna	2285	1,9	3458	0,2	16151	1,0	16268	1,0
Románia	2054	1,7	2049	0,1	29622	1,9	34915	2,1
Ausztria	154426	9,9	171680	10,5
összesen	117621	100,0	1411483	100,0	1565880	100,0	1635213	100,0
földgáz	millió Ft	részarány a teljes behozatalból (%)	ezer USD	részarány a teljes behozatalból (%)	ezer USD	részarány a teljes behozatalból (%)	ezer m3	részarány a teljes behozatalból (%)
Oroszország	61166	81,6	842281	81,0	1362481	78,9	6296271	77,3
Ukrajna	13609	18,1	35675	3,4	109264	6,3	399950	4,9
Németország	561	0,1	508	0,0	361880	4,4
Türkmenisztán	311851	3,8
Ausztria	55	0,1	140002	8,1	268105	3,3
Franciaország	81591	4,7	201236	2,5
Kazahsztán	311851	3,8
összesen	74988	100,0	1040036	100,0	1727394	100,0	8142669	100,0

forrás: Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv 1996, 2001, 2004, 2005, Budapest, KSH

Oroszország részesedése Lengyelország energiainportjából*

SITC 3	1995		2001	
	millió PLN	részarány (%)	millió PLN	részarány (%)
Oroszország	3345,6	52,1	15939,5	76,3
Nagy-Britannia	795,3	12,4
Norvégia	466,2	7,3
Irán	360,9	5,6
Algéria	211	3,3
Németország	208,1	3,2
összesen	6424,6	100,0	20892,6	100,0

* Szénhidrogéneken kívül széntermékeket és villamos energiát is tartalmaz

forrás: Rocznik Statystyczny 1996, ROK LVI, Varsó, Yearbook of Foreign Trade Statistics,
Central Statistical Office, Varsó 2002

Oroszország részesedése Lengyelország szénhidrogén-behozatalából

nyers kőolaj, HS 2709	2001		2003		2004		
	millió dollár	%-os arány a teljes behozatalból	ezer tonna	%-os arány a teljes behozatalból		ezer tonna	%-os arány a teljes behozatalból
Oroszország	2720	93,9	16636	95,4	Oroszország	16670	96,3
Ukrajna	15	0,5	387	2,2	Ukrajna	327	1,9
Kazahsztán	49	1,7	173	1,0	Kazahsztán	185	1,1
Németország	23	0,8	112	0,6	Norvégia	132	0,8
Litvánia	65	2,2			
<i>összesen</i>	2896	100,0	17442	100,0	<i>összesen</i>	17316	100,0
kőolajtermékek - HS 2710	millió dollár	%-os arány a teljes behozatalból	ezer tonna	%-os arány a teljes behozatalból		ezer tonna	%-os arány a teljes behozatalból
Belorusszia	582	22,9	Belorusszia	858	27,2
Németország	454	17,8	Litvánia	451	14,3
Oroszország	370	14,5	Németország	411	13,0
Szlovákia	360	14,1	Szlovákia	404	12,8
Litvánia	265	10,4	Oroszország	238	7,5
Svédország	149	5,9	Svédország	230	7,3
<i>összesen</i>	2547	100,0	<i>összesen</i>	3155	100,0
földgáz - HS 2711*	millió dollár	%-os arány a teljes behozatalból	in TJ	%-os arány a teljes behozatalból		ezer tonna	%-os arány a teljes behozatalból
Oroszország	959	80,1	257420	80,4	Oroszország	4418	53,0
Norvégia	40	3,3	19407	6,1	Kazahsztán	1254	15,1
Németország	72	6,0	16764	5,2	Türkmenisztán	605	7,3
Ukrajna	23	1,9	12315	3,8	Norvégia	385	4,6
Türkmenisztán	13732	4,3	Németország	464	5,6
Üzbergisztán	53	4,4			
Litvánia	44	3,7			
<i>összesen</i>	1198	100,0	320081	100,0	<i>összesen</i>	8332	100,0

forrás: Yearbook of Foreign Trade Statistics, Central Statistical Office, Varsó 2002, 2003-2004-re: www.stat.gov.pl/dane_spol-gosp

*2001-ben és 2003-ban csak természetes földgáz (HS 271111000, 271121000), 2004-ben HS 2711 (azaz földgáz és gáz halmazállapotú más szénhidrogének)

Oroszország részesedése Csehország szénhidrogén-behozatalából

	1997		2000		2001		2003		2004	
	ezer tonna	részarány (%)	ezer tonna	részarány (%)	ezer tonna	részarány (%)	ezer tonna	részarány (%)	ezer tonna	részarány (%)
nyers kőolaj										
Oroszország	6298	89,7	4767	81,9	4272	71,1	4318	68,1	4566	69,9
Azerbajdzsán	1000	15,8	983	15,1
Szíria	636	10,0	316	4,8
összesen	7023	100,0	5819	100,0	6005	100,0	6344	100,0	6531	100,0
földgáz	millió m3	részarány (%)	millió m3	részarány (%)	millió m3	részarány (%)	millió m3	részarány (%)	millió m3	részarány (%)
Oroszország	8267	86,8	14412	71,9	7420	75,9	...	73,0
összesen	9524	100,0	20037	100,0	9782	100,0	...	100,0
ásványi fűtőanyagok-SITC3	millió CZK	részarány (%)	millió CZK	részarány (%)
Oroszország	49981	46,4	52243	42,8

forrás: Statistical Yearbook of the Czech Republic, 1999, 2001, 2002, 2005 és Facts of Foreign Trade of the Czech Republic, Czech Trade Promotion Agency of the Ministry of Industry and Trade, 2005 alapján végzett számítások

A visegrádi országok részesedése az orosz földgázkivitelből

	1996		1999		2003		2004	
	mennyiség	részarány	mennyiség	részarány	mennyiség	részarány	mennyiség	részarány
	millió m3	%	millió m3	%	millió m3	%	millió m3	%
Magyarország	7712,0	4,2	7426,0	3,9	10357,0	6,0	9252,0	5,1
Lengyelország	7136,0	3,9	6129,0	3,2	7359,0	4,3	6334,0	3,5
Csehország	9636,0	5,2	8006,0	4,2	7273,0	4,2	6646,0	3,7
Szlovákia	7044,0	3,8	7471,0	4,0	6925,0	4,0	4908,0	2,7
V4-együtt	31528,0	17,1	29032,0	15,3	31914,0	18,6	27140,0	15,0

forrás: Tamozsennaja Sztatiztika Vnyesnyej Torgovli Rosszijszkoj Federaciji, 1997, 2000, 2004, 2005

A Visegrádi-országok részesedése az orosz nyersolaj-kivitelből

	1996		1999		2003		2004	
	mennyiség	részarány	mennyiség	részarány	mennyiség	részarány	mennyiség	részarány
	ezer tonna	%	ezer tonna	%	ezer tonna	%	ezer tonna	%
Magyarország	3926,0	3,4	5866,0	4,7	5305,0	2,5	5431,0	2,3
Lengyelország	8875,0	7,7	15675,0	12,6	16784,0	8,1	17162,0	7,2
Csehország	5788,0	5,0	4822,0	3,9	3925,0	1,9	4452,0	1,9
Szlovákia	5106,0	4,4	5427,0	4,4	5535,0	2,7	5723,0	2,4
V4-együtt	23695,0	20,5	31790,0	25,5	31549,0	15,1	32768,0	13,7

forrás: Tamozsennaja Sztatisztika Vnyesnyej Torgovli Rosszijoszkoj Federaciji, 1997, 2000, 2004, 2005

A Visegrádi-országok részesedése az orosz kőolajtermék-kivitelből

	1996		1999		2003		2004	
	mennyiség	részarány	mennyiség	részarány	mennyiség	részarány	mennyiség	részarány
	ezer tonna	%	ezer tonna	%	ezer tonna	%	ezer tonna	%
Magyarország	295,0	0,5	17,5	0,0	345,0	0,4	500,0	0,6
Lengyelország	100,0	0,2	104,5	0,2	96,0	0,1	29,0	0,0
Csehország	38,0	0,1	5,4	0,0	0,0	0,0	0,0	0,0
Szlovákia	7,0	0,0	15,8	0,0	12,0	0,0	0,0	0,0
V4-együtt	440,0	0,8	143,2	0,3	453,0	0,6	529,0	0,7

forrás: Tamozsennaja Sztatisztika Vnyesnyej Torgovli Rosszijoszkoj Federaciji, 1997, 2000, 2004, 2005

HIVATKOZÁSOK JEGYZÉKE

- A Growing Problem: Russian Think Tanks and Analysts on EU Enlargement and Russia. [2003] Russian Expert Review No.1. 2003. július. <http://www.rusrev.org> (letöltve: 2004. március 1.)
- Andrianov, V. [2000]: Rosszija v mirovoj ekonomike: szravnyityelnaja konkurentaszposzobnoszty. Mezsduarodnaja zszizny 2000/ 8-9. pp. 118-133.
- Arbatov, Alekszandr – Belova, Marija [2006]: Jegyinsztvo i borba szirevih protyivopolozsznosztyej. Rosszija v globalnoj polityike Vol. 4. 2006/január-február. pp. 69-84.
- Arbatov, Georgij [1998]: Orosz-amerikai kapcsolatok, In: Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998. (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.), Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 165-178.
- Arbatova, Nadezdha – Ryzhkov, Vladimir [2003]: How to deepen cooperation between Russia and the European Union? (Practical aspects – the example of the Baltic Region). Russian Expert Review No. 1. 2003. július <http://www.rusrev.org> (letöltve: 2004. március 1.)
- Arbatova, Nadia [2004]: Europe: How wide? How deep? - A Russian View. Challenge Europe Issue 12. European Policy Center, 2004. október
- Arbatova, Nadezhda [2006]: Russia-EU Quandary 2007. Russia in Global Affairs 2006/ 2. <http://eng.globalaffairs.ru/numbers/15/1023.html> (letöltve: 2006. június 2.)
- Astrov V. – Havlik P. [2004]: European Union, Russian and Ukraine: Creating New Neighbourhoods, WIIW Research Reports/ 305. The Vienna Institute for International Economic Studies, Vienna
- Balmaceda, Margarita M. [2002]: EU Energy Policy and Future European Energy Markets: Consequences for the Central and East European States. Working Papers Nr. 42. Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung
- Baranovsky, Vladimir [2002]: Russia's Attitudes Towards the EU: Political Aspects, The Finnish Institute of International Affairs – Institut für Europäische Politik, Kauhava, 189 p.
- Baranovsky, Vladimir [2003]: Russian Views on NATO and the EU. In: Ambivalent Neighbours. The EU, NATO and the Price of Membership (szerk.: Lieven, A – Trenin, D.), Carnegie Endowment for International Peace, Washington, pp. 269-294.
- Barysch, Katinka [2004]: The EU and Russia. Strategic partners or squabbling neighbours? Centre for European Reform, London, 68 p.

- Belaja Knyiga. [2002] Obseje ekonomiceseskoje prosztranzstvo: perszpektivi vzaimootnosényij Rossziji i ESZ. TACIS, Moszkva
- Bogaturov, Alekszej – Kozsokin, Mihail – Plesakov, Konsztantyin [1998]: A birodalom romjain: Demokratikus és nagyhatalmi elvek Oroszország külpolitikájában, In: Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998. (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.) Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 71-85.
- Bordachev, T. [2003]: Europe's Russia Problem: Immediate concerns and long-term prerequisites. In: Prospects and risks beyond EU enlargement – Eastern Europe: Challenges of a Pan-European policy. (szerk.: Kempe, I.) Leske+Budrich, Opladen, pp. 77-106.
- Bordacsev, Timofei [2006a]: Toward a Strategic Alliance. Russia in Global Affairs, 2006/2. <http://www.globalaffairs.ru/printver/5570.html> (letöltve: 2006. június 2.)
- Bordacsev, Timofei [2006b]: Buduseje Áziji i polityika Rossziji. Rosszija v globálnom polityike, 2006/2. <http://www.globalaffairs.ru/printver/5570.html> (letöltve: 2006. június 6.)
- Boros, Ferenc [2003]: A „visegrádi együttműködés” és perspektívája. Külügyi Szemle 2003. ősz, pp. 82-96.
- Bozyk, Pawel [2003]: Scenarios for the Long-Term Development of Polish-Russian Economic Relations. Warsaw School of Economics, Warsaw, kézirat
- Brzezinski, Zbigniew [1997]: A Geostrategy for Eurasia. Foreign Affairs, 1997. September-October
- Bulatov, A. [1998]: Russian Direct Investment Abroad. Main Motivations in the Post-Soviet Period. Transnational Corporations, No. 1. pp. 69-82.
- Butolina, Olga [2004]: Euro in the World and in Russia. konferenciaelőadás az ICEG – Világ gazdasági Kutatásokért Alapítvány „Economic and Political Relations after the EU Enlargement” c. konferenciáján, Budapest, 2004. február 5-6.
- Buzan, Barry – Waeber, Ole – Wilde, Jaap de [2006]: A biztonsági elemzés új keretei, In: Nemzetközi biztonsági tanulmányok. Önértelmezés és viták a hidegháború utáni korszakban. (szerk.: Póti, László) Zrínyi Kiadó, Budapest, pp. 53-112.
- CEPS Neighbourhood Watch [2006a] No. 12.
- CEPS Neighbourhood Watch [2006b] No. 14.
- CEPS Neighbourhood Watch [2006c] No. 16.
- Chadda, Sudhir [2005]: Russia and China become part of strategic alliance. Putin now looks at BRICS alliance, <http://www.indiadaily.com/editorial/1627.asp> (letöltve: 2006. június 3.)
- Common strategy of the European Union on Russia of 4 June 1999. European Bulletin 1999/6. pp. 25-33.
- Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on relations with Russia, COM [2004] 106, http://europa.eu.int/comm/external_relations... (letöltve: 2005. január 4.)

- Communication from the Commission to the Council and the European Parliament On the development of the energy policy for the enlarged European Union, its neighbours and partner countries, Commission of the European Communities, Brüsszel COM(2003) 262. [http:// europa.eu.int/comm/russia](http://europa.eu.int/comm/russia) (letöltve: 2005. január 2.)
- Cooper, Robert [2002]: Roszszija, Zapad i globalnaja civilizacija. in Roszszija i Zapad v novom tiszicsiletyiji (szerk.: Medvegyev, Sz. – Konovalov, A. – Oznobisev, Sz.), George C. Marshall European Center for Security Studies, pp. 19-40.
- Csaba László [2003]: Oroszország Európában. *Competitio* II. évf. 2. sz. 2003. november
- Csaba László [2004]: Stratégiaváltás az orosz külpolitikában? *Külügyi Szemle*. 2004. avas-nyár, pp. 98-113.
- Danyilcev, A. (kutatásvezető) [2003]: Ocenyki szociálnih i ekonomicseszkih poszlédstvij proszojegyinyenyija Roszsziji k WTO. Államigazgatási Egyetem, Moszkva, <http://www.wto.ru> (letöltve: 2003. november 2.)
- Davydov, O. [1996]: Russia's Accession to the GATT/WTO: a New Stage in the Development of World Markets. *Foreign Trade* 1996/ 2-3.
- Deák András [1998]: Az Európai Unió és Oroszország. *Külpolitika* 1998/3. pp. 87-96.
- Deák András [2005]: EU-Russia Policies and the Visegrad Group. *Foreign Policy Review* Vol. 3. 2005/1-2. pp. 142-167.
- Dodonov, Boris [2003]: Energy Aspects of EU Enlargement on „Direct Neighbourhood”. In: *Prospects and Risks Beyond EU Enlargement*, (szerk.: Kempe, Iris), Leske+Budrich, Opladen, pp. 251-274.
- Duleba, A. [2003]: Slovakia's policy towards Russia, the Ukraine and Belarus. In: *Eastern policy of the enlarged European Union. A Visegrad Perspective*. (szerk.: Pelczynska-Nalecz, K.- Duleba, A.- Póti, L.- Votápek, V.) Slovak Foreign Policy Association, Bratislava, pp. 143-180.
- Duleba, A. [2004]: Common foreign and security policy of the enlarged EU: What role for NATO and Russia? In: *Economic and Political Relations after the EU Enlargement: The Visegrad Countries and Russia, Ukraine, Belarus and Moldova*”. (szerk.: Dezséri, K. – Gáspár, P.)Working Papers No. 147. Institute for World Economics, Budapest, pp. 9-14.
- Eberhardt, Adam [2005]: Strategic Partnership between the European Union and the Russian Federation. *Constraints to Development*, *Foreign Policy Review*, Vol. 3. 2005/1-2. pp. 168-183.
- Együtt fúrnak, együtt nevetnek. [2005] HVG, 2005. 04. 21.
- Ekonomiko-polityicseszskaja szituácija v Roszsziji [1996-2006], különböző számok, Insztitút Ekonomiki Perehodnovo Perioda (IEPP), Moszkva
- Emerson, Michael [2001]: *The Elephant and the Bear – The European Union, Russia and their Near Abroads*. Centre for European Policy Studies, Brussels, 63 p.
- Emerson, Michael [2005]: *EU-Russia: Four Common Spaces and the Proliferation of the Fuzzy*”. CEPS Policy Brief, May 2005.

- Emerson, Michael [2006]: What to do about Gazprom monopoly power? CEPS Neighbourhood Watch 12. sz. 2006. január
- Emerson, M. – Tassinari, F. – Vahl, M. [2006]: A New Agreement between the EU and Russia: Why, what and when? CEPS Policy Brief No. 103. 2006/ May
- Emerson, Michael – Vahl, Marius – Woolcock Stephen [2002]: Navigating by the stars – Norway, The European Economic Area and the European Union. CEPS, Brussels EU admits strategy on Russia is ineffective. [2004] Financial Times. 2004. február 23. p. 1-2.
- Európai Parlament: Közös állásfoglalásra irányuló indítvány. [2006] március 20. <http://www.europarl.eu.in/omk/sipade3...> (letöltve: 2006. március 24.)
- European Energy and Transport - Trends to 2030 [2005] Executive Summary, Brüsszel, http://europa.eu.in/comm/external_relations/russia/energy (letöltve: 2005. február. 2.)
- European Union – Russia – Poland. [2004], Poland in Europe 2004/2. pp. 91-115.
- European Union Action Plan for Russia. Bulletin of the European Union, 1996/5.
- External and intra-European Union trade – Statistical Yearbook 1958-2000 [2001], Eurostat, Brüsszel
- External and intra-European Union Trade. Monthly Statistics. különböző számok: 1997/7.; 1998/10.; 1998/12.; 200/12.; 2002/11.; 2003/4.; 2003/12.; 2005/8.; 2006/3. Eurostat
- External Trade. Monthly Statistics. 1987/4; 1990/8-9. Eurostat
- Faminsky, I. [1993]: Russia and the EC: Prospects of Economic Relations. Foreign Trade. 1993/11-12. pp. 13-15.
- Ferrero-Waldner [2006]: The European Neighbourhood Policy: bringing our neighbours closer. Speech/06/346. <http://europa.eu/rapid/pressReleasesAction.do?reference=SPEECH/06/346> (letöltve: 2006. június 14.)
- Fifth Progress Report - EU-Russia Energy Dialogue. [2004] Brüsszel/Moszkva, http://europa.eu.in/comm/external_relations/russia/energy (letöltve: 2006. február. 2.)
- Final Report of the High Level Group on the Common European Economic Space to the EU-Russia Summit on 6 November 2003. [2003] http://europa.eu.int/external_relations/russia (letöltve: 2004. február 4.)
- Font Márta – Krausz Tamás – Niederhauser Emil – Szvák Gyula [2001]: Oroszország története. Pannonica Kiadó, Budapest
- Fourth Progress report - EU-Russia Energy Dialogue. [2003] Brüsszel/Moszkva, http://europa.eu.in/comm/external_relations/russia/energy (letöltve: 2006. február. 2.)
- Fritz, E. [2005]: Roszija pri Putyine: szosztojányije i perszpektyivi partnyorsztva mezsdu Roszijej, Germanijej i ESZ. Mir peremen 2005/3. pp. 59-72.
- Fukuyama, Francis [1994]: A történelem vége és az utolsó ember. Európa, Budapest, 600 p.

- Furman, D. [2004]: Rosszija, SZNG i ESZ. *Mir Peremen* 2004/3. pp. 61-74.
- Gavrilencov, Jevgenyij – Schrettl, Wolfram [2002]: Integracija v mirovuju ekonomiku: rossziszkije dilemni. In: *Rosszija i Zapad v novom tiszicsiletyiji* (szerk.: Medvegyev, Sz. – Konovalov, A. – Oznobisev, Sz.), George C. Marshall European Center for Security Studies, pp. 153-166.
- Gazdag Ferenc [2004]: Bevezető az orosz geopolitikai szöveggyűjteményhez. In: *Oroszország és Európa* (szerk: Siselina, Ljubov – Gazdag Ferenc), Zrínyi Kiadó, Budapest, pp. 7-14.
- Geremek, Bronislaw [2005]: Why Europe still lacks a Russia policy. *Europe's World* 2005 őszi szám
- Glazjev, Szergej [1999]: Genocide. Russia and the new World Order. *Executive Intelligence Review*, Washington
- Glinkina, S. – Kulikova, N. – Fejt, N. (szerk.) [2006]: *Pramije inosztránnije investiciji v jevropejszkih sztaran sz perehodnoj ekonomikoj*. Nauka, Moszkva
- Gniazdowski, Mateusz [2005]: Possibilities and Constraints of the Visegrád Countries Cooperation within the EU. *Foreign Policy Review* 2005/1. pp. 77-96.
- Goldwyn, David L. [2002]: The United States, Europe and Russia: Toward a Global Energy Security Policy. *Policy Brief Vol. 1. No. 5.* 2002. augusztus, EastWest Institute, New York
- Green Paper 'Towards a European strategy for the security of energy supply'. [2000] European Commission, COM (2000) 769, Brussels, <http://europe.eu.int/comm/energy/russia> (letöltve: 2006.február 2.)
- Grigoriev, Evgeniy [2000]: „U nasz eszt gyengi, u Rossziji eszt energoszirje.” *Nyezaviszimaja Gazéta*, 2000. december 9. p. 6.
- Grigoriev, Leonid – Chaplygina, Anna [2003]: Looking into the future. The Energy Dialog between Russia and the EU. *Russian Expert Review*, 2003/1. July <http://www.rusrev.org> (letöltve: 2004. január 4.)
- Grinberg, R. Sz. [2006]: Oroszország, az Európai Unió és a FÁK. Az együttműködés problémái és távlatai. *Fejlesztés és Finanszírozás* 2006/1. pp. 42-52.
- Gromadzki, Grzegorz [2002]: Between Need and Dependency. Russian Gas in the Energy Balance of the Enlarged EU. *On the Future of Europe Policy Papers* No. 8. Stefan Batory Foundation Warsaw, 10 p.
- Gubajdullan, Aszkar – Kampaner, Nagya [2006]: Gaz v Evrope: jeszty li alternatyiva? *Rosszija v globálnoj polityike*, Vol. 4. 2006/ január-február. pp. 85-94.
- Hamilton, Carl B. [2003]: *Russia's European Integration: Escapism and Realities*. CEPR Discussion Paper No. 3840. Centre for Economic Policy Research, London
- Heinrich, Andreas [2005]: Between a rock and a hard place: the energy sector in Central and Eastern Europe. in *Wider Europe* (szerk.: Liuhto, Kari – Vincze, Zsuzsanna) Esa Print Oy
- Hodorkovszkij, Mihail ([2003]: konferenciaelőadás az „Oroszország az Egyesült Európában” Bizottság ülésén, Helsinki 2003. május 17-18, *Russian Expert Review*, 2003/1. július.

- Hrisztyenko, V. [2002]: *Ekonomicseszkije vzaimogyesztvije Rossziji i EC*. Voproszi Ekonomiki, Moszkva, 2002/6. pp. 144-146.
- Huntington, Samuel P. [1993]: *The Clash of Civilizations?* Foreign Affairs 1993 Summer. pp. 22-49.
- Ivanov, Ivan [2003]: *European Union Enlargement and Russian Interests*. Russian Expert Review, No. 1. 2003. július. <http://www.rusrev.org> (letöltve: 2004. március 1.)
- Jevropejszkij Szozuz i sztrani Centrálnoj i Vosztocsnoj Jevropi [2005]. *Informacionno-analityicseszkij bjulleteny 2005*. No. 4. Centr Problem Intyegraciji, Insztyituta Ekonomiki Rosszijszkij Akagyemii Nauk, Moszkva
- Joint Conclusions. [2003] *The EU-Russia Industrialists' Round Table, Fifth General Meeting* Moszkva, 2003. dec. 1-2. http://europa.eu.in/comm/external_relations/russia/energy (letöltve: 2005. február 14.)
- Joint Statement on EU Enlargement and EU-Russia Relations. [2004] Brüsszel 2004. április 27. http://europa.eu.int/comm/external_relations/russia (letöltve: 2004. július 8.)
- Kaderják Péter [2006]: *A magyar energiapolitika rendszerváltás utáni orosz dimenziója*. konferenciaelőadás, Károli Gáspár Református Egyetem, „A FÁK államok és Európa energiakapcsolatai”c. konferencia, Budapest, 2006. febr. 10.
- Kalnieta, Sandra [2005]: *EU relations with Russia must focus on values, not trade*. Europe's World, 2005 őszi szám
- Kalotay Kálmán [2005]: *The late riser TNC: Outward FDI from Central and Eastern Europe*. In: *Wider Europe* (szerk.: Liuhto, K. – Vincze, Zs.), Esa Print Oy
- Kawecja-Wyrzykowska, Elzbieta [2003]: *Implications of Poland's accession to the EU for Poland's trade with Russia*. In: *Rosszija i SZNG v novejsih evropejszkih integracionnih processzah*. Institut Mezsdunarodnih Ekonomicseszkij Izsledovanyij, Moszkva, pp. 270-289.
- Kazjonnov, Szergej – Kumacsev, Vlagyimir [1998]: *„Globális játékok” – Oroszország élkül*. In: *Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998*. (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.) Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 259-265.
- Kelet-Közép-Európa és Oroszország érdekei [1997] *A Kül- és Védelempolitikai Tanács negyedik jelentése* (ford.: Sz. Bíró Zoltán). *Külpolitika* III. évf. 1997/2. pp. 110-132.
- Kiss Ilona – Tatjana Sakleina – Andrej Kortunov (szerk.) [1998]: *Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998*. Budapest, Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet (COLPI)
- Kiss J. László [2001]: *Biztonságelméletek*. In: *Biztonságpolitika*. (szerk. Gazdag Ferenc) SVKH Budapest, pp. 67-98.
- Klitsounova, E. [2004]: *EU-Russian relations after the enlargement: problems and Prospects*. In: *Economic and Political Relations after the EU Enlargement: The Visegrad Countries and Russia, Ukraine, Belarus and Moldova*”. (szerk.:

- Dezséri, K. – Gáspár, P.)Working Papers No. 147. Institute for World Economics, Budapest, pp. 17-20.
- Klocvog, F. [2004]: Egyinoje ekonomiceszkoje prosztranzstvo: novij sag k integraciji ili novij mif? *Mir Peremen* 2004/3. pp. 75-82.
- Konoplyanik, A. [1996]: Russia's Concept of the European Energy Charter. *Foreign Trade* 1996/2-3. pp. 7-12.
- Kortunov, Andrei – Volodin, Andrei [1996]: Contemporary Russia: National Interests and Emerging Policy Perceptions, *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und international Studien*, 1996/33. pp. 23.
- Kortunov, Szergej [1998a]: A megrendült tudat mítoszai. In: *Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998.* (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.) Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 109-117.
- Kortunov, Szergej [1998b]: A Szovjetunió felbomlásától az új nemzetközi rezsimekig. In: *Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998.* (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.) Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 283-293.
- Kortunov, Szergej [1998c]: Oroszország újra felfedezi Közép-Európát. In: *Doktrínák és Alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998.* (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.), Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 147-155.
- Kozirjev, A. [1998]: A partnerségi-stratégia és akiknek nem kell. In: *Doktrínák és Alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998.* (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, Tatjana – Kortunov, Andrej) Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 19-32.
- Köves, András [2003a]: A KGST-kereskedelemtől az EU-csatlakozásig. *Közgazdasági Szemle* L. évf. 2003/július-augusztus pp. 635-653.
- Köves, András [2003b]: Perspectives for Economic Cooperation Between Russia and the Countries of Central and Eastern Europe in the Light of the Enlargement of the European Union, KOPINT-DATORG, Budapest, kézirat
- Kratochvil, P. [2004]: Political relations between Russia and the Czech Republic: Or there and back again? In: *Economic and Political Relations after the EU Enlargement: The Visegrad Countries and Russia, Ukraine, Belarus and Moldova*. (szerk.: Dezséri, K. – Gáspár, P.)Working Papers No. 147. Institute for World Economics, Budapest, pp. 21-25.
- Kupchan, Charles A. – Kupchan, Clifford A. [1999]: Koncertek, kollektív biztonság és Európa jövője. In: *Biztonságpolitikai szöveggyűjtemény II. kötet* (szerk.: Matus János), ZMNE, Budapest, pp. 33-84.
- Külkereskedelmi Statisztikai Évkönyv, [1981], [1991], [2004], [2005], KSH, Budapest
- Lavrov, Szergej [2006]: Pogyom Áziji i vosztocsnij vektor vnyesnyej polityiki Rossziji. *Rosszija v globálnom polityike*, 2006/2.
<http://www.globalaffairs.ru/printver/5570.html> (letöltve: 2006. június 6.)
- Lissovlik B. – Lissovlik Y. [2004]: Russia and the WTO: The „Gravity” of Outsider Status. IMF Working Paper 2004/159. IMF

- Liuhto, Kari [2002a]: Russian Oil and Gas – A Source of Integration. Research Report No: 131, Department of Industrial Engineering and Management, Lappeenranta University of Technology. 37 p.
- Liuhto, Kari [2002b]: Mezsdunardnaja gyejatyelnoszty rosszijszkih korporácij – napravlénijija ekszpanziji rosszijszkovo biznyisza. Obzor Ekonomiki No. 2002/1.
- Liuhto, K.- Vahtra, P. [2005]: Russian corporations abroad – seeking profits, leverage, or refuge? In: Wider Europe. (szerk: Lihto-Vincze), Esa Print Oy, pp. 225-254.
- Liuhto, Kari – Vincze, Zsuzsanna (szerk.)(2005]: Wider Europe. Esa Print Oy 546 p.
- Lo, Bobo [2004]: The long sunset of strategic partnership. Russia's evolving China policy. International Affairs 2004/2. pp. 295-309.
- Luttwak, Edward N. [2006]: A geo-politikától a geoökonómiáig, In: Nemzetközi biztonsági tanulmányok. Önértelmezés és viták a hidegháború utáni korszakban. (szerk.: Póti László) Zrínyi Kiadó, Budapest, pp. 199-208.
- Lyne, Roderic [2006]: Russia in the EU? We should never say never. Europe's World 2006. tavaszi szám pp. 38-41.
- Magyarország külgazdasági stratégiája [2001], www.kulugyminiszterium.hu (letöltve: 2003. szept. 12.)
- Makszimova, M. [1997]: Rosszija i Evropejszkij Szozuz: problemi ekonomiceszkaja vzaimogyejstvija. Problemi teoriji i parktiki upravlenijija. 1997/5. pp. 71-74.
- Mau, V – Novikov, V. [2002]: Otnosenijija Rossziji i ESZ: prosztransztvo vibora ili vibor prosztransztva? Voproszi Ekonomiki 2002/6. pp. 133-143.
- Mearsheimer, John J. [2006]: Vissza a jövőbe. In: Nemzetközi biztonsági tanulmányok. nértelmezés és viták a hidegháború utáni korszakban. (szerk.: Póti László) Zrínyi Kiadó, Budapest, pp. 141-198.
- Medium-term Strategy for Development of relations between the Russian Federation and the European Union (2000-2010). http://europa.eu.int/comm/external_relations/russia (letöltve: 2003. szeptember 2.)
- Medvegyev, Szergej [2002]: Rosszija v konce epohi moderna: Vnyesnyaja polityika, bezopásznoszty, identyicsnoszty, In: Rosszija i Zapad v novom tiszicsiletyiji (szerk.: Medvegyev, Sz. – Konovalov, A. – Oznobisev, Sz.), George C. Marshall European Center for Security Studies, pp. 41-70.
- Menkiszak, M. [2002]: Polish policy towards Russia, the Ukraine and Belarus, 1991-2002. In: Eastern policy of the enlarged European Union. (szerk.: Pelczynska-Nalecz, K.- Duleba, A.- Póti, L.- Votápek, V.) Slovak Foreign Policy Association, Bratislava, pp. 109-142.
- Migranyjan, A. [1998]: Külpolitika orosz módra: három év katasztrofális mérlege. In: Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998. (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.), Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 58-67.
- Monetary Survey (2004) No. 4. Slovak National Bank

- Nagy András [1989]: Külkereskedelmi orientációváltást! *Közgazdasági Szemle* XXXVI. évf. 1989/9. pp. 1033-1046.
- Narocsnyickaja, Natalja [1998]: Oroszország a harmadik évezred küszöbén: geopolitikai érdekek gyűrűjében. In: *Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998.* (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.) Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 242-258.
- New Geopolitics of Central and Eastern Europe – between European Union and United States. [2005] Stefan Batory Foundation, Warsaw
- Non-paper [2003] Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Poland Nötzöld, J. (1997): Oroszország, az Európai Unió partnere. *Európai Szemle* 1997/2. pp. 73-85.
- Orbán Anita [2004]: The EU's Eastern policy: A Visegrad perspective. In: *Economic and Political Relations after the EU Enlargement: The Visegrad Countries and Russia, Ukraine, Belarus and Moldova*?. (szerk.: Dezséri, K. – Gáspár, P.) Working Papers No. 147. Institute for World Economics, Budapest, pp. 15-16.
- Orosz olajvezeték-építés. Elhalászás. [2004] HVG, 2004. 06. 03.
- Oroszország megtartaná gázbefolyását. [2006]
<http://origo.hu/uzletinegyed/hirek/vilaggazdasag/20060302oroszsorszag1.html>
 (letöltve: 2006. március 29.)
- Osznovnije napravlenyje dolgoszrocsnovo szotrudnicesztva mezsdu pravityelsztvom Rosszjiszkoj Federáciji i pravityelsztvom Japoniji v oblasztyi energetiki <http://www.kremlin.ru/text/cocs/2005/11/97757.shtml> (letöltve: 2006. május 8.)
- Palánkai Tibor [2001]: *Az európai integráció gazdaságtana*, AULA, Budapest
- Pelczynka-Nalecz, K. – Duleba A. – Póti, L. – Votapek, V. (szerk.) [2003]: *Eastern Policy of the Enlarged European Union. Developing relations with Russia, Ukraine and Belarus.* Slovak Foreign Policy Association, Bratislava
- Peredi Ágnes [2004]: Alaptalanul riogatnak az „orosz kártyával”. [2004] *Népszabadság*, 2004. ápr. 20.
- Pichugin, B. [1996]: The Eastward enlargement of the European Union and Russia's Interests. *Foreign Trade*, 1996/1. pp. 2-6.
- PNB (Polish News Bulletin) – Economic Review. [2004] 2004. április 23.
- Podberjozkin, Alekszandr [1998]: Oroszország a XXI. Század küszöbén: a számárbór-Szindróma. In: *Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998.* Budapest (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.) Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, pp. 223-234.
- Poland's foreign policy: Continuation or break with the past? [2004] Stefan Batory Foundation, Warsaw
- Póti László [1997] Orosz álláspont az Európai Unió bővítéséről. *Európai Tükör* 1997/2. pp. 71-74.
- Póti László [2002]: Putin's European Policy. In: *Toward an Understanding of Russia-New European Perspectives* (szerk. Bugajski, Janusz), Council on Foreign Relations, New York pp. 135-152.

- Pozdnyakov, Elgiz [1998]: Oroszország esélyei a geopolitikai összeomlás után, In: Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998. (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.) Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 86-97.
- Press Conference following the 17th EU-Russia Summit. [2006] Sochi, May 2006. CEPS Neighbourhood Watch, 16. issue, May 2006.
- Pretty pictures, Russia and central Europe [2006] Economist, 2006. március 4.
- Primakov, J. [1998]: Nemzetközi kapcsolataink a XXI. század küszöbén: problémák és Perspektívák. In: Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998. (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.), Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 33-45.
- Primakov, Jevgenyij [2005]: Moszkva i Vasington: nuzsni doverije i szotrudnyicesztvo. Rosszija v globálnom polityike Vol. 3. 2005/6. pp. 174-179.
- Puskov, Alekszej [1998]: Az új európai rend. In: Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998. (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.) Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 156-164.
- Putyin, Vlagyimir [2002]: Rosszija: novije vosztocsnije perszpektyivi. In: Vnyesnyaja polityika i bezopásznosztj szovremennoj Rossziji 1991-2002, III. kötet, Rosspen, Moszkva, pp. 246-249.
- Réthy Sándor [1998]: Magyarország EU-csatlakozásának hatásai a magyar-orosz (ukrán) külkereskedelmi forgalomra. Integrációs Stratégiai Munkacsoport, Budapest, kézirat
- Réthy Sándor [2002]: Gazdasági transzformáció Oroszországban, 1992-2001. Debreceni Egyetem Közgazdaságtudományi Kar Doktori Iskola, Debrecen, doktori értekezés
- Réthy Sándor [2005]: Az Európai Unió és Oroszország: távlatok világos perspektívák Nélkül. Európai Tükör 2005/3. pp. 66-76.
- Road Map for the Common Economic Space. Building Blocks for Sustained Economic Growth. [2005] http://europa.eu.int/external_relations/russia (letöltve: 2005. október 25.)
- Romanova, Tatiana [2002]: The EU-Russian Energy Dialogue: Towards Fully-Fledged EU Actorness. Collegium, No. 23. Spring, pp. 55-68.
- Romanova, Tatiana [2005]: EU-Russian legal harmonization as the business for deepening relations in the New Europe: political and legal aspects. In: Wider Europe (szerk. Liuhto, K. – Vincze, Zs.) Esa Print Oy, pp. 89-118.
- Rosszija na putyi v WTO. Informacionnij bjulletyeny [2003] No. 8. 2002. nov.-2003. jan.
- Russia 2004 – Report on Transformation [2005], Instytut Wschodni, Warszawa, (Konstantin Szimonov irányítása alatt készült tanulmány)
- Russia in numbers, 2003. 2004 [2004], [2005] Goskomstat, Moscow
- Russia to seal gas deal with Germany [2005] Financial Times, 2005. szeptember 7. p. 2.

- Rutland, Peter [2002]: Zibucsije peszki. Polityiceszskaja ekonomija otnosenijj Rossziji sz Zapadom, In: Rosszija i Zapad v novom tiszcsiletyiji (szerk.: Medvegyev, Sz. – Konovalov, A. – Oznobisev, Sz.), George C. Marshall European Center for Security Studies, pp. 133-152.
- Sabelnikov, L. V. – Chebotareva, E. D. [1999]: The scope and prospects for industrial cooperation between Russia and the European Union. Foreign Trade, 1999/4. pp. 2-5.
- Sakleina, Tatjana [1998]: Viták és irányzatok az új orosz külpolitikában. In: Doktrínák és alternatívák. Az orosz külpolitikai gondolkodás: 1992-1998. (szerk.: Kiss Ilona – Sakleina, T. – Kortunov, A.) Alkotmány- és Jogpolitikai Intézet, Budapest, pp. 294-304.
- Second Progress Report - EU-Russia Energy Dialogue. [2002] Brüsszel/Moszkva, http://europa.eu.in/comm/external_relations/russia/energy (letöltve: 2006. február. 2.)
- Siselina, Ljuba [2001]: Vosztocsno-Centralnaja Jevropa mezsdu ESZ i Rosszijej. In: Mezsduarodnij Dialog 2001/2. pp. 22-51.
- Siselina, Ljubov – Gazdag Ferenc (szerk.) [2004]: Oroszország és Európa. Orosz geopolitikai szöveggyűjtemény. Zrínyi Kiadó, Budapest
- Situation analysis [2005]: Russia-EU Relations: The Present Situation and Prospects (extracts). CEPS Neighbourhood Watch, Issue 5, June 2005.
- Sixth Progress Report - EU-Russia Energy Dialogue. [2005] Brüsszel/Moszkva, http://europa.eu.in/comm/external_relations/russia/energy (letöltve: 2006. február 2.)
- Sokov, Nikolai [2006]: Alternative Interpretation of the Russian-Ukrainian Gas Crisis. PONARS Policy Memo No. 404. 2006. január.
- Soos, Károly Attila – Ivleva, Ejaterina – Levina, Irina [2002]: The Russian Manufacturing Industry in the Mirror of its Exports to the European Union. RECEP Research Papers, Moszkva, 2002. március
- Statistical Yearbook of Slovakia 2002, [2003] Bratislava.
- Statistical Yearbook of the Czech Republic 2002, [2003] Prague.
- Stempinska, Joanna [2006]: Az energiabiztonság kérdése lengyel szempontból. konferenciaelőadás, Károli Gáspár Református Egyetem, „A FÁK államok és Európa energiakapcsolatai” c. konferencia, Budapest, 2006. február 10.
- Study on Energy Supply Security and Geopolitics – Final Report [2004], Clingendael International Energy Programme, Institute for International Relations 'Clingendael', The Hague, készült az Energia és Közlekedés DG számára http://europa.eu.in/comm/external_relations/russia/energy (letöltve: 2006. február 2.)
- Suslov, D. [2005]: Russia-EU: No More Concessions? http://www.swop.ru/live/news.asp?n_id=24546 (letöltve: 2006. június 26.)
- Synthesis Report – EU-Russia Energy Dialogue. [2001] Brüsszel/Moszkva, http://europa.eu.in/comm/external_relations/russia/energy (letöltve: 2006. február. 2.)

- Sz. Bíró Zoltán [1996]: Szomorú stabilitás: Oroszország 1996 elején. 2000, 1996/6.
- Sz. Bíró Zoltán [2002]: Távol Oroszországtól. Adalékok az Orbán-kormány Oroszország-politikájához. 2000, 2002/július-augusztus, pp. 29-40.
- Sz. Bíró Zoltán [2003]: Az önálló Oroszország Európa-politikája. Rubicon, 2003/3-4 sz. pp. 70-77.
- Szemerényi Réka [2005]: Piac vagy politika: európai energiabiztonsági koncepciók. Külügyi Szemle 2005/ ősz-tél. pp. 176-200.
- Szoglasenyije o Partnyersztve i Szotrudnyicsesztve. Dokumenti, kaszajusijeszja vzaimaotnosenyij mezsdu Evropejszkom Szozjuzom i Rosszijej. [1994] Pravo, Moszkva
- Szokolov, V. [1996]: Nacionálnije ekonomicseszkiya intyeresz: virabotka konszenzusa. Mirovaja ekonomika i mezsduarodnije otosenyija 1996/ 3. pp. 5-18.
- Szovmensztnoje rossziszsko-germanszkoje zajavlenyije o szotrudnicsesztvo v oblasztyi energetiki. <http://www.kremlin.ru/text/docs/2005/09/93508.shtml> (letöltve: 2006. május 8.)
- Szovmesztnije Vivodi [2002]: Csetvertij Kruglij Sztol Promislennyikov Rossziji i Evropejszkovo szozjuza, Voproszi i ekonomiki 2002/6. pp. 147-155.
- Szvák Gyula [2005]: Oroszország mindig Európához tartozott. Beszélgetés Szvák Gyula történésszel. Európai Tükör X. évf. 2005/3. szám, pp. 3-11.
- Tamozsennaja sztatisztika vnyesnej torgovli Rossziszkoj Federaciji. (1996-2003 évek), Gosztamkom, Moszkva
- The Common European Economic Space (CEES). Concept Paper. [2003] http://europa.eu.int/external_relations/russia (letöltve: 2004. január 12.)
- The Green Paper: the Stakes, Brüsszel [2000] http://europa.eu.in/comm/external_relations/russia/energy (letöltve: 2005. február. 2.)
- The Investment Invironment in the Russian Federation. Laws, policies and institutions. [2001] OECD
- The Summary of the Energy Strategy of Russia for the Period of up to 2020. [2003], Moszkva Ministry of Energy of the Russian Federation. http://europa.eu.in/comm/external_relations/russia/energy (letöltve: 2005. november 2.)
- Third Progress Report - EU-Russia Energy Dialogue. Brüsszel/Moszkva, http://europa.eu.in/comm/external_relations/russia/energy (letöltve: 2006. február. 2.)
- Thumann, Michael [2006]: Multiplying Sources as the Best Strategy for EU-Russia Energy Relations. Russie.Nei.Visions No. 10d. IFRI Research Programme
- Timmermann, H. [2004]: From visions to actions. The future of EU-Russian cooperation. Development and Peace Foundation Policy Paper 22. Bonn
- Timmermann, H. [2005]: Rosszija i Evropejszkij Szozjuz: razvityije partnyortsztva pri raznih cennosztyah? Mir peremen 2005/4.

- Trenin, Dmitrij [2003]: The Grand Redesign. In: Ambivalent Neighbours. The EU, NATO and the Price of Membership (szer.: Lieven, A – Trenin, D.) Carnegie Endowment for International Peace, Washington, pp. 1-14.
- Vahtra, Peter [2004]: Russian oil sector today and tomorrow – the implications of the case OAO Yukos. Electronic Publications of Pan-European Institute, 2004/2. Turku School of Economics and Business Administration, <http://www.tukkk.fi/pei> (letöltve: 2005. december 4.)
- Varró László [2006]: Magyar szénhidrogén-kereskedelem fenyegetettsége és alternatívái. konferenciaelőadás. Károli Gáspár Református Egyetem, „A FÁK államok és Európa energiakapcsolatai”c. konferencia, Budapest, 2006. február 10.
- Vilemas, Jurgis [2002]: Russia's Energy Policy, in Toward an Understanding of Russia. (szerk.: Bugajski, Janus – Michalewski, Marek), Council on Foreign Relations Book, New York, pp. 45-58.
- Vnyesnyaja Torgovlja SZSZSZR v 1987 g. [1988] Finanszi i sztatisztika, Moszkva
- Voszkreszenszkij, A. D. [2002a]: Kitaj v vnyesnyepolityiceszkoj sztratégiji Rossziji. In: Vnyesnyaja polityika i bezopásznoszty szovremennoj Rossziji 1991-2002, III. kötet, Rosspen, Moszkva, pp. 267-279.
- Voszkreszenszkij, A. D. [2002b]: „Trétyij puty”. Vnyesnyaja polityika Rossziji pered viborom. In: Vnyesnyaja polityika i bezopásznoszty szovremennoj Rossziji 1991-2002, III. kötet, Rosspen, Moszkva, pp. 311- 327.
- Votápek, V. [2003]: Policy of the Czech Republic towards Russia, the Ukraine and Belarus. In: Eastern Policy of the Enlarged European Union. (szerk.: Pelczynska-Nalecz, K.- Duleba, A.- Póti, L.- Votápek, V.) Slovak Foreign Policy Association, Bratislava, pp.89-108.
- Wallander, Celeste A. [2006]: How not to convert gas to power. International Herald Tribune, 2006. január 6.
- Waltz, Kenneth N. [2006]: A világpolitika anarchikus struktúrája. in Nemzetközi biztonsági tanulmányok. Önértelmezés és viták a hidegháború utáni korszakban. (szerk.: Póti László), Zrínyi Kiadó, Budapest, pp. 113-140.
- Weiner, Csaba [2006]: Russian FDI in the Central and Eastern European Countries. Opportunities and Threats. Working Papers No. 168. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, pp. 46.
- Wilson, D. – Puroshothaman, R. [2003]: Dreaming with BRICs: The Path to 2050. Global Economics Paper No. 99. Goldman Sachs, <http://www.gs.com> (letöltve: 2006. június 7.)
- World Economic Outlook. [2006] IMF
- World Investment Directory. [2003] UNCTAD
- World Investment Report. [2003], [2004], [2005] UNCTAD
- Zaslavskaya, Natalia [2004]: EU Enlargement Creating Framework for Russia's Integration into Wider Europe. konferenciaelőadás, „New Europe 2020, Visions and Strategies for Wider Europe”c. konferencia, Turku, 2004. augusztus 27-28.

Zöld könyv – Európai stratégia az energiaellátás fenntarthatóságáért, versenyképességéért és biztonságáért. [2006], Az Európai Közösségek Bizottsága, Brüsszel COM (2006) 105. p. 23. <http://europe.eu.int/comm/energy/russia> (letöltve: 2006. január 5.)

HASZNÁLT HONLAPOK JEGYZÉKE

http://europa.eu.int/comm/external_relations

<http://www.europarl.eu>

<http://www.ceps.be>

<http://www.recep.ru>

<http://www.wto.ru>

<http://www.globalaffairs.ru>

<http://www.stat.gov.ru>

<http://www.customs.ru>

<http://www.svop.ru>

<http://www.rusrev.org>

<http://www.mnb.hu>

<http://www.kulugyminiszterium.hu>

<http://www.gkm.gov.hu>

<http://www.cnb.cz>

<http://www.czso.cz>

<http://www.paiz.gov.pl>

<http://www.stat.gov.pl>

<http://www.statistics.sk>

<http://www.kremlin.ru>

<http://www.tukkk.fi/pei>

<http://www.origo.hu>

RÖVIDÍTÉSEK JEGYZÉKE

(A dolgozatban használt magyar és angol nyelvű rövidítések)

BRIC-s	Brasilia+ Russia+ India+China
CEFTA	Central European Free Trade Association (Közép-Európai Szabadkereskedelmi Társulás)
CESDP	Common European Security and Defence Policy (Közös Európai Biztonság- és Védelempolitika)
CEPS	Centre for European Policy Studies (Európai Politikai Tanulmányok Központja)
EBEÉ	Európai Biztonsági és Együtműködési Értekezlet
EBESZ	Európai Biztonsági és együtműködési Szervezet (1994-től)
EBRD	European Bank for Reconstruction and Development (Európai Felújítási és Fejlesztési Bank)
ECU	European Currency Unit (Európai Valutaegység)
EFTA	European Free Trade Association (Európai Szabadkereskedelmi Társulás)
EGT	Európai Gazdasági Tér
<i>EGT4</i>	<i>Egységes Gazdasági Tér (négy FÁK-államra vonatkozóan: Oroszország, Belorusszia, Ukrajna és Kazahsztán)</i>
EIB	European Investment Bank (Európai Beruházási Bank)
EK	Európai Közösségek
ENP	European Neighbourhood Policy (Európai Szomszédságpolitika)

ENSZ	Egyesült Nemzetek Szervezete
EU	European Union (Európai Unió)
<i>EU15-ök</i>	<i>az Európai Unió 2004. májusi bővülése előtti 15 tagállama</i>
EURELECTRIC	Union of the Electricity Industry (EU Elektromos Ipari Unió)
FÁK	Független Államok Közössége
FDI	foreign direct investment
GATT	General Agreement on Tariffs and Trade (Általános Vámtarifa és Kereskedelmi Egyezmény)
GDP	Gross Domestic Product (bruttó hazai termék)
GSP	Generalised System of Preferences (Általános Vámpreferencia Rendszer)
G8	Group of Eight (nyolcak csoportja)
HLG	High Level Group (magasszintű csoport)
IMF	International Monetary Fund (Nemzetközi Valutaalap)
KGST	Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa
<i>KGT</i>	<i>Közös Gazdasági Térség</i>
<i>KEGT</i>	<i>Közös Európai Gazdasági Térség (2003 májusáig a KGT elnevezés helyett)</i>
LNG	liquefied natural gas (cseppfolyósított természetes gáz)
MFN	Most-Favoured-Nation (legnagyobb kedvezmény)
NATO	North Atlantic Treaty Organisation (Észak-atlanti Szerződés Szervezete)
NGO	Non-Governmental Organisation (nem-kormányzati szervezet)

OECD	Organisation for Economic Co-operation and Development (Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet)
PCA	Partnership and Co-operation Agreement (Partnerségi és Együttműködési Megállapodás)
PSA	Production Sharing Agreement (termékmegosztási egyezmény)
SITC	Standard International Trade Classification (Szabványos Nemzetközi Kereskedelmi Osztályozás)
TEN	Trans-European Network (európai hálózat)
UCTE	Union for the Co-ordination of Transmission of Electricity (az EU villamos áramellátó koordinációs szervezete)
UPS/IPS	Unified Power System/ Interconnected Power System (a FÁK egyesített villamos energiarendszere)
V4	<i>visegrádi négyek: Magyarország, Csehország, Szlovákia és Lengyelország</i>
WTO	World Trade Organisation (Világkereskedelmi Szervezet)

Megjegyzés: a dőlt betűs rövidítések a dolgozatírás során általam használt saját készítésű, tehát általánosan nem vagy kevésbé elterjedt rövidítések

DOKUMENTUMOK JEGYZÉKE

(A dolgozatban feldolgozott uniós, orosz és közös dokumentumok)

Elfogadás vagy érvénybe lépés éve	Dokumentum címe	jellege
1996	Akcióterv (European Union Action Plan for Russia)	Uniós
1997 (1994: aláírás éve)	Partnerségi és Együttműködési Megállapodás (PCA – Partnership and Cooperation Agreement)	Közös
1999	Az Európai Unió közös Oroszország-stratégiája (Common Strategy of the European Union on Russia of 4 June 1999)	Uniós
1999	Oroszország Középtávú EU-stratégiája (Medium-term Strategy for Development of Relations between the Russian Federation and the European Union (2000-2010))	Orosz
2000	Zöld Könyv - az Európai Unió energiaellátás- biztonságot célzó stratégiája felé (Green Paper 'Towards a European strategy for the security of energy supply')	Uniós
2001	Szintetizáló jelentés – EU-orosz energiadialógus (Synthesis Report – EU-Russia Energy Dialogue)	Közös
2002	Második jelentés – EU-orosz energiadialógus (Second Progress Report – EU-Russia Energy Dialogue)	Közös
2002	Harmadik jelentés – EU-orosz energiadialógus (Third Progress Report – EU-Russia Energy Dialogue)	Közös
2003	Tágabb Európa – szomszédság: keleti és déli szomszédainkkal való kapcsolataink új keretrendszere (Wider Europe – Neighbourhood: A New Framework for Relations with our Eastern and Southern Neighbours)	Uniós
2003	Útban egy új szomszédság-eszköz felé (Paving the Way for a New Neighbourhood Instrument)	Uniós
2003	A Bizottság Tanácsnak és Európai Parlamentnek szóló jelentése a kibővülő Európai Unió, szomszédai és part- nerországai energiapolitikájának fejlesztéséről (Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on the Development of the energy policy for the enlarged European Union, its	Uniós

Elfogadás vagy érvénybe lépés éve	Dokumentum címe	jellege
	neighbours and partner countries)	
2003	Közös Európai Gazdasági Térség – koncepció (The Common European Economic Space (CEES)-concept paper)	Közös
2003	A Közös Európai Gazdasági Térség magasszintű munkacsoportjának végső jelentése (Final Report of the High Level Group on the Common European Economic Space)	Közös
2003	Negyedik jelentés – EU-orosz energiadialógus (Fourth Progress Report – EU-Russia Energy Dialogue)	Közös
2003	Oroszország 2020-ig szóló energiastratégiája (Energy Strategy of Russia for the period up to 2020)	Orosz
2004	A Bizottság Tanácsnak és Európai Uniónak szóló jelentése az Oroszországgal való kapcsolatokról (Communication from the Commission to the Council and the European Parliament on relations with Russia)	Unió
2004	Jegyzőkönyv a Partnerségi és Együttműködési Megállapodáshoz (Protocol to the Partnership and Cooperation Agreement)	Közös
2004	Közös nyilatkozat az EU bővüléséről és az EU-orosz kapcsolatokról (Joint Statement on EU Enlargement and EU-Russia Relations)	Közös
2004	Ötödik jelentés – EU-orosz energiadialógus (Fifth Progress Report – EU-Russia Energy Dialogue)	Közös
2005	Az Oroszországi Föderáció és Japán kormányának hosszútávú energetikai együttműködésének alapvető irányai (közös nyilatkozat) Osznovnije napravlenyije dolgozrocsnovo szotrudnicsesztva mezdsu pravityelsztvom Rosszijszkoj Federáciji i praviteyelsztvom Japoniji v oblasztyi energetiki	Orosz
2005	Útiterv a közös gazdasági térséghez (Road Map for the Common Economic Space)	Közös
2005	Közös orosz-német nyilatkozat az energetikai együttműködésről (Szovmesztnoje rosszijszko-germanszkoje zajavlenyije o szotrudnicssztvo v oblasztyi energetiki)	Orosz
2005	Hatodik jelentés – EU-orosz energiadialógus Sixth Progress Report – EU-Russia Energy Dialogue	Közös
2006	Zöld Könyv - Európai stratégia az energiaellátás fenntarthatóságáért, versenyképességéért és biztonságáért	Unió

PUBLIKÁCIÓS JEGYZÉK

Önálló könyvfejezetek

1. Oroszország külkereskedelme – valóban az átmeneti időszak sikertörténete? In: Oroszország a világgazdaságban – válság előtt és után. (Deák, A. – Farkas, P. – Ludvig, Zs – Réthi, S.) Aula, Budapest, 2001, pp. 81-160.
2. A nemzetközi tőkemozgások szerepe az orosz gazdaságban, az augusztusi válság ki-robbanásában, a válság kezelhetőségében. I-II. In: Oroszország a világgazdaságban – válság előtt és után. (Deák, A. – Farkas, P. – Ludvig, Zs – Réthi, S.) Aula, Budapest, 2001, pp. 163-280.
3. Oroszország Európában – kapcsolatok a jelenlegi és a bővülő Európai Unióval. In: Oroszország a világgazdaságban – válság előtt és után. (Deák, A. – Farkas, P. – Ludvig, Zs – Réthi, S.) Aula, Budapest, 2001, pp. 371-438.
4. Független Államok Közössége (FÁK): integráció kontra dezintegráció. In: Oroszország a világgazdaságban – válság előtt és után. (Deák, A. – Farkas, P. – Ludvig, Zs – Réthi, S.) Aula, Budapest, 2001, pp. 473-552.

Jegyzetrészek

5. Oroszország az ezredfordulón. [1999] In: A világgazdaság az ezredfordulón. (szerk.: Botos Katalin – Kőrösi István) Pázmány Péter Katolikus Egyetem Jog- és Államtudományi Kar, Budapest, pp. 179-189.
6. Oroszország a világgazdaságban. [2004] In: Világgazdasági régiók. (szerk.: Majoros Pál) Perfekt, Budapest, pp. 89-117.

Referált folyóiratcikkek

7. A Kárpátok Eurorégió együttműködés. [1995] *Külgazdaság* XXXIX. évf. 1995/7-8. szám, pp. 105-117.
8. Egy hitelmegállapodás politikai-gazdasági története. [1999] *Pénzügyi Szemle* XLIV. évf. 1999. július, pp. 591-598.
9. Oroszország és a kibővült Európai Unió gazdasági kapcsolatai. Közeledés vitákkal lassítva. [2004] *Közgazdasági Szemle* Vol. LI. No. 9. pp. 849-869.

Egyéb publikációk

10. Oroszország külgazdasági kapcsolatai Kelet-Európával a 90-es években. [1996] *Bankszemle* XL. évf. 1996/5. pp. 32-41.
11. Külföldi tőkebefektetések az orosz vállalati szférában. [1997] *Bankszemle* XLI. évf. 1997/1. pp. 28-40.
12. Kazahsztán a világgazdaságban.[1997] *Bankszemle* XLI. évf. 1997/9-10. pp. 59-71.
13. Az EU keleti kibővülésének forgatókönyvei Oroszország érdekei alapján. [1997] *Európai Tükör, Műhelytanulmányok* No. 28, Integrációs Stratégiai Munkacsoport, Budapest, 64 p.
14. Az orosz pénzügyi válság fontosabb összefüggései. [1998] *Bankszemle* XLII. évf. 1998/9-10. pp. 66-70.
15. Orosz tőkekiáramlás. [1999] *Bankszemle* XLIII.évf. 1999/9. pp. 52-57.
16. A magyar-orosz gazdasági kapcsolatok jelene és perspektívái. [1999] *Ezredforduló, Stratégiai Kutatások a Magyar Tudományos Akadémián*, Budapest, 1999. No. 5. pp. 17-20.
17. Csapzártá. Oroszország és a nemzetközi pénzpiacok. [1999] *Bank és Tőzsde*, Vol. VII. No. 49. pp. 1; 10.
18. A GKO-piac és az orosz pénzügyi válság összefüggései. [1999] *Bankszemle* XLIII. évf. No. 12. pp. 68-74.
19. Oroszország vonzásában. Külföldi befektetések a tőkeszegény piacon. [2000] *Cégvezetés* Vol. 8, No. 4, pp. 113-119.
20. Oroszországi tőkeáramlások: inkább ki, mint be. [2000] *Magyar Gyáripar* Vol. 40, No. 3, pp. 9-14.
21. A FÁK nem nőnek az égis. [2000] *Cégvezetés* Vol. 8, No. 5, pp. 107-115.
22. A medve reményei. Oroszország és az Európai Unió.[2000] *Cégvezetés* Vol. 8, No. 12, pp. 104-112.
23. Vonzás versus taszítás – közvetlen külföldi beruházások Oroszországban. [2003] *Fejlesztés és Finanszírozás* 2003/1. pp. 51-62.
24. Recenzió: Katinka Barysch [2004]: Az Európai Unió és Oroszország - stratégiai partnerek vagy civakodó szomszédok? (The EU and Russia – Strategic partners or squabbling neighbours? Centre for European Reform, London May 2004) könyvről, *Európa* 2002, V. évf. 4. szám pp. 77-80.
25. Az ukrán gazdaság esélyei. [2005] *Fejlesztés és Finanszírozás* 2005/4. pp. 32-42.

Egyéb tanulmányok

26. Oroszország és a fejlett Nyugat. [1997] *Kihívások* No. 92, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 12 p.
27. Európa és a FÁK. [1997] kézirat, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 40 p.

28. Kazahsztán reintegrálódása a világgazdaságba a külkereskedelem tükrében. [1998] *Kihívások* No.108, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 12 p.
29. Oroszország külkereskedelme - valóban az átmeneti időszak sikertörténete? [1998] *Műhelytanulmányok* No. 12, MTA Világgazdasági Kutatóintézete, Budapest, 50 p.
30. A pénzügyi válság hatása az orosz (és a többi FÁK-ország) olajszektorára. [1998] kézirat, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 32 p.
31. Az orosz gazdaság egy éve. Az 1998-as válság és hatásai. [1999] *Kihívások* No. 124, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 16 p.
32. Magyar-országi kapcsolatok a rendszerváltás tükrében. [1999] kézirat, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 19 p.
33. FÁK: Integráció kontra dezintegráció a gazdasági kapcsolatok tükrében. [2000] *Műhelytanulmányok* No. 30, MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 46 p.
34. Ukrajna európai ambíciói és a realitások. [2003] *Kihívások*, No. 166. MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 9 p.

Idegen nyelvű publikációk

Könyvek szerkesztése

35. The Future of Europe. Relations between the Enlarging European Union and Russia and Ukraine. [2003] (társszerkesztő: Fóti Gábor), Institute for World Economics HAS, Budapest, 153 p.
36. Eurointegration Challenges in Hungarian-Ukrainian Economic Relations. [2005] (társszerkesztő: Fóti Gábor), MTA Világgazdasági Kutatóintézet, Budapest, 330 p.

Önálló könyvfejezetek

37. Russzko-vengerszkaja trgovlja v perehodnij period. [1996] In: *Ekonomiceszskije reformi v Rossziji i Vengriji: opit szravnyityelnovo iszledovanyija*. 6. fejezet (szerk.: Kazantsev, S. V.) Novoszibirszk, pp. 101-108.
38. Russian Foreign Trade Performance in the First half of the 90s. [1997] In: *Transition and Modernization*. (szerk.: Csáki György – Fóti Gábor), Institute for World Economics HAS, Budapest, pp. 85-91.
39. Russia's interests and the Eastern enlargement of the EU. [1998] In: *Russia and East-Central Europe in the new geopolitical realities*. Institute of International Economic and Political Studies RAS, Moscow, pp. 278- 298.
40. Economic Opening-Up, Policy Reforms and Relations with International Organizations: A Parallel between Hungary and Russia. Some Major Differences and Similarities. [2000] In: *Restructuring, Stabilizing and*

Modernizing the New Russia. (szerk.: Paul J. J. Welfens - Evgeny Gavrilenkov), *Springer*, pp. 177-188.

41. Carpathian Euroregion: Results, Problems and Prospects with Special Regard to EU Accession.[2003] In: The Future of Europe- Relations between the Enlarging European Union and Russia and Ukraine. (szerk: Fóti, Gábor – Ludvig, Zsuzsa), Institute for World Economics HAS, Budapest, pp. 124-134.
42. Hungarian-Russian Trade and Investment Relations. Problems and Prospects with Special Regard to Hungarian Accession to the EU. [2004] In: Russia and Countries of Central and Eastern Europe: Mutually Re-Opening Our Markets. Institute of International Economic and Political Studies RAS, Moscow pp. 231-244.
43. What do Visegrad-countries contribute to EU-Russian economic relationship? [2005] In: Wider Europe. (szerk.: Liuhto, Kari – Vincze, Zsuzsanna) 2005. Esa Print Oy, pp. 145-168.
44. What may the Visegrad Countries offer to Ukraine with Special Regard to Hungary? [2005] In: Eurointegration Challenges in Hungarian-Ukrainian Economic Relations. (szerk.: Fóti, Gábor – Ludvig, Zsuzsa), Institute for World Economics, Budapest pp. 225-248.

Referált folyóiratcikkek

45. The Enlarged EU and Russia – What do Visegrad-Countries Contribute to EU-Russian Economic Relationship? [2005] *Journal of East-West Business* Vol. 11. No. 1/ 2. pp. 67-92.

Egyéb folyóiratcikkek

46. Mehanyizm vengero-rosszijszkih ekonomicseszkih szvjazej. [2000] *Problemi teorii i praktiki upravlenija* 2000/5. pp. 88-92.
47. Attraction versus Repulsion. Foreign Direct Investments in Russia. [2003] *Development and Finance* 2003/1. pp. 51-62.
48. Opportunities of the Ukrainian Economy. [2005] *Development and Finance* 2005/4. pp. 32-42.

Egyéb tanulmányok

49. Hungarian-Ukrainian Economic Relations. [2003] kézirat, www.batory.org.pl.
50. Hungarian-Ukrainian Cross.border Cooperation with Special Regard to Carpathian Euroregion. [2003] kézirat, www.batory.org.pl